

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (32)

2019
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО ОЛЕКСАНДР, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

КУЛЬЧАР Валерія, професор, Сегедський університет, Угорщина

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Юрій, кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЕХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК Вадим, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ Віталіє, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО Ігор, доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ Алла, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАВРИЛЮК Надія, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН Пітер, професор, Університет Радгер, США

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Ви-світлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури серед-ньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факуль-тетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

In the journal the results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published. The questions of social and economic development and cultural relations of the popu-lation of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології

Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

e-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою

Інституту археології НАН України

18 грудня 2018, протокол № 11

Літературний редактор: *К. П. Бунятян*

Рисунки авторські

Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Публікація здійснена в рамках програми по збереженню та забезпечен-ню належного функціонування наукового об'єкта Колекція Інституту археології НАН України «Скарби давньої історії України» (№ 2Н/22-18)

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2019

Підписано до друку 15.08.2019. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.

Друк офс. Ум.-друк. арк. 24,9. Обл.-вид. арк. 28. Тираж 120 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

СТАТТІ

Вотякова, О. Л. Техніко-типологічний аналіз матеріалів з розкопу II стоянки Королево II на Закарпатті

Усик, В. І., Кулаковська, Л. В., Нігст, Ф., Герасименко, Н. П. Королево II: до питання про епіграветський технокомплекс (шар 0) та культурно-стратиграфічну колонку стоянки

Пічкур, Є. В. Складові кременевої індустрії Кукутен-Трипільської спільноти: видобуток і поширення кременю

Лысенко, С. Д. Материалы комаровской и сосницкой культур в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины

Кравченко, Е. А. Чи могли бути поховані у Перегятисі господарями Хотівського городища?

Клочко, Л. С. Образи жінок у мистецтві північного Причорномор'я як джерело для реконструкції костюмів скіф'янок

Кисленко, Г. О. Локальні та міжрегіональні типи намистин з жіночих пізньосарматських поховань Східноєвропейського степу

ПУБЛІКАЦІЯ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

Васильев, П. М., Дудник, Д. В. Верхньопалеолітична стоянка Пушкарі III

Кулаковська, Л. В., Усик, В. І., Езартс, П., Пірсон, С., Кононенко, О. М., Нігст, Ф. Верхньопалеолітична стоянка Кормань 9

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області

Зоценко, І. В., Васильєва, М. А., Січінава, Д. В. Нова епіграфічна пам'ятка давньоруського часу з околиці Києва

Сапожников, І. В., Сінельников, О. С. Перші археологічні дослідження османського Татарбунарського замку

ARTICLES

5 *Votyakova, O. L.* Techno-Typological Analysis of Materials of the Excavation II from Korolevo II Site in Transcarpathia

18 *Usik, V. I., Kulakovska, L. V., Nigst, Ph., Gerassimenko, N. P.* Korolevo II: to the Question of the Epigravettian Technocomplex (Layer 0) and the Cultural-Stratigraphic Sequence of the Site

37 *Pichkur, Ye. V.* Components of the flint made industry of the Cucuteni-Trypillian community: extraction and distribution of flint

49 *Lysenko, S. D.* The materials of the Komarovo and Sosnitsa cultures in the exposition of the Archaeological Museum of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine

63 *Kravchenko, E. A.* Could the Persons Buried in Perepiatikha Barrow be the Lords of the Hillford of Khotiv?

76 *Klochko, L. S.* The Images of Women in the Art of Northern Pontic Region as the Source for Reconstruction of Female Scythian Costumes

90 *Kyslenko, H. O.* Local and Interregional Types of Beads from Late Sarmatian Female Burials in the Steppe of Eastern Europe

PUBLICATIONS of
ARCHEOLOGICAL
MATERIAL

100 *Vasyliiev, P. M., Dudnyk, D. V.* Upper Paleolithic site Pushkari III

111 *Kulakovska, L. V., Usyk, V. I., Haesarts, P., Pirson, S., Kononenko O. M., Nigst, Ph.* The Upper Paleolithic Site Korman' 9

126 *Hanoshenko, V. V., Volodarets-Urbanovich, Ya. V.* Treasure of Martynivka type from the village of Pravi Solontsi in Kherson region

151 *Zotsenko, I. V., Vasylieva, M. A., Sichinava, D. V.* New epigraphic find of Kyiv Rus' time from the outskirts of Kyiv

155 *Sapozhnykov, I. V., Sinel'nikov, O. S.* First Archeological Exploration of Osmanian Castle in Tatarbunary

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Корохіна, А. В., Колода, В. В. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач II 165
Горбаненко, С. А., Толкачов, Ю. І. Зерно з Меджибожа 176

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Біляєва, С. О., Кулаковська, Л. В., Фіалко, О. Є. Україна — Туреччина: грані співробітництва 184

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

Кузьмищев, О. Г. Э. Р. фон Штерн и создание северопричерноморской школы античной археологии 195
М. Ф. Болтенко. Автобіографія (упоряд. Л. В. Кулаковська) 208
М. Я. Рудинський. До відділу кадрів АН УРСР (упоряд. Л. В. Кулаковська) 211

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

Korokhina, A. V., Koloda, V. V. Artifacts of the Late Bronze Age from Mokhnach II settlement
Gorbanenko, S. A., Tolkachov, Yu. I. Grain from Medjybizh

INTERNATIONAL COOPERATION

Biliaieva, S. O., Kulakovska, L. V., Fialko, O. Ye. Ukraine — Turkey: the verges of cooperation

HISTORY of the INSTITUTE of ARCHEOLOGY

Kuzmishchev, A. H. E. R. von Stern and the Creation of the Northern Black Sea School of Classic Archaeology
M. F. Boltenko. Autobiography (compiler L. V. Kulakovska)
M. Ya. Rudynsky. To the Personnel Department of the Academy of Sciences of the USSR (compiler L. V. Kulakovska)

УДК 903.2(477.87)“632”

О. Л. Вотякова

ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПУ ІІ СТОЯНКИ КОРОЛЕВО ІІ НА ЗАКАРПАТТІ

Подано результати повного статистичного і техніко-типологічного аналізу кам'яних виробів з розкопу ІІ стоянки Королево ІІ.

Ключові слова: Королево ІІ, стратиграфія, первинне розколювання, типологія знарядь.

ВСТУП

У 1974 р. під час досліджень в Закарпатському регіоні, крім багатопарової палеолітичної стоянки Королево, В. М. Гладилін відкрив ще одну пам'ятку — Королево ІІ (Гладилін, Солдатенко 1974, с. 23). Вона розташована на 20-метровій терасі лівого берега р. Тиса за 300 м на південний захід від стоянки Королево І, на північній околиці с. Веряця (рис. 1; 2).

На окресленій ділянці впродовж кількох польових сезонів колектив Закарпатської палеолітичної експедиції Інституту зоології АН УРСР проводив поверхневі збори кам'яних артефактів, що спонукало дослідників у 1978 р. розпочати розкопки для з'ясування стратиграфічного залягання знахідок. За 6,0 м на схід від західного схилу тераси і за 0,7 м на південь від початку його північного схилу заклали шурф І площею 4,0 м². Поодинокі знахідки були зафіксовані на глибині 0,7 м, «видимо, повністю або частково переміщені» (тут і далі: переклад наш — О. В.; Солдатенко 1978, с. 3). На глибині 1,3—1,5 м виявлено насичений культурний шар у суглинку з частими стяжіннями марганцю, який відноситься до верхньої частини ІІ викопного ґрунту Королево. Тоді добули колекцію з 119 предметів.

У 1979—1980 рр. роботи зосереджувалися на сусідніх ділянках стоянки Королево ІІ. У розкопі І зафіксовано чотири культурні шари: два

верхньопалеолітичні, середньопалеолітичний і ранньопалеолітичний (Гладилін и др. 1979, с. 12; Гладилін, Солдатенко 1980, с. 5).

Тільки 1981 р. заради збільшення числа артефактів, що походили з шурфу І, до його південної стінки прирізали три квадрати 2,0 × 2,0 м розкопу ІІ. Таким чином, загальна розкопана площа ділянки становить 16 м². Стратиграфія та умови залягання знахідок були такі само, що і в шурфі І (рис. 3). Матеріал залягав нерівномірно, як вказали дослідники, «знахідки концентруються невеликими плямами, що, вірогідно, було пов'язано з виходами сировини» (Гладилін и др. 1981, с. 13). Найбільшу концентрацію знахідок відмічено у кв. І. Усього виявлено 151 артефакт. Також вони завважили, що поверхня андезитових виробів збереглася неоднаково і варіює від І до ІV культурного горизонту стоянок Королево ІІ і Королево, цебто

Рис. 1. Королево І і Королево ІІ, вигляд з космосу

© О. Л. ВОТЯКОВА, 2019

Рис. 2. Королево II. Загальний вигляд (за Солдатенко 1978, рис. 1)

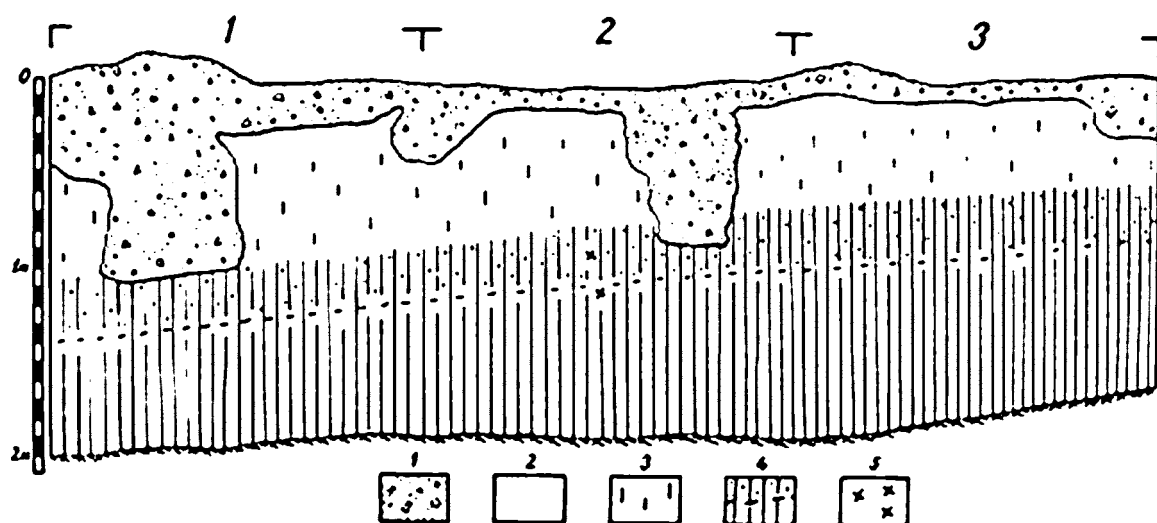

Табл. ХІІ. Королево II. Розкоп II. Разрез восточной стенки. 1-глина, 2-суглинок, 3-слабомарганцованный суглинок, 4-ископаемые почвы, 5 -княжеские изделия.

Рис. 3. Королево II, розкоп II, стратиграфічний розріз східної стінки (за Гладилин и др. 1981, табл. 16)

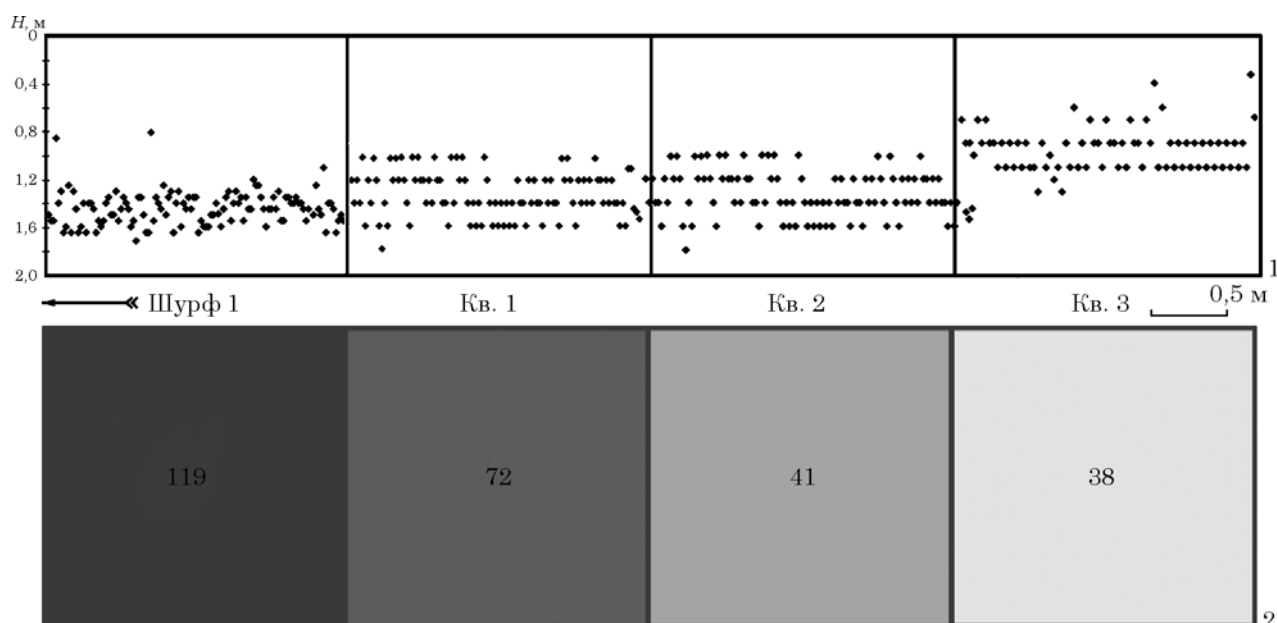

Рис. 4. Королево II, розкоп II і шурф 1: 1 — реконструкція розподілу артефактів за глибинами; 2 — ситуативний план з кількісним розподілом знахідок

їх представлено різночасовими матеріалами, а саме, верхньо- і середньопалеолітичними.

У науковий обіг основну частину колекції ввела Л. В. Кулаковська як культурно-хронологічний комплекс III і визначила індустрію як левалуазьку, непластинчасту, нефасетовану з невизначеним і різномірним типологічним набором (Кулаковская 1989, с. 71). Хронологічно комплекс зараховано до IV викопного ґрунту регіональної схеми четвертинних відкладів Закарпаття, який корелюється з прилуцьким горизонтом чи рисс-вюрмом (Адаменко, Городецкая 1987, с. 81—83; Кулаковская 1989, с. 15, 70). Два двобічні знаряддя з андезиту були опубліковані як частина верхньопалеолітичного комплексу II стоянки Королево II (Demidenko, Usik 1995, р. 213—214, 216; fig. 1: 1; 8: 2).

З часом вийшла серія робіт, що доповнили й поточили інтерпретацію матеріалів стоянок Королево I і II (Haesarts, Koulakovska 2006; Кулаковская, Усик 2010). В одній публікації переглянуто попередню інтерпретацію середньопалеолітичного комплексу Королево II, який віднесено до шарантських індустрій (Kulakovska, Usik 2011, р. 133, 136). Поновлені археологічні роботи на сусідніх розкопах I і II стоянки Королево II (Усик та ін. 2013, с. 170) уможливили відкрити «найпотужнішу культурно-хронологічну колонку верхнього палеоліту Закарпаття» (Усик та ін. 2018, с. 79).

Аби поточити культурно-хронологічну інтерпретацію матеріалів з Королево II, проаналізуємо їхню стратиграфічну позицію, а також надамо повний статистичний аналіз їх з урахуванням усіх техніко-типологічних ознак.

СТРАТИГРАФІЯ

Для з'ясування позиції знахідок здійснено реконструкцію глибинного розподілу артефактів (рис. 4: 1), орієнтуючись на глибинні позначки на кожній знахідці: з шурфу — індивідуальні, з розкопу II — діапазонні, по 20 см. Аналіз глибин виявив, що потужність горизонту залягання матеріалів коливається у районі 40 см. Через те, що частина артефактів з розкопу II мають діапазонні позначки, цей горизонт залягання практично не можна розділити, хоча певну концентрацію матеріалу можна простежити на кв. 1—2 у межах глибинних позначок 1,2—1,4 м, а на кв. 3 від 0,9—1,1 м. Поодинокі знахідки фіксуються в інтервалі від 0,30 м до 1,8 м. Реконструкція профілю (рис. 4: 1) демонструє розпорошення матеріалу по поверхні давнього схилу у північному напрямку, що підтверджує стратиграфічний розріз розкопу II 1981 р. (рис. 3). Так само кількісний розподіл знахідок показує зростання концентрації предметів у північному напрямку (рис. 4: 2). Все це може вказувати на певне переміщення артефактів по поверхні схилу внаслідок ерозійних процесів, що могло призвести до їх

змішування. Також слід враховувати специфіку ґрунтоутворення у Закарпатті — високий рівень опадів і низьку інтенсивність утворення лесів, що призводило до періодичних розмивів і переміщення відкладів (Кулаковская, Усик 2011, с. 185—186).

МЕТОДИКА ОПРАЦЮВАННЯ АРТЕФАКТІВ

Для з'ясування ступеню гомогенності колекції ми здійснили техніко-типологічний аналіз всіх кам'яних артефактів. Зважаючи на те, що розкоп II фактично є продовженням шурфу 1 (рис. 4: 2), а умови залягання їх однакові, матеріали з них об'єднано в одну колекцію.

Методика дослідження, застосована для аналізу добірки, аналогічна методиці опрацювання шару II стоянки Королево (Вотякова 2015, с. 22—23; 2017, с. 20—21). Знахідки з андезиту були додатково розподілені за відносною хронологічною шкалою збереженості поверхні таких виробів для стоянки Королево (Усик, Рац, Кулаковская 2014, с. 202) і Королево II. Всього ідентифіковано чотири ступені деструкції поверхні артефактів: аналогічний верхньопалеолітичним шарам Ia (2 екз.) і II (28 екз.), а також середньопалеолітичним шарам III (24 екз.) і V (1 екз.) Королево I і II. В одному випадку визначити стан руйнації поверхні не вдалося, бо артефакт мав неоднорідну структуру.

АНАЛІЗ КОЛЕКЦІЇ

Маємо 270 артефактів. Основною сировиною для обробки був кварцит (79 %), використовували також андезит (19,7 %), сланець (1,0 %) і пісковик (0,3 %).

Попри нечисельність матеріалу в колекції є весь спектр артефактів, характерний для первинного розколювання сировини та виготовлення знарядь: нуклеуси та їхні фрагменти, сколи, знаряддя та відбійник, уламки, фрагменти кварцитових гальок зі слідами розколювання (табл. 1).

Первинне розколювання. Початок обробки каменю на стоянці маркують кварцитові гальки зі слідами розколювання. Вони представлені двома фрагментами з кварциту та одним з пісковика, на яких зафіксовано негативи одного або двох сколів.

Нуклеуси. Маємо 21 екз. і 20 фрагментів. Аналіз їх демонструє, що заготовками для них слугували гальки, уламки сировини та відщепи. За технікою розколювання нуклеуси розподіляються на: радіальні — 4 екз.; конвергентні — 1; паралельні, а саме, ортогональні — 3, поперечні — 4, поздовжні, перехресні й торцеві по 1; *Kombewa* — 4; безсистемні — 2, невизначені — 10 екз. (табл. 2).

Радіальні нуклеуси представлено винятково однобічними зразками (рис. 5: 1, 2) овальної

Таблиця 1. Королево II, розкоп II і шурф 1. Категорії артефактів і сировинні ресурси

Категорія	Сировина				Разом
	Кварцит	Андезит	Сланець (аргіліт)	Пісковик	
Нуклеуси	16	4	1	—	21
Фрагменти нуклеусів	8	2	—	—	10
Відщепи	139	30	—	—	169
Пластини	8	—	—	—	8
Фрагменти сколів невизначені	9	2	2	—	13
Луски	6	7	—	—	13
Знаряддя	19	10	—	—	29
Відбійники	1	—	—	—	1
Уламки	2	1	—	—	3
Фрагменти гальок зі слідами розколювання	2	—	—	1	3
Разом	210	56	3	1	270

Таблиця 2. Королево II, розкоп II і шурф 1; нуклеуси та сировина

Нуклеуси	Сировина			Разом
	Андезит	Кварцит	Аргіліт	
Радіальні	1	2	1	4
Конвергентні	—	1	—	1
Паралельні				
ортогональні	—	3	—	3
поперечні	2	2	—	4
поздовжні	—	1	—	1
перехресні	—	1	—	1
Торцеві	1	—	—	1
<i>Kombewa</i>	—	4	—	4
Безсистемні	—	2	—	2
Невизначені	2	8	—	10
Разом	6	24	1	31

форми. Розміри в основному стандартні: $5,2 \times 5,1 \times 2,5$ см. Виділяється тільки один більший виріб, виготовлений з чорного аргіліту, зі слідами перебування у вогні, $9,7 \times 9,0 \times 5,2$ см. Один нуклеус, зроблений з андезиту, має ступінь збереженості поверхні, аналогічний поверхні матеріалів шару II Королево II, відбивні площадки і тильна сторона його ретельно оформлені сколами. Інші ядра мають оформлені та природні відбивні площадки і неформлені тильні сторони.

Єдиний конвергентний нуклеус (рис. 5: 3) був зроблений з кварцитової гальки овальної форми. Площини підготовлено одним або двома сколами, тильна сторона необроблена опукла. Робоча поверхня — сплюснена, має сліди багатьох заломів, через що припинили розколювання. Розміри $6,5 \times 5,4 \times 3,0$ см.

Нуклеуси, які демонструють паралельну техніку розколювання розподіляються на: ор-

тогональні — 3 екз., поперечні одноплощадкові — 4, поздовжні одноплощадкові — 1; перехресні — 1; торцеві — 1 екз.

Більшість мають прямокутну форму. Заготовкою для них в основному слугували уламки сировини і гальки, в одному разі відщеп. Односторонні ортогональні нуклеуси мають підготовлені одним-двома зняттями відбивні площадки та опуклі вкриті кіркою тильні сторони (рис. 6: 3, 4). Робоча поверхня у них необ'ємна, середні розміри $4,9 \times 4,6 \times 2,2$ см. У поперечних одноплощадкових ядер відбивні площадки в основному сформовано крупними сколами, тільки в одному випадку площадка вкрита кіркою. Два вироби з кварциту демонструють просте сплюснене односпрямоване розколювання, останнім сколом у обох знято більше половини робочої поверхні (рис. 6: 1, 2). Один нуклеус має підготовлену крупними сколами площадку і тильну сторону (рис. 6: 2), зняття заготовок відбувалося по чергові з робочої поверхні та з площадки. Два інші вироби виготовлено з андезиту. Один за ступенем збереженості поверхні, аналогічний поверхні матеріалів шару II Королево II, має пласку робочу поверхню, 2/3 якої було знято сколом. Площини й тильну сторону частково оформлено сколами. Інший екземпляр, має ступінь деструкції аналогічний поверхні матеріалів шару III Королево, виготовлено на відщепі, давнішому за ступенем збереженості поверхні (можливо, відповідній поверхні матеріалів шару VI). Такі випадки реутилізації давніших андезитових виробів часто трапляються у нашій добірці. Пласка робоча поверхня ядра була сформована на дорсальній стороні відщепу, відбивна площадка — сколами, тильна сторона — це необроблена вентральна сторона відщепу. Розміри $4,6 \times 7,5 \times 3,4$ см. Єдиний поздовжній одноплощадковий нуклеус має циліндричну форму та об'ємну робочу поверхню, площадку сформовано сколом

і поправлено двома фасетками, тильна сторона — плоска і частково оформлена мілкими сколами. Його мініатюрні розміри, $2,7 \times 2,3 \times 2,6$ см, свідчать про повну спрацьованість. Площинки одностороннього перехресного нуклеуса оформлено кількома сколами, тильна сторона вкрита кіркою, опукла, зі слідами зірчастості, що може свідчити про використання

цього ядра як відбійника (Кулаковская 1989, с. 71, рис. 60: 2). Розміри $7,9 \times 5,4 \times 3,2$ см. Торцевий нуклеус виділено умовно. Його виготовлено на фрагменті андезитової преформи або нуклеуса, яка за ступенем збереженості відповідає поверхні матеріалів шару III Королево. На площині зламу фрагмента, з вкритої кіркою площадки знято одну пластинку, що має ступінь збереженості, аналогічний матеріалам шару II Королево II. Нуклеус невеликий, $5,8 \times 4,1 \times 1,9$ см.

У колекції виділено чотири нуклеуси *Kombewa* (рис. 7). Їх зроблено на кварцитових відщепках, з вентральної сторони яких односпря-

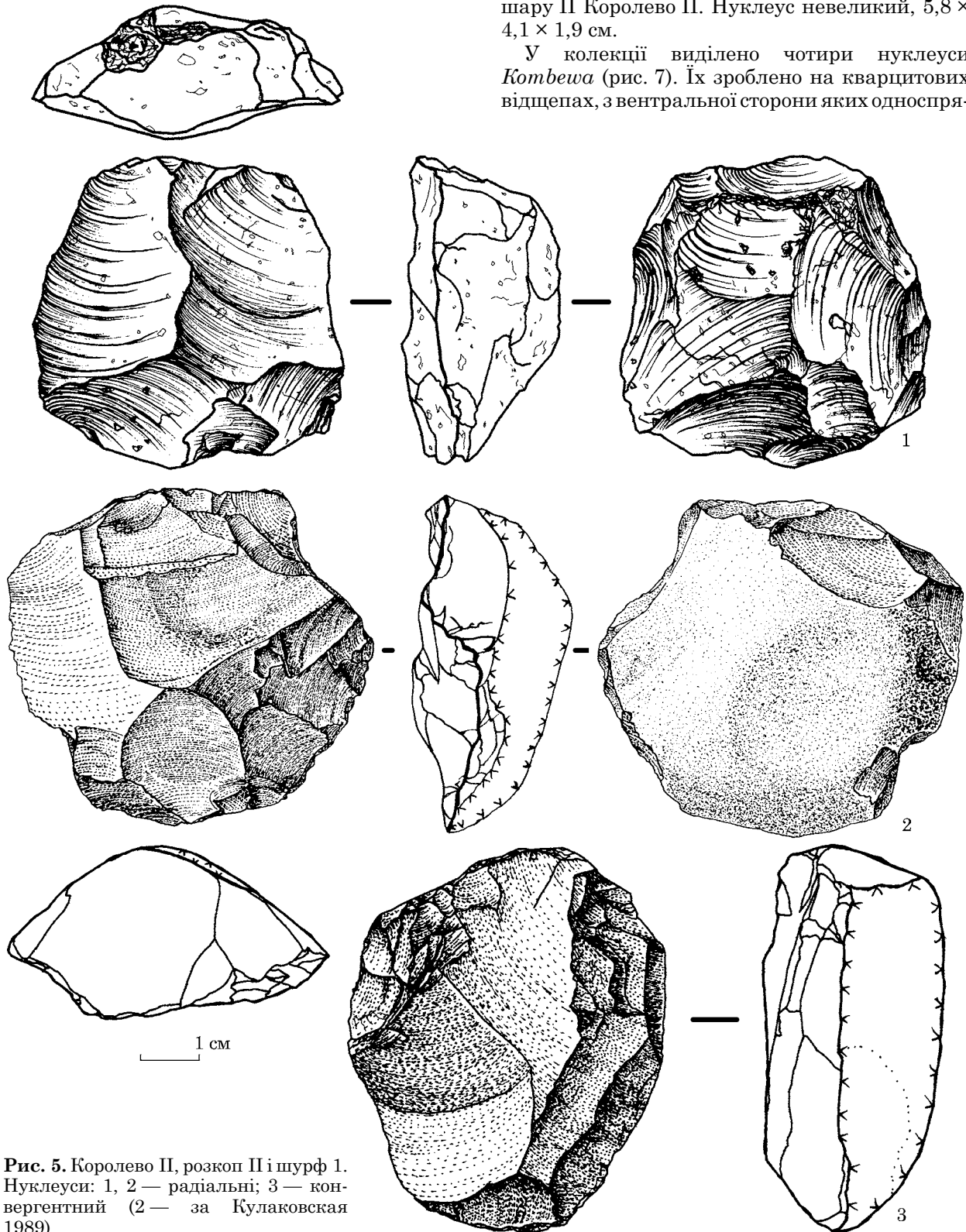

Рис. 5. Королево II, розкоп II і шурф 1. Нуклеуси: 1, 2 — радіальні; 3 — конвергентний (2 — за Кулаковская 1989)

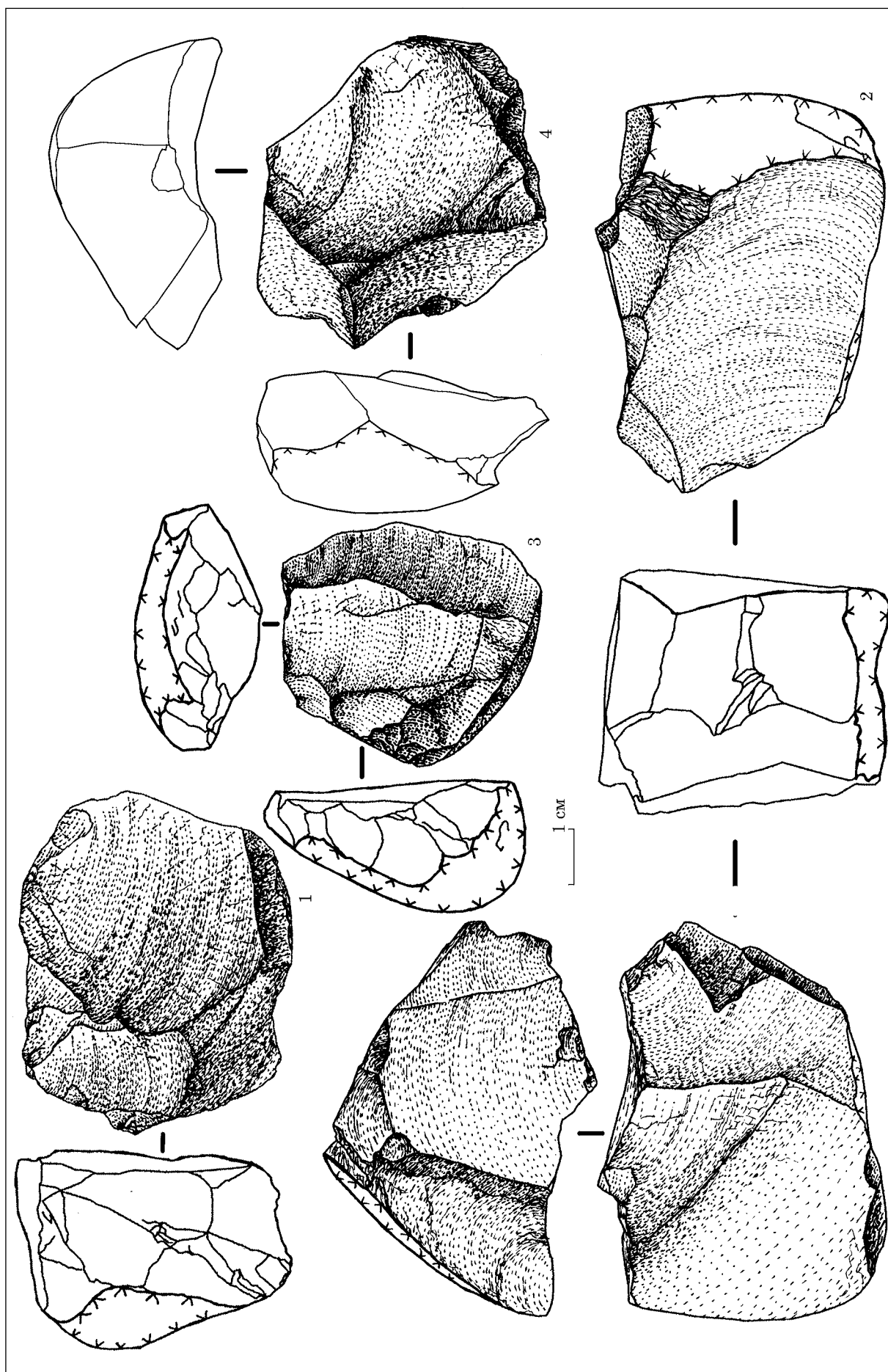

Рис. 6. Королево II, розкоп II; нуклеуси: 1, 2 — поперечні; 3, 4 — ортогональні

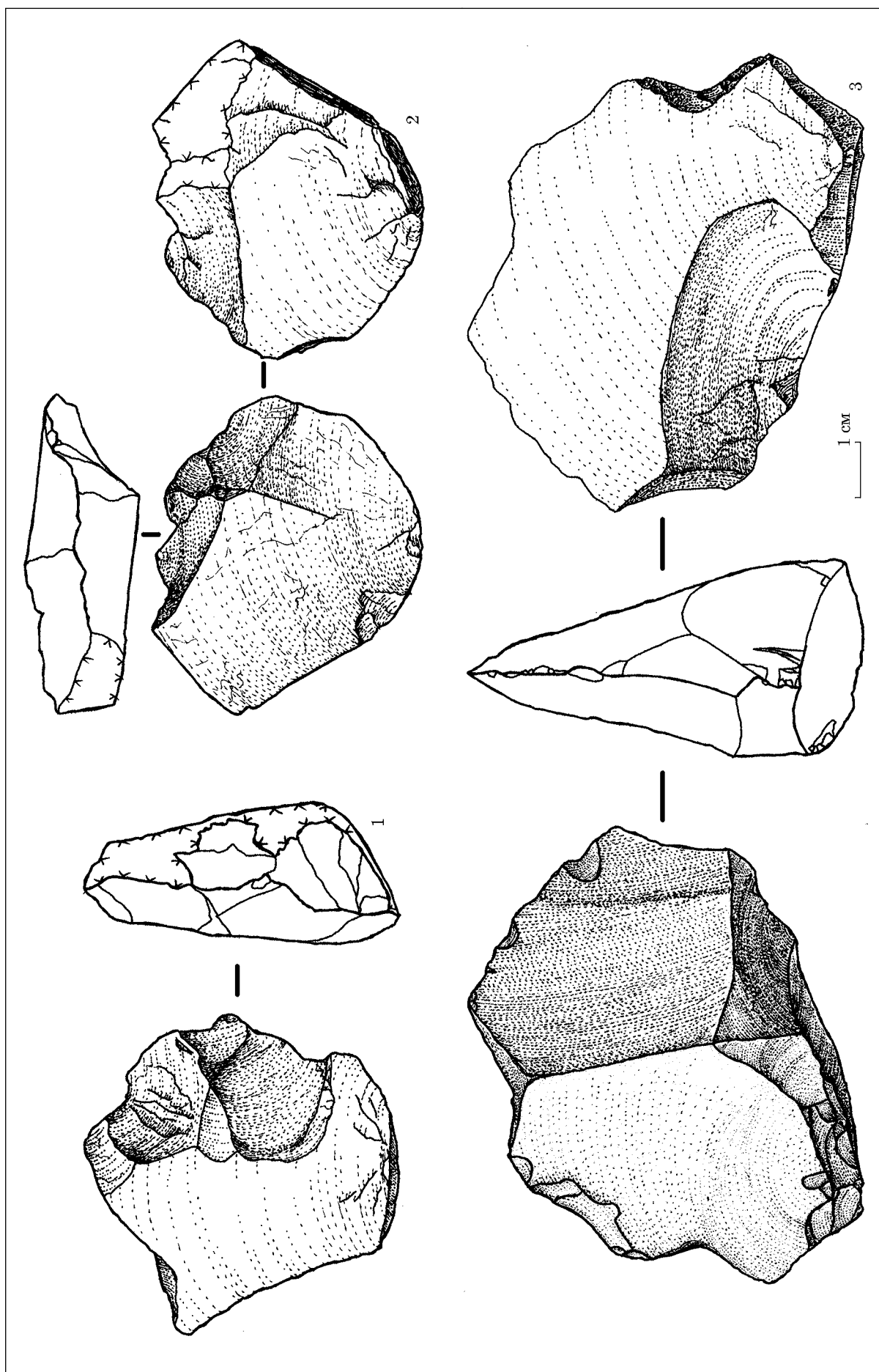

Рис. 7. Королево II, шурф 1; нуклеуси *Kombesha*

Таблиця 3. Королево II, розкоп II і шурф 1; характеристика огранки сколів

Огранка	Сколи					Разом
	Відщепи	Технічні відщепи	Вентральні вторинні відщепи	Пластини	Технічні пластини	
Первинна	16	—	—	—	—	16
Односпрямовано-поздовжня	3	1	—	—	—	4
Односпрямовано-латеральна	4	—	—	—	—	4
Радіальна	28	7	—	—	—	35
Конвергентна	5	1	—	—	—	6
Підперехресна	3	1	—	—	—	4
Ортогональна	2	6	—	1	—	9
Латеральна	4	8	—	2	—	14
Білатеральна	1	—	—	—	—	1
Поздовжня	13	4	—	1	—	18
Біпоздовжня	—	1	—	—	—	1
Реберчаста	—	9	1	—	2	12
Невизначена	10	3	—	—	—	13
Разом	89	41	1	4	2	137

мовано було знято один або послідовно кілька сколів. Залежно від напрямку сколювання відносно вісі відщепу-заготовки вони розподіляються на: латеральні — 2 екз. (рис. 7: 1, 3), бітермінальний і дистальний альтернативний (рис. 7: 2). В останньому разі йдеться про те, що частину сколів зняли з дорсальної сторони відщепу-заготовки і так, вірогідно, підготували відбивну площадку. Підготовка площадки одним сколом також фіксується на одному з латеральних вентральних нуклеусів (рис. 7: 1). На вентральній стороні в іншого відмічається наявність сформованої сколами виїмки (рис. 7: 3), це найбільший виріб у цій групі ядер: $7,2 \times 8,4 \times 3,3$ см. Інші екземпляри невеликі, $4,5 \times 5,6 \times 1,8$ см. Два безсистемні ядра демонструють ситуативне розколювання, де площадками слугували робочі поверхні, вони мають невеликі розміри: $4,8 \times 4,4 \times 3,2$ см.

10 фрагментів нуклеусів віднесено до групи невизначених.

Отже, первинну обробку індустрії представлено різноманітними методами розколювання: паралельним, радіальним, *Kombewa*. Паралельний метод розколювання відіграє ненавч б провідну роль, принаймні за кількістю екземплярів. Але детальніший аналіз морфології цих виробів виявив, що більшість з них або повністю спрацьовані, або до стадії, коли останній скол зняв значну частину робочої поверхні. Вони демонструють необ'ємний спосіб розщеплення та мають невеликі розміри. Окремо зауважимо, що віднесені до паралельного методу поперечні одноплощадкові ядра, найвірогідніше, демонструють досить просту односпрямовану техніку отримання заготовок, так само, як і ортогональні нуклеуси, де єдина відмінність —

це зміна орієнтації сколювання. Радіальний метод репрезентовано стандартизованими нуклеусами, що демонструють доцентрове розколювання, мають сформовані сколами площадки. Виділяється також виразна серія нуклеусів *Kombewa*.

Загалом ядра мають невеликі розміри, плоску робочу поверхню і часто демонструють останню стадію спрацьованості. Площадки більшості з них оформлено одним або двома сколами, прийом фасетування не використовувався, тильні сторони здебільшого не мають слідів обробки, навпаки, часто вкриті природною кіркою.

Сколи — їх нараховується 221 (разом із знаряддями і нуклеусами на відщепі). Їх представлено такими групами: відщепи — 197 екз.; пластини — 10; луски — 13; фрагменти сколів невизначені — 13 екз.

Найчисленнішу категорію становлять відщепи. Цілих екземплярів — 131; фрагментованих — 66, з-поміж яких 25 проксимальних, 10 медіальних, 18 дистальних і 13 латеральних. Розміри цілих: довжина від 1,9 до 9,2 см; ширина від 2,0 до 14,6 см; товщина від 0,6 до 3,4 см. Сколи поперечних пропорцій (ширина яких більша за довжину) становлять 1/3 від цілих відщепів.

Переважають вироби з радіальною огранкою (табл. 3). Три інші чисельні групи демонструють первинне, поздовжнє та односпрямовано-поздовжнє оформлення дорсальної поверхні. Значна кількість первинних (табл. 3), а також сколів з залишками кірки (їх понад 70 %) у різних співвідношеннях свідчить, що первинне розколювання здебільшого розпочинали на території поселення. Ортогональний, латеральний і поздовжній варіанти оформлення

Таблиця 4. Королево II, розкоп II і шурф 1; характеристика площадок сколів

Площадки	Сколи					Разом
	Відщепи	Технічні відщепи	Вентральні вторинні відщепи	Пластини	Технічні пластини	
Природні	11	2	—	—	1	14
Гладкі	40	27	—	2	1	70
Двогранні	16	3	—	1	—	20
Багатогранні	3	—	1	—	—	4
Фасетовані						
прямі	1	—	—	—	—	1
опуклі	1	2	—	1	—	4
Роздроблені	11	3	—	—	—	14
Невизначені	6	4	—	—	—	10
Разом	89	41	1	4	2	137

дорсальної поверхні здебільшого пов'язано з технічними відщепами.

За формою переважають трапецієподібні та прямокутні екземпляри. Латеральні профілі випуклі або увігнуті, спорадично трапляються прямі та скручені. Дистальні кінці гострі, рідше тупі або зламані. Часто трапляються артефакти з заломами (17 екз.), що може вказувати на застосування твердого відбійника. Сколів, що захопили протилежну площадку нуклеуса — 3 екз.

Більшість ударних площадок (табл. 4) не мають спеціальної підготовки: вони гладкі та природні. Серед підготовлених площадок переважають двогранні, є незначна кількість багатогранних і фасетованих, відображені в індексах IF large = 25,6 %, IF strict = 4,4 %. Слід відзначити, що на 14 відщепках маємо розроблену площадку, це ще одне свідчення використання твердого відбійника. Сколів з дорсальним або вентральним карнизом — одиниці. Розміри площадок: довжина від 0,5 до 6,3 см; товщина від 0,1 до 3,9 см.

Виділені в колекції технічні відщепи розподіляються на: з бортів нуклеусів, реберчасті, авіважі. Відщепи з бортів нуклеусів слугували для поновлення об'єму робочої поверхні ядра і представлені латеральними (з кіркою — 5 екз., без кірки — 3 екз.) і реберчастими (24 екз.). Звичайні реберчасті відщепи в основному поздовжньо-реберчасті, тільки один поперечно-реберчастий.

Два авіважі знято з об'ємних паралельних нуклеусів. Один зроблено на кварциті, інший — андезитовий з поверхнею, аналогічною артефактам шару Ia Королево. Це єдиний виріб з таким «молодим» ступенем збереженості в колекції відщепів. Його поновлено в результаті ремонту з двох латеральних фрагментів, з поверхні зламу яких знято кілька сколів — в одному випадку на вентральну, в іншому на дорсальну сторону. Інші андезитові артефакти мають поверхню, аналогічну поверхні ма-

Таблиця 5. Королево II, розкоп II і шурф 1; типологічна колекція знарядь і сировина

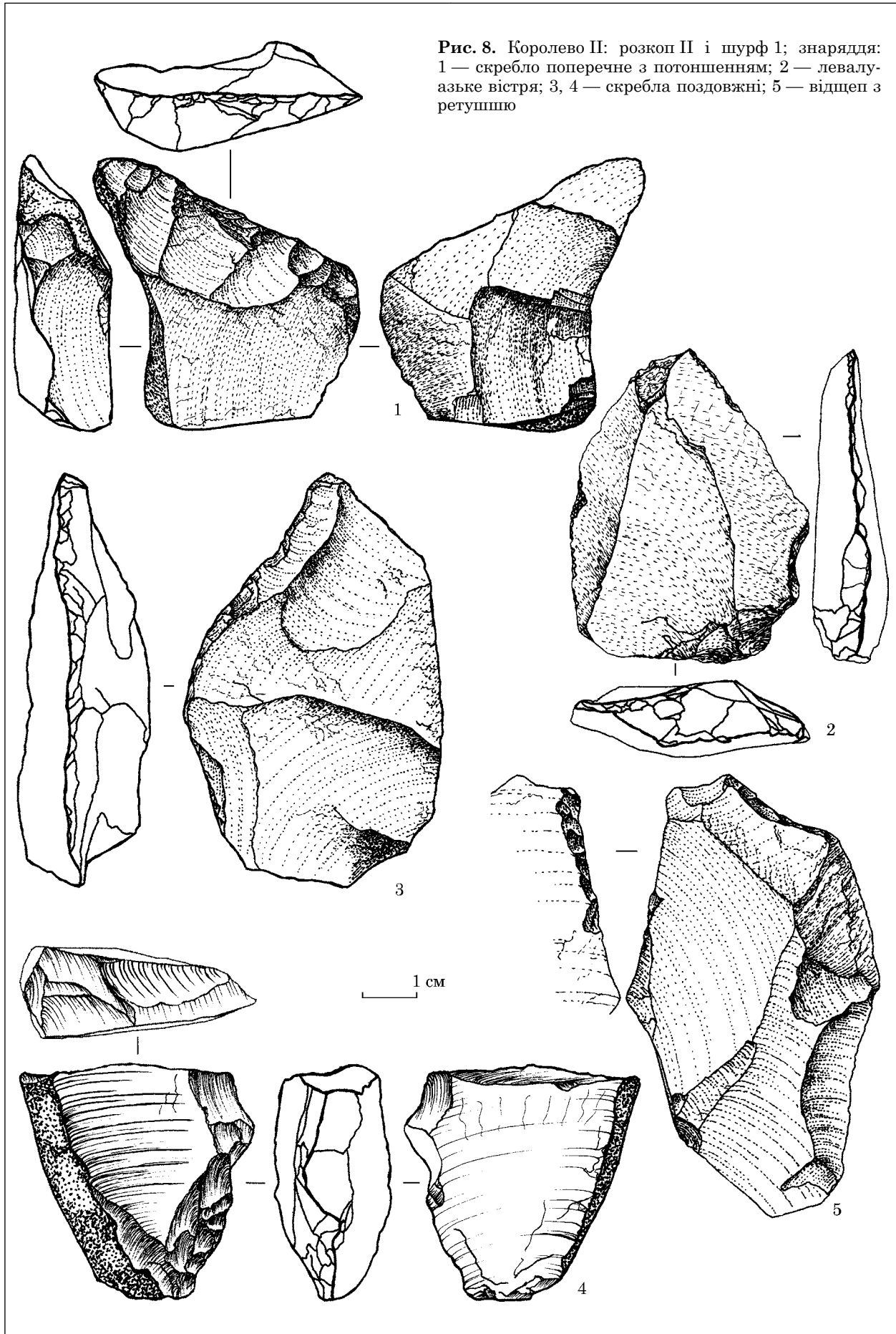
Типи знарядь	Сировина		Разом
	Кварцит	Андезит	
Скребла поздовжні	2	—	2
Скребла поперечні	1	—	1
Гостроконечник левалуазький	1	—	1
Преформи двобічних знарядь	1	1	2
Двобічні знаряддя	—	3	3
Виїмчасті знаряддя	2	1	3
Скребки	1	1	2
Відщепи з ретушню	7	1	8
Пластина з ретушню	1	—	1
Відщепи з потоншенням	1	3	4
Знаряддя невизначені	1	1	2
Разом	18	11	29

теріалів шару II Королево II і шару III Королево, за типологічними характеристиками вони схожі з кварцитовими артефактами.

Пластини становлять незначну групу — 10 екз., з яких 6 екз. цілі, $Plam = 4,8\%$. Розміри $6,7 \times 3,0 \times 1,9$ см. Їх виготовлено з кварциту, вони мають паралельну огранку: ортогональну, поздовжню та латеральну (табл. 3). Профілі: скручені, увігнуті та прямі у рівних пропорціях. Площадки тільки в двох випадках мають сліди спеціальної підготовки (табл. 4). Дві технічні пластини представлено реберчастими.

Лусок небагато, 13 екз.: 7 — з андезиту різного ступеню збереженості, 6 — кварцитові.

Отже, в технологічному аспекті індустрію можна охарактеризувати як нелевалуазьку, непластинчасту, нефасетовану. Первинна обробка базувалася на різноманітних методах розколювання нуклеусів: паралельному, радіальному, *Kombewa*. Останній представлено дуже виразними екземплярами ядер, але

відповідні їм сколи *Kombewa* відсутні, є тільки один вентральний вторинний відщеп (табл. 3). Паралельний метод репрезентують необ'ємні ядра, частина з яких представляє досить просту односпрямовану техніку отримання заготовок. Розколювання відбувалося за допомогою твердого відбійника з площадок, оформлених одним—двома сколами, і тривало до повної спрацьованості, що підтверджують невеликі розміри та сплюснені робочі поверхні виробів. Головною метою первинної обробки було отримання широкої та короткої за пропорціями заготовки з довгою й широкою ударною площадкою або латеральним краєм, часто вкритими кіркою (1/3 від усіх сколів). Можливо, для повернення від пласкої до опуклої поверхні застосовували зняття технічних відщепів з латеральних боків нуклеуса (табл. 3). Такі сколи утворюються за застосування варіантів нелевалуазьських методів розколювання радіальних, перехресних та інших нуклеусів без спеціальної попередньої підготовки. Основні характеристики уможливають віднести колекцію нуклеусів і сколів до середнього палеоліту. Нечисельну верхньопалеолітичну домішку становлять два нуклеуси (торцевий і поздовжній циліндричний) і два авіажі, три з цих предметів зроблені на андезиті, що має ступінь збереженості поверхні, аналогічний поверхні матеріалів шару Ia Королево I шару II Королево II.

Знаряддя праці — нечисленні, проте демонструють набір різноманітних інструментів. У колекції нараховується 29 знарядь: 22 цілі й 7 фрагментів. Розмір цілих знарядь: довжина від 3,1 до 8,6 см; ширина від 2,5 до 6,1 см; товщина від 0,9 до 2,7 см. Їх виготовляли в основному на відщепах, тільки два — на пластинах. З кварциту виготовлено 19 виробів, з андезиту — 10.

Скребла представлено одним поперечним і двома поздовжніми екземплярами (рис. 8: 1, 3, 4). Всі виготовлені на кварцитових відщепах, вони мають природну спинку, навпроти якої — робоче лезо. У поперечного скребла його сформовано крутою лускатою ретушню, акомодційні елементи: вентральне потоншення та оформлена кількома сколами спинка (рис. 8: 1). Робоче лезо одного з поздовжніх виробів сформовано крайовою напівкрутою лускатою ретушню, яка практично не змінила форму заготовки (рис. 8: 3). У іншого поздовжнього скребла частину леза оформлено крутою східчастою ретушню, інша відсутня. Акомодційна частина знаряддя має дві складові: латеральний край відщепу-заготовки, вкритий кіркою, та поперечну грань його фрагментації, оформлену мілкими сколами (рис. 8: 4). Можливо, це знаряддя було переоформлено.

В колекції виділено одне левалуазьке вістря (рис. 8: 2), зроблене на кварцитовому відщепі з конвергентною огранкою і фасетованою відбивною площадкою. Вторинну обробку вико-

нано маргінальною крайовою ретушню, місце сходження лез вістуне.

Чотири вироби мають двобічну обробку. Два фрагменти віднесено до преформ: один з кварциту, інший з андезиту (аналогічний поверхні артефактів шару II Королево II). Два андезитових двобічних знаряддя добре описано та опубліковано як складову верхньопалеолітичного комплексу II стоянки Королево II (Demidenko, Usik 1995, p. 213—214, 216; fig. 1: 1; 8: 2).

Беручи до уваги наявність слідів природних механічних пошкоджень на поверхні значної частини виробів цього комплексу, до виїмчастих знарядь віднесено тільки вироби, які мають ретушовану виїмку. Їх в колекції 3 екз. Два виготовлено на кварцитових відщепах, один — на андезитовому (з поверхнею аналогічною матеріалам шару III Королево). В двох випадках виїмки сформовано на вентральній стороні, в одному — на дорсальній.

У колекції виділено два скребка. Один — кінцевий з високим опуклим робочим краєм, оформленим дорсальною крутою лускатою ретушню, виготовлений на андезитовому відщепі (з поверхнею аналогічною матеріалам шару II Королево II). Другий — на кварцитовому відщепі, має опуклий робочий карай, сформований крутою лускатою ретушню.

Сколів з ретушню 9 екз.: 8 відщепів і 1 пластина. Тільки один виріб зроблено з андезиту (поверхня аналогічна матеріалам шару III), інші — з кварциту. Здебільшого їх оформлено епізодичною пласкою лускатою дорсальною (7 екз.) ретушню в латеральних або дистальних зонах. Тільки два вироби мають обробку на обох сторонах: пластина і відщеп з альтернативною лускатою крутою ретушню.

До окремої групи виробів з вторинною обробкою віднесено сколи з потоншенням. Їх представлено 4 відщепами, на вентральній поверхні яких наявні негативи кількох невеликих сколів і фасеток ретуші, локалізовані в проксимальній частині заготовки.

До категорії невизначених віднесено два фрагменти.

Масмо один відбійник. Це овальна кварцитога галька розміром 13,5 × 7,5 × 5,7 см, маса її 634 г. Має сліди зірчастої забитості діаметром до 1,0 см на термінальному кінці.

Середі категорії знарядь праці більш-менш чітко виділяються два різночасових компоненти. Враховуючи характер оформлення та вибір заготовки, до середньопалеолітичної групи відносяться три скребла і левалуазьке вістря (рис. 8: 1—4). Верхньопалеолітичний компонент представляють двобічні знаряддя та їхні преформи, кінцеві скребачки, пластина з ретушню і авіажі. Додамо, що значну частину цих виробів зроблено на андезиті, ступінь збереженості поверхні якого відповідає поверхні матеріалів шару Ia Королево I та шару II Королево II.

ВИСНОВКИ

Аналіз реконструкції глибинного та кількісного розподілу артефактів (рис. 4: 1, 2) виявив, що потужність горизонту залягання досить значна і демонструє певне переміщення матеріалів по поверхні схилу внаслідок ерозійних процесів, що могло призвести до їх змішування. То будь-яка стратиграфічна кореляція та датування горизонтів потребує додаткового геологічного дослідження пам'ятки. Виявлена в результаті техніко-типологічного аналізу наявність у добірці двох різночасових компонентів, середньо- і верхньопалеолітичного, також свідчать на користь цього.

Верхньопалеолітичний компонент — нечисельний (14 %), більш чи менш чітко виділяється за техніко-типологічними ознаками та підтверджується андезитовими знахідками з поверхнею збереженості, аналогічною поверхні артефактів шару Іа Королево і ІІ Королево ІІ. Цілком можливо, що ці матеріали відносяться до верхньопалеолітичних шарів Королево ІІ, знайдених на сусідніх ділянках у сприятливіших стратиграфічних умовах.

Середньопалеолітичний комплекс становить 86 % колекції. Наявність у ній усіх категорій артефактів, характерних для первинного розколювання сировини і виготовлення знарядь (табл. 1), свідчить, що повний цикл розколювання відбувався безпосередньо на стоянці.

У технологічному аспекті колекцію можна схарактеризувати як нелевалуазьку, неплас-тинчасту, нефасетовану. Індокси: IF large = 25,6 %, IF strict = 4,4 %, I_{Lam} = 4,8 %. Первинна обробка базувалася на паралельному, радіальному та *Kombewa* методах розколювання (табл. 2). Радіальний і *Kombewa* представлено досить виразними серіями, але класичні сколи *Kombewa* відсутні. Паралельний метод репрезентують необ'ємні ядра з простою односторонньою технікою отримання заготовок. Розколювання відбувалося за допомогою твердого відбійника з площадок, оформлених одним-двома сколами. Процес утилізації ядер був дуже інтенсивний, практично всі — повністю спрацьовані. Головною метою розколювання був відщеп, короткий і широкий, який мав масивну площадку або латеральний край, часто вкриті кіркою. В основному, саме на таких заготовках зроблено знаряддя цього комплексу. Хоча колекція їх не чисельна, в ній наявні два односторонні скребла, які мають специфічні ознаки оформлення, а саме, ретушування найдовшого краю заготовки лускатою і східчастою напівкрутою ретушним типом напів-Кіна та наявність акомодативних елементів (рис. 8: 1,4).

В колекції визначено одне левалузке вістря (рис. 8: 2), але, за даними техніко-типологічного аналізу, будь-які інші левалузські характеристики відсутні. Найвірогідніше, воно не відноситься до основного середньопалеолітичного

комплексу, а пов'язано з іншими левалузськими індустріями Королево.

Отже, техніко-типологічний аналіз показав наявність у цій колекції ознак, притаманних шарантським індустріям типу Кіна. Це радіальна та *Kombewa* техніка розколювання; первинна обробка, націлена на отримання відщепу поперечних пропорцій з латеральним краєм або площадкою, що виконували роль акомодативного елемента; використання для формування робочого краю знарядь ретуші напів-Кіна; присутність у типологічному наборі однолезових скребел з акомодативними елементами. Це підтверджує віднесення комплексу до шарантських пам'яток Закарпаття (Kulakovska, Usik 2011, p. 133, 136). Проте негомогенний характер індустрії та наявність у ній домішки верхнього палеоліту змушує нас бути обережнішими щодо однозначних культурно-хронологічних висновків стосовно цих матеріалів. У найкращому разі тільки ці окремі характеристики можуть бути індикатором існування в цій колекції рис, притаманних шаранту типу Кіна.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко, О. М., Городецкая, Г. Д. 1987. *Антропоген Закарпаття*. Кишинев: Штиинца.
- Вотякова, О. Л. 2015. Техніко-типологічний аналіз матеріалів шару ІІ стоянки Королево на Закарпатті. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 22-34.
- Вотякова, О. Л. 2017. Типологічна специфіка та аналіз вторинної обробки знарядь шару ІІ стоянки Королево. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 19-36.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В. 1974. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1974 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1974/95.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В., Кухарчук, Ю. В., Ткаченко, В. И., Ситливый, В. И. 1979. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1979 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1979/106.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В. 1980. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1980 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1980/114.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В., Кухарчук, Ю. В., Ситливый, В. И. 1981. *Отчет о работах Палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР 1981 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1981/109.
- Кулаковская, Л. В. 1989. *Мустьерские культуры Карпатского бассейна*. Київ: Наукова думка.
- Кулаковская, Л. В., Усик, В. И. 2010. Несколько замечаний к интерпретации стоянки Королево (Украина). В: Рагимова, М. Н. (ред.). *Карабах в каменном веке*. Баку: Текнур, с. 174-184.
- Солдатенко, Л. В. 1978. *Отчет о работах разведывательного отряда Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1978/77а.
- Усик, В., Кулаковська, Л., Нігст, Ф., Езартс, П. 2013. Дослідження палеоліту Закарпаття. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 169-179.

Усик, В. І., Кулаковська, Л. В., Ніст, Ф., Герасименко, Н. П. 2018. Королево II. Нові перспективи в хронології верхнього палеоліту Закарпаття. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей, Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.* Київ: Стародавній світ, с. 78-79.

Усик, В., Рац, А., Кулаковская, Л. 2014. Вулканическое сырье в палеолите Закарпатья: относительная хронология индустрий. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries Kft., i. 197-206.

Demidenko, Y. E., Usik, V. I. 1995. Sur les critères de reconnaissance de la fabrication in situ des pointes foliacées: l'exemple de Korolevo II. *Paleo*, 1, p. 213-216.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, с. 21-37.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. В: Гожик, В. П. (ред.). *Дослідження четвертинного періоду в Україні*. Київ: б. в., с. 129-140.

REFERENCES

Adamenko, O. M., Gorodetskaya, G. D. 1987. *Antropogen Zakarpattia*. Kishinev: Shtiintsa.

Votyakova, O. L. 2015. Tekhniko-typologichnyi analiz materialiv sharu II stoianky Korolevo na Zakarpatti. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (16), s. 22-34.

Votyakova, O. L. 2017. Typologichna spetsyfika ta analiz vtorynnoi obrobky znariad sharu II stoianky Korolevo. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 19-36.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V. 1974. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1974 g.* NA IA NANU, f. 64, 1974/95.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V., Kukharchuk, Yu. V., Tkachenko, V. I., Sitlivyy, V. I. 1979. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1979 g.* NA IA NANU, f. 64, 1979/106.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V. 1980. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR v 1980 g.* NA IA NANU, f. 64, 1980/114.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V., Kukharchuk, Yu. V., Sitlivyy, V. I. 1981. *Otchet o rabotakh Paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR 1981 g.* NA IA NANU, f. 64, 1981/109.

Kulakovskaya, L. V. 1989. *Mustyarskiye kultury Karpat-skogo basseyna*. Kiiv: Naukova dumka.

Kulakovskaya, L. V., Usik, V. I. 2010. Neskolkо zamechaniy k interpretatsii stoyanky Korolevo (Ukraine). In: Ragimova, M. N. (ed.). *Karabakh v kamennom veke*. Baku: Teknur, s. 174-184.

Soldatenko, L. V. 1978. *Otchet o rabotakh razvedyvatel'nogo otryada Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1978 g.* NA IA NANU, f. 64, 1978/77a.

Usyk, V., Kulakovska, L., Nihst, F., Ezarts, P. 2013. *Doslidzhennia paleolitu Zakarpattia. Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini, 2012 r.*, s. 169-179.

Usyk, V. I., Kulakovska, L. V., Nihst, F., Gerassimenko, N. P. 2018. Королево II. Novi perspektyvy v khronologii verkhnoho paleolitu Zakarpattia. *I Vseukrainskyi arkheologichnyi z'їzd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei, Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.* Kyiv: Starodavnyi svit, s. 78-79.

Usik, V., Rats, A., Kulakovskaya, L. 2014. Vulkanicheskoye syrye v paleolite Zakarpattia: otnositelnaya khronologiya indusriy. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries Kft., p. 197-206.

Demidenko, Y. E., Usik, V. I. 1995. Sur les critères de reconnaissance de la fabrication in situ des pointes foliacées: l'exemple de Korolevo II. *Paleo*, 1, p. 213-216.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeiskyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, s. 21-37.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In: Hozhyk, V. P. (ed.). *Doslidzhennia chetvertynnoho periodu v Ukraini*. Kyiv: б. в., s. 129-140.

O. L. Votyakova

TECHNO-TYPELOGICAL ANALYSIS OF MATERIALS OF THE EXCAVATION II FROM KOROLEVO II SITE IN TRANSCARPATIA

In 1974 V. M. Gladilin opened the site Korolevo II, located on a 20-meter terrace of the Tisza River left bank, 300 m southwest of Korolevo I, on the Verjatsa village northern outskirts. Materials come from trench 1, excavated in 1978, and excavation II, investigated in 1981.

Reconstruction analysis of the finds' depth and quantitative distribution revealed a certain movement of artifacts along the slope, possibly due to erosion processes, which could have led to their mixing.

The techno-typological analysis showed that the collection is represented with components different time — Middle and Upper Paleolithic.

The Upper Paleolithic component is not numerous (14 %) and, probably, is related to the Upper Paleolithic layers of the Korolevo II site.

Middle Paleolithic collection amounts to 86 %. The presence of all categories of artifacts in this complex indicates a complete cycle of knapped stone reduction on the site. The industry is defined as non-Levallois, non-bladed, non-facetted. Indices: IF large = 25.6 %, IF strict = 4.4 %, ILam = 4.8 %.

The blank production was based on parallel, radial and Kombewa methods of non-volumetric cores reduction. The main blank type is a flake with transverse proportions with massive lateral edge or platform, sometimes with cortex. These flakes were often used as blanks for tools producing.

Tools are rare, but among them there are two special examples of single-edged scrapers with the back and the working edge formed by semi-Quina retouch. These characteristics may indicate the presence of individual characteristics of Charentian type Quina.

Keywords: Korolevo II, stratigraphy, blank production, typology of tools.

Одержано 18.12.2018

ВОТЯКОВА Оксана Леонідівна, магістр історії, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

VOTIAKOVA Oksana Leonidivna, Master of History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Heroiv Stalingradu ave., 12, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-7565-6501, e-mail: oksana_votyakova@iananu.org.ua.

В. І. Усик, Л. В. Кулаковська, Ф. Нігст, Н. П. Герасименко

КОРОЛЕВО II: ДО ПИТАННЯ ПРО ЕПІГРАВЕТСЬКИЙ ТЕХНОКОМПЛЕКС (ШАР 0) ТА КУЛЬТУРНО- СТРАТИГРАФІЧНУ КОЛОНКУ СТОЯНКИ

У статті публікуються попередні дані польових досліджень палеолітичної стоянки Королево II на Закарпатті, які стосуються уточнення стратиграфії та хронології так званого шару 0 (епігравет) в межах верхнього палеоліту цієї пам'ятки.

Ключові слова: верхній палеоліт, Закарпаття, стратиграфія, андезит, епігравет, технокомплекс, вироби з пригнупленою спинкою.

ВСТУП

Палеолітична стоянка Королево II має важливе значення у вивченні проблеми переходу від середнього до верхнього палеоліту, а також визначенні локальної культурно-хронологічної послідовності палеолітичних індустрій Закарпаття. Саме тут була відкрита одна із самих ранніх на території України перехідних індустрій від середнього до верхнього палеоліту з листоподібними двобічними вістрями (культурний шар II) (Gladilin, Demidenko 1989; Gladilin, Demidenko 1990; Usik 1989;). Із стоянки Королево II походить невелика колекція верхньопалеолітичних виробів (шар 0) з морфологічними ознаками епі-граветського технокомплексу. Було висловлено припущення, що вони знаходились у вторинному заляганні (Демиденко 2001, с. 24). Загалом, це був єдиний випадок присутності на стоянках Королево I та Королево II культурних залишків, що відносяться до більш пізнього періоду, ніж індустрія початкової стадії верхнього палеоліту (Королево II, шар II; Королево I, шар Ia). У результаті аналізу архівних матеріалів зародилися певні сумніви про положення шару 0 не *in situ* (Усик та ін. 2018).

© В. І. УСИК, Л. В. КУЛАКОВСЬКА, Ф. НІГСТ,
Н. П. ГЕРАСИМЕНКО, 2019

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ КОРОЛЕВО II

Стоянка Королево II розташована на північній околиці села Веряця Виноградівського р-ну Закарпатської обл., на 20-метровій терасі правого берега р. Тиса на території спецкар'єру (рис. 1, 2: 3). Залишки тераси, на якій збереглися плейстоценові відклади має ширину 25—30 м із заходу на схід, та довжину приблизно 35—40 м з півдня на північ (рис. 3). Із заходу площа тераси обмежена практично прямою стінкою кар'єру, зі сходу — відвалом кар'єру, з півночі — еродованим схилом, а з півдня — штучною терасою, на якій була збудована електрична підстанція (рис. 3).

Перші знахідки на місцезнаходженні були зібрані уже в 1975 р. (Гладилин, Солдатенко 1974, с. 23). Тестові розкопки (шурф 1; рис. 3) провели у 1978 р., в результаті яких з'ясувалося, що стратиграфія у цьому місці порушена і колекція знахідок включає різночасові матеріали (Солдатенко 1978). У 1979 р. кар'єр провів на пам'ятці розкривні роботи, знявши верхні напластування четвертинних відкладів. На поверхні з'явилися численні знахідки, що і стало приводом для розбивки вздовж східної стінки тераси (рис. 3, 4) розкопу I (Гладилин та др. 1979; Гладилин, Солдатенко 1980). Дослідження проводилися у 1979—1980 рр. на площі 144 м². Основний шар II був зафіксований в удайському лесі між двома викопними ґрунтами (витачів / прилуки) та отримав дату 38000 ± 1500 рр. до нашого часу (Адаменко, Городецкая 1987, с. 81; Gladilin, Demidenko 1989; 1990; Usik 1989; Monigal et al. 2006; Usik, Monigal, Kulakovskaya 2006; Kulakovskaya, Usik 2011). Індустрія шару II, в якій були присутні риси

Рис. 1. Карта України з позначенням палеолітичного місцезнаходження Королево

середнього та верхнього палеоліту в первинному розколюванні, а також наборі знарядь була визначена як перехідна від середнього до верхнього палеоліту. Під шаром II у верхах прилуцького горизонту були відмічені андезитові знахідки аналогічні шару III місцезнаходження Королево I (OIS 5a). Нижче по розрізу в шурфі (кв. Б/5; рис. 5: Б) було також зафіксовано шар IV (аналог шару V Королево I) (Кулаковская 1989, с. 70).

У 1981 р. шурф I був перетворений на розкоп II (12 м²) (Гладилин и др. 1981). Об'єкт був закладений на північно-західному схилі тераси (рис. 3), знахідки з нього належали до середнього та верхнього палеоліту, стратиграфічна позиція яких як і раніше залишалася нечіткою (Вотякова, у цьому томі). Необхідно зазначити, що частину андезитових виробів разом з листоподібними двобічними вістрями із цього розкопу було включено до складу колекції шару II (Demidenko, Usik 1995).

Для кореляції стратиграфії на стоянці у 1982 р. між розкопом I та розкопом II, було закладено шурф 5, а потім розкоп III площею 8 м² (рис. 3), у якому зафіксували спочатку два, а згодом — три рівня

кам'яних знахідок (Гладилин и др. 1982; 1985). З огляду на культурну колонку розкопу I, послідовність археологічних шарів в розкопі III

Рис. 2. Палеолітичне місцезнаходження Королево (вид з космосу): 1 — Королево (Гострий Верх); 2 — Королево I (Бейвар); 3 — Королево II

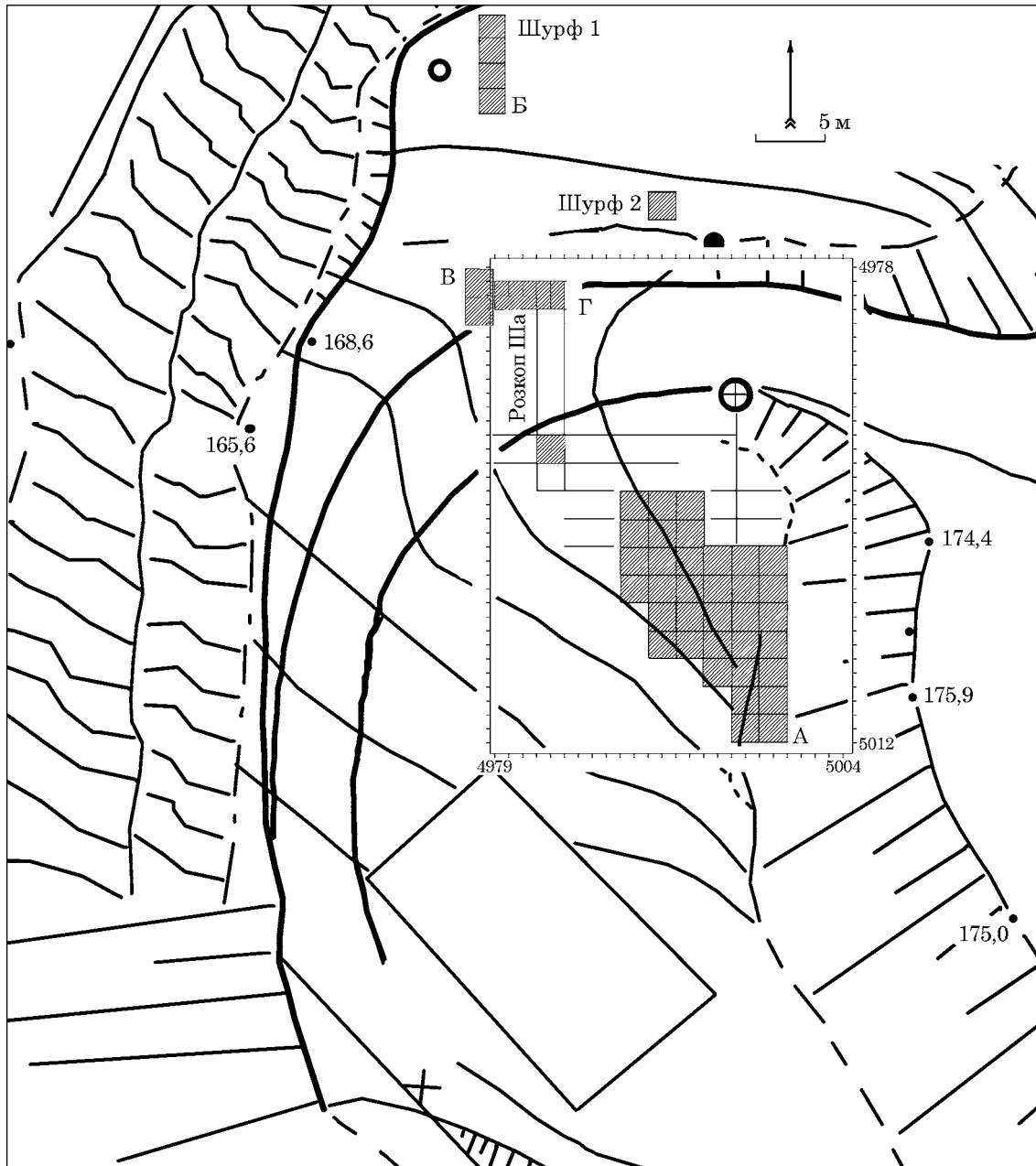

Рис. 3. Королево ІІ; план стоянки з координатною сіткою (за даними тахеометру): А — розкоп І, 1979—1980 рр.; Б — розкоп ІІ 1979 і 1983 рр.; В — розкоп ІІІ, 1982 і 1985 рр.; Г — розкоп ІІа, 2015—2017 рр.

виглядала наступним чином: шар ІІ (перший рівень), шар 0 (другий рівень), шар ІІ (третій рівень) (таблиця). При цьому, на цих рівнях були присутні артефакти виготовлені як з місцевої вулканічної сировини — андезиту, так і з інших порід. Частина неандезитових предметів була вилучена з другого рівня і отримали назву «шар 0» (таблиця). Такий підхід пояснювався тим, що тільки серед неандезитових предметів траплялися мікроліти з притуплюваною спинкою та інші характерні для епі-гравету знаряддя. Маркування шару цифрою «0» було спричинено фактом того, що значно раніше на стоянці Королево ІІ вже були відмічені артефакти шару І (Кулаковская 1989, с. 70), які зазвичай на різних розкопах стоянки Королево І, знаходи-

лись у відкладах голоцену і не мають відношення ані до середнього, ані до верхнього палеоліту (Кулаковская 2009, с. 95).

На той час складалось враження, що шар 0 був переміщений в давнину, а згодом, у результаті техногенних процесів, перекритий артефактами шару ІІ (Гладилин и др. 1985; Демиденко 2001). Теоретично таке пояснення інтерстратифікації шарів було можливим, але компактне залягання, в першу чергу, знарядь шару 0 на одному рівні з мінімальним перепадом глибини, відсутність будь яких механічних пошкоджень чи ознак штучного переміщення в горизонті над ним, а також інші деталі інтерпретації контексту археології та геології розкопу ІІ спонукали повернутися до аналізу

колекцій та провести додаткові розкопки для з'ясування, в першу чергу, стратиграфії.

Для прояснення ситуації необхідно було звернутися до історії досліджень розкопу III стоянки Королево II.

Отже, шурф 5 (1 × 2 м) був поставлений на відстані 19 м від північно-західного кута розкопу I (Гладилин и др. 1982, с. 13–14).

Стратиграфія у шурфі (заміри проводились від поверхні) була описана наступним чином:

«0,00–0,55 м — щебінь;

0,55–0,70 м — залишки I викопного ґрунту;

0,70–1,20 м — неомарганцьований суглинок;

1,20–1,70 м — верх II викопного ґрунту;

1,70–2,40 м — низ I викопного ґрунту» (тут і далі: переклад наш — авт.; Гладилин и др. 1982, с. 14).

У цьому шурфі було виділено 2 шари.

Шар I простежено на глибині 0,90–1,50 м. Колекція з андезитових, кварцитових, крем'я-

Послідовність та кореляція культурних шарів стоянки Королево II

Розкоп I, 1979–1980	Розкоп III, 1982, 1985	Розкоп IIIa, 2015–2017
—	Перший рівень: шар II	Шар А
—	Другий рівень: шар 0 (+шар II)	Шар В
—	?	Шар С
Шар II	Третій рівень: шар II (+шар III)	Шар D
Шар III	—	Шар Е

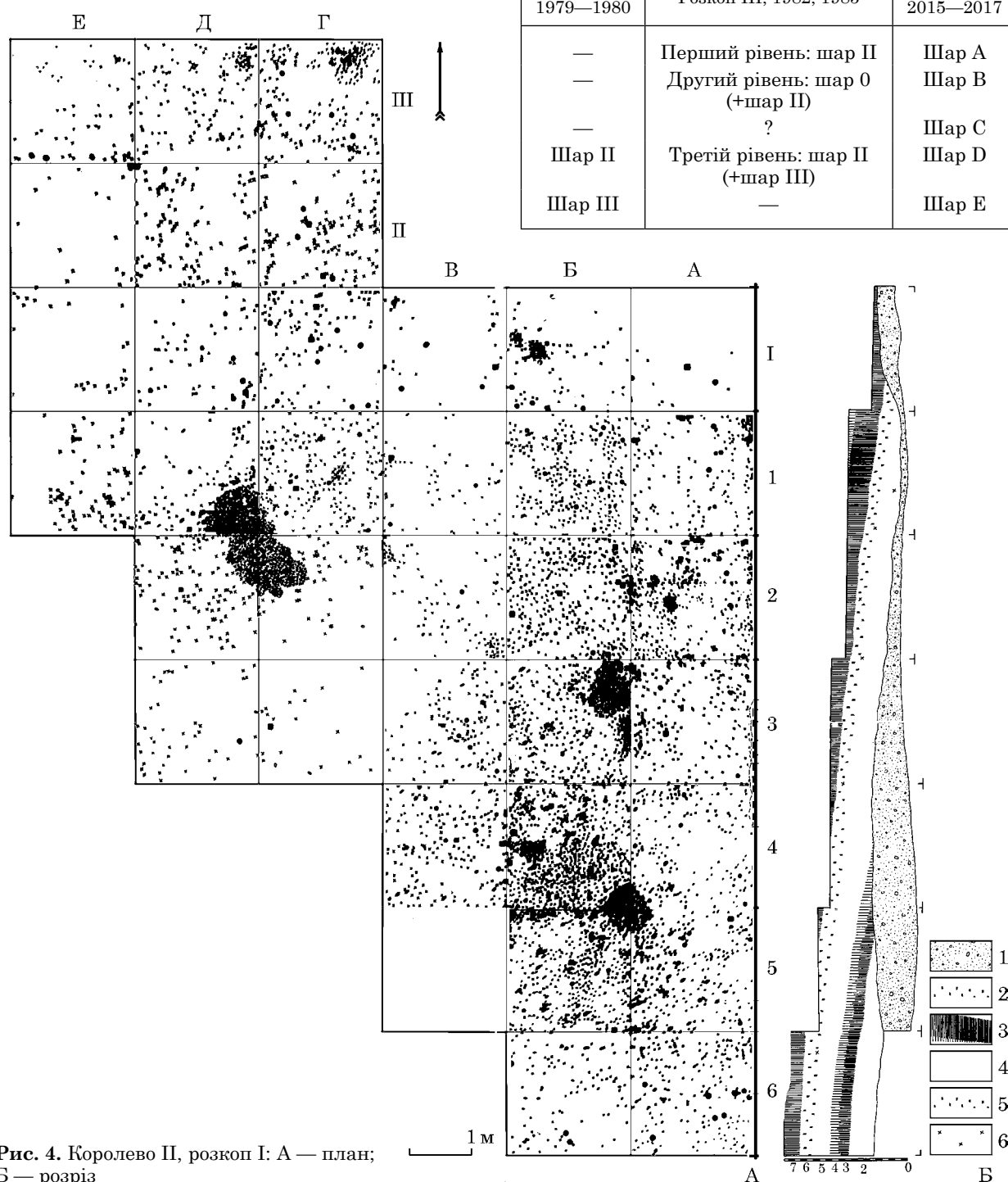

Рис. 4. Королево II, розкоп I: А — план; Б — розріз

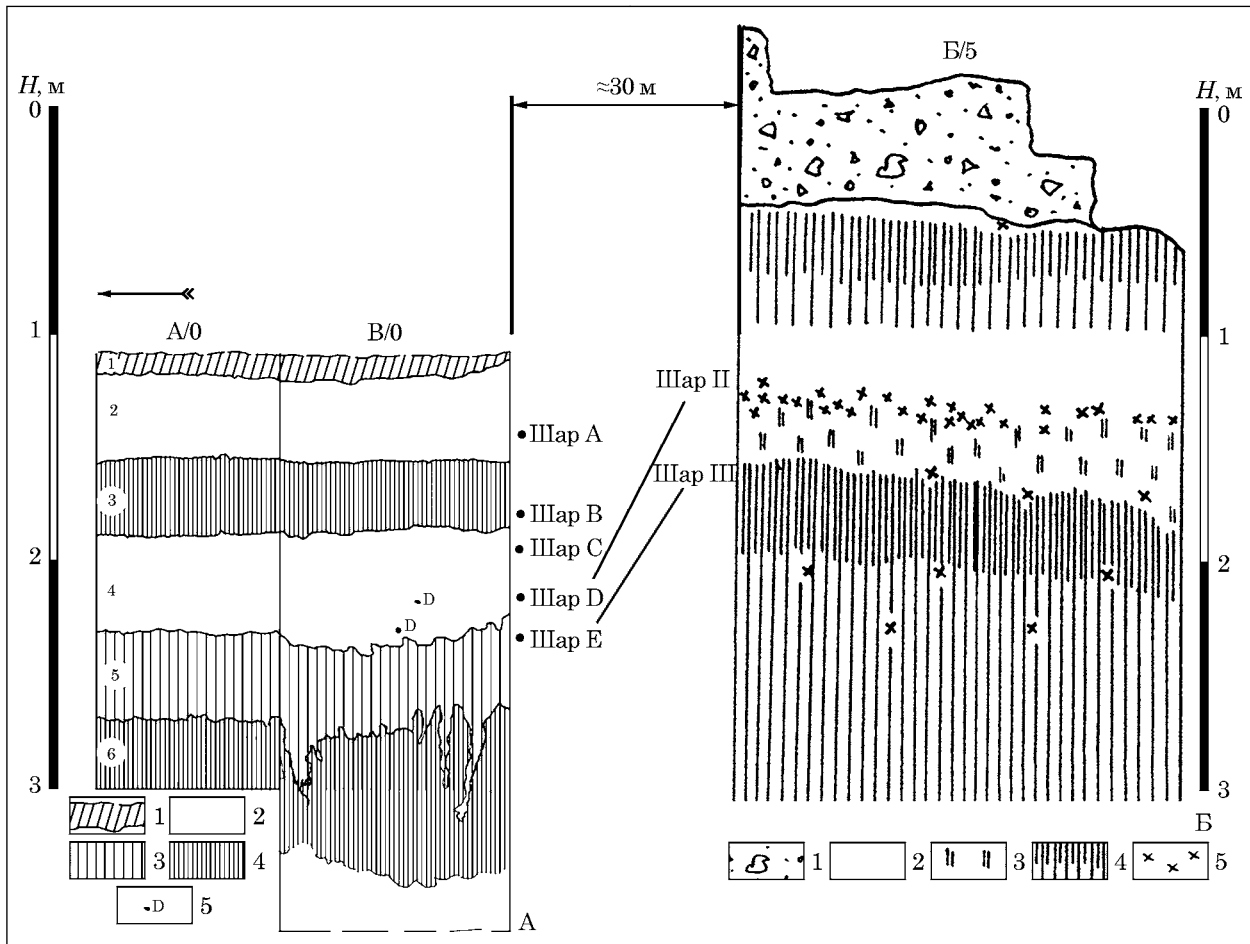

Рис. 5. Королево II: А — розріз східної стінки розкопу III; Б — розріз східної стінки розкопу I. Умовні позначки: 1 — техногенний горизонт; 2 — суглинок; 3, 4 — викопні ґрунти; 5а — марганцевий горизонт

них та сланцевих артефактів складалася з нуклеоподібних виробів, скребків, вістря та пластин з ретушню. Матеріали були інтерпретовані як верхньопалеолітичні та як такі, що не пов'язані із культурним шаром II розкопу I.

Шар II зафіксували на глибині 1,50—1,70 м. Характеристика матеріалу обмежувалася зауваженням про схожість поверхні андезитових знахідок до подібних артефактів із середньопалеолітичного культурного шару Па (!) стоянки Королево (Гладилин и др. 1982, с. 14).

З метою з'ясування стратиграфічної позиції нетипових для шару II верхньопалеолітичних виробів у 1985 р. розширили площу шурфу 5 до 2 4 м (кв. А/1—2). Новий об'єкт було названо розкопом III (рис. 6: А).

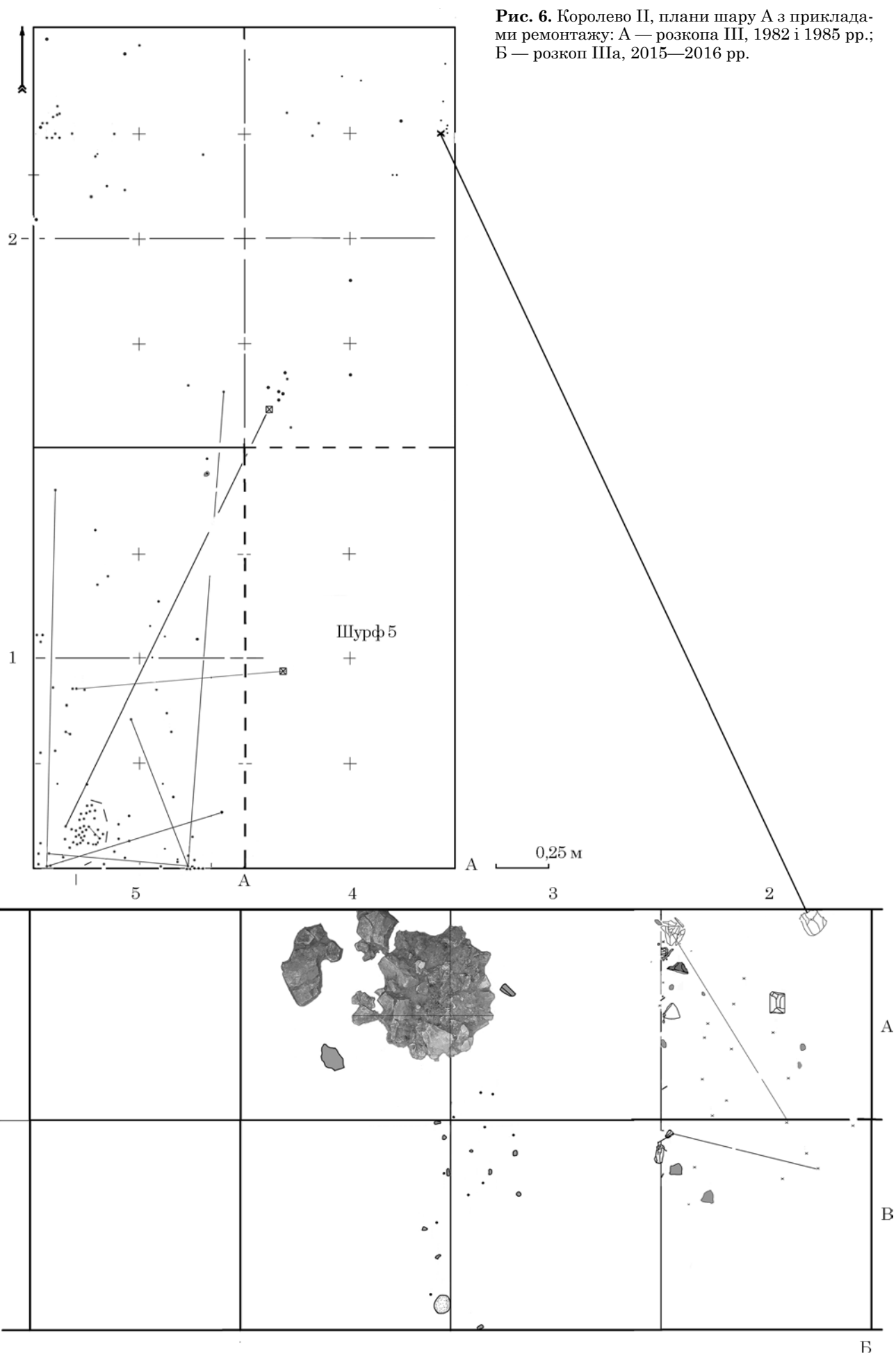
Опис стратиграфії розкопу III (за вимірами південно-східного кута) значно відрізняється від опису шурфу 5:

«0,00—0,60 м — щебінь, насипаний працівниками кар'єра при влаштуванні дороги;

0,60—2,10 м змішані залишки відкладів над I викопним ґрунтом, самого I викопного ґрунту, суглинка, що розділяє I та II викопні ґрунти і верхи II викопного ґрунту загального Королівського стратиграфічного розрізу». Знахідки, що розподілялись від глибини 0,80 до 1,65 м були

розділені на три шари. Предмети, що могли відповідати культурному шару II Королево II, залягали окремо на глибинах 0,80—1,20, та 1,30—1,60 м. Артефакти з глибини 1,20—1,30 м визначені як шар 0. Одна знахідка з глибини 1,65 м була віднесена до шару, що відповідає шару III стоянки Королево (Гладилин и др. 1985, с. 6—9).

Культурний шар 0. Артефакти з ознаками верхнього палеоліту (49 екз.) з глибини 1,20—1,28 м (рис. 10: Б) були умовно виділені як шар 0, до якого включили лише предмети з кремню, кварциту та сланцю. Серед знарядь відмічались скребок, вістря на пластині, мікропластини з притупленим краєм, які не мають аналогій в шарі II Королево II. Пізніше в колекцію шару 0 були об'єднані всі артефакти з неандезитової сировини (58 екз.) з розкопу III та шурфу 5, що походять з глибини 1,20—1,30 м. Колекція була опублікована Ю. Е. Демиденко. Згідно з цією характеристикою, в індустрії шару 0 серед продуктів розколювання виразно переважають пластинки та мікропластини, пластини поодинокі. Типологічний набір (12) містить: скребки (3) (рис. 13: 7—9): на фрагменті реберчастої пластини з білатеральною ретушню, «скребок на відщепі»

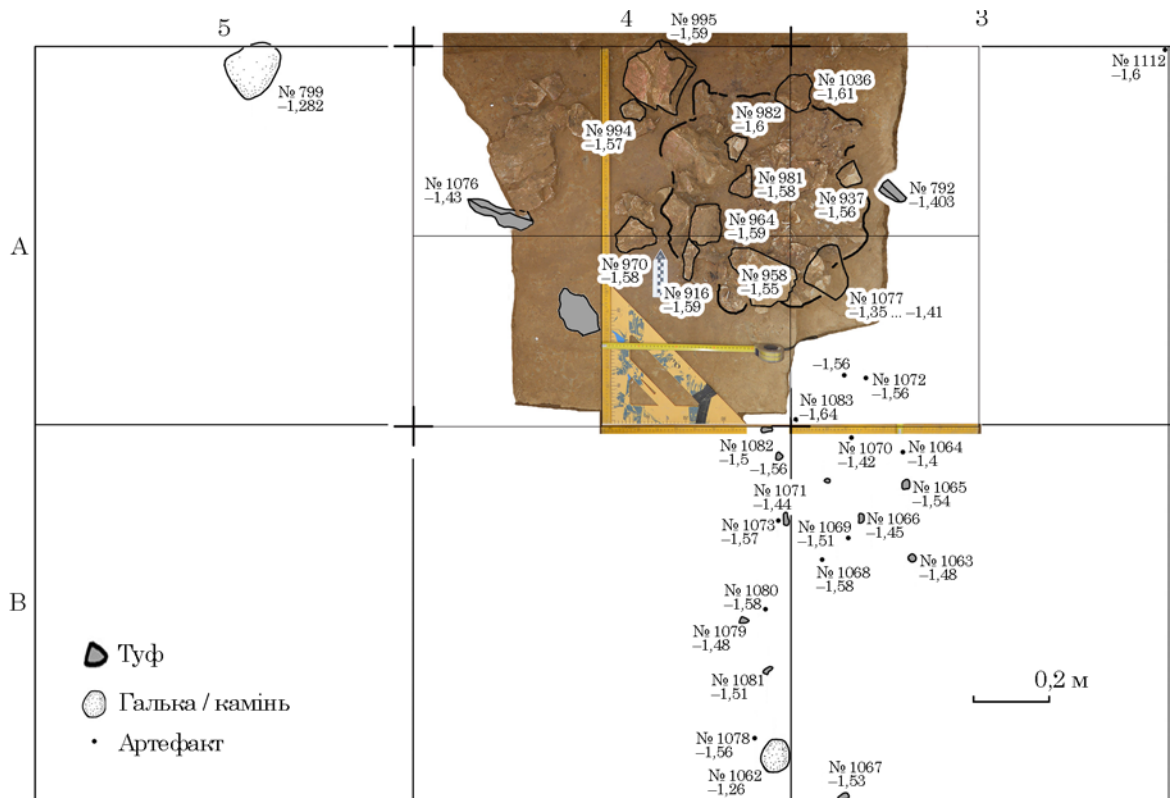

Рис. 7. Королево II, розкоп IIIa, шар A; позиція вогнища на плані

(«grattoir sur éclat»), подвійний скребок; пластинки (2) та мікропластина (1) з притупленим краєм (рис. 13: 3—5), вістря типу гравет (?) (1) (рис. 13: 6); сколи з нерегулярною ретушшю (4); пластинки з дорсальною маргінальною ретушшю (2) (рис. 13: 1); пластинку «дюфур» з плоскою вентральною ретушшю (рис. 13: 2). За техніко-типологічними ознаками збірка шару 0 була визначена як епігравет (Демиденко 2001, с. 24). Такий підхід на той час здавався найбільш аргументованим. Нуклеус, зібраний з обпалених фрагментів, та знаряддя праці були виготовлені виключно з імпортової сировини. На відміну від андезитових ці артефакти за розмірами та характером вторинної обробки дійсно мали типові епіграветські риси. І навпаки, вироби з андезиту, які залягали над, під та у самому горизонті за станом збереженості поверхні практично не відрізнялись від знахідок шару II Королево II. Водночас вважалося, що стратиграфія мала суттєві порушення. Тим не менше, археологічні матеріали із розкопу III загалом презентували окремі горизонти залягання. Складалось враження, що артефакти оригінального шару II з глибини 1,30—1,60 м, якщо і були переміщені, то незначним чином. З уваги на глибинні відмітки шару 0 (1,20—1,28 м) та концентрацію артефактів на одному рівні було зроблено припущення, що шар 0 міг бути перевідкладеним у давнину одночасно зі зникненням двох верхніх регіональних ґрунтів Закарпаття (Демиденко 2001), які, зокрема, відсутні у стратиграфічній колонці розкопу I.

Не зафіксовані вони й у профілі стоянки Королево. Тобто, у стратиграфічних розрізах цих двох стоянок відсутні геологічні відклади, які традиційно пов'язують з існуванням епіграветського технокомплексу. Також було зроблено припущення, що знахідки шару II над шаром 0 могли бути переміщені при будівництві дороги, що створило ефект, який був названий «штучна зворотна стратиграфія» (Гладилин и др. 1985, с. 9).

Поверхня тераси, на якій розташована стоянка була, більшою або меншою мірою, порушена роботами кар'єру. У першу чергу це стосується розкопу I, де практично на всій його площі четвертинні відклади були зрізані широкою половою до рівня знахідок шару II. На ділянці розкопу III верхня частина четвертинних відкладів також була зрізана, а потім вкрита уламками туфу техногенного походження потужністю до 60 см.

Якщо шар 0 знаходився у межах розкопу I, то простежити його залишки практично неможливо. Теоретично, він міг бути переміщений природними процесами разом із знахідками шару II у напрямку розкопу III. За цим сценарієм зворотна стратиграфія у розкопі III могла виникнути наступним чином. На оригінальні знахідки шару II, які залягали практично *in situ* на глибині 1,3—1,6 м (третій рівень) (таблиця), були зсунуті, в першу чергу, найпізніші за часом відклади з шаром 0 (другий рівень), а потім знову перекриті в результаті будівництва дороги ранішим за часом шаром II (перший рі-

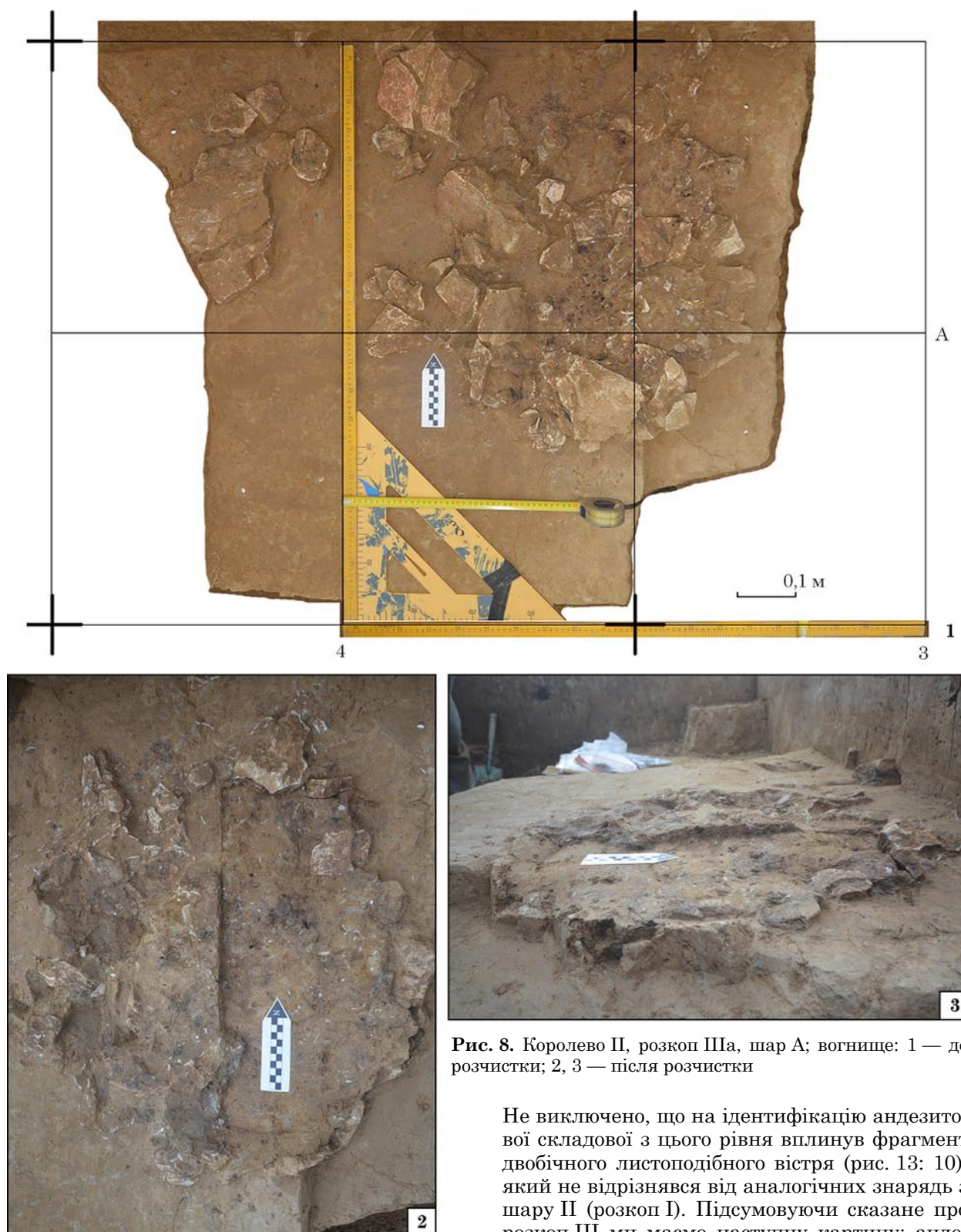

Рис. 8. Королево II, розкоп IIIa, шар А; вогнище: 1 — до розчистки; 2, 3 — після розчистки

вень). За іншим сценарієм шар 0 був переміщений тільки вертикально у результаті природних геологічних процесів, а згодом перекритий давнішими відкладами, що вміщали залишки подібні до культурного шару II розкопу I. Проте, це ніяким чином не пояснює присутність достатньо великої частки андезитових артефактів разом з шаром 0 на глибині 1,20—1,30 м.

Не виключено, що на ідентифікацію андезитової складової з цього рівня вплинув фрагмент двобічного листоподібного вістря (рис. 13: 10), який не відрізнявся від аналогічних знарядь з шару II (розкоп I). Підсумовуючи сказане про розкоп III ми маємо наступну картину: андезитові вироби з трьох рівнів залягання, з огляду на подібність стану їх поверхні та патини, були зараховані до шару II, за винятком двох відщепів, патина яких відповідає середньопалеолітичному шару III Королево та неандерталових предметів із шару 0. Зауважимо, що знахідки з іншої сировини при цьому не були виключені зі складу колекцій, що презентували шари над та під шаром 0. Загалом, у кожній

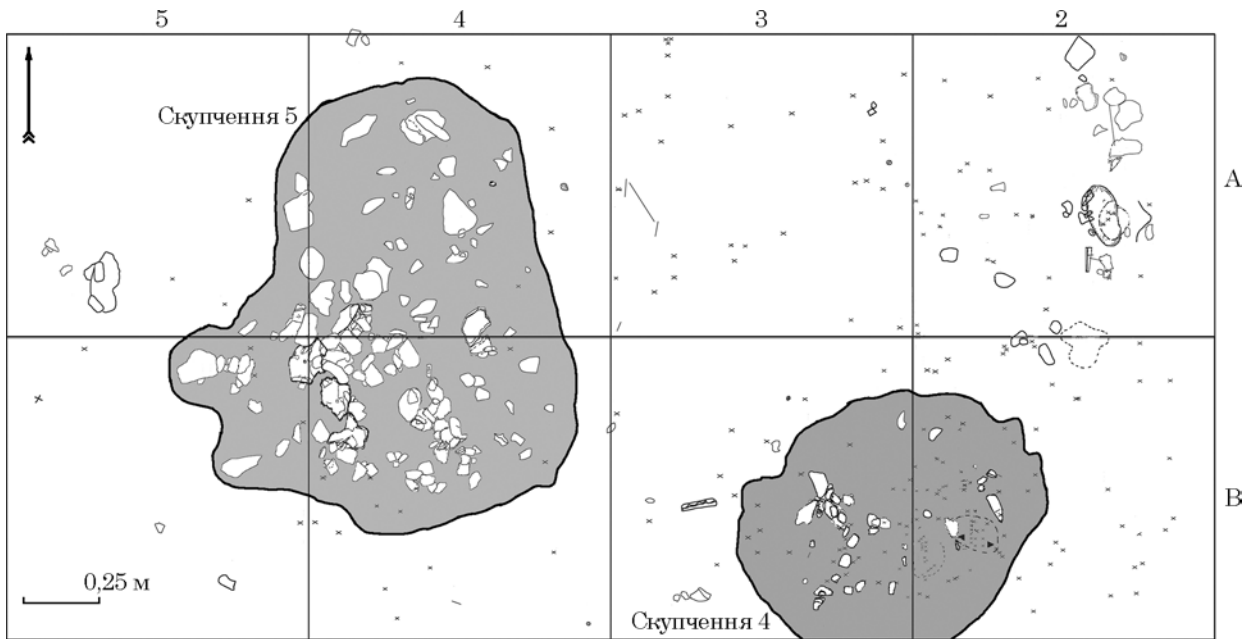

Рис. 9. Королево II, розкоп IIIa, шар D; план 2016 р.

палеолітичній колекції стоянок Королево I і Королево II у певній пропорції присутні артефакти з неандезитової сировини (наприклад: кварцит, аргіліт, обсидіан, кремій, тощо).

Усі наведені археологічні факти та протиріччя в описі стратиграфії потребують пояснення. Розібратися у цій ситуації можливо було лише при поновленні розкопок саме на цій ділянці стоянки.

У 2015 році на відстані близько 6-м на схід від розкопу III (1985 р.) було розбито розкоп IIIa¹ (рис. 3). Квадратна сітка (квадрат 1x1 м) по лінії південь-північ мала буквену нумерацію, по лінії захід-схід — цифрову.

Вертикальна позиція артефактів вимірювалась від загального умовного «0». Знахідки фіксувалися за допомогою тахеометру, а за його відсутності звичайним нівеліром та традиційною процедурою нанесення на план артефактів з індивідуальним номером та глибиною. Седименти з високою концентрацією дрібних артефактів промивалися через сито з отвором 1 × 1 мм. Для того, щоб уникнути зайвої плутанини на розкопі IIIa була використана послідовна буквенна нумерація археологічних шарів: А, В, С, D, Е.

Літолого-педологічний опис розрізу із попередньою стратифікацією виконано для розкопу IIIa (східна стінка кв. А/0) до глибини 3,0 м (рис. 5: А):

1) 1,0—1,20 м — техногенний шар.

2) 1,20—1,60 м — бузький кліматоліт (*bg*) — лесоподібний суглинок бурувато-палевий, слабо ущільнений, безструктурний, із тонкими прожилками, виповненими світло-сірим

глейовим матеріалом. Перехід донизу помітний. У ньому знаходиться культурний шар А (1,40—1,60 м).

3) 1,60—1,90 м — верхньовитачівський ґрунт (*vt₂*) — дерново-бурий, сірувато-коричневого забарвлення, щільний, призматичний, із штриховкою гідроксидами марганцю, перетинається тонкими жилами, виповненими глейовим матеріалом, і крупнішими жилами із лесовим матеріалом. Перехід донизу помітний, нерівний, із короткими жилками, виповненими витачівським темнозабарвленим матеріалом. На гл. 1,70—1,90 м знаходиться культурний шар В.

4) 1,9—2,3 м — удайський кліматоліт (*udl/vt₂*?) — лесоподібний суглинок, загалом жовто-палевий, але неоднорідний за забарвленням через наявність жил сизого глейового матеріалу і марганцевого штриха. Перехід донизу поступовий. На гл. 1,9—2,1 м знаходиться культурний шар С.

5) 2,3—2,5 м — заключна стадія прилуцького ґрунтоутворення (*pl₂*) — частково зденудований бурий лісовий ґрунт, світло-бурого із помаранчевим відтінком забарвлення, дещо щільніший від лесу, крупнопризматичний, але без глянцевих плівок на гранях структурних окремоостей, із глейовими тонкими жилами, що відкриваються від його поверхні (фаза кріогенезу?). Перехід донизу помітний, відносно рівний. На гл. 2,2—2,4 м знаходиться археологічний шар D. На гл. 2,3—2,50 м знаходиться археологічний шар Е.

6) 2,5—3,0 м — викопний ґрунт (*pl₁-kd*?) — коричневатобурий, із виразними червоними відтінками забарвлення, кількість сизих плям і жилок оглеєння зменшується, важкосуглинковий, щільний, із горіхувато-призматичною структурою, із глинистими кутанами за граня-

1. У статті йдеться про попередні результати розкопок 2015—2017 рр.

ми окреможестей, марганцевих примазок небагато.

Культурний шар А. Шар зафіксований на глибині від 1,28 до 1,67 м у відкладах бузького кліматоліту над верхньовитачівським ґрунтом (*vt.*). Основна маса знахідок локалізується на глибині від 1,40 до 1,60 м (рис. 10: А; 11).

З самого початку розкопок на квадратах А/2—3 і В/2—3 спостерігалася відносно висока концентрація артефактів та уламків туфу. Згодом з'ясувалося, що суцільне скупченням уламків туфу у кв. А/3—4 має конструктивні ознаки вогнища (рис. 6—8). Вогнище округлої форми діаметром 60—70 см було обкладено крупними аморфними та плоскими уламками туфу та заглиблено на 3,5—4 см від давньої денної поверхні (рис. 8: 2, 3). Внутрішня части-

на була щільно заповнена дрібними уламками туфу та вугіллям. Швидше за все йдеться про невелике вогнище, можливо, одноразового використання.

Колекція шару А (1107 екз.) представлена уламками туфу (291 екз.) та кам'яними артефактами (816 екз.): пренуклеуси — 3; нуклеуси — 6; фрагмент нуклеусу — 1; відщепи — 167; пластини — 30; пластинки — 15; мікропластини — 8; знаряддя — 11; різцевий скол — 1. За сировиною переважає андезит. Неандезитова сировина (кварцит, аргіліт, сланець, кремій, тощо) складає трохи більше 10 %. Первинне розколювання характеризують наступні типи паралельних нуклеусів: торцеві (рис. 12: 2), підциліндричні (рис. 12: 1), пірамідальні, підтрикутні, підчотирикутні (рис. 12: 3). При отриманні заготовок зустрічаються приклади багатоплощадкових нуклеусів, а також комбінованого (поздовжнього / біпоздовжнього чи біпоперечного (рис. 12: 3) розколювання з двох протилежних сторін двобічних нуклеусів. Заготовки для нуклеусів та пре-нуклеусів з андезиту часто слугували відщепи, відколоті на місці. Частина гальок з кварциту, сланцю та аргіліту була залишена на стадії пре-нуклеусів. Отримання заготовок відбувалось переважно твердим відбійником з плоских площадок без підготовки ребра. Окремі нуклеуси з плоскою робочою поверхнею та пре-нуклеуси нагадують середньопалеолітичні.

У колекції відносно багато відщепів Комбева. Переважають відщепи без кірки чи з ділянками кірки до 25 % з поздовжньою, рідше

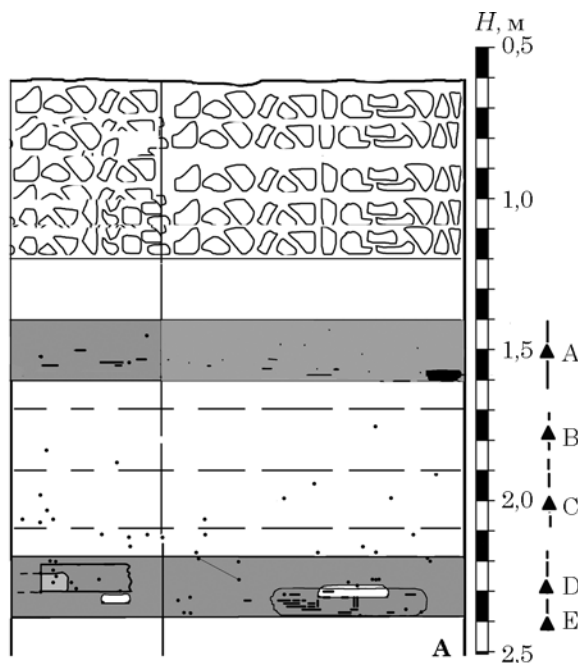
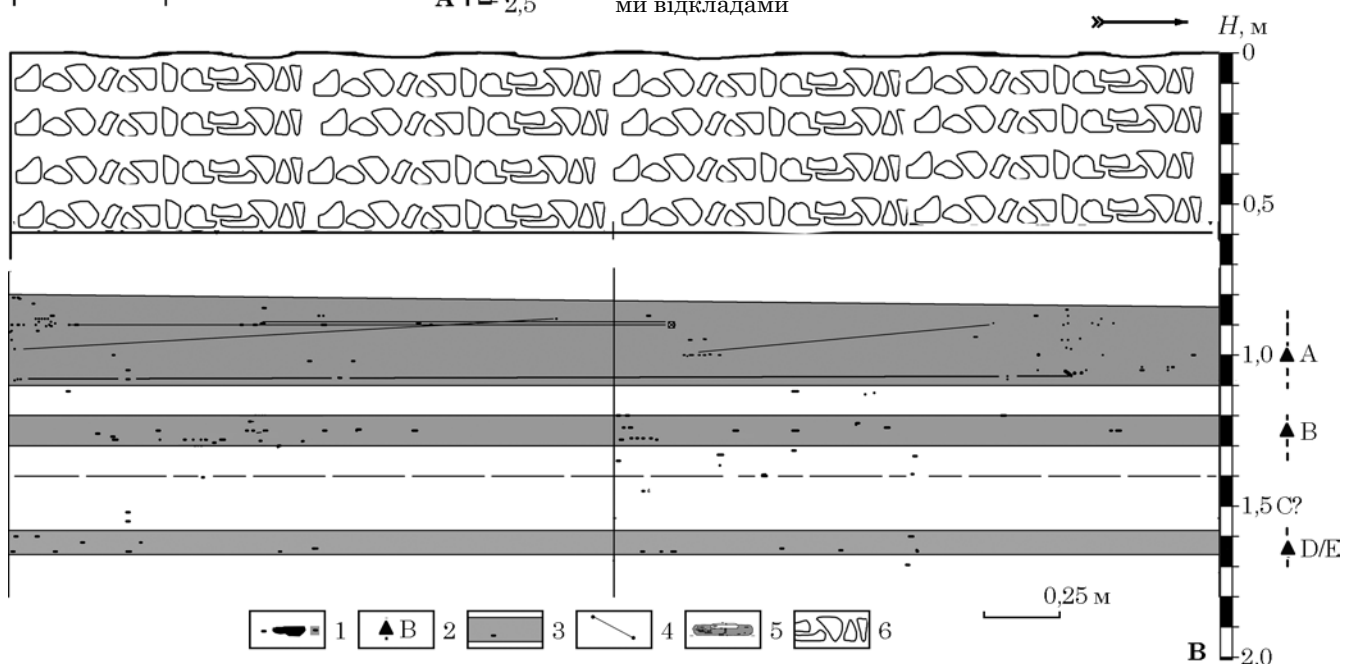

Рис. 10. Королево II, вертикальний розподіл культурних шарів: А — розкоп III, В — розкоп IIIa: 1 — артефакти; 2 — нумерація культурних шарів; 3 — потужність визначеного культурного шару; 4 — ремонт; 5 — скупчення артефактів; 6 — шар крупного каміння над четвертинними відкладами

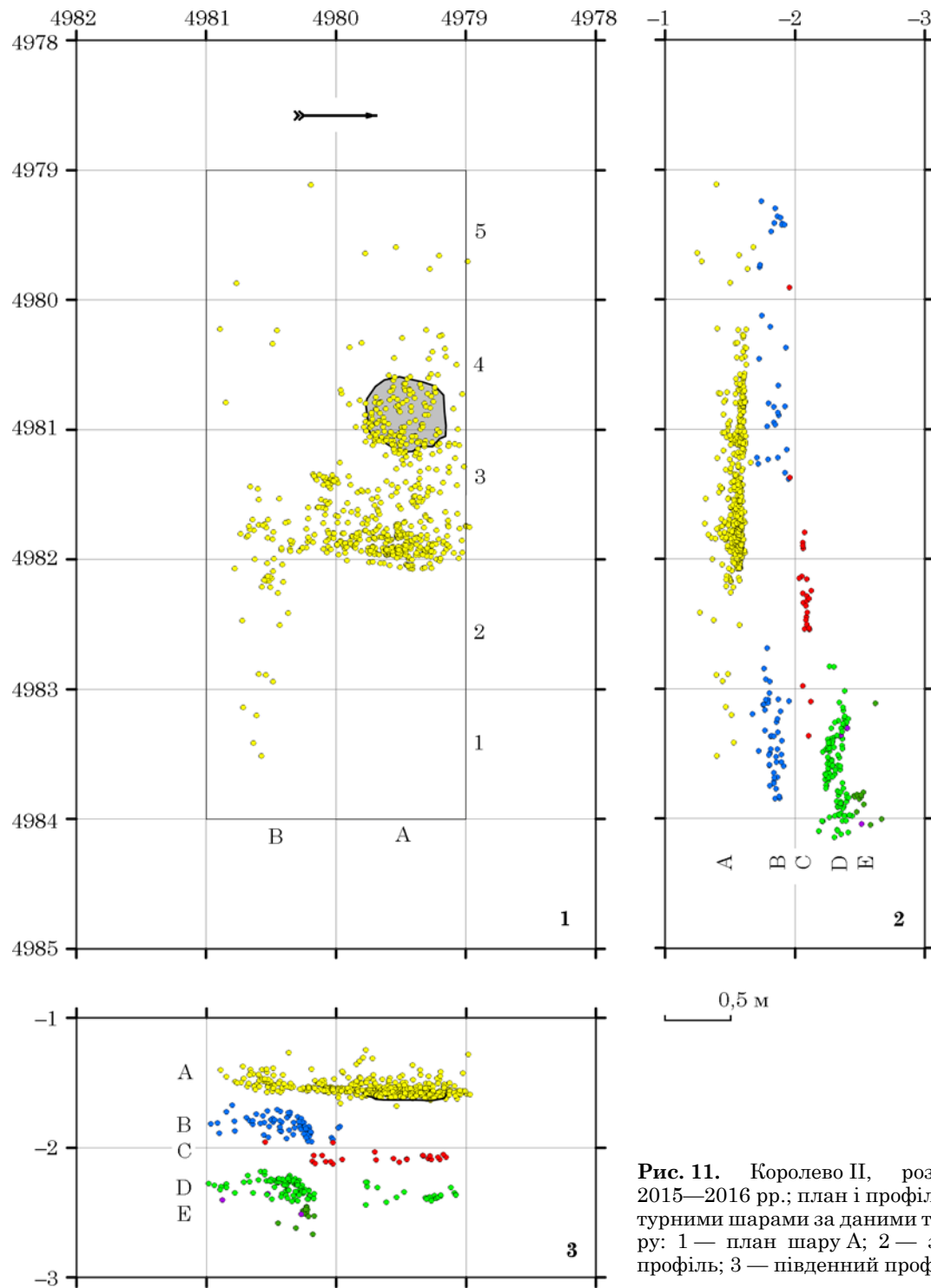

Рис. 11. Королево II, розкоп IIIa, 2015—2016 рр.; план і профілі з культурними шарами за даними тахеометру: 1 — план шару A; 2 — західний профіль; 3 — південний профіль

біпоздовжньою чи ортогональною огранкою. Серед пластин також переважають поздовжні. Більшу частину зібрання (570 екз.) складають луски, фрагменти артефактів та уламки.

Набір знарядь досить невиразний: різець на зламі, відщепи та пластини з ретушшю, тощо. На пластинках присутня маргінальна альтернативна пласка ретуш.

Відсутність діагностичних знарядь унеможливило визначення культурної приналежності індустрії. Можна зауважити лише те, що йдеться про невідому дотепер у Закарпат-

ті верхньопалеолітичну традицію. Особливо важливим видається факт залягання шару A *in situ*, що знаходить також підтвердження у численних прикладах ремонту. Усі нуклеуси та пре-нуклеуси колекції, окрім одного, були з'єднані з продуктами їх розщеплення (загалом 18 предметів). Наявність вогнища унеможливило будь-які сумніви в порушенні стратиграфії. Варто звернути увагу на те, що це перший приклад вогнища на палеолітичних стоянках Закарпаття з обкладкою із уламків туфу, які були сюди принесені навмисно.

Культурний шар В. Знахідки залягають у нижній частині верхньовитачівського ґрунту (*vt.*) на глибині від 1,68 до 1,91 м (рис. 10: А; 11). Кількість та склад збірки, швидше, вказує

на периферійний характер ділянки. На розкопаній площі знайдено 223 предмети, 16 з яких є уламками туфу. За складом сировини артефакти (207 екз.) розподіляються таким чином: андезит (187), кварцит (9), кремінь різного походження (4), аргіліт (3), лімнокварцит (2), пісковик (2). До категорії нуклеоподібних віднесено один торцевий пренуклеус на первинному відщепі та фрагмент нуклеусу. Зразки первинного розколювання презентовано відщепами (55), пластинами (17), пластинками (2) та мікропластиною. У колекції трапляються реберчасті пластини та пластини з регулярною поздовжньою та біпоздовжньою огранкою. На площадках відмі-

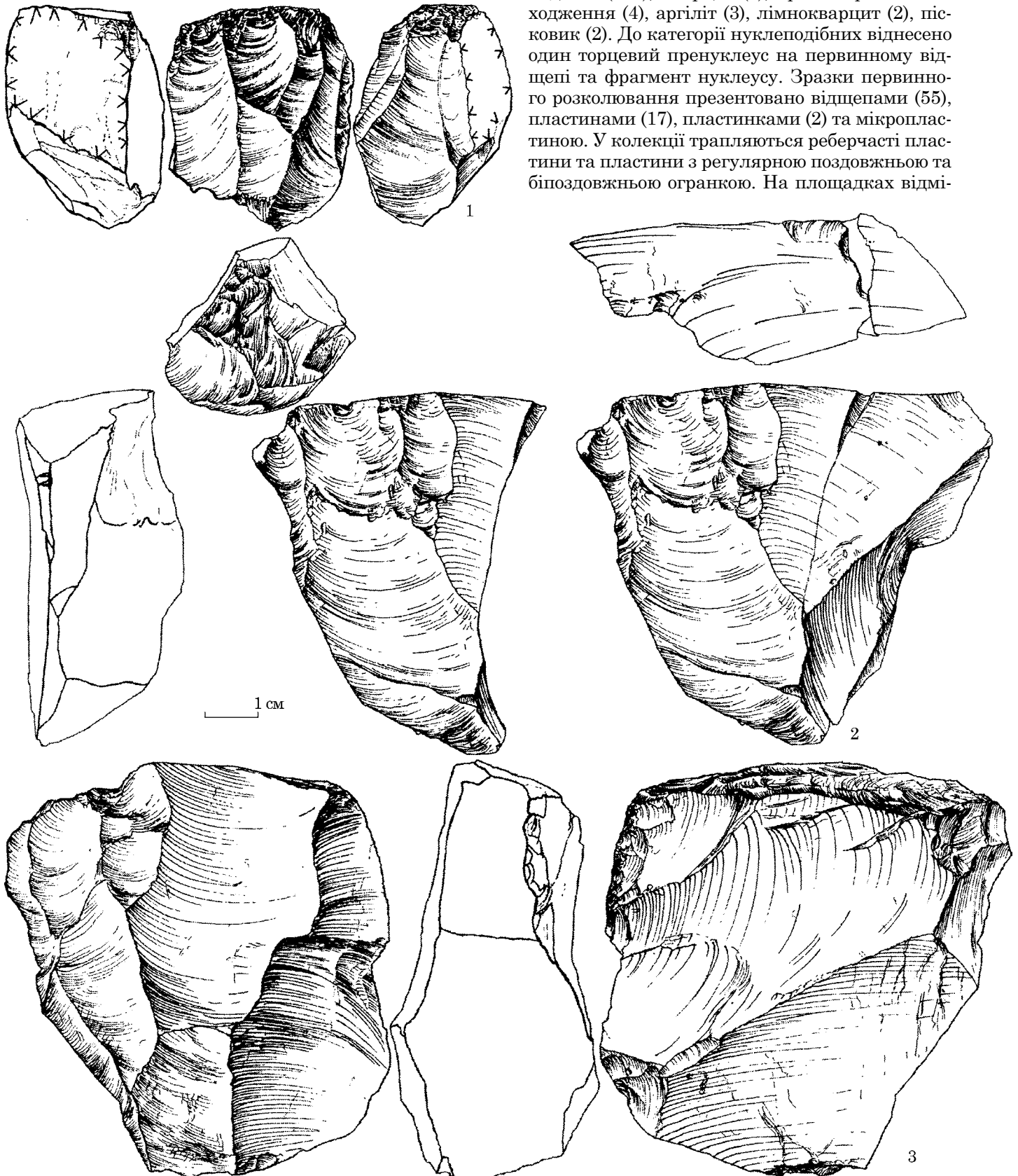

Рис. 12. Королево II, шар А; нуклеуси

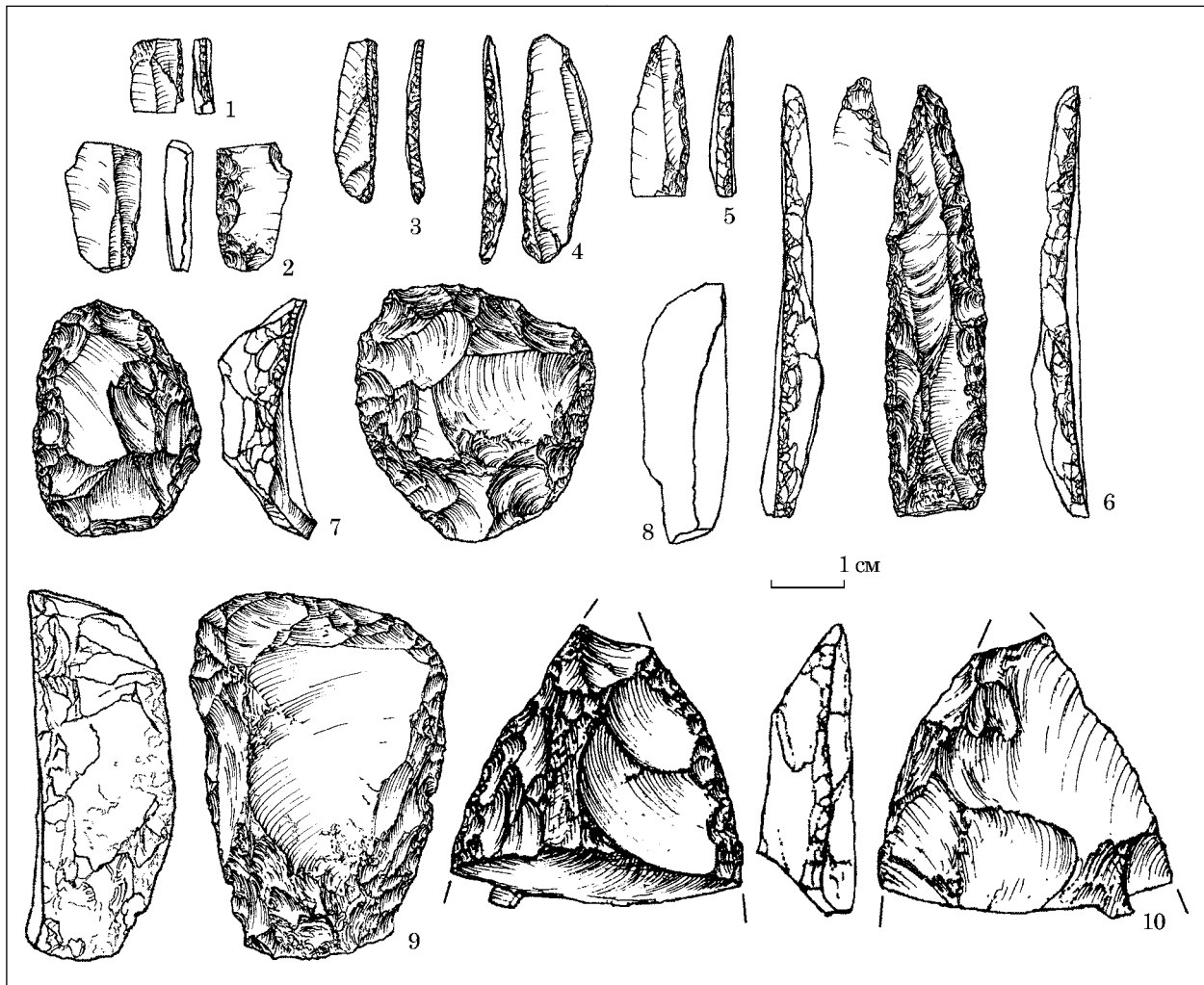

Рис. 13. Королево II, шар В; знаряддя

чається так звана «губка», що свідчить про використання м'якого відбійника. До знарядь праці належить дистальний фрагмент скребка на пластині з лускатою ретушю по краю та двома відщепами з ретушю. Вторинну обробку також характеризують різцевий скол та луски (77). Окрім цього в зібранні 47 невизначених фрагментів сколів, а також 2 уламки гальок.

Важливо зазначити, що 17 артефактів мають сліди обпалення, більшість яких є уламками андезиту з типовими рисами зламів термічного походження. Вони мають споріднені морфологічні риси фрагментації з уламками, що були знайдені на одному рівні з шаром 0 в розкопі III 1982—1985 років та, без сумніву, будуть з'єднані між собою.

Культурний шар С. До цього шару віднесено артефакти зафіксовані у верхній частині лесоподібного суглинку (*ud/vt₂?*) під верхньовитачівським ґрунтом (*vt₃*) на глибині від 1,90 до 2,10 м. Потужність шару дуже незначна (рис. 10, 11) але чітко фіксується у вертикальному розрізі.

У колекції 402 знахідки з туфу (15) та іншої сировини (387), які представлені андезитом

(371), аргілітом (7), кварцитом (4), лімнокварцитом (2), пісковиком (2) та невизначеним кременем (1). Індустрія представлена поздовжнім пренуклеусом, т.з. «авіважем», відщепами (92), пластинами (25), пластинками (14), мікропластинами (2), різцевими сколами (2), лусками (192), фрагментами артефактів (42), уламками (1) та галькою (1). У колекції є реберчасті пластини. В наборі знарядь (14) один різець на зламі. Решта — пластини та відщепи з ретушю, зубчасті, виїмчасті знаряддя. Шар С можна віднести до верхнього палеоліту, але на даний момент, без конкретної культурної атрибуції.

Культурний шар D. Основна маса артефактів цього шару зафіксована в удайському кліматоліті (*ud/vt₃?*) та у верхній частині прилуцького ґрунтоутворення (*pl₃*) на глибині від 2,20 до 2,40 м (рис. 10: А; 11).

На площі розкопу відмічено п'ять скупчень крем'яних артефактів, переважно продуктів первинного розколювання. Найнасиченішим (близько 2500 артефактів) виявилось скупчення 5 розміром близько 1,5 × 1,5 м (рис. 9), знахідки у якому залягають переважно горизонтально. У межах скупчення присутня ве-

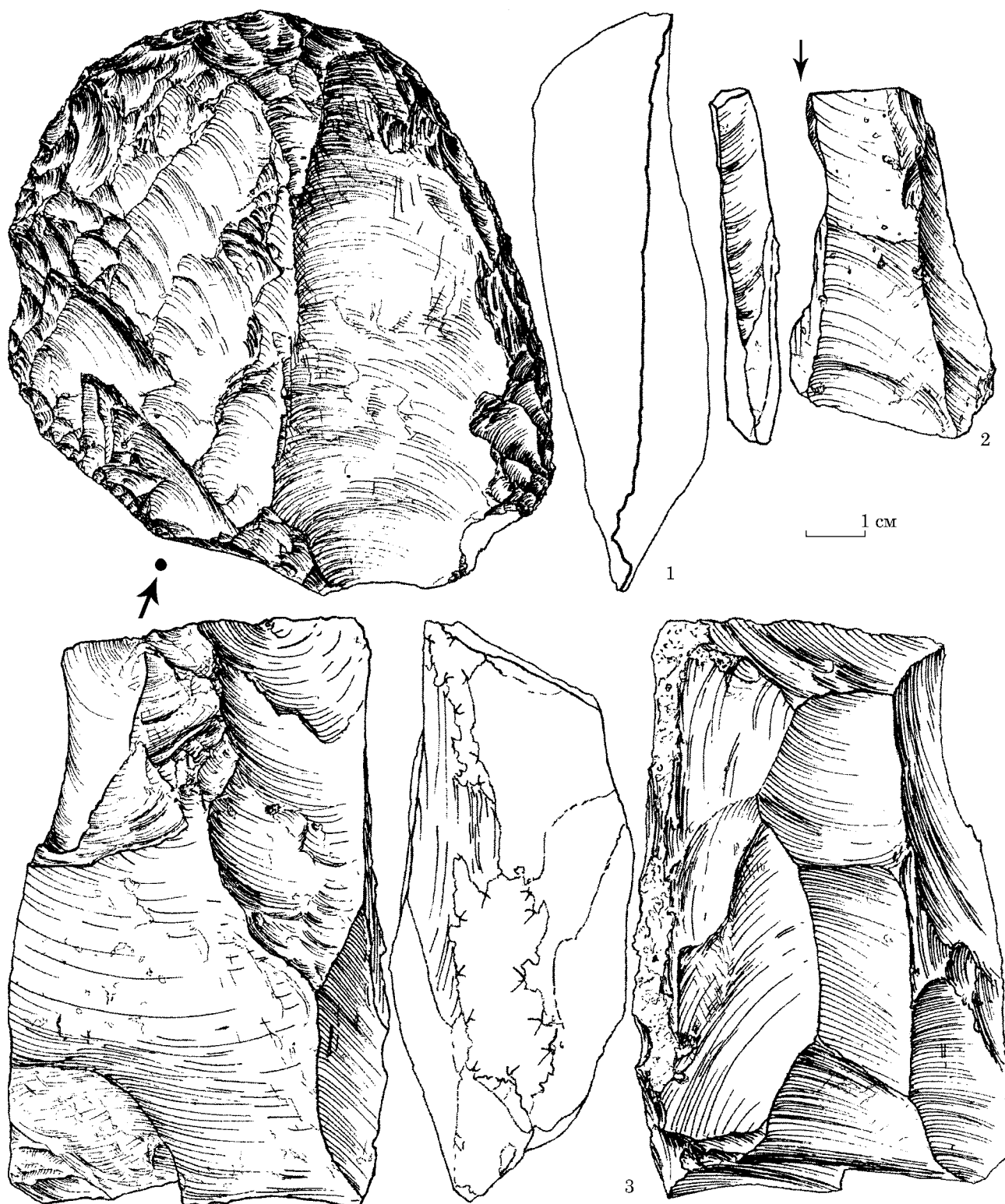

Рис. 14. Королево II, шар D: 1 — скребок; 2 — різець; 3 — нуклеус

лика кількість дрібних відщепів та лусок. Досить часто зустрічаються випадки ремонту. Зокрема, тут знайдено андезитовий нуклеус з практично повним набором продуктів його розщеплення та виготовленими на них знаряддями. У цьому ж місці трапився крупний за розмірами скребок на відщепі з ретушню (91 × 93 × 25 мм) (рис. 14: 1).

Археологічна колекція налічує 12058 артефактів (андезит — 11937, лімнокварцит — 43, аргіліт — 26, кварцит — 26, пісковик — 10, кремій — 9, кварц — 4, сланець — 3), які представлені пре-нуклеусами (2), нуклеусами (2), відщепами (927), пластинами (334), пластинками (80), мікропластинами (25). Найбільша частка зібрання (10585) припадає на відходи

виробництва: луски (9966), фрагменти артефактів (610) та уламки (9). Виробів з вторинною обробкою — 73 екз. Різцевих сколів — 20 екз.

Нуклеоподібні вироби (4) включають пренуклеуси, торцевий біпоздовжній нуклеус, спрацьований біпоздовжній нуклеус підчотирикутної форми з опуклою тильною стороною (рис. 14: 3). До кожного з них легко підбираються відщепи та пластини. Ці приклади можуть бути основою для дослідження планіграфії та реконструкції технології первинного розколювання шару D.

Колекцію відщепів характеризують первинні, Комбева, реберчасті, поздовжні, біпоздовжні, конвергентні, перехресні, ортогональні, радіальні, а також невизначені. Переважають відщепи з поздовжньою огранкою. У зібранні присутні атипові відщепи з площадок нуклеусів, а також так звані технічні відщепи оформлення робочої поверхні. Є рідкісні екземпляри сколів двобічної обробки.

Серед пластин представлених первинні, Комбева, реберчасті, поздовжні та біпоздовжні. Довжина окремих виробів перевищує 20 см, а ширина 3—4—6 см. Пластинки та мікропластини не мають ознак цілеспрямованого виробництва.

Загалом переважає поздовжня огранка відщепів та пластин. Сколів з біпоздовжньою огранкою менше, але паралельне розколювання з двох площадок є типовим для даної індустрії. Відщепи та пластини Комбева є свідченням оформлення нуклеусів на відщепах.

Типові реберчасті пластини демонструють ознаки верхньопалеолітичної технології підготовки нуклеусів.

За типами площадок відщепів та пластин переважають плоскі, але також представлені підправлені площадки: двогранні, багатогранні та фасетовані. Підправка площадок, в особливості пластин дрібними фасетками є характерною ознакою технології розколювання шару II розкопу I. У шарі D, як і в шарі II розкопу I практично відсутні приклади площадок з вентральним карнизом, що свідчить про застосування твердого відбійника.

У колекції знарядь (73 екз.): скребок на ретушованому відщепі (рис. 14: 1), різці (4), пластини (11 екз.) та відщепи з ретушшю (10 екз.), зубчасті (10 екз.), виїмчасті (10 екз.), тронкована пластинка, два невизначених знаряддя (фрагменти), а також галька з ретушованими виїмками невизначеного призначення. Різці представлені такими типами: на зламі (2 екз.) (рис. 14: 2), двогранний кутовий, поперечний.

Набір знарядь є характерним для верхнього палеоліту. За технічними ознаками (реберчасті, поздовжні, біпоздовжні пластини; двогранні та фасетовані площадки) колекція має спільні риси з шаром II розкопу I. У шарі D поки що відсутні двобічні листоподібні вістря. Разом з тим тут трапляються сколи двобічної обробки,

що свідчить про потенційну можливість існування двобічної обробки знарядь.

До колекції також належить 13 уламків туфу.

Культурний шар Е. У верхній частині літологічного горизонту прилуцького ґрунтоутворення (рис. 10: А; 11) відмічене 20 артефактів горизонту Е *in situ*, які виготовлені на андезиті (16) та кварциті (4)¹. Андезитові знахідки за станом вилюговування поверхні подібні артефактам шару III Королево I та Королево II. У колекції представлений ортогонально-суміжний підчотирикутний нуклеус, відщепи і пластини з поздовжньою та конвергентною огранкою, а також луски та фрагменти. Серед знарядь поперечне опукле скребло та фрагмент левалуазького відщепу з білатеральною огранкою. Зібрання невелике, але є підстави вважати, що індустрія шару Е відноситься до левалуазького техно-комплексу. Замала кількість артефактів в шарі може вказувати на те, що розкрита площа є периферійною.

На підставі отриманих даних ми можемо повернутися до порівняльного аналізу матеріалів розкопів III і IIIa.

У контексті проблем кореляції стратиграфії та культурних нашарувань розкопу IIIa та розкопу III було проаналізовано плани та археологічні колекції попередніх років досліджень. Завдяки індивідуальній фіксації матеріалів з розкопок 1982 і 1985 рр. після опрацювання планів та даних ремонту був створений розріз розкопу III (рис. 10), який дозволяє порівняти вертикальну позицію артефактів на цих об'єктах. Вертикальний розподіл шарів також доповнюється за даними тахеометру (рис. 11).

Отже, артефакти з першого рівня, позначені як шар II розкопу III та шар А розкопу IIIa мають практично однакову стратиграфічну позицію. Підтвердженням цього висновку є ремонт пренуклеуса з шару А (2015 р.) та відщеп з розкопу III (1985 р.) (рис. 6). Колекція нараховує трохи більше 180 знахідок з андезиту, кварциту, аргіліту, сланцю. Первинне розколювання характеризують паралельні пренуклеуси (5 екз.) та фрагменти (2 екз.) торцевого пренуклеуса. Розколювання проводилося твердим відбійником. Відщепи (100 екз.) значно переважають над пластинами (16) та пластинками (6). Знаряддя репрезентовано ретушованими відщепами (2) та зубчастими (2). Окрім цих предметів у колекції присутні луски, фрагменти артефактів. За техніко-типологічними показниками ця колекція не має характерних рис, які б вказували на спорідненість з шаром II розкопу I. В технології первинного розколювання шару А практично відсутня практика регулярної підготовки ребра, орієнтація

1. Необхідно зазначити, що окремі знахідки шару Е трапляються на рівні шару D, але в даному контексті не аналізуються.

на біпоздовжнє розколювання, а також традиція підправки площадок дрібними фасетками.

Шар А є ключовим для визначення статусу шарів, які залягають нижче і є давнішими.

На наш погляд, немає вагомих підстав відокремлювати матеріали шару 0 від залишку колекції другого рівня залягання артефактів розкопу ІІІ, які зараз представляють культурний шар В. До колекції шару В розкопу ІІІ (1982, 1985 рр.) можливо впевнено віднести 434 знахідки, з яких 370 на андезиті, а 64 на іншій сировині. Поміж 331 знахідок з індивідуальною позначкою глибини 277 (83,6 %) припадають на глибину 1,2—1,3 м (1,7—1,8 м від «0»). Загалом в колекції 2 фрагменти нуклеусів, один авіваж, 106 відщепів, 24 пластини, 6 пластинок, 4 мікропластини, 18 знарядь (після ремонту з фрагментів — 17), один різцевий скол, а також 270 екз. відходів виробництва (луски, фрагменти, уламки) та 2 гальки. Частина виробів з андезиту та іншої сировини мають сліди обпалення та фрагментації під дією вогню. Це також стосується нуклеусів, які розсипалися на дрібні уламки. Названий факт опосередковано вказує на те, що наявність на одній глибині в одному шарі андезитових та неандезитових артефактів є результатом одночасної події. До набору знарядь з неандезитової сировини, які вже були описані вище, додалися вироби з андезиту: ретушовані відщепи (3), зубчасте та фрагмент двобічного листоподібного вістря (рис. 13: 10). Як здається, вістря на пластині, віднесене раніше до типу гравет, необхідно визначати як просто вістря на пластині з білатеральною ретушню (рис. 13: 6).

З погляду на знахідки з третього рівня розкопу ІІІ (відщепи, фрагменти, луски), то на цей час більш менш чітко ідентифікуються артефакти з індивідуальною нумерацією з глибини від 1,6 до 1,75 м (2,10/2,25 м від «0»). Ці знахідки, як здається, відповідають артефактам шару D (рис. 10) та дійсно мають відношення до шару ІІ Королево І. Для більш аргументованого висновку щодо стратиграфічної позиції необхідні додаткові розкопки. Два відщепи з андезиту з цього рівня мають патину шару Е, тобто співвідносяться з шаром ІІІ розкопу І.

ВИСНОВКИ

На підставі досліджень 2015—2017 рр. у розкопі ІІІа, а також аналізу колекцій розкопу ІІІ (1982, 1985 рр.) можна стверджувати, що на даній ділянці стоянки Королево ІІ у непоміжених стратиграфічних умовах представлено п'ять археологічних шарів: Е, D, С, В, А (таблиця).

У геологічному розрізі простежуються два верхніх викопних ґрунти (витаців / прилуки). Аналогічні ґрунти також представлені на стоянці Королево І (Haesaerts, Koulakovska 2006, р. 29) та в розкопі І стоянки Королево ІІ

(Kulakovskaya, Usik 2011, р.133—134). Вони визначені як регіональні викопні ґрунти ІІІ та ІV (Адаменко, Городецкая 1987, с. 80—83) і можуть виступати як загальні хронологічні маркери верхнього плейстоцену на цих пам'ятках.

Два нижніх шари D і Е можуть корелюватися з відповідними культурними шарами ІІ і ІІІ розкопу І (1979—80 рр.). Середньопалеолітичні артефакти культурного шару ІІІ розкопу І датуються кінцем останнього міжзледеніння (ОІS 5а) та відносяться до левалуазького технокомплексу. Знахідки з шару Е (розкоп ІІІ/ІІа) мають близькі характеристики левалуазького виробництва. Вироби з андезиту шару ІІІ (розкоп І) та шару Е (розкоп ІІІ/ІІа) мають тотожні риси з точки зору патини, але радикально відрізняються від більш пізніх. Що стосується андезитових артефактів шарів від D до А, то стан патини загалом не має таких суттєвих ознак, які б дозволяли впевнено розділити їх на окремі хронологічні групи, що також було помічено при огляді «культурно-хронологічних комплексів» середнього палеоліту та початку верхнього палеоліту Королево (Усик, Рац, Кулаковская 2014).

Колекція шару D має незаперечні риси спорідненості з шаром ІІ розкопу І у первинному виробництві та типології. В колекції присутні відщепи двобічної обробки. Шар ІІ та шар D знайдені в однакових геологічних відкладах — удайський кліматоліт (*ud/vt₂?*).

Три верхніх шари (А, В, С) розкопу ІІІа не мають аналогів у розкопі І.

Шар С впевнено фіксується на межі витацівського викопного ґрунту та удайського кліматоліту (*ud/vt₂?*). Лише в розкопі ІІІа. Артефакти шару С відділяються від шару В та D певними стерильними прошарками. Шар С простежується у вертикальному вимірі між В та D, індустрія має риси верхнього палеоліту. Відсутність діагностичних форм не дозволяє більш коректно визначити приналежність його до конкретного технокомплексу.

Потужність культурного шару В на вивченій площі розкопу ІІІа незначна, але позиція артефактів в нижній частині витацівського викопного ґрунту є досить стабільною. Ці матеріали однозначно відповідають артефактам другого рівня знахідок розкопу ІІІ, що включає так званий шар 0 та разом представляють один культурний шар — шар В.

Шар А, який залягає над пізньовитацівським викопним ґрунтом, представляє невідому дотепер у Закарпатті верхньопалеолітичну індустрію. У ньому зафіксовано залишки вогнища з обкладкою туфом. Подібне явище є унікальним для палеоліту цього регіону, оскільки тут не зберігаються будь-які органічні рештки у четвертинних відкладах. Шар А простежується як в розкопі ІІІа, так і в розкопі ІІІ без будь-яких ознак переміщення. Технологічно культурний шар відрізняється як від індустрії шару ІІ роз-

копу І, так і шару В. Таким чином розкоп ІІа презентує нові технокомплекси, які доповнюють культурно-хронологічну колонку Закарпаття.

Отже, досі епіграветський технокомплекс (шар 0) на стоянці Королево ІІ вважався перевідкладеним (Демиденко 2001). Підсумовуючи результати досліджень останніх років, зокрема, відкриття індустрії «епіграветського» технокомплексу в чіткій стратиграфічній позиції можна говорити про певну некоректність запропонованої раніше інтерпретації. Техніко-типологічна характеристика всієї колекції шару В із розкопів ІІ/ІІа також може свідчити про її граветський вигляд. Це підтверджується присутністю знарядь з притупленою спинкою на мікропластинах (рис. 13: 3), що не є унікальним виключно для епігравету, а також наявністю пластин шириною 20—28 мм, які були зняті за допомогою м'якого відбійника. Певною мірою на правильність такого висновку вказує знахідка двобічного листоподібного вістря (рис. 13: 10). Листоподібні вістря досить часто зустрічаються саме у ранніх граветських технокомплексах, зокрема, на стоянках Середнього Подністров'я (Молодова V, шар Х; Межигірці І) (Черныш 1987; Koulakovska, Otte 1998). Стратиграфічна позиція шару В у пізньовитачівському горизонті також свідчить про правильність віднесення цієї індустрії до гравету.

Проблема відносної типологічної невизначеності у рамках верхнього палеоліту матеріалів шарів А та С на сьогодні цілком залежить від невеликої площі досліджень. Слід не забувати про той факт, що на поселеннях є певна диференціація ділянок як от основна площа, місця розколювання сировини та виготовлення знарядь праці та периферійні ділянки.

ПОДЯКИ

Автори щиро вдячні за допомогу у проведенні досліджень О. Кордуняну, М.Шемуні, Д.Гаскевичу, Б. Рідушу за надані консультації, О.Кононенко за допомогу в оформленні тексту.

Роботу виконано в рамках проекту «Neanderthal and Modern Human Adaptations» (NEMO-ADAP), 2012—2017 pp.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко, О. М., Городецкая, Г. Д. 1987. *Антропоген Закарпаття*. Кишинев: Штиинца.
- Гладилин, В. Н., Ситливый, В. И., Демиденко, Ю. Э., Кухарчук, Ю. В., Ткаченко, В. И., Усик, В. И. 1985. *Отчет о работах постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР за 1985 год*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1985/121.
- Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В., Ситливый, В. И., Кухарчук, Ю. В., Ткаченко, В. И. 1982. *Отчет о работах постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1982 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1982/66.

Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В. 1974. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1974 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1974/95.

Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В. 1980. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1980 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1980/114.

Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В., Кухарчук, Ю. В., Ситливый, В. И. 1981. *Отчет о работах Палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР 1981 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1981/109.

Гладилин, В. Н., Солдатенко, Л. В., Кухарчук, Ю. В., Ткаченко, В. И., Ситливый, В. И. 1979. *Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1979 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1979/106.

Демиденко, Ю. Э. 2001. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы. *Карпатика*, 13, с. 22-26.

Кулаковская, Л. В. 1989. *Мустерская культура Карпатского бассейна*. Киев: Наукова думка.

Кулаковская, Л. В. 2009. Королево: хронология раннего и среднего палеолита. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). С. Н. Бибииков и первобытная археология. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 87-100.

Солдатенко, Л. В. 1978. *Отчет о работах разведывательного отряда Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1978/77а.

Усик, В., Рац, А., Кулаковская, Л. 2014. Вулканическое сырье в палеолите Закарпаття: относительная хронология индустрий. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries Kft., с. 197-206.

Усик, В. І., Кулаковська, Л. В., Нігст, Ф., Герасименко, Н. П. 2018. Королево ІІ. Нові перспективи в хронології верхнього палеоліту Закарпаття. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей, Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.*, с. 78-79.

Черныш, А. П., 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология. В: Иванова, И. К., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда*. Москва: Наука, с. 7-94.

Demidenko, Y. E., Usik, V. I. 1995. Sur les critères de reconnaissance de la fabrication in situ des pointes foliacées: l'exemple de Korolevo II. *Paleo*, 1, p. 213-216.

Gladilin, V. N., Demidenko, Yu. E. 1989. Upper Palaeolithic tool complexes from Korolevo. *Anthropologie*, XXVII: 2—3, p. 143-178.

Gladilin, V., Demidenko, Y. 1990. On the Origin of Early Upper Palaeolithic industries with leaf points in the Carpatho-Balkan Region. *Feuilles de Pierre. ERAUL*, 42, p. 115-125.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Європейський середній палеоліт*. Київ: Шлях, р. 21-37.

Koulakovska, L., Otte, M. 1998. Mejiirzy. *Prehistoire Europeenne*, 13, p. 149-166.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. В: Гожик, П. Ф. (ред.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Київ: Фоліант, р. 129-140.

Monigal, K., Usik, V., Koulakovska, L., Gerashimchenko, N. 2006. The beginning of the Upper Paleo-

lithic in Transcarpathia, Ukraine. *Antropologie*, XLIV: 1, p. 61-74.

Usik, V. I. 1989. Korolevo — Transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data. *Anthropologie*, XXVII: 2—3, p. 179-212.

Usik, V., Monigal, K., Kulakovskaya, L. 2006. New Perspectives on the Transcarpathian Middle to Upper Paleolithic I Boundary. In: Conard, N. J. (ed.). *When Neandertals and Modern Humans Met*. Tubingen, p. 213-232.

REFERENCES

Adamenko, O. M., Gorodetskaya, G. D. 1987. *Antropogen Zakarpattia*. Kishinev: Shtiintsa.

Gladilin, V. N., Sitlivyy, V. I., Demidenko, Y. E., Kukharchuk, Yu. V., Tkachenko, V. I., Usik, V. I., 1985 *Otchet o rabotakh postoyannodeystvuyushchey Paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR v 1985 g.* NA IA NANU, f. 64, 1985/121.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V., Sitlivyy, V. I., Kukharchuk, Yu. V., Tkachenko, V. I., 1982. *Otchet o rabotakh postoyannodeystvuyushchey Paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR v 1982 g.* NA IA NANU, f. 64, 1982/66.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V. 1974. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1974 g.* NA IA NANU, f. 64, 1974/95.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V. 1980. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR v 1980 g.* NA IA NANU, f. 64, 1980/114.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V., Kukharchuk, Yu. V., Sitlivyy, V. I. 1981. *Otchet o rabotakh Paleoliticheskoy ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta zoologii AN USSR 1981 g.* NA IA NANU, f. 64, 1981/109.

Gladilin, V. N., Soldatenko, L. V., Kukharchuk, Yu. V., Tkachenko, V. I., Sitlivyy, V. I. 1979. *Otchet o rabotakh Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1979 g.* NA IA NANU, f. 64, 1979/106.

Demidenko, Yu. E. 2001. Verkhnepaleoliticheskiye komplekсы Korolevo i ikh mesto v paleolite Tsentralnoy Evropy. *Karpatika*, 13, s. 22-26.

Kulakovskaya, L. V. 1989. *Mustyerskiye kultury Karpatskogo basseyna*. Kiev: Naukova dumka.

Kulakovskaya, L. V. 2009. Korolevo: khronologiya rannego i srednego paleolita. In: Vasiliev, S. A., Kulakovskaya, L. V. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaya arkheologiya*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 87-100.

Soldatenko, L. V. 1978. *Otchet o rabotakh razvedyvatelnogo otryada Zakarpatskoy paleoliticheskoy ekspeditsii v 1978 g.* NA IA NANU, f. 64, 1978/77a.

Usik, V., Rats, A., Kulakovskaya, L. 2014. Vulkanicheskoye syrye v paleolite Zakarpattia: otnositelnaya khronologiya industriy. In: Biro, K. T. (ed.). *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest: Amber Industries Kft., p. 197-206.

Usyk, V. I., Kulakovska, L. V., Nihst, F., Gerassimenko, N. P. 2018. Korolevo II. Novi perspektyvy v khronolohii verkhnoho paleolitu Zakarpattia. *I Vseukrainskyi arkheolohichniy z'ezd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei, Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.*, s. 78-79.

Chernysh, A. P. 1987. Etalonnaya mnogoslennaya stoyanka Molodova V. Arkheologiya. In: Ivanova, I. K., Tseytlin, S. M. (eds.). *Mnogoslennaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova V. Lyudi kamennogo veka i okruzhayushchaya sreda*. Moskva: Nauka, s. 7-94.

Demidenko, Y. E., Usik, V. I. 1995. Sur les critères de reconnaissance de la fabrication in situ des pointes foliacées: l'exemple de Korolevo II. *Paleo*, 1, p. 213-216.

Gladilin, V. N., Demidenko, Yu. E. 1989. Upper Palaeolithic tool complexes from Korolevo. *Anthropologie*, XXVII: 2—3, p. 143-178.

Gladilin, V., Demidenko, Y. 1990. On the Origin of Early Upper Palaeolithic industries with leaf points in the Carpatho-Balkan Region. *Feuilles de Pierre. ERAUL*, 42, p. 115-125.

Haesaerts, P., Koulakovska, L. 2006. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Yevropeyskyi serednii paleolit*. Kyiv: Shliakh, p. 21-37.

Koulakovska, L., Otte, M. 1998. Mezigirzy. *Prehistoire Européenne*, 13, p. 149-166.

Kulakovska, L., Usik, V. 2011. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In: Gozhik, P. F. (ed.). *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, p. 129-140.

Monigal, K., Usik, V., Koulakovska, L., Gerasimenko, N. 2006. The beginning of the Upper Paleolithic in Transcarpathia, Ukraine. *Antropologie*, XLIV: 1, p. 61-74.

Usik, V. I. 1989. Korolevo — Transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data. *Anthropologie*, XXVII: 2—3, p. 179-212.

Usik, V., Monigal, K., Kulakovskaya, L. 2006. New Perspectives on the Transcarpathian Middle to Upper Paleolithic I Boundary. In: Conard, N. J. (ed.). *When Neandertals and Modern Humans Met*. Tubingen, p. 213-232.

V. I. Usik, L. V. Kulakovska, Ph. Nigst, N. P. Gerassimenko

KOROLEVO II: TO THE QUESTION OF THE EPIGRAVETTIAN TECHNOCOMPLEX (LAYER 0) AND THE CULTURAL-STRATIGRAPHIC SEQUENCE OF THE SITE

The article presents preliminary data of field studies of the Korolevo II Paleolithic site in Transcarpathia, concerning the clarification of stratigraphy and the chronology of the so-called layer 0 (Epigravettian) within the Upper Paleolithic of this site.

At this site, one of the earliest transitional industries from the Middle to the Upper Paleolithic with bifacial leaf points was found on the territory of Ukraine (cultural layer II). At the Korolevo II site, there is also a small collection of Upper Paleolithic artifacts (layer 0) primary determined as belonging to the Epigravettian technocomplex. At the same time, it was assumed that these artifacts were in a secondary position. As a result of the analysis of archival materials, there were some doubts about the position of the layer 0 not *in situ*.

Korolevo II site is located on the northern outskirts of Velyatse village of Vinogradiv district, Transcarpathian region, on the 20-meter terrace of the right bank of the Tisza River in the territory of the quarry approximal 500 m south-west from the Korolevo I site (fig. 1—3). The first Paleolithic artifacts at the location were collected in 1975. On a limited surface of the terrace 25—30 m wide from west to east, and approximately 35—40 m long from south to north, archeological investigations were carried out on three excavation areas (fig. 3). In the excavation II (12 m²) (1978, 1982), which was located on the northwestern slope of the terrace (fig. 3), the Middle and Upper Paleolithic artifacts were found in an unclear stratigraphic position.

In the excavation I, which was located along the eastern wall of the terrace (fig. 3, 4), the research was conducted in 1979—1980 on an area of 144 m². In this excavation, the main cultural layer II was recorded in the Udai loess between two paleosoils (Vitachiv / Priluky) (fig. 5: B) and received the date 38000 ± 1500 BP. Collection of cultural layer II represents the so-called transitional blade industry from the Middle to the Upper Paleolithic with bifacial leaf-shaped points and some traces of Middle Paleolithic in primary

flaking and tool-kit. Under cultural layer II in the upper part of Priluki horizon, there were marked Middle Paleolithic artifacts similar to the layer III (Levallois technocomplex) of Korolevo I site (OIS 5a). It should be stressed that a major part of Pleistocene deposits over layer II at excavation I where reduced by quarry work.

In test pit 5 (1982), later expanded as excavation III (1985), located between excavation I and excavation II three levels of stone finds were recorded. Based on the stratigraphical column of excavation I the sequence of archaeological layers in the excavation III was established as follows: layer II (first level), layer 0 (second level), layer II (third level) (table).

The belonging of the artifacts from the first and third levels to the industry of layer II was determined mainly on the basis of the review of local volcanic raw materials — andesite. The limited collection of second level artifacts produced exclusively on imported raw materials that included backed microliths (fig. 13) were typologically attributed to the Epigravettian. At that time, the impression was that the layer 0 was moved by the natural geological way in ancient time after *in situ* layer II (third level), and later, as a result of man-made processes, covered by the artifacts of layer II again (first level). It seemed that the stratigraphic sequence on the excavation III was artificially disturbed as well.

As a result of preliminary research data (2015—2017) at the excavation IIIa which covered distance around 5 m to the east to the area III (fig. 3), it became clear that stratigraphy on this site, with the exception of a small part of the cut off Holocene deposits, is not disturbed. Stratigraphic profile includes: 1.0—1.20 m — technogenic layer; 1.20—1.60 m — Bug climatology (*bg*); 1.60—1.90 m — upper Vitachiv soil (*vt₃*); 1.9—2.3 m — Udai climatology (*ud/vt₂*?); 2.3—2.5 m — the final stage of Pryluky soil formation (*pl₃*); 2.5—3.0 m — paleosol (*pl₁—kd*?).

On the basis of new excavation data and the analysis of the excavation III, it can be argued that there are five archaeological layers on this part of Korolevo II site: E, D, C, B, A (table).

The two lower layers E and D may correlate with the corresponding cultural layers III and II of the excavation area I. Layer D may correlate with the third level of excavation III respectively. Middle Paleolithic artifacts of the cultural layer III of excavation I and layer E of excavation III/IIIa can be dated to the end of the last interglacial (OIS 5a) and relate to the Levallois technocomplex.

The collection of layer D has indisputable features of affinity with the layer of II excavation I in the primary flaking and typology and belongs to the same transitional from MP to UP industry. Layer II and layer D are found in the same geological sediments — Udai climatology (*ud/vt₂*? / OIS 4/3?). The three upper layers (A, B, C) of the excavation IIIa have no analogues in the excavation I. The layer C is confidently fixed on the edge of the Vitychiv soil and the Udai climatology (*ud/vt₃*?) only in the excavation IIIa. The collection of layer C has the features of the Upper Paleolithic industry.

The collection of the cultural layer B in the studied excavation area IIIa is insignificant, but the position of the artifacts in the lower part of the Vitachev paleosol is quite stable. These materials unambiguously correspond to artifacts of the second level of excavation III, including the so-called layer 0 and together represent one archeological unit — cultural layer B.

The layer A, which lies above the Vitachev paleosol in Bug climatology (*bg*) represents the Upper Palaeolithic industry still unknown in Transcarpathia. The layer A is traced both in the excavation IIIa and in the excavation III (first level). In this layer, a hearth with a tuff lining is found (fig. 6—8), which removes any questions about the signs of artifacts movement or its technogenic origin. In addition, there are no data allowing to associate the collection of layer A with cultural layer II of excavation I.

Finally, based on the above facts, we can return to the question of the time and status of «Epigravettian technocomplex» of layer 0. The available data indicates that the layer B, which includes its part as layer 0, is found *in situ* and from the point of its geological position (*vt₃*) can represent the typical Gravettian industry. Typological features of the collection do not deny this conclusion. At least presence of backed pieces together with bifacial points as it marked in the layer B (fig. 13) is more characteristic for Gravettian razer than Epigravettian collections.

In common last excavations of Korolevo II open new perspective in investigations of Upper Paleolithic of the Transcarpathian region.

Keywords: Upper Paleolithic, Transcarpathia, stratigraphy, andesite, Epigravettian, backed pieces.

Одержано 18.12.2018

ГЕРАСИМЕНКО Наталія Петрівна, доктор географічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, вул.Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.

GERASSIMENKO Natalia, Doctor of Geographical Sciences, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-5167-6655, e-mail: n.garnet2@gmail.com.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KULAKOVSKA Larissa, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-8704-8642, e-mail: larissa.kulakovska@gmail.com.

НІГСТ Філіп, доктор філософії, відділ археології, Кембриджський університет, Даунінг-стріт, Кембридж, CB2, 3DZ, Великобританія.

NIGST Philip, PhD, Faculty Member, Division of Archaeology, University of Cambridge, Downing Street, Cambridge, CB2, 3DZ, United Kingdom.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7330-8768, e-mail: prn25@cam.ac.uk.

УСИК Віталій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

USIK Vitaly, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210.

ORCID: orcid.org/0000-0002-2671-3485, e-mail: vitaly.i.usik@gmail.com.

Є. В. Пічкур

СКЛADOVІ КРЕМЕНЕВОЇ ІНДУСТРІЇ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ: ВИДОБУТОК І ПОШИРЕННЯ КРЕМЕНЮ

За енеолітичної доби кременеві знаряддя становили основу виробничого набору давніх суспільств. Велика спільнота Кукутень-Трипільля не є виключенням. Її потужну кременеву індустрію можна умовно поділити на дві великих складові: видобуток і поширення та власне подальшу обробку кременю. Робота присвячена першій складовій — видобутку та поширенню кременю племенами Кукутень-Трипільля. В основі даної роботи лежать як літературні джерела, так і особисті дослідження й спостереження автора.

Ключові слова: енеоліт, Кукутень-Трипільська спільнота, кремій, сировина, видобуток, поширення та обробка кременю.

ВСТУП

Життєдіяльність кукутень-трипільської спільноти забезпечували різноманітні знаряддя: металеві, кам'яні, кістяні, глиняні. В силу багатьох причин саме кременеві знаряддя становили основу виробничого набору трипільців. Вироби з кременю в деяких випадках ставали також предметами ритуальних дій (Цвек 2005). Кукутень-трипільське населення, безперечно, досконало володіло інформацією про навколишні джерела мінеральної сировини. Ба більше, вважаємо, що наявність виходів придатної для обробки сировини (як і наявність якісної глини для виготовлення кераміки) була визначальною у виборі трипільцями місця мешкання.

В основу цієї роботи лягли не тільки відомі за публікаціями дані про видобуток і поширення кременю, а й особисті дослідження й спостереження автора. Окремі аспекти цієї теми були представлені у вигляді доповідей на наукових конференціях (Пічкур 2017; Pichkur 2017).

ДЖЕРЕЛА СИРОВИНИ

На території сучасної України існує безліч геологічних покладів різнотипної кременевої сировини. Для території проживання кукутень-трипільських племен петрографом В. Ф. Петрунем була розроблена й прекрасно описана схема основних кременемістких регіонів і деяких локальних родовищ халцедонолітів (Петрунь 2004). Дослідником виділені 8 основних родовищ кременевої сировини, які тією чи іншою мірою використовувалася трипільцями (рис. 1).

1. Різноманітні й різночасові сорти перевідкладених уламків різнозabarвлених кременистих порід переважно моренного походження й частки флювіогляціальних накопичень дніпровського залягання. Територія розповсюдження широка: північно-західні й частково центральні регіони правого берега Дніпра та північні й центральні регіони його лівого берега.

2. Візуально «запіщаний» темнозabarвлений кремій сантонського часу в басейні р. Десна.

3. Найбільш дрібнозернисті димчасті (до чорного кольору) або димчасто-сірі смугасті (включаючи плямисті й концентрично-зональні), туронські за віком сорти кременю так званого «волинсько-подільського» зразка (у літературі, присвяченій проблематиці трипільської культури й нео-енеолітичного часу в цілому, кременева сировина цього типу, найякісніша, відома як «волинський» кремій — *авт.*). Територіально розповсюджений у декількох областях на північному заході й заході України.

4. Чорний кремій із іржавою облямівкою Дніпро-Канівського типу, що сформувався після верхньокрейдяного часу (далі кремій цього

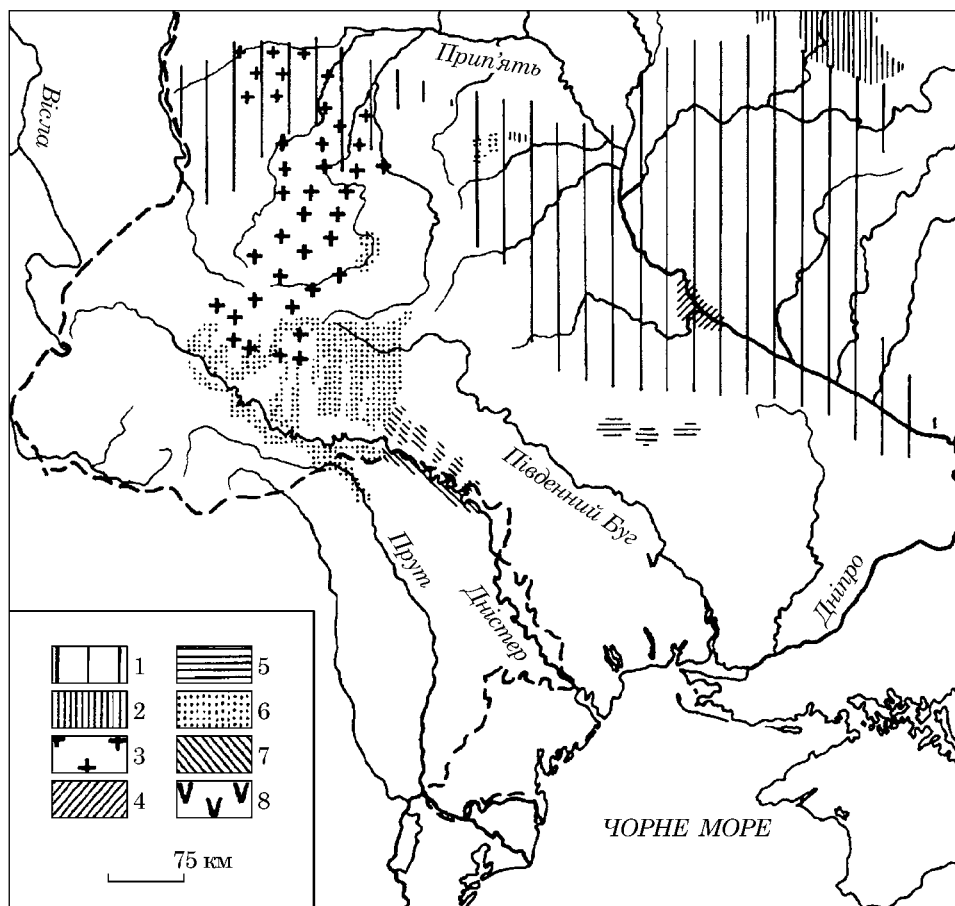

Рис. 1. Карта основних кременевих родовищ на території України, що використовувалися племенами Кукутень-Трипільської спільноти: 1 — територія поширення моренного кременю; 2 — кремій типу Десна; 3 — Волинський кремій; 4 — Дніпро-Канівський кремій; 5 — кремій кристалічного щита; 6 — силіцити чертазової групи в басейнах Середнього Дністра і Пруту; 7 — Середньодністровський кремій; 8 — кремій так званого бакшальського типу (за Петрунь 2004)

го типу буде фігурувати в роботі, як «канівський» — *авт.*). Трапляється в районі Канівських дислокацій.

5. Осадово-діагенетичний кремій, характерний для малопотужних кременемістких вапняків верхньої крейди, які колись укривали кристалічний щит. Трапляється в басейні р. Велика Вись (іноді в літературі, присвяченій трипільській проблематиці, зустрічається назва «бужський», «бузький» кремій, позаяк р. Велика Вись входить до басейну Південного Бугу — *авт.*).

6. Осадово-діагенетичні нижньосеноманські силіцити басейнів Середнього Дністра й Пруту, а також горизонт вторинних порід (білих, сіруватих, іноді блакитнуватих), що залягає в їхньому покриві.

7. Осадово-діагенетичний кремій верхньосеноманського часу, який трапляється у нашаруваннях мергелевих вапняків середнього Дністра (у районі м. Могилев-Подільський і нижче за течією).

8. Осадово-інфільтраційні, сарматського часу, сорти кременю із кварцом у складі, так званого бакшальського типу в пониззі Південного Бугу.

Крім цих основних типів крем'яної сировини, В. Ф. Петрунь виділяє й деякі інші, менше розповсюджені різновиди кременю, які теж використовували трипільці (Петрунь 2004, с. 204). Слід підкреслити, що найчастіше на

трипільських пам'ятках зустрічаються вироби з 3—8 типів кременевої сировини за В. Ф. Петрунем; саме ці типи й згадані у цій статті.

Маючи, таким чином, досить потужну й різноманітну сировинну базу, племена кукутень-трипільської спільноти починають її активну розробку й використання вже з ранніх етапів свого існування. За більш ніж столітній період вивчення трипільської культури, ми маємо відомості про сотні досліджених пам'яток і значну багатотисячну «колекцію» кремінних виробів (тут використаний узагальнюючий термін для всіх здобутих матеріалів), отриманих у результаті польових археологічних досліджень. На жаль, не завжди дослідники окремих поселень або навіть регіонів задавалися питанням про те, яким же, власне, чином кременеві вироби потрапили на пам'ятку? Які процеси передували інфільтрації в культурний шар кременевого скребка або серпа? Останнім часом (не беручи до уваги, звичайно ж, вузькоспеціалізовані дисертації й окремі публікації, в яких так чи інакше ці питання побіжно розглядалися) з'явилися узагальнюючі роботи, присвячені кременевій індустрії кукутень-трипільської спільноти (Відейко 2004; Цвек 2012). У цих роботах питанням видобутку й поширення кременю, поряд з власне процесом кременеобробки, відведене належне місце. Та все ж вони не вичерпують тему. Мета цієї роботи — не тільки заповнити окремі пробіли, а й окреслити власне бачення цієї проблеми.

ВИДОБУТОК КРЕМ'ЯНОЇ СИРОВИНИ

У кукутень-трипільській спільноті крем'яну сировину для подальшого поширення та / або обробки добували в кілька способів. Очевидно, найбільш простим і розповсюдженим способом було збирання сировини поблизу поселень у місцях його природного виходу на поверхню.

Авторові відомі, наприклад, виходи так званого канівського кременю (4-й тип, за В. Ф. Петрунем), які фіксуються в ярах Канівських дислокацій, біля підніжжя гір і по берегу Дніпра. Цей кремій використовувався в майстерні на поселенні Пекарі II та інших трипільських поселеннях Канівського мікрорегіону. Основну кількість виробів, що походять з майстерні на поселенні Пекарі II, виготовлено з місцевого канівського кременю, який має доволі непогані

властивості для розколювання. Виходи подібної сировини були зафіксовані в безпосередній близькості від поселення, де Мар'їн Яр виходить у долину Дніпра (територія Канівського природного заповідника). Для підтвердження думки про місцеве походження кременевої сировини, що трапилася в культурному шарі Пекарів II, учасники Канівської археологічної експедиції кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка за участю автора заклали у 2003 р. у згаданому яру геологічний розріз (Пічкур, Шидловський 2003, с. 121—123). У його нашаруваннях виявлено гальковий пласт потужністю 5—15 см, що складався з невеликих конкрецій і гальок кременю й кварцу, що залягали в пісках жовтого й жовто-бурого кольору (рис. 2). Конкреції — невеликі, чорні всередині й жовтуваті ближче до кірки.

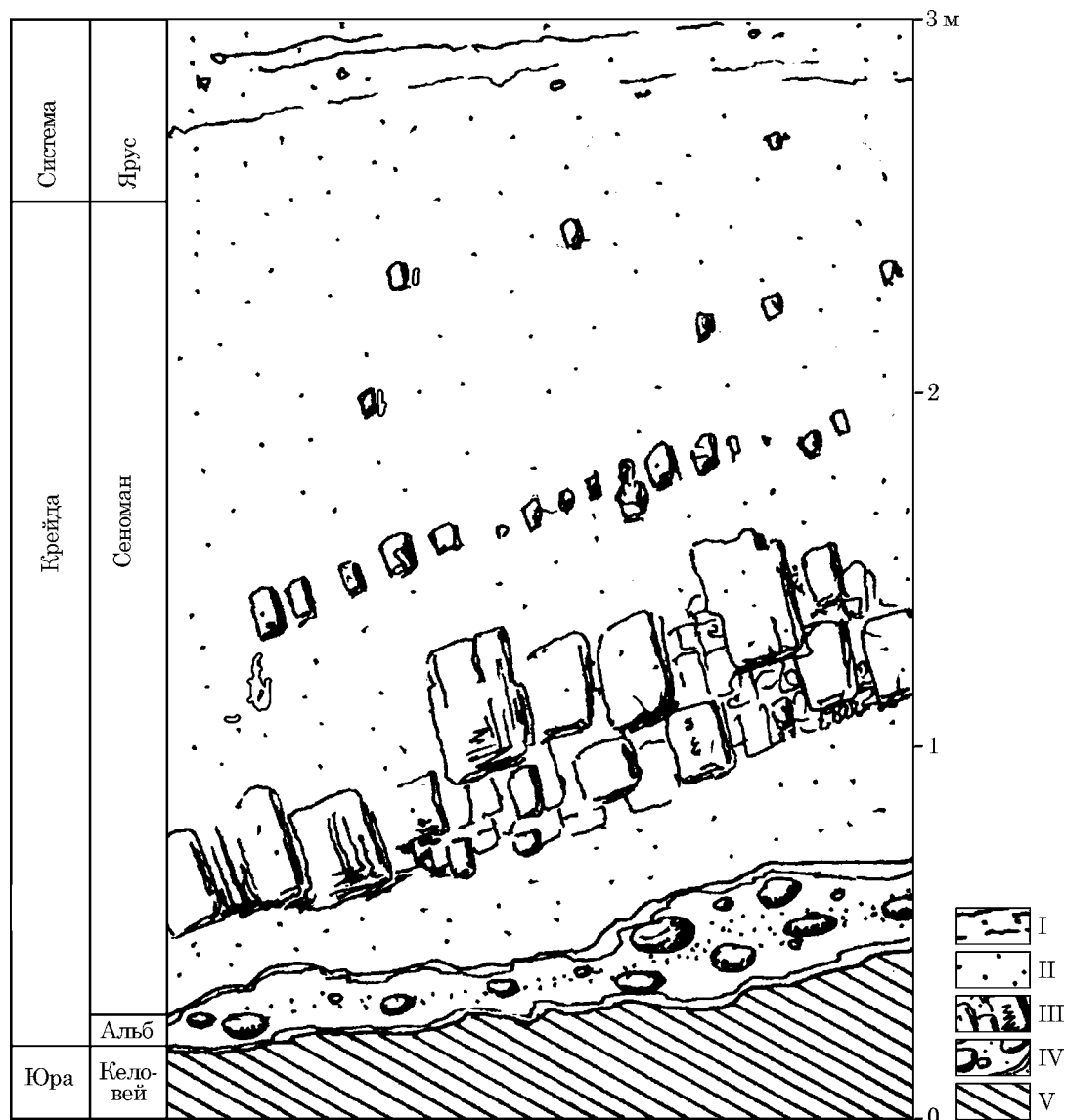

Рис. 2. Геологічний розріз із заляганням канівського кременю в Мар'їному Яру поблизу Канева: I — світло-зелені піски з ортокварцовими прошарками; II — світло-зелені глауконітові піски; III — сенманський пісковик; IV — озалізнений пісок з крем'яними конкреціями; V — келовейські темно-сірі глини (за Шидловський 2005)

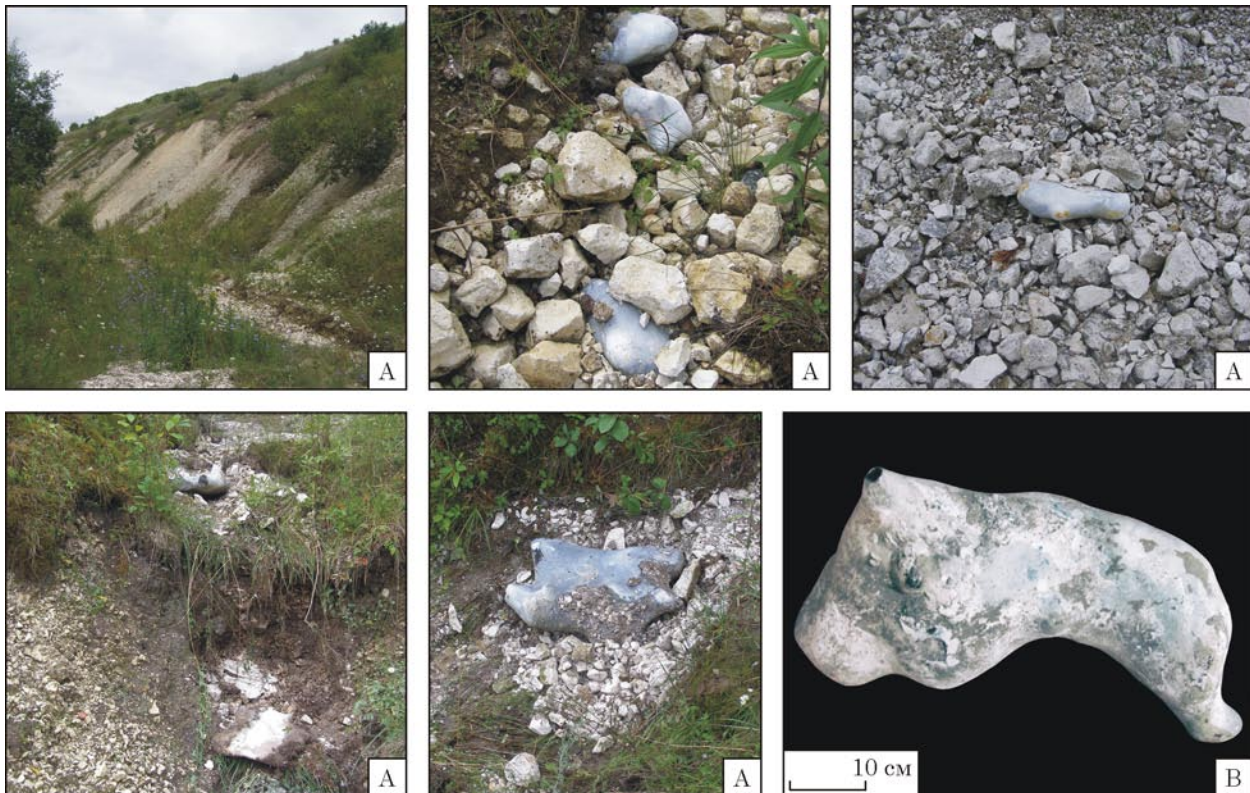

Рис. 3. Поверхневі виходи волинського кременю в околицях с. Бодаки на Волині (А). Кременева конкреція з Бодаків в експозиції Археологічного музею НАН України (В)

Гальки і конкреції мають різний колір — від повністю чорного до повністю коричневого. Стратиграфічно цей пласт залягав над темно-сірими глинами й підстилав сеноманські пісковики. За свідченням геологів, він належить до так званого «шару Виржиківського», який належить до альбського ярусу нижнього відділу крейдової системи мезозойської групи. Конкреції та гальки кременю, які залягали в цьому шарі, візуально і за техніко-морфологічними ознаками є ідентичними знахідкам на поселенні Пекарі II. Аналізуючи виходи кременю у Канівському Придніпров'ї, цей розріз описав С. М. Рижов (2004). Додамо, що цією сировиною користалися здавна, задовго до трипільців. Індустрія пізньопалеолітичної стоянки Межиріч базується саме на канівському кремені (Нужний, Шидловський 2009, с. 214—215).

На р. Ревуха в басейні Південного Бугу автор разом з П. С. Шидловським і Д. К. Черноволем обстежили виходи місцевого кременю (5-й тип, за В. Ф. Петрунем), що також безпосередньо примикають до трипільського поселення-гіганта Аполянка. Вироби з нього тут складають основу виробничого інвентарю. Виходи цього кременю зафіксовано в яру, що обмежує поселення з півночі. Шар крем'яних жовен і блоків залягає на рівні приблизно 5,0 м від сучасної поверхні над покладами вапнякових глин, підстилаючи четвертинні відклади. Зважаючи на стратиграфію залягання, цей кремій можна віднести до сеноманського ярусу верхнього від-

ділу крейдової системи (Шидловський, Пічкур, Черновол 2004). Безперечно, ці або подібні відкриті осипи на околицях пам'ятки знали трипільці.

На р. Горинь (Волинь) зафіксовано потужні виходи високоякісного туронського кременю (3-й тип, за В. Ф. Петрунем) відкритого типу, які примикають до трипільського поселення Бодаки, що й позначилося на спеціалізації його мешканців. Автор досліджень цієї пам'ятки Н. М. Скакун називає його поселенням «майстернею», вироби з якого йшли здебільшого на експорт до різних общин Кукутень-Трипілья. За межами пам'ятки, у радіусі 5,0 км, дослідниця відзначає шість пунктів виходів кременю в осипах ярів і балок, що, на її думку, уможливило добувати його відкритим способом (Скакун 2005). Деякі із зазначених геологічних оголень були обстежені автором (рис. 3) під час роботи спільної українсько-російської експедиції в Бодаках у 2006 р.

По берегах Дністра поверхневі виходи кременю є нормою. Вони, наприклад, фіксуються на одній з околиць с. Непоротове (Чернівецька обл.), неподалік від трипільського поселення (рис. 4). На жаль, у багатьох випадках через спорудження Дністровської ГЕС, на сьогодні достеменно невідомо, чи є ті або інші виходи сировини безпосередньо прибережними *in situ*, чи все ж ми маємо справу з результатом руйнації корінних порід. Утім, В. Ф. Петрунь раніше зафіксував тут корінні виходи різних креме-

Рис. 4. Непоротове, виходи кременю на березі Дністра поблизу села (фото В. І. Усика)

нистих порід або їх осипи, які майже неперервною смугою відшаровуються по обох бортах Дністровського каньйону, а також у ярах, що їх прорізають, і балках, як над самим Непоротовим, так і за десятки кілометрів униз і вгору за течією, де з ними пов'язані численні майстерні з обробки кременю, насамперед трипільського часу (Петрунь 1998). Доступність виходів сировини уможлиблювала видобувати її відкритим способом.

Подібних прикладів поверхневих виходів сировини, її видобутку відкритим способом і використання на розташованих неподалік поселеннях можна назвати безліч. Можливо, варто навіть говорити про певну закономірність: наявність поверхневих виходів сировини означає її видобуток і використання в прилеглих селищах за первісної доби.

Складніше було добути сировину, що залягає глибоко в товщах крейдових та інших геологічних нашарувань. Для цього необхідно було мати спеціальні інструменти і застосовувати різні техніки видобутку. Так, на Дністрі (Біла Гора в околицях с. Студениця) в 1960-х рр. С. М. Бібіков (1965) дослідив штольні для видобутку кременю. За свідченнями дослідника, основний крем'яний шар, потужністю до 2,0 м, залягав тут у товщі вапняків і насичених скам'янілостями молюсків. Він розташовувався в другому ярусі вапняку, рахуючи зверху. Кремень плитчастий, розсічений на великі окремість, в яких були іноді помітні включення кулястих конкрецій. Кремень мав сірий, жовтувато-сірий і голубувато-сірий колір, пластичний. Він широко розповсюджений по всьому, особливо, Середньому Подністров'ю. Усі вісім обстежених печер на Білій Горі були у східній, доступній знизу частині гори. Долівки печер були вимощені кременем. Розчищення й зовнішній огляд виходів кременю, східчасте залягання його всередині й зовні печер, виробіток прошарку кременю на ділянках під склепінням свідчили про те, що

тут видобували кремень з материкової породи. Можна було простежити послідовність освоєння кремінних прошарків, техніку відколювання великих брил, підпорки тощо. Форма виробок — штольнева, із внутрішніми штреками й бічними проходами, що з'єднують камери окремих виробок (Биби́ков 1966, с. 5) (рис. 5). Це дало С. М. Бібікову підстави стверджувати, що печери на Білій Горі були не породженням карстових явищ — видування або вилуговування вапнякової породи, а створені штучно в процесі видобутку тут кременю. Обсяги добутої сировини вражають: за свідченнями дослідника, тільки в одному пункті (№ 7), що має вид навісу, вибрано понад 70 м³ кременевої породи (Биби́ков 1965, с. 63), а назагал — понад декількох сотень кубометрів кременю (Биби́ков 1966, с. 6). Поруч із місцем видобутку розташовувалися й місця первинної обробки добутої сировини. Техніка розколювання, а також знахідки окремих знарядь і кераміка уможливили датувати ці майстерні часом, починаючи з Трипілья (Биби́ков 1965, с. 62).

За даними К. К. Черниш, у Подністров'ї навіть у ранньотрипільський час поселення звичайно розміщувалися поблизу виходів крем'яних та інших порід, з яких виготовляли різноманітні знаряддя. Для розробки покладів застосовували рогові кирки, якими також рили ями для видобутку глини і під будівництво жител (Черныш 1967, с. 60). Добре знайомі є майстерні з обробки кременю на поселеннях Поливанив Яр (Попова 2003), Незвисько, Селище та інших, де використовували добутий неподалік кремень. Крім того, дослідниця відзначає, що в пізньотрипільський час мешканці низки селищ заготовляли кремень на значній відстані від осель. Зокрема, мешканці поселення Ломачинці видобували кремень за декілька кілометрів, де й провадили його первинну обробку (майстерня поблизу с. Ожеве) (Черныш 1967, с. 65).

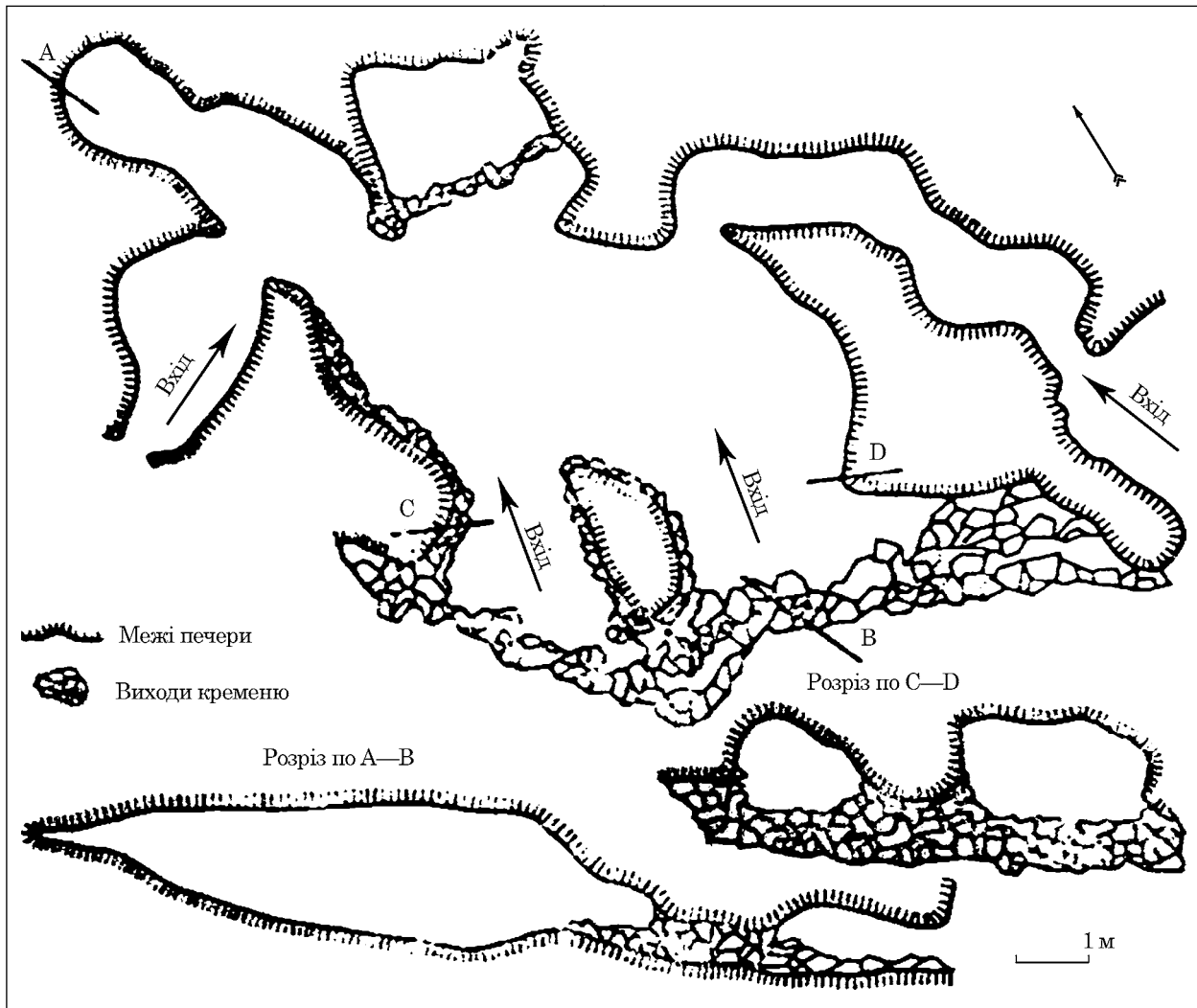

Рис. 5. Біла Гора в Подністер'ї; план печери 2 з видобутку кременю (за Биби́ков 1966)

У Верхньому Подністер'ї Б. А. Василенко відкрив і досліджував великі виробничі комплекси, що склалися з численних гірничих розробок, майстерень і спеціалізованих поселень трипільського часу. Особливо виділявся виробничий комплекс поблизу с. Буківна, який включав шість поселень, 15 майстерень і гірничі розробки з штольневим видобутком сировини в особливо значних об'ємах. Усього дослідник нарахував 277 штолень, розташованих вісьмома великими групами. Поряд були майстерні з первинної і вторинної обробки кременю. Їх зафіксовано і на пов'язаних з видобутком кременю поселеннях. Крім того, Б. А. Василенко виділив у цьому комплексі іншу групу пам'яток (два поселення і 16 майстерень), пов'язаних з видобутком і обробкою кременю безпосередньо в місцях його природного виходу на поверхню — у вимоїнах і розмивах, цебто, тут сировину добували відкритим способом. Дослідник відносить ці комплекси до часу розвиненого Трипілья (Василенко 1989).

Подністров'я та Волинь — не єдині регіони, де в значних обсягах активно видобували й об-

робляли кремень. О. В. Цвек на р. Велика Вись (басейн Південного Бугу) дослідила виробничий комплекс з видобутку й обробки кременю. Він складався із копалень біля с. Коробчине, поблизу яких також провадилася первинна обробка сировини (копальні виявлені місцевим краєзнавцем П. І. Озеровим; Цвек, Озеров 1987), і пов'язаних з ними майстерень на трипільському поселенні Рубаний Міст, розташованого за 1,0 км від місця видобутку кременю (Цвек, Мовчан 1997). Стовбури коробчинських копалень завглибшки до 6,0 м від сучасної поверхні, опускалися до шару крем'яних жовен потужністю до 0,5 м (рис. 6). У зрізах кар'єру також було зафіксовано п'ять штолень завширшки до 1,5 м. Вони були вириті в зеленувато-жовтому суглинку, що чергувався з бурочервоною глиною. В одному випадку штольні з'єднувалися горизонтальним ходом. У розрізі добре було видно лійкоподібні входи до копальні. Діаметр лійки на рівні давнього горизонту становив близько 6,0 м. На глибині 0,7 м від сучасної поверхні фіксувався викид ґрунту. Копальні були заповнені гумусованим суглинком

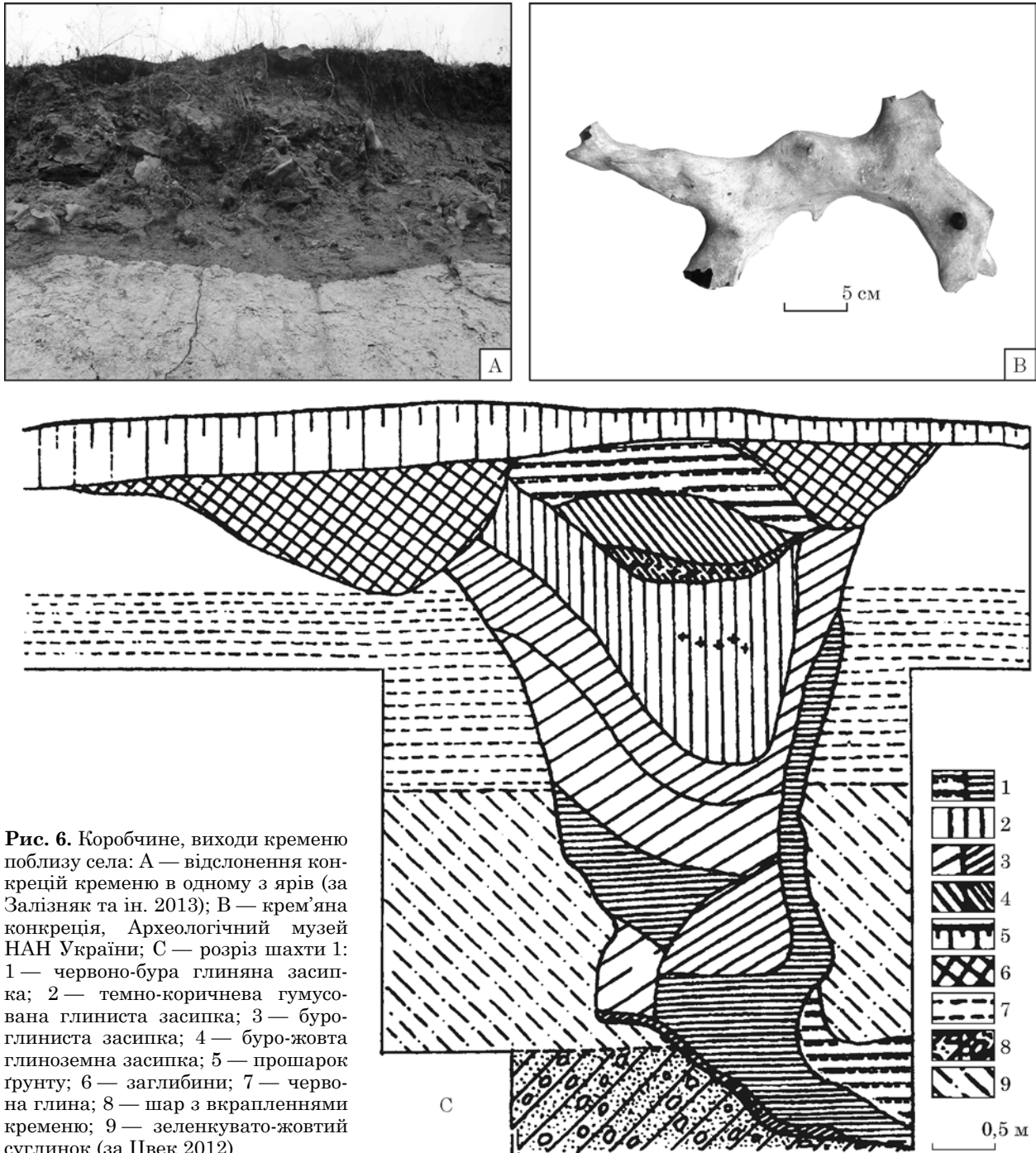

Рис. 6. Коробчине, виходи кременю поблизу села: А — відслонення конкрецій кременю в одному з ярів (за Залізняка та ін. 2013); В — крем'яна конкреція, Археологічний музей НАН України; С — розріз шахти 1: 1 — червоно-бура глиняна засипка; 2 — темно-коричнева гумусована глиниста засипка; 3 — буроглиниста засипка; 4 — буро-жовта глиноземна засипка; 5 — прошарок ґрунту; 6 — заглибини; 7 — червона глина; 8 — шар з вкрапленнями кременю; 9 — зеленкувато-жовтий суглинок (за Цвек 2012)

з вкрапленнями глини, тут же траплялися й первинні відходи обробки кременю (Цвек 2012, с. 212). Пізніше були досліджені дві копальні та майстерня, хоча об'єктів було зафіксовано набагато більше. Копальня 1 починалася в 0,7 м від сучасної поверхні входом-лійкою до 6,0 м у діаметрі. Штольня спускалася на глибину 4,0 м, де був виявлений невеликий майданчик з відходами кременеобробного виробництва, від якого під кутом 45° донизу йшов лаз. Майже на самому дні штольні виявили катакомбу, в якій прослідковувалися сходи. Дно фіксувалося на глибині 5,7 м, де було знайдено уламок крем'яної мотики. Усі знайдені тут знаряддя

служували для спорудження копальні. У заповненні стовбурів копальні простежені лінзи крем'яних відщепів і лусочок, що залягали суцільною масою. Кремінь, добутий тут (5-й тип, за В. Ф. Петрунем — *авт.*), темно-сірого кольору, нагадує волинський. Дослідниця порівнює корбичинські копальні з відомими копальнями в с. Красне в Білорусі (Цвек 2012, с. 212—213). Завважимо, що родовища сировини в районі Коробчине такі різноманітні й насичені, що цей мікрорегіон принадував первісні колективи вже з часу середнього палеоліту, на що вказує наявність тут потужного масиву різночасових палеолітичних пам'яток (Залізняка та ін. 2013).

ПОШИРЕННЯ ВИДОБУТОГО КРЕМЕНЮ

Видобуток кременю — лише перший етап складного процесу його освоєння. Адже видобуту сировину слід було «доправити за призначенням» і «запустити у виробництво». Відтак під «поширенням кременю» маємо на увазі розповсюдження його в той чи інший спосіб на прилеглі або віддалені від родовищ території в природньому вигляді, або у вигляді напівфабрикатів-заготовок чи навіть готових знарядь. У разі відкритого способу видобутку сировини (збирання) все більш чи менш зрозуміло: кремінь зносили до найближчого поселення, де його обробляли. Але куди поділися сотні кубічних метрів крем'яної сировини, видобутої, наприклад, на Білій Горі?

Можна припустити, що крім забезпечення власних потреб, видобувачі кременю постачали сировиною як сусідні, так і більш віддалені громади. Багато дослідників неодноразово висловлювали думку про транспортування кременю часом на великі, за первісними мірками, відстані (Скакун 2005; Цвек 2012). Це підтверджує наявність на різних пам'ятках виробів із сировини, невластивої для конкретного регіону Кукутень-Трипілля, далеко від місць її природнього залягання. Найпоказовішим у цьому випадку є Буго-Дніпровське межиріччя й Подніпров'я, де зафіксовано повсюдне поширення подібних «імпортів» (Пічкур, Шидловський 2005). Матеріали з пізньотрипільських могильників софіївського типу на Дніпрі демонструють практично повну перевагу туронської сировини у поховальних комплексах (Budziszewski 1995). Подібна ж картина, за свідченнями С. О. Гусева, характерна і для пам'яток Середнього Побужжя. Дослідник відзначає, що на ранньому етапі Трипілля кремінь у цей регіон надходив переважно із Середнього Дністра у вигляді природних конкрецій, наступну обробку яких провадили вже на місці (Гусев 2005, с. 60). Більше того, на досліджених пам'ятках переважає довізний кремінь. У часи розвиненого Трипілля в регіоні відбулася переорієнтація на більш якісну, туронську сировину (волинський кремінь) з території Верхнього Подністров'я та південно-східної Волині, можливо, навіть конкретно з Бодаків. При цьому тепер кремінь постачався вже у вигляді безпосередньо пластин-заготовок (Гусев 2005, с. 61—63).

У зв'язку з питанням поширення сировини на віддалені території нагадаємо про нечисленні знахідки «скарбів», що складаються переважно із пластин, виготовлених з високоякісного (найвірогідніше, туронського) кременю. Такі «скарби» знайдено в різних регіонах трипільської культури: у Подністров'ї, Побужжі, Подніпров'ї та Буго-Дніпровському межиріччі, належать різним угрупованням Кукутень-Трипілля та займають різну хронологічну позицію (Пічкур 2015; Пичкур 2017).

Окрім поширення кременевої сировини усеї території ареалу проживання кукутень-трипільських громад, можемо відзначити також його широке застосування іноетнічними племенами сусідніх культурних утворень. Зокрема, В. М. Конопля стверджує, що поклади північно-покутського кременю (які також відносяться до туронських відкладів) забезпечували сировиною не тільки місцеві трипільські громади, а й пов'язане з ними населення басейнів Південного Бугу, середньої й нижньої течій Дністра й Пруту, а також уможливлювали використовувати цей кремінь людності культур Полгар, Бодрогкерестур, малицької і волино-люблінської. Особливо велике значення мав цей сорт кременю в індустріях полгарського циклу середнього Подунав'я. У певні історичні періоди він був там основним видом сировини в кремене-обробному виробництві (Конопля 2006, с. 206). С. Кадров наводить знахідку на поселенні волино-люблінської культури Кровя Гура скарбу довгих пластин з волинського кременю (Кадров 2016, с. 25, рис. 3).

Таким чином, можна говорити про близький і далекий радіус поширення видобутої сировини. У першому разі мається на увазі самозабезпечення окремих колективів необхідною сировиною і продуктами її обробки. Припускаємо періодичне спорядження експедицій на відносно невеликі відстані з метою отримання сировини для внутрішніх потреб. Адже трипільські племена досконало знали регіон свого мешкання, а про наявність родовищ сировини знали, звичайно, жителі не тільки найближчих до них селищ. У другому разі йдеться про цілеспрямоване масштабне виробництво (видобуток, обробка) не тільки для внутрішніх потреб, скільки з метою експорту або отриманої сировини, або готових виробів з неї. На сьогодні достеменно невідомо, яким чином мешканці віддалених від родовищ якісного кременю територій отримували затребуваний продукт. В результаті міжплеменного обміну? В результаті спорядження спеціальних гірничих експедицій на великі відстані? Обидва припущення є, з одного боку, найбільш вірогідними, а з іншого (разом з неозвученими припущеннями) — однаково малодоказовими. Незрозумілими, крім того, видаються наразі механізми транспортування подібних вантажів на великі відстані за часів Трипілля. Сподіваємося, що подальші дослідження нададуть хоча б часткову відповідь на ці питання.

На нашу думку, сутність крем'яної індустрії Кукутень-Трипілля можна звести до двох простих, на перший погляд, схем (рис. 7):

видобуток — обробка — поширення, або
видобуток — поширення — обробка.

Принципова різниця цих побудов полягає не так у послідовності операцій, як у їхній сутності. Пояснимо. Розкриємо це на найпоширенішому прикладі, неодноразово згаданому в

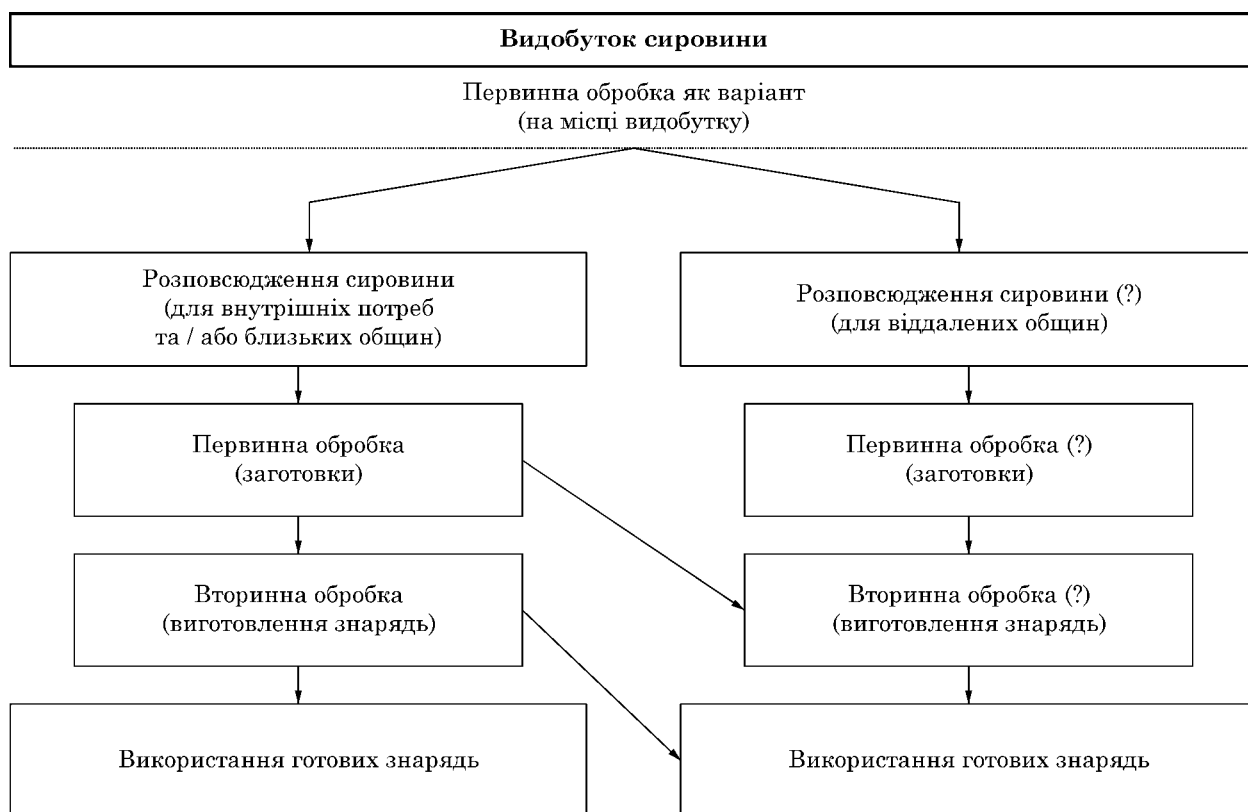

Рис. 7. Схема можливих варіантів видобутку та подальшого розповсюдження й використання кременю племенами Кукутень-Трипільської спільноти

літературі, проте й досі однозначно не поясненому. Відтак, маємо серії або одиничні знахідки з волинського кременю на різночасових трипільських пам'ятках, віддалених від відомих місцезнаходжень подібної сировини на кілька сотень кілометрів. Причому, у більшості випадків це — готові вироби, а жовна або хоча б нуклеуси з волинського кременю на пам'ятках не виявлені (Гусев 2005; Пічкур, Шидловський 2005). Напрошується логічний висновок, що такі вироби потрапили на поселення / в регіон як напівфабрикати (заготовки) чи як закінчені знаряддя. У такому разі може йтися про існування якогось центру/центрів, що постачав у значних масштабах готову продукцію до прилеглих і не тільки регіонів/поселень. Н. М. Скакун (2006) таким центром називає Бодаки. Однак, слушним це твердження буде тільки для одночасних з Бодаками пам'яток, хоча можна не сумніватися, що надалі на території Волині з її багатими покладами високоякісної крем'яної сировини будуть виявлені подібні до Бодаків поселення іншого часу. Це й означає можливу дію схеми на зразок видобуток — обробка — поширення.

З іншого боку вкажемо: якщо не брати до уваги відсутність на місцях якісної сировини й згадати (хоча й нечисленні) знахідки нуклеусів з волинського кременю разом із продуктами розщеплення й готовими виробами на деяких поселеннях, то можна говорити про місцевий характер виробництва, заснований на імпор-

тній сировині (як варіант, що доповнює виробництво на основі місцевої сировини). У цьому разі йдеться про надходження на поселення / в регіон власне сировини (чи після первинної обробки її у вигляді нуклеусів), і тут буде діяти друга схема: видобуток — поширення — обробка.

Заради справедливості слід відзначити, що більшість археологів, не маючи фахової освіти й навичок, визначає походження крем'яної сировини винятково за візуально-морфологічними ознаками. Але не все те золото, що блищить. Схожість певних типів сировини насправді може бути позірною, а визначити її може тільки фахівець — петрограф, геолог. Таким каменем спотикання є особливо не раз згадуваний волинський кремін, що нібито масово заповнив трипільські поселення різних регіонів Кукутень-Трипілья. Проте в Буго-Дніпровському межиріччі є поклади якісного кременю, близького за своїми морфологічними характеристиками до туронського. Автор уже звертав увагу, що деякі підвиди крем'яної сировини з відкладів у районі Коробчиного візуально дуже схожі на волинський кремін (Пічкур 2016). На те саме вказувала й О.В. Цвек (Цвек 2012, с. 213). Про виробництво на «експорт» сигналізує і масштаб видобутку кременю в Коробчиному. Вже йшлося про наявність тут потужного масиву різночасових палеолітичних пам'яток. Ба більше, на тутешніх гравецьких пам'ятках є довгі пластини і знаряддя на них, виготовлені

з місцевого кременю. Цей факт спростовує поширену думку, що для виготовлення основної заготовки для знарядь, починаючи з розвинутого періоду Трипілья, — довгої пластини, був придатний лише кремень туронського типу. Відтак, напрошуються такі питання.

1. Чи можна всі крем'яні вироби, візуально-морфологічні ознаки яких відрізняються від розповсюдженого в тому чи іншому регіоні місцевого кременю, вважати винятково волинськими за походженням?

2. Звідки ближче було транспортувати якісну сировину, скажімо, в Побужжя або Подніпров'я: з Волині чи з набагато ближчих коробчинських виходів?

Відповідь видається очевидною. Але підтвердити цю думку можна тільки подальшими дослідженнями, зокрема з залученням фахівців і проведенням спектру всіляких аналізів.

ВИСНОВКИ

Маючи досить потужну й різноманітну сировинну базу, люд кукутень-трипільської спільноти активно її розробляв і використовував від самого початку і надалі, втілюючи дві схеми (можливості) реалізації своїх певних вигод, схематично позначених нами як видобуток — обробка — поширення та видобуток — поширення — обробка крем'яної сировини.

Видобуток зводився до декількох способів, що суттєво різнилися. Найпростішим був відкритий, бо не вимагав особливих навичок і затрат праці та зводився до збирання кременю на поверхні або в місцях його природних оголень і осипів. Закритий спосіб — набагато складніший, адже вимагав спеціальних знарядь, навичок і був трудомістким. Проте видобуток кременю глибоко в товщах його залягання, схоже, виправдовував себе. Таким чином отримували дуже якісну для подальшої обробки сировину та в значній кількості, забезпечуючи не тільки власні потреби, а й постачаючи близькі й віддалені колективи, і споріднені, і іноетнічні.

Складним лишається питання про постачання кременем (сировиною чи виробами) регіонів, що не мають якісної сировини як Побужжя, Подніпров'я, Буго-Дніпровське межиріччя: надходив він сюди з прилеглого мікрорегіону в басейні р. Велика Вись чи, як зазвичай вважають, з віддаленішої Волині? Розкриття, крім того, потребують і механізми отримання мешканцями цих регіонів імпортованого кременю (експедиції, обмін? тощо), включно з питанням транспортування необхідної продукції на великі відстані.

ПОДЯКИ

Висловлюємо щирі подяки К. П. Бунятян за цінні рекомендації під час написання роботи. Також дякуємо В. І. Усику за надані до статті фотоматеріали.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков, С. Н. 1965. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска. В: Винокур, І. С., Гуменюк, С. К., Коваленко, Л. А. (ред.). *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький: б. в., с. 62-64.

Бибиков, С. Н. 1966. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье. *Sbornik Narodoveho Muzea v Praze*, 20: 1—2, с. 3-6.

Василенко, Б. А. 1989. Обработка и добычу кременя на правобережье Поднестровья в неолите. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Київ: Наукова думка, с. 38-39.

Відейко, М. Ю. 2004. Економіка трипільської культури. Видобуток та обробка кременю. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 1, с. 261-273.

Гусев, С. О. 2005. Зв'язки трипільських племен Середнього Побужжя (за матеріалами крем'яної індустрії). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*, 14, с. 59-66.

Залізник, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвійшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Дорошкевич, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2013. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Київ: Шлях. Кам'яна доба України, 15.

Кадров, С. 2016. Начало энеолита на северных окраинах поздних дунайских культур на рубеже V и IV тысячелетий до н. э. *Stratum plus*, 2, с. 17-37.

Конопля, В. 2006. Скарб крем'яних виробів з Івано-Франківська. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 201-208.

Нужний, Д. Ю., Шидловський, П. С. 2009. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення. *Археологический альманах*, 20, с. 203-218.

Петрунь, В. Ф. 1998. Нижньотортонські валунчасті кремневі породи Подністров'я як спеціалізована артефактна сировина передкіфського часу. *Археологія*, 3, с. 91-102.

Петрунь, В. Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 1, с. 199-218.

Пічкур, Є. В. 2015. Кремневі скарби Трипільської культури. *Археологія і давня історія України*, 3 (16), с. 65-76.

Пічкур, Є. В. 2016. До питання про фактор сировини в кременеобробній індустрії трипільської культури (на матеріалах Буго-Дніпровського межиріччя). В: Шидловський, П. С. (ред.). *Тези доповідей міжнародної наукової конференції «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології», 3—5 лютого 2016*. Київ: Стародавній світ, с. 70-71.

Пічкур, Є. В. 2017. Реконструкція процесу видобутку кременю трипільськими племенами розвинутого етапу (ВП—СІ). В: Корохіна, А. В. (ред.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених, 16—17 листопада 2017 року*. Київ: Стародавній світ, с. 36-39.

Пичкур, Е. В. 2017. Индикаторы «импортов» в трипольской культуре (по материалам «кладов» кремневых пластин). *Vita Antiqua*, 9, с. 206-222.

Пічкур, Є. В., Шидловський, П. С. 2003. Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі II. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижев, С. М. (ред.) *Трипільські поселення-гіганти (Матеріали міжнародної наукової конференції)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 121-129.

Пічкур, Є. В., Шидловський, П. С. 2005. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобробці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя. В: Скакун, Н. Н., Цвек, Е. В., Круц, В. А., Матева, Б. І., Корвін-Піотровський, А. Г., Самзун, А., Яковлева, Л. М. *Бодаки-2005. Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г.* Киев; Санкт-Петербург: Корвин-Пресс, с. 109-123.

Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Полливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: Кунсткамера.

Рижев, С. М. 2004. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я. *Кам'яна доба України*, 5, с. 112-119.

Скакун, Н. Н. 2005. Бодаки — один из центров кременеобрабатывающего производства на Волыни. В: Скакун, Н. Н., Цвек, Е. В., Круц, В. А., Матева, Б. І., Корвін-Піотровський, А. Г., Самзун, А., Яковлева, Л. М. *Бодаки-2005. Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г.* Киев; Санкт-Петербург: Корвин-Пресс, с. 64-80.

Скакун, Н. Н. 2006. Бодаки — крупнейший трипольский центр по обработке кремня в восточной Европе. В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Материалы тематической научной конференции*. Санкт-Петербург: Элексис Принт, с. 41-44.

Цвек, О. В. 2005. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільноти. *Кам'яна доба України*, 7, с. 160-167.

Цвек, Е. В. 2012. К вопросу об индустрии кремня у населения трипольской общности. *Stratum plus*, 2, с. 211-225.

Цвек, Е. В., Мовчан, И. И. 1997. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня. В: Попова, Т. А. (ред.). *Развитие культуры в каменном веке. Тезисы доклада международной конференции*. Санкт-Петербург: б. и., с. 142-144.

Цвек, Е. В., Озеров, П. И. 1987. *Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг.* НА ИА НАНУ, ф.64, 1987—1989/406.

Черныш, Е. К. 1967. Трипольские мастерские по обработке кремня. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 111, с. 60-66.

Шидловський, П. С. 2005. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ: Фастів: ФДКМ, с. 31-39.

Шидловський, П. С., Пічкур, Є. В., Черновол, Д. К. 2004. Археологічні дослідження поблизу с. Аполян на Уманщині. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 pp.*, 6, с. 361-365.

Budziszewski, J., 1995. Flint Materials from Cemeteries of the Sofievka Type. *Baltic-Pontic studies*, 3, p. 148-189.

Pichkur, Ye. 2017. Mining and Transportation of Flintstone by Cucuteni-Trypillian Tribes. In: Morozova, Y., Shydlovskyi, P. (eds.). *Wetland Archaeology and*

Prehistoric Networks in Europe. NEENAWA International Scientific Conference, 15th—18th september 2017, Kyiv — Kaniv. Kyiv: Vita Antiqua, p. 56-58.

REFERENCES

Bibikov, S. N. 1965. Drevniye kremnevyye vyrabotki na gore Beloy v rayone Kamenets-Podolska. In: Vynokur, I. S., Humeniuk, S. K., Kovalenko, L. A. (eds.). *Tezy dopovidei Podilskoi istoriko-kraieznauchoi konferentsii*. Khmelnytskyi: b. v., s. 62-64.

Bibikov, S. N. 1966. Drevniye kremnevyye vyrabotki v Srednem Podnestrovyie. *Sbornik Narodoveho Muzea v Praze*, 20: 1/2, s. 3-6.

Vasylenko, B. A. 1989. Obrobka i vydobuvannya kremeniu na pravoberezhzhi Podnistrov'ia v eneoliti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naselennia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, s. 38-39.

Videiko, M. Yu. 2004. Ekonomika trypilskoï kultury. Vydobutok ta obrobka kremeniu. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 1, s. 261-273.

Husiev, S. O. 2005. Zv'iazky trypils'kykh plemen Serednoho Pobuzhzhia (za materialamy krem'ianoi industrii). *Naukovyi pratsi Kam'ianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu. Istorychni nauky*, 14, s. 59-66.

Zaliznyak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk, Yu. V., Tovkailo, M. T., Matviishyna, Zh. M., Manko, V. O., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezolii, O. I., Doroshkevych, S. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. 2013. *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Kyiv: Shliakh. Kam'iana doba Ukrainy, 15.

Kadrow, S. 2016. Nachalo eneolita na severnykh okrainakh pozdnikh dunayskikh kultur na rubezhe V i IV tysyacheletiy do n. e. *Stratum plus*, 2, s. 17-37.

Konoplia, V. 2006. Skarb krem'ianykh vyrobiv z Ivano-Frankivska. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 201-208.

Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskyi, P. S. 2009. Industrialna variabelnist hospodarskykh ob'ektiv pershoho zhytla Mezhyrit'skoho verkhnopaleolitychnoho poselennia. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 203-218.

Petrun', V. F. 1998. Nyzhnotortonski valunchasti kremeneyi porody Podnistrov'ia yak spetsializovana artefaktna syrovyna peredskifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 3, s. 91-102.

Petrun', V. F. 2004. Vykorystannia mineralnoi syrovyny naselenniam trypilskoï kultury. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 1, s. 199-218.

Pichkur, Ye. V. 2015. Kremenevi skarby Trypilskoï kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (16), s. 65-76.

Pichkur, Ye. V. 2016. Do pytannia pro faktor syrovyny v kremenobrobnyi industrii trypil'skoy kul'tury (na materialakh Buho-Dniprovs'koho mezhyrichchya). In: Shydlovskyi, P. S. (ed.). *Tezy dopovidey mizhnarodnoyi naukovoï konferentsii «Lyudyna ta landshaft: heohrafichnyi pidkhid v pervisniy arkheolohii»*, 3—5 lyutoho 2016. Kyiv: Starodavnyi svit, s. 70-71.

Pichkur, Ye. V. 2017. Rekonstruktsiya protsesu vydobutku kremeneyu trypil'skymy plemenamy rozvynenoho etapu (BII—CD). In: Korokhina, A. V. (ed.). *Interpretatsiya arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky. Materialy naukovoï konferentsii molodykh vchenykh*, 16—17 lystopada 2017 roku. Kyiv: Starodavnyi svit, s. 36-39.

Pichkur, E. V. 2017. Indikatory «importov» v tripolskoy kulture (po materialam «kladov» kremnevyykh plastin). *Vita Antiqua*, 9, s. 206-222.

Pichkur, Ye. V., Shydlovskyi, P. S. 2003. Kompleks kremenobrobky na poselenni Pekari II. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (eds.). *Trypilski poselennia-hihanty (Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii)*. Kyiv: Korvin-Press, s. 121-129.

Pichkur, Ye. V., Shydlovskyi, P. S. 2005. Do pytannia pro rol mistsevoho ta importnoho (volynskoho) kremeniu v kremenobrobtsi trypils'kykh plemen Buho-Dniprovs'koho mezhyrichchia. In: Skakun, N. N., Tsvet, E. V., Kruts, V. A., Mатева, B. I., Korvin-Piotrovskyi, A. G., Samzun, A., Yako-

vleva, L. M. *Bodaki-2005. Arkheologicheskiye issledovaniya tripolskogo poseleniya Bodaki v 2005*. Kiev; Sankt-Peterburg: Korvin-Press, s. 109-123.

Popova, T. A. 2003. *Mnogosloynoye poseleniye Polivanov Yar. K evolyutsii tripolskoy kultury v Srednem Podnestrovye*. Sankt-Peterburg: Kunstkamera.

Ryzhov, S. M. 2004. Krem'iani vykhody Kanivskoho Prydniprov'ia. *Kam'iana doba Ukrainy*, 5, s. 112-119.

Skakun, N. N. 2005. Bodaki — odin iz tsentrov kremneobratyvvayushchego proizvodstva na Volyni. In: Skakun, N. N., Tsvek, E. V., Kruts, V. A., Mateva, B. I., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Samzun, A., Yakovleva, L. M. *Bodaki-2005. Arkheologicheskiye issledovaniya tripolskogo poseleniya Bodaki v 2005*. Kiev; Sankt-Peterburg: Korvin-Press, s. 64-80.

Skakun, N. N. 2006. Bodaki — krupneyshiy tripolskiy tsentr po obrabotke kremnya v vostochnoy Evrope. In: Savinov, D. G. (ed.). *Proizvodstvennyye tsentry: istochniki, «dorogi», areal rasprostraneniya: Materialy tematicheskoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Eleksis Print, s. 41-44.

Tsvek, O. V. 2005. Do pytannia vydilennia vyrobnychkh kultiv u naselennia trypils'koi spilnoty. *Kam'iana doba Ukrainy*, 7, s. 160-167.

Tsvek, E. V. 2012. K voprosu ob industrii kremnya u naselennia tripolskoy obshchnosti. *Stratum plus*, 2, s. 211-225.

Tsvek, E. V., Movchan, I. I. 1997. Novyy proizvodstvennyy kompleks tripolskoy kultury po dobyche i obrabotke kremnya. In: Popova, T. A. (ed.). *Razvitiye kul'tury v kamennom veke. Tezisy dokladov mezhdunarodnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: b. i., s. 142-144.

Tsvek, E. V., Ozerov, P. I. 1987. *Otchet o razvedke arkheologicheskikh pamyatnikov v Novomirgorodskom rayone Kirovogradskoy oblasti v 1987—1989 gg.* NA IA NANU, f. 64, 1987—1989/40b.

Chernysh, E. K. 1967. Tripolskiye masterskiye po obrabotke kremnya. *Kratkiye soobshcheniya IA AN SSSR*, 111, s. 60-66.

Shydlovskiy, P. S. 2005. Vplyv fizychnoho otchennia na formuvannia materialnoi kultury piznopaleolitychnoho naselennia Serednoho Podniprov'ia. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Problemy arkheologii Serednoho Podniprov'ia: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznauchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 31-39.

Shydlovskiy, P. S., Pichkur, Ye. V., Chernovol, D. K. 2004. Arkheologichni doslidzhennia poblyzu s. Apolianska na Uman-shchyni. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, 6, s. 361-365.

Budziszewski, J., 1995. Flint Materials from Cemeteries of the Sofievka Type. *Baltic-Pontic studies*, 3, p. 148-189.

Pichkur, Ye. 2017. Mining and Transportation of Flintstone by Cucuteni-Trypillyan Tribes. In: Morozova, Y., Shydlovskiy, P. (eds.). *Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe. NEENAWA International Scientific Conference, 15th—18th september 2017, Kyiv — Kaniv*. Kyiv: Vita Antiqua, p. 56-58.

Ye. V. Pichkur

COMPONENTS OF THE FLINT MADE INDUSTRY OF THE CUCUTENI-TRYPILLIAN COMMUNITY: EXTRACTION AND DISTRIBUTION OF FLINT

Having quite a massive and diverse source of raw materials tribes of Cucuteni-Trypillian community

begin its active exploitation and utilization already from the early stages of their existence and continue throughout all their following history. Flint industry of Cucuteni-Trypillian community centers around two main scenarios: extraction — processing — distribution and / or extraction — distribution — processing of flint materials.

There were a few completely different ways of flint extraction. First one (opened) was the simplest, did not require special skills and hard labor, being a simple collection of stones directly on the surface of the ground or in baseting areas (such as screes). Second one (closed) was the most complicated, requiring special tools, skills, hard labor and correspondingly more complicated organization of the community. This way implies flint extraction deep in its deposits that are often invisible from the surface crust. But it proved its value: flint miners obtained excellent high-quality materials for further processing, providing mineral wealth not only for their own communities, but also for close and remote related as well as non-Trypillian communities.

We distinguished «close» and «remote» radiuses of obtained flint materials distribution. First term describes self-sustainment of separate communities with raw materials and products of its' processing that were necessary for functioning of these collectives. Second term refers to directed massive production (extraction, processing) not only for internal needs, but mainly for exportation of obtained raw materials or finished wares, made of these materials.

Also a question was raised regarding massive supply of regions that had no qualitative mineral wealth (Bug and Dnipro regions, area in — between Bug and Dnipro rivers) with flint from the proximate microregion in the Velyka Vys' basin in contradiction to widespread belief about a more remote «donator» — Volhyn' territory.

Presence in Cucuteni-Trypillian community of flint-mining shafts, functioning of which required special skills and hard labor, specialized flint-processing workshops, transportation of raw materials and products of cleavage to remote territories became a basis for defining in this community a collective occupation, associated with flint mining and processing. Consequently, questions connected with this occupation, taking into account its' versatility, complexity and scale should be among the basic ones in the complex study of trypillian economics.

Keywords: Chalcolithic, Cucuteni-Trypillian community, flint, mineral wealth, extraction, distribution and processing of flint.

Одержано 18.12.2018

ПІЧКУР Євген Вікторович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

PICHKUR Yevhen, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-5087-5548, e-mail:

pichkur_e@ukr.net.

С. Д. Лысенко

МАТЕРИАЛЫ КОМАРОВСКОЙ И СОСНИЦКОЙ КУЛЬТУР В ЭКСПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ

В статье рассмотрены керамика и бронзовые украшения комаровской и сосницкой культур тшинецкого культурного круга (ТКК) из экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины, происходящие с памятников лесостепной Восточной Волыни (Войцеховка), Киевского (Украинка, Заваловка, Здвижевка, Плитовище, Гостомель) и Черниговского (Угловая Рудня) Полесья. Находки относятся к различным периодам становления и развития ТКК и датируются в пределах II тыс. до н. э.

Ключевые слова: тшинецкий культурный круг, сосницкая культура, комаровская культура, керамика, украшения из бронзы.

ВВЕДЕНИЕ

В археологических экспозициях многих музеев, особенно тех, что успешно функционируют не первое десятилетие, часто представлены вещи, давно введенные в научный оборот и ставшие уже хрестоматийными. Однако, при более пристальном взгляде оказалось, что многие из них, если и были опубликованы, то в лучшем случае в виде схематических и неточных рисунков или в виде фотографий, качество которых также оставляет желать лучшего. Подробное описание артефактов в отчетах и публикациях также зачастую отсутствует. В разряд таких, неоднократно опубликованных вещей, попали и материалы комаровской и сосницкой культур тшинецкого культурного круга (ТКК) из экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. Поэтому считаем полезным ещё раз остановиться на этих находках, привести их подробное описание и графические изображения.

Ниже приведены материалы, происходящие с памятников северной части лесостепной Вос-

точной Волыни (Войцеховка), Киевского Полесья (Украинка, Заваловка, Здвижевка, Плитовище, Гостомель) и Черниговского (Рудня). К комаровской культуре относится лишь один из рассматриваемых памятников — Войцеховский могильник; остальные расположены в ареале сосницкой культуры ТКК.

КОМАРОВСКАЯ КУЛЬТУРА

Войцеховский могильник является одним из базовых памятников волынской группы комаровской культуры восточного ареала ТКК. Памятник расположен на левом берегу р. Случь между пгт Мирополь, с. Колодажное Романовского р-на Житомирской обл. и с. Колосовка (бывшая Войцехивка) Полонского р-на Хмельницкой обл. Раскопки могильника в 1924 г. начал С. С. Гамченко и продолжила в 1949 г. Е. Ф. Лагодовская. Всего было раскопано 16 курганов в группе 1 и один — в группе 2 (Гамченко 1924; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956; Лысенко, Лысенко 2011). В 2011—2013 гг. раскопки Войцеховского могильника возобновила Фастовская археологическая экспедиция, исследовавшая ещё шесть курганов и курганноподобных возвышений в группах 3—6 (Лысенко, Лысенко 2012; 2013; 2017; 2018). Погребальные комплексы, исследованные в группах 1—3, относятся к классическому периоду развития комаровской культуры и датируются в пределах середины — третьей четверти II тыс. до н. э.

В экспозиции Археологического музея ИА НАНУ выставлены пять керамических сосудов и два бронзовых браслета из раскопок Е. Ф. Лагодовской курганов в группе 1 Войцеховского могильника в 1949 г.

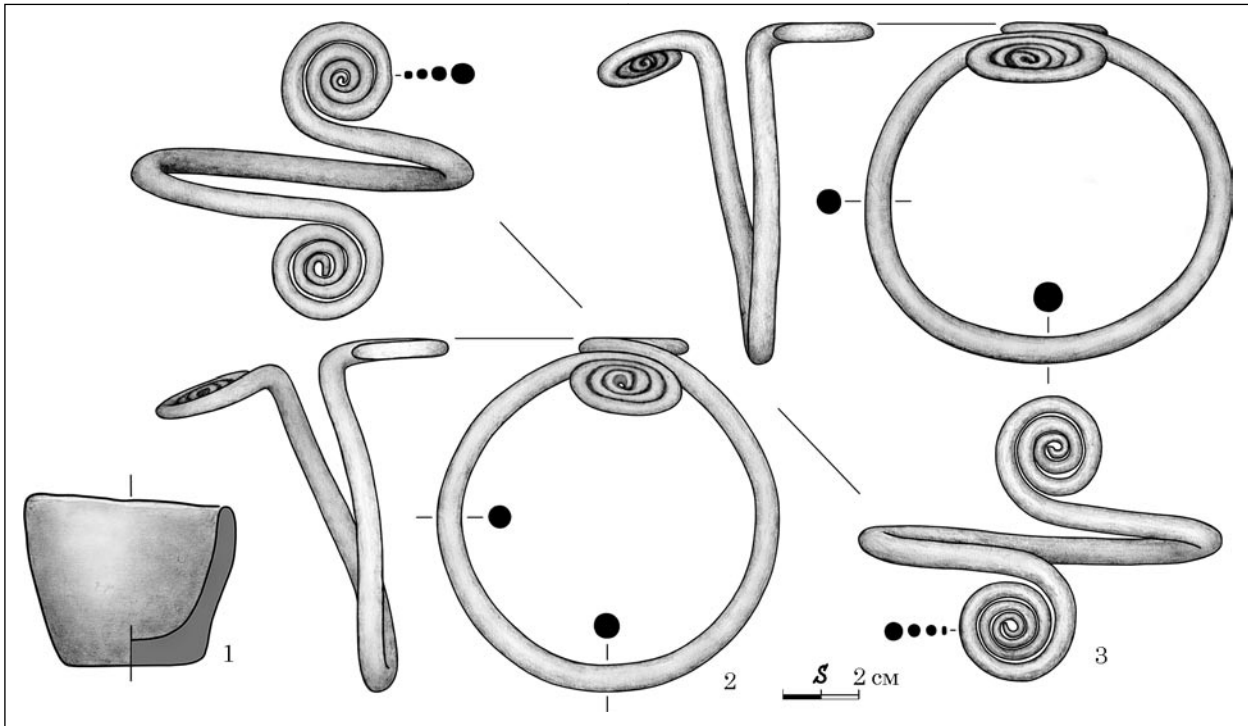

Рис. 1. Войцеховский могильник, курган 9, погребение 2: 1 — миниатюрная баночка; 2, 3 — бронзовые браслеты

1. Курган 9, погребение 2. Инвентарь представлен миниатюрной баночкой и двумя бронзовыми браслетами.

Миниатюрная баночка-стопка конической формы (рис. 1: 1; № 94; АМ 514/2805). Венчик прямой, край слегка утончен, закруглен. Днище плоское. Нижняя часть корпуса местами заужена. Тесто с примесью дресвы и песка. Цвет пятнистый — оранжевый, желтый, серый, черный. Поверхность шероховатая, бугристая. Диаметр венчика $51,5 \times 55,0$ мм, днища — 37×36 мм. Высота 42—46 мм. Толщина венчика и стенок 4,0—5,5 мм, днища — 7,0 мм (фото: Лагодовська, Захарук 1956, рис. 3: 4).

Браслет со спиральными щитками № 1 (рис. 1: 2; АМ 518/2809). Изготовлен из бронзовой круглой в сечении проволоки. Концы завиты в спиральные щитки в 3,5 оборота. Диаметр браслета 92,2 мм, внутренний — $80,5 \times 78,0$ мм, щитков — $32,5 \times 28,6$ и 32×29 мм. Диаметр проволоки максимальный $7,0 \times 7,4$ мм, на концах — $2,0 \times 3,0$ и $1,0 \times 1,5$ мм. Ширина браслета по щиткам 78,1 мм.

Браслет со спиральными щитками № 2 (рис. 1: 3; АМ 518/2810). Изготовлен из бронзовой круглой в сечении проволоки, на концах прокованной, слегка сплюсненной. Концы завиты в спиральные щитки в 3,5 оборота. Диаметр браслета $97,3 \times 91,0$ мм, внутренний — 85×78 мм, щитков — $32,0 \times 28,5$ и $33,0 \times 29,5$ мм. Диаметр проволоки максимальный 7,5 мм, на концах — 2×3 и 1×2 мм. Ширина браслета по щиткам 74 мм.

Ранее были опубликованы: фото обоих браслетов (Лагодовська, Захарук 1956, рис. 2), пере-

вернутая фотография одного из них (Березанская 1972, табл. XV: 4), прорисовка одного из них с фото (Березанська 1964, рис. 5: 1), а также схематичные прорисовки этих украшений без соблюдения пропорций (Березанская 1972, табл. XXIV: 7, 12; Артёменко 1987, рис. 51: 15).

Закрытые комплексы с подобными парными украшениями обнаружены в Иванье курган 2 Ривненской обл. Дубенского р-на (Свешников 1968, рис. 4: 16, 17), Кордышеве 8 курган 3 Тернопольской обл. (Ільчишин 2016, рис. 6: 1, 2), в погребении 1 на Малополовецком могильнике Киевской обл. Фастовского р-на (Лысенко, Лысенко 2001, рис. 8). Все их можно соотносить с горизонтом МП-III (1500—1400 BC) Малополовецкого могильника (Kovalyukh et al. 1998; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003; Лысенко 2005).

2. Курган 9, погребение 3—4. Чаша (рис. 2) с двумя петельчатыми ручками (АМ 519/2811). Корпус биконический. Край венчика слегка уплощен, закруглен. Днище плоское. Ручки ленточные, овальные в сечении. Верхний край ручек возвышается над срезом венчика. Сверху на ручках расположен уплощенный выступ, подпрямоугольный в сечении. Сосуд изготовлен из теста с примесью мелкой дресвы и мелкого песка. Цвет поверхности пятнистый — желтый, серый. Поверхности заглажены, подлощены. Диаметр венчика 134×160 мм, корпуса — 164 мм, днища — 58×60 мм. Высота сосуда (по срез венчика) 104 и 100 мм (с разных сторон), вместе с ручками — 147 и 135 мм, нижней части сосуда — 53 и 48 мм. Толщина венчика 6 мм, стенок — 6 мм, днища — 19 мм.

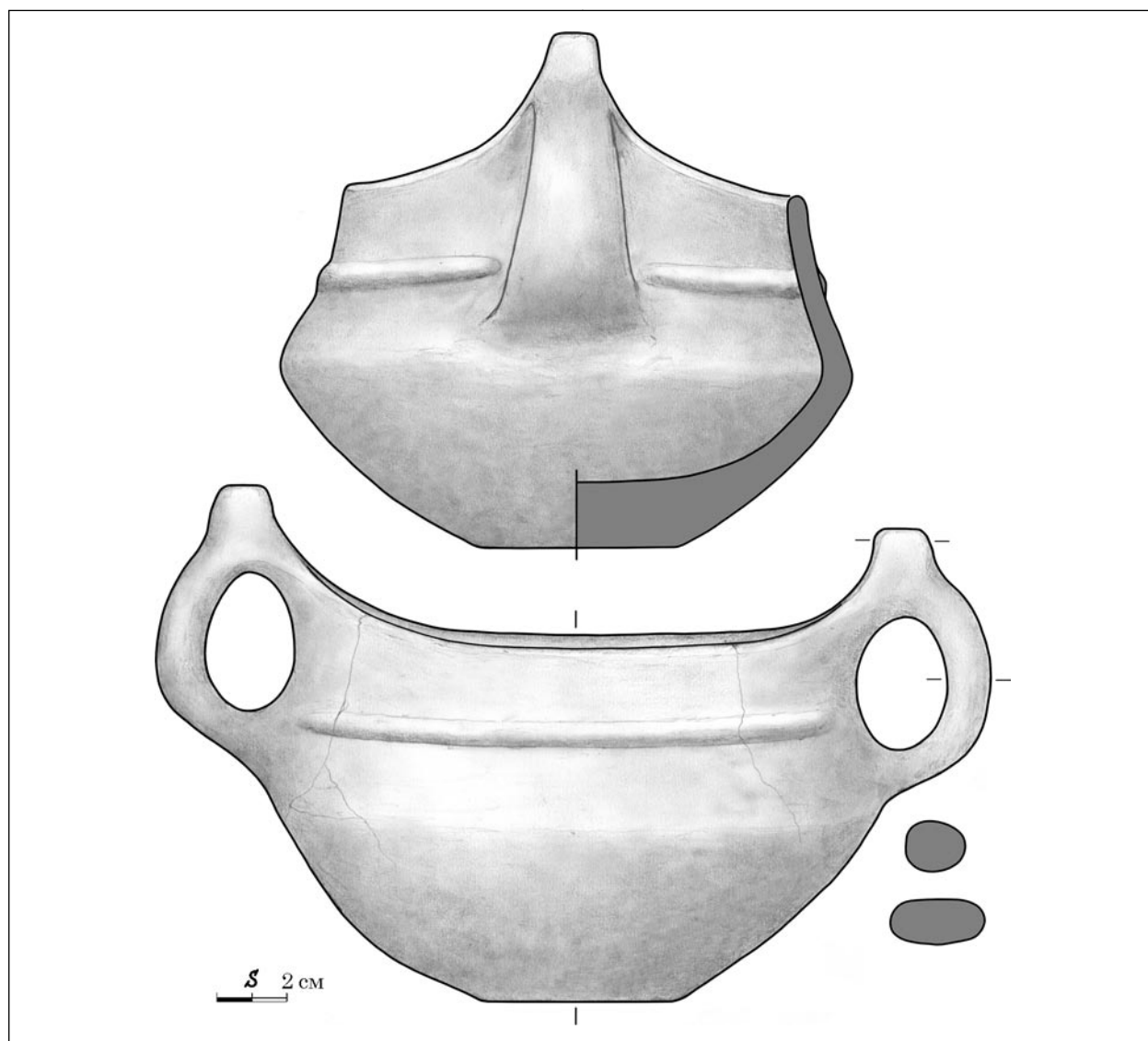

Рис. 2. Войцеховский могильник, курган 9, погребение 2, чаша с ручками

Габариты сосуда с учётом ручек 238 мм, ширина по «кисточкам» 202 мм. Высота ручек 85 и 84 мм, изгибов ручек — 39 и 37 мм. Ширина ручек 22—37 и 18—38 мм, толщина в центре 14 и 13 мм, в нижней части — 12 и 11 мм. Размеры «кисточек»: 15 × 15—20 × 17, высота 13 мм; 14 × 17—20 × 16 мм, высота 10 мм.

Опубликована фотография сосуда (Лагодовська, Захарук 1956, рис. 3: 5). В монографии 1972 г. С. С. Березанская ошибочно приводит вместо чаши из кургана 9 из раскопок Е. Ф. Лагодовской чашу из кургана 2 (погребение 2), раскопанного С. С. Гамченко в 1924 г. (Лагодовська 1948, рис. 1: 2; Березанская 1972, табл. XVI: 4).

Обычно двуручные чаши в комаровской культуре связывают с влияниями культуры Ноуа. На наш взгляд, нет никаких оснований однозначно поддерживать подобные выводы. Чаши с двумя ручками достаточно широко распространены во многих культурах Карпато-Дунайского региона эпохи поздней бронзы.

В волынской и галицкой группах комаровской культуры их известно уже не менее двух десятков, причём в погребальных комплексах не только ранне- и позднеклассического, но и раннего горизонтов (Лысенко, Разумов 2014, с. 18—19; Лысенко и др. 2015, с. 21, рис. 13: 1; Ильчишин 2016, рис. 16: 1; 3: 3; 9: 4, 5; 11: 5). Близким аналогом чаши из кургана 9 Войцеховки является неорнаментированная чаша из погребения культурного круга Бабино (объект 11) в кургане у с. Клембовка Ямпольского р-на Винницкой обл., расположенного в южной части ареала комаровской культуры ТКК (Лысенко, Разумов 2014, рис. 5), отражающая взаимосвязи между этими культурными кругами.

3. Курган 9, древний горизонт. Горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа (рис. 3: 1; № 83; АМ 513/2804). Край венчика плавно отогнут, несколько утолщен наружу, закруглён, край слегка уплощен. Днище плоское. Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнистый — оранжево-серый, жёлто-серый. Поверхность ангоби-

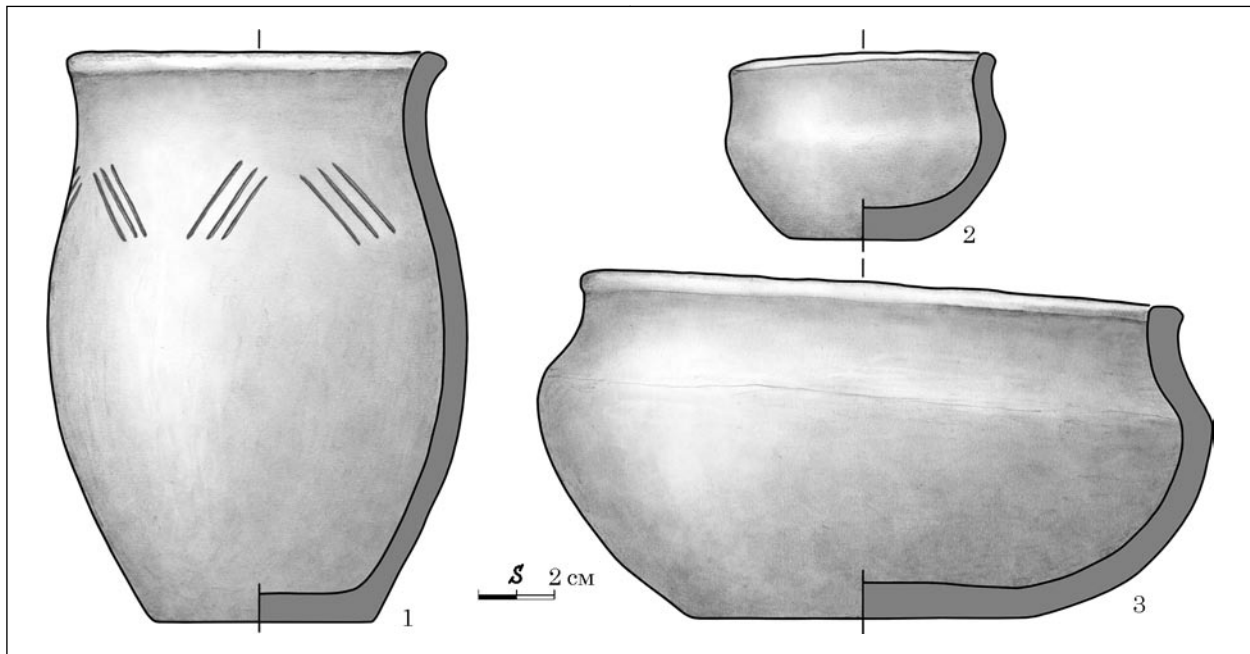

Рис. 3. Войцеховский могильник: 1 — курган 9, тюльпановидный сосуд на древнем горизонте; 2 — курган 12, миниатюрная мисочка на древнем горизонте; 3 — курган 12, погребение 2, миска

рована, заглажена. Диаметр венчика 100,5 × 101,5 мм, шейки — 92 × 93 мм, максимальный корпуса — 110 мм, днища — 58 × 60 мм. Высота сосуда 150 мм, венчика — 17—21 мм, нижней части — около 75 мм. Толщина венчика 6—7 мм, стенки — 5—6 мм, днища — 7 мм.

Сосуд орнаментирован по плечу поясом из восьми групп прочерченных отрезков, наклонённых в противоположные стороны, по три—четыре отрезка в каждой. Схема нанесения отрезков: 4 вправо — 3 влево — 3 вправо — 3 влево — 3 вправо — 3 влево — 4 вправо — 4 вправо. Ширина орнаментального фриза до 25 мм.

Ранее были опубликованы фотография сосуда (Лагодовська, Захарук 1956, рис. 3: 6; Березанская 1972, табл. XVI: 2) и его прорисовка с фото (Березанская 1985а, рис. 118: 2).

4. Курган 12, погребение 2. Миска закрытая с широким дном (рис. 3: 3; № 101; АМ 516/2807). Венчик прямой, его край несколько утолщен наружу, закруглён, сверху уплощен горизонтально. Дно плоское. Ребро слабо выделено. Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнистый — жёлто-серый, розовато-серый. Поверхность ангобирована, заглажена. Диаметр венчика 160 × 162 мм, шейки — 157 мм, максимальный корпуса — 177 мм, дна — 90 × 95 мм. Высота сосуда 81—91 мм, венчика — до 12 мм, нижней части — 50—60 мм. Толщина венчика 8—9 мм, стенки — 7,5—8,0 мм, днища — 8,0—9,5 мм.

Фотография этого сосуда, хранящаяся в архиве Е. Ф. Лагодовской в Научном архиве ИА НАНУ (ф. 12, № 34—35), опубликована не была.

5. Курган 12, древний горизонт. Мисочка закрытая (рис. 3: 2; № 105; АМ 515/2806). Край

венчика слегка отогнут, уплощен. Днище плоское. Ребро слабо выделено. Тесто с примесью дресвы, песка. Цвет жёлтый. Поверхность ангобирована (?), бугристая, шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 67,5 × 70,0 мм, шейки — 67 × 68 мм, максимальный корпуса — 73 × 74 мм, днища — 35 × 40 мм. Высота сосуда 42—50 мм, венчика — до 12 мм, нижней части — 24—29 мм. Толщина венчика 4—5 мм, стенки — 5—6 мм, днища — 9 мм. В придонной части сосуда вместе с землёй сохранились фрагменты костей животных.

Ранее опубликована фотография сосуда (Лагодовська, Захарук 1956, рис. 3: 2; Березанская 1972, табл. XV: 3).

СОСНИЦКАЯ КУЛЬТУРА

Эта культура представлена в экспозиции керамикой разных периодов её развития.

1. Ко времени формирования сосницкой культуры ТКК (протососницкий горизонт) относится сосуд культурного круга Бабино, обнаруженный у с. Заваловка в ур. Убодь (Киевская обл., Вышгородский р-н, ныне затоплено), в южной части Черниговского Полесья (Телегин и др. 1962, табл. I: 26, 27).

Горшок трёхчастного профиля (рис. 4: 1) слабопрофилированный, бабинского типа (Завал.—62, м-к, кв. 12—13/Ж; АМ 536/2837). Сосуд частично фрагментирован, заглпсован. Край венчика плавно отогнут, закруглён. Днище плоское. Тесто с примесью мелкого песка. Цвет пятнистый — бурый, жёлтый, серый; изнутри — тёмно-серый, чёрный. Поверхность местами покрыта мелкими расчёсами, ангобирована, заглажена. Диаметр венчика

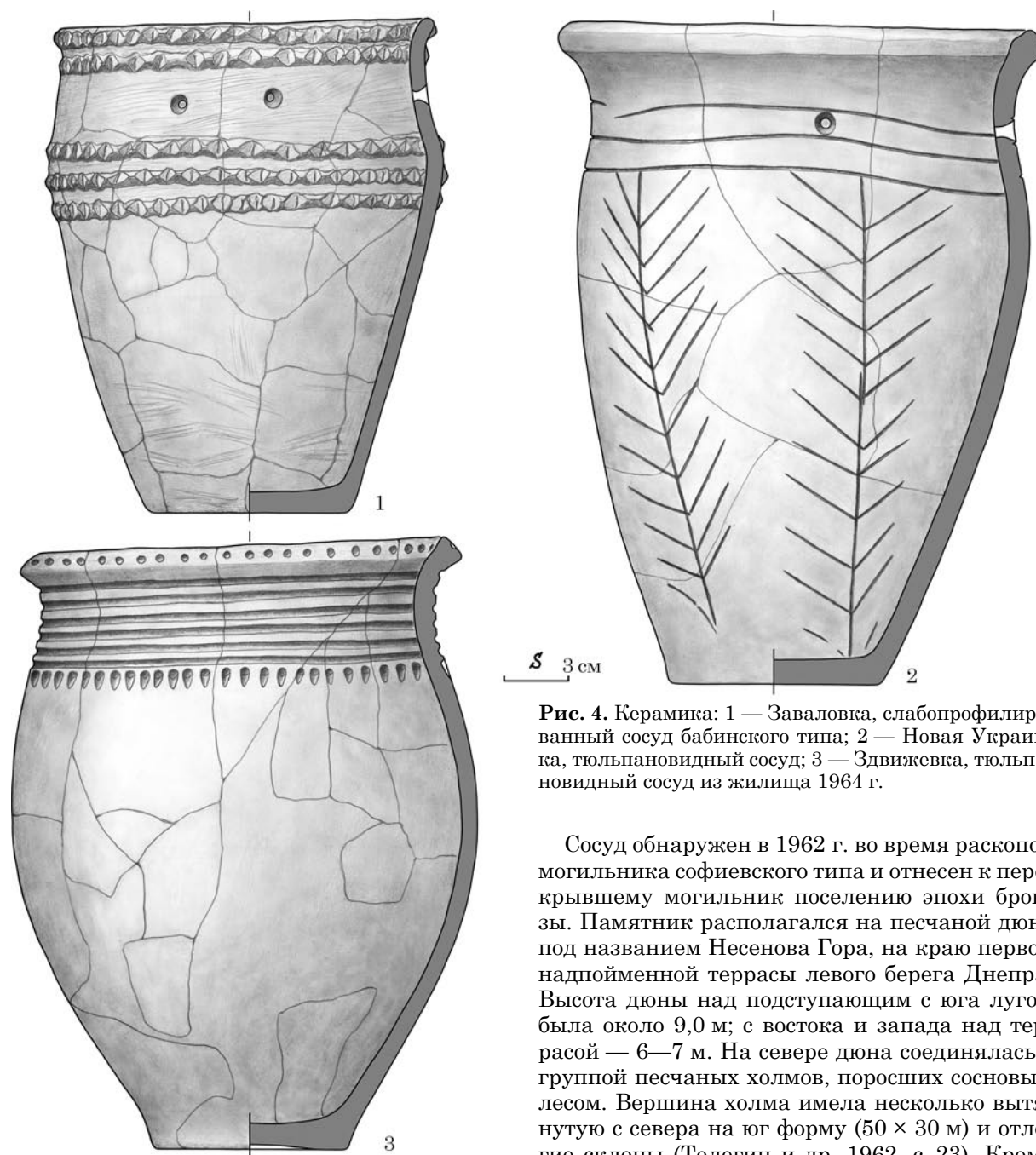

Рис. 4. Керамика: 1 — Заваловка, слабопрофилированный сосуд бабинского типа; 2 — Новая Украинка, тюльпановидный сосуд; 3 — Здвижевка, тюльпановидный сосуд из жилища 1964 г.

178—180 мм, шейки — 167 мм; максимальный корпуса — 183 × 186, по валику — 187 × 190 мм; днища — 95 × 100 мм. Высота сосуда 225—229 мм, высота — 10—11 мм, нижней части — 160—164 мм. Толщина венчика 7—8 мм, по валику — 9—10 мм, стенки — 7 мм, днища — 10 мм.

Сосуд орнаментирован по краю венчика и шейке двумя налепными валиками, расчленёнными зацепками с вертикальными отпечатками ногтя. Ещё три таких же валика наклеплены на изгибе корпуса. На плечике с одной стороны, на уровне 33 и 31 мм от края венчика, расположены два просверленных отверстия. Расстояние между отверстиями 35 мм. Внешний диаметр до 9,0 мм, внутренний — около 3,5 мм.

Сосуд обнаружен в 1962 г. во время раскопок могильника софиевского типа и отнесен к перекрывшему могильник поселению эпохи бронзы. Памятник располагался на песчаной дюне под названием Несенова Гора, на краю первой надпойменной террасы левого берега Днепра. Высота дюны над подступающим с юга лугом была около 9,0 м; с востока и запада над террасой — 6—7 м. На севере дюны соединялась с группой песчаных холмов, поросших сосновым лесом. Вершина холма имела несколько вытянутую с севера на юг форму (50 × 30 м) и отлогие склоны (Телегин и др. 1962, с. 23). Кроме рассматриваемого сосуда бабинского типа, на территории софиевского могильника найдено 314 фрагментов керамики среднеднепровской культуры, два фрагмента венчиков сосницкой культуры (в терминологии авторов раскопок — «комаровской») и целый приземистый сосудик баночной формы, орнаментированный ниже края венчика поясом кружков, нанесенных трубочкой, происходящий из ямы 3 (там же, с. 37).

Приведём описание сосуда из отчёта о раскопках: «Сосуд культуры многоваликовой керамики, который удалось реставрировать, залегал в квадрате 12—13ж на глубине 0,4 м от современной поверхности, т. е. в самом нижнем горизонте жёлтого песка, на площади 0,25 кв. м. Это сосуд баночной формы, высо-

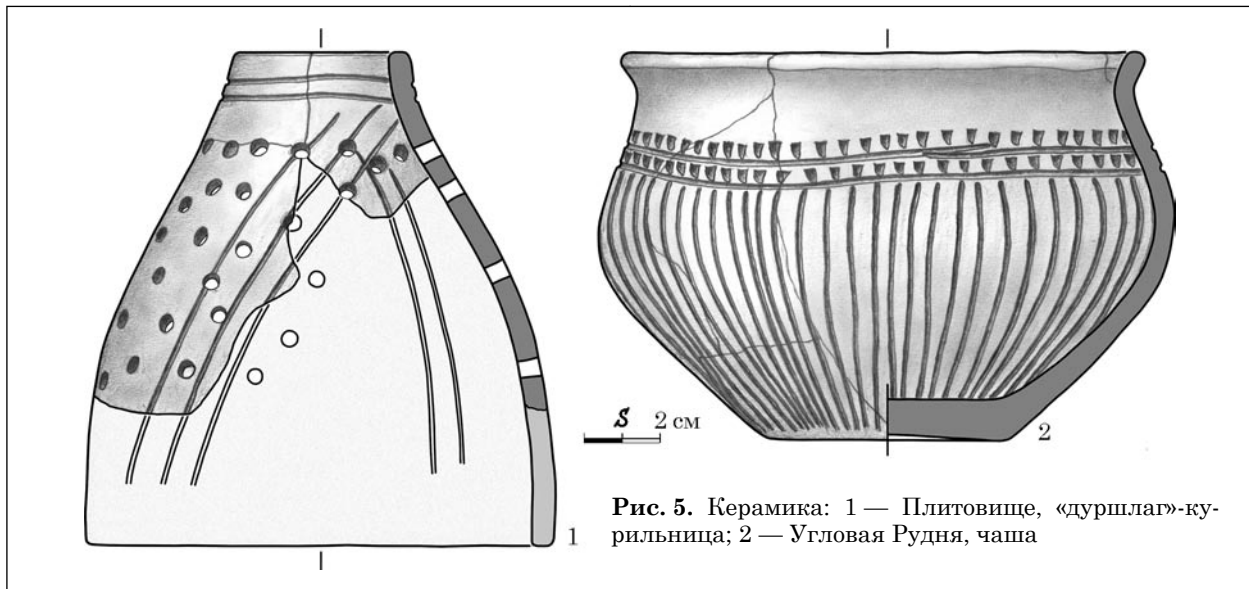

Рис. 5. Керамика: 1 — Плитовище, «дуршлаг»-курільниця; 2 — Углова Рудня, чаша

той 22 см, диаметр дна 9 см, диаметр венчика — 17 см. Плечики выделены слабо. От них венчик несколько суживается и в верхней части слегка отгибается наружу. По внешнему срезу его и сразу же под ним идёт орнамент в виде зацепов по предварительно нанесенному валику. Три подобных ряда зацепов располагаются на плечиках. Сосуд изготовлен из керамической массы тёмного цвета с примесью песка. Цвет поверхности светло-коричневый, обжиг средний» (Телегин и др. 1962, с. 39–40). В отчёте представлена достаточно точная прорисовка сосуда, правда без уточнения его профиля (там же, табл. XXIV). Но в последующие публикации попали лишь схематические искажённые прорисовки (Братченко 1971, с. 338, рис. 95: 9; Березанская и др. 1986, с. 21, рис. 6: 13, назван ошибочно «Чапаевка»). Цветная фотография сосуда из Заваловки иллюстрирует статью «Многоваликовой керамики культура» в Большой Российской энциклопедии (Кузьминых, Литвиненко 2012).

Сосуд может быть датирован первой четвертью II тыс. до н. э. Несмотря на то, что по основным керамическим характеристикам (состав теста, характер обработки поверхности, орнаментация) сосуд из Заваловки, безусловно, является бабинским, в нём можно разглядеть один из прототипов высоких слабопрофилированных тюльпановидных сосудов сосницкого типа, а валик по краю венчика (наряду с воротничками на сосудах среднеднепровской культуры шнуровой керамики) вызывает параллели с характерными утолщениями края венчика на классической керамике тшинецко-сосницкого типа.

2. Украинка, Киевская обл., Обуховский р-н. Горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа (рис. 4: 2; АМ 535/2836). Сосуд частично фрагментирован, заглазурован. Край венчика плавно отогнут, утолщен, закруглён

и подгранён; на внутреннем срезе сформирован широкий неглубокий желобок. Днище плоское. Тесто с примесью дресвы, песка. Цвет пятнистый — чёрный, бурый. Поверхность ангобирована, шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 225 × 195 мм, шейки — 196 мм, максимальный корпуса — 210 мм, днища — 98 мм. Высота сосуда 302–306 мм, высота венчика около 35–40 мм, нижней части — около 175–190 мм. Толщина венчика 13,0–14,5 мм, стенки — 10 мм, днища — до 11 мм.

Сосуд украшен бороздчатым орнаментом по всей поверхности. На шейке и верхней части плечика прочерчены три горизонтальные линии шириной около 1,5 мм; ширина пояса около 30 мм. Между первой и второй линиями, на расстоянии 40 мм от края венчика, просверлено отверстие; внешний диаметр его 10 мм, внутренний — 4,0 мм. Между поясом бороздок и дном на корпусе прочерчены вертикальные «ёлочки ветвями вверх».

Развал сосуда обнаружен С. С. Березанской на низком участке берега Днепра напротив пристани с. Новая Украинка (название населённого пункта на момент обнаружения сосуда). Согласно приводимой ею информации, «в сосуде и возле него лежало небольшое количество кальцинированных костей, зола и несколько кремневых отщепов» (Березанская 1972, с. 69–70). Опубликовано только очень тёмное фото этого сосуда (там же, табл. XXXV: 2).

В пропорциях сосуда из Украинки, характере наклона стенок нижней части корпуса, «ёлочном» орнаменте заметны определённые влияния керамики бабинского типа, что позволяет отнести его к раннему этапу сосницкой культуры и датировать второй четвертью II тыс. до н. э.

3. Углова Рудня, Черниговская обл., Рипкинский р-н. Чаша S-видного профиля тшинецко-комаровского типа (рис. 5: 2; АМ 512/2803).

Сосуд частично фрагментирован, заглажен; сохранились лишь нижняя часть и около 1/3 профиля. Край венчика плавно отогнут, закруглен. Днище слабо вогнутое, изнутри — плоское. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка, кровавика. Цвет красновато-бурый. Поверхность ангобирована, подложена. Диаметр венчика 138 мм, шейки — 130 мм, максимальный корпуса — 151 мм, днища — 64—65 мм. Высота сосуда 102 мм, венчика — 9—10 мм, нижней части — 55—59 мм. Толщина венчика 5—6 мм, стенки — 5—6 мм, в придонной части — до 9 мм, днища — от 9 мм в центре до 11 мм по краям; днище вогнуто до 1,5 мм в центре.

По плечу сосуд орнаментирован двумя рядами (под?)треугольных вдавлений, нанесенных торцом палочки. Ниже каждого ряда вдавлений прочерчена горизонтальная бороздка. Между нижней бороздкой и дном корпус украшен вертикальными бороздками.

Сосуд обнаружил в 1965 г. В. В. Иногда на дюнном возвышении в пойме Днепра (рядом с ур. Железница). Тут же был найден ещё один сосуд в обломках и скопление калцинированных костей (Иногда 1973, с. 53; Березанская 1972, с. 65). Опубликовано фото чаши с несколько неудачного ракурса, искажающего ее форму (Иногда 1973, рис. 2: 15); зеркальное изображение этого фото приведено у С. С. Березанской (1972, рис. 21).

По характеру орнаментации чаше из Угловой Рудни близок ряд чаш, найденных на поселении Пустынка Черниговской обл. и р-на (Березанская 1974, с. 111, рис. 36), а также слабопрофилированная чаша из ритуально-погребального комплекса 17 Малополовецкого могильника, относящегося к горизонту МП-II, 1600—1500 ВС (Лысенко, Лысенко 2002, рис. 5: 2). Сосуд из Угловой Рудни также может быть отнесен к раннему этапу сосницкой культуры. Как форма, так и характер орнаментации подобных чаш позволяет проследить в них отголоски влияния Карпато-Дунайского региона, в частности, непосредственное влияние комаровской культуры ТКК на южную часть ареала культуры сосницкой.

4. Здвигевка, Киевская обл., Бородянский р-н. Горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа (рис. 4: 3; АМ 534/2835). Сосуд частично фрагментирован, заглажен. Край венчика плавно отогнут, утолщен наружу, закруглен, край уплощен под углом около 45°. Днище небольшое, снизу вогнутое, изнутри плоское. Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнистый — красно-коричневый, коричневый; изнутри серый, коричневый. Поверхность ангобирована, подложена. Диаметр венчика 197 × 203 мм, шейки — 183 мм, максимальный корпуса — 212 × 220 мм, днища — 90 × 93 мм. Высота сосуда 275—283 мм, венчика — около 25 мм, нижней части — около 150—158 мм. Толщина венчика 11,5—12,5 мм, стенки — 7—10 мм, днища — от

10 мм в центре до 15 мм по краям; днище вогнуто до 3,0 мм в центре.

Верхняя часть сосуда орнаментирована. По внешнему срезу венчиков нанесены круглые ямки диаметром 3—4 мм. По плечу и шейке нанесены шесть горизонтальных бороздок шириной 3,0—4,5 мм. Ширина пояса около 40 мм. Ниже бороздок расположена «бахрома» в виде подтреугольных вдавлений торцом палочки.

Сосуд происходит из заполнения жилища, раскопанного в 1964 г. С. С. Березанской на краю невысокой боровой террасы правого берега безымянного притока р. Здвиг к западу от с. Здвигевка (Березанская 1972, с. 24—28). Автор опубликовала фото этого сосуда и его? схематичный рисунок (там же, табл. XXXV: 3; III: 7; см. также Артёменко 1987, рис. 50: 14).

Сосуд из Здвигевки может рассматриваться в качестве одного из эталонных проявлений керамики тшинецкого типа в восточном ареале ТКК. Характер керамического комплекса жилища позволяет отнести его к среднему (классическому) этапу сосницкой культуры и датировать в пределах середины — третьей четверти II тыс. до н. э.

5. Плитовище, Киевская обл., быв. Чернобыльский р-н. «Дуршлаг»-курильница бутылковидной формы (рис. 5: 1; АМ 517/2808). Сосуд очень фрагментирован, заглажен. Венчик (меньший) практически прямой, сверху уплощен. Тесто с примесью дресвы, песка. Цвет красновато-бурый. Поверхность ангобированная, заглаженная. Диаметр верхний 45 мм; реконструируемый нижний — 123 мм. Реконструируемая высота около 130 мм. Толщина венчика 6 мм, стенок — 6—7 мм. Диаметр отверстий 4—5 мм.

Сосуд украшен бороздчатым орнаментом. Две горизонтальные линии расположены несколько ниже края венчика. По корпусу нанесены группы из двух—трех линий, наклонённые в противоположные стороны.

Схематичную прорисовку сосуда опубликовала С. С. Березанская (1972, табл. XXXVI: 3).

Фрагменты подобных сосудов встречаются на многих поселениях эпохи поздней бронзы Восточной Европы, в том числе и на памятниках сосницкой культуры ТКК. Их обычно интерпретируют как дуршлаг, что давно вызывает сомнения. *«Тщательность обработки наружной поверхности и небрежность в отделке внутренней свидетельствуют о том, что эти сосуды едва ли употреблялись в качестве дуршлагов для процеживания молока или отжима творога. Об этом же говорит и тот факт, что большинство дырчатых сосудов не имеет дна»* (Березанская 1972, с. 117). Существуют и более экзотические интерпретации подобной керамики. О. В. Бодянский, анализируя обломок «дуршлага» с поселения срубной культуры Балка Яцева в Днепропетровской обл., писал: *«Это дырчатый глиняный сосуд, который*

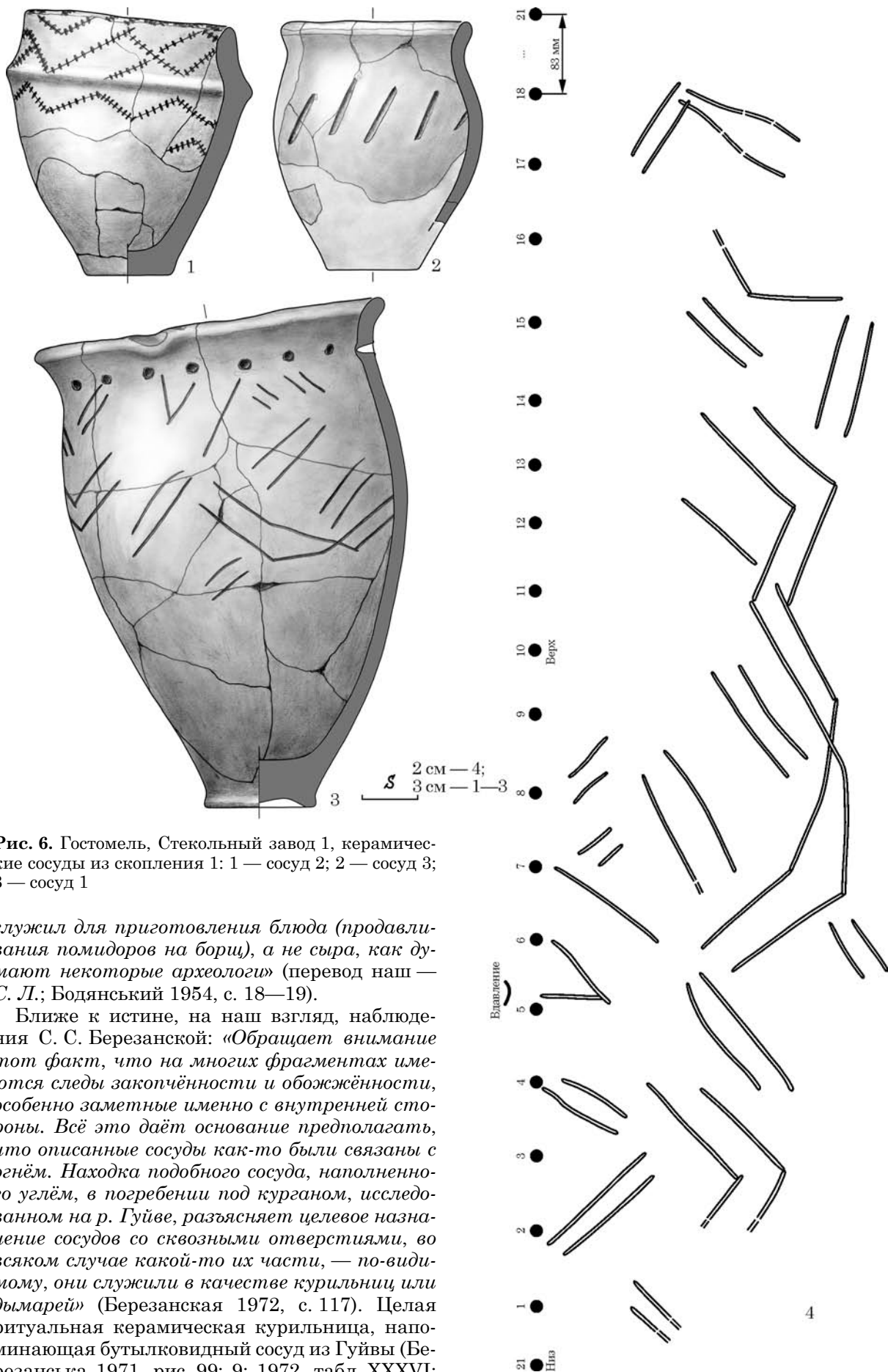

Рис. 6. Гостомель, Стекольный завод 1, керамические сосуды из скопления 1: 1 — сосуд 2; 2 — сосуд 3; 3 — сосуд 1

служил для приготовления блюда (продавливания помидоров на борщ), а не сыра, как думают некоторые археологи» (перевод наш — С. Л.; Бодянский 1954, с. 18—19).

Ближе к истине, на наш взгляд, наблюдения С. С. Березанской: «Обращает внимание тот факт, что на многих фрагментах имеются следы закопченности и обожженности, особенно заметные именно с внутренней стороны. Всё это даёт основание предполагать, что описанные сосуды как-то были связаны с огнём. Находка подобного сосуда, наполненного углём, в погребении под курганом, исследованном на р. Гуйве, разъясняет целевое назначение сосудов со сквозными отверстиями, во всяком случае какой-то их части, — по-видимому, они служили в качестве курильниц или дымарей» (Березанская 1972, с. 117). Целая ритуальная керамическая курильница, напоминающая бутылковидный сосуд из Гуйвы (Березанська 1971, рис. 99: 9; 1972, табл. XXXVI:

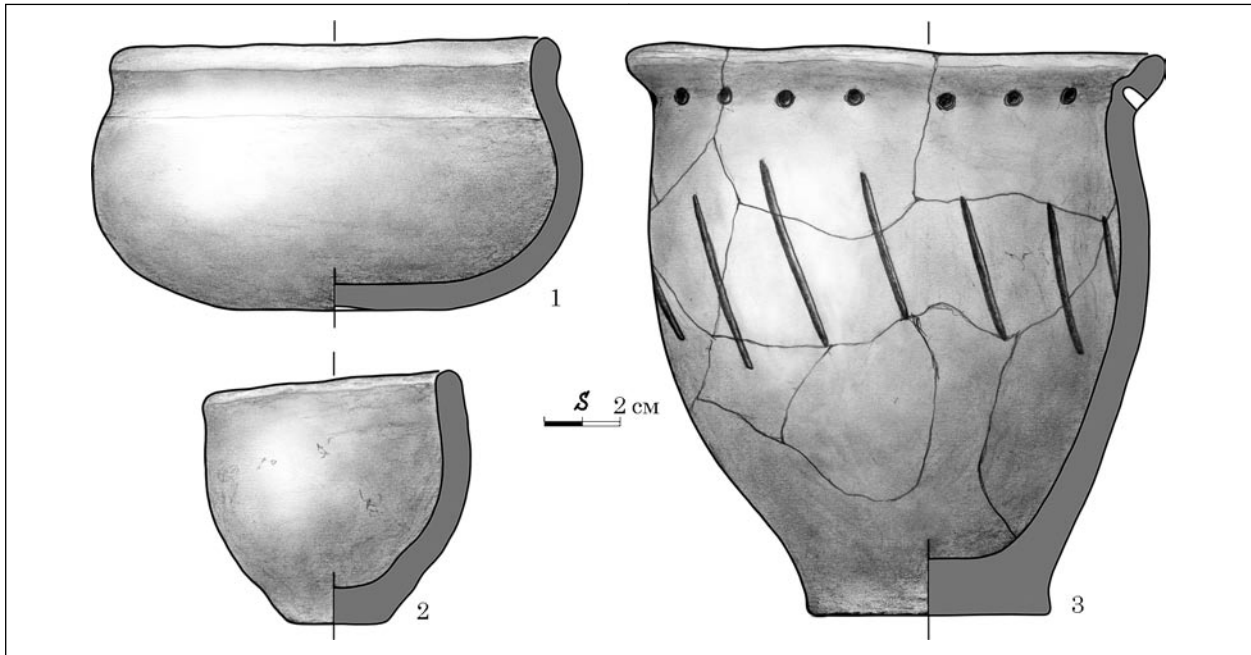

Рис. 7. Гостомель, Стекольный завод 1, керамические сосуды из скопления 2: 1 — сосуд 5; 2 — сосуд 6; 3 — сосуд 4

2), обнаружена во дворце Зимри-Лима в Мари (Двуречье), XVIII в. до н. э. (Дьяконов 1983, с. 448—449, рис. 125). Таким образом, истоки генезиса подобных сосудов, видимо, надо искать в ареале древних цивилизаций Ближнего Востока.

6. Гостомель, Киевская обл., Киево-Святошинский р-н. Стекольный завод, пункт 1. В экспозиции музея представлены шесть сосудов из шурфовки Н. Т. Евстропова в 1956 г. (рис. 6, 7). Площадь шурфа 2,0 м². Сосуды обнаружены в двух скоплениях — северном и южном. Кроме развалов сосудов, в шурфе найдено около 250 фрагментов керамики, отдельные мелкие угольки, разрушенные зубы жвачного животного (Евстропов 1960, с. 73—76). Н. Т. Евстропов считал памятник остатками стоянки периода поздней бронзы (1960, с. 76). С. С. Березанская, ссылаясь на ряд наблюдений Н. Т. Евстропова, пришла к выводу, что пункт представляет собой не бытовой памятник, а небольшой грунтовый могильник с трупосожжением, и отнесла его сначала к восточнотшинецкой (Березанская 1972, с. 67—68), позже — к лебедовской культуре (она же 1976, с. 202). В дальнейшем памятник рассматривался как грунтовый могильник разными исследователями как само собой разумеющееся (Березанская 1985b, с. 447, рис. 121: 24, 26; Артёменко 1987, с. 111; Makarowicz 2010, с. 216 и др.). Автор уже обращался к этому памятнику. Сопоставив сведения, приводимые Н. Т. Евстроповым в первой публикации, с последующими искажениями их в публикациях С. С. Березанской, а также проведя анализ сохранившихся находок, мы пришли к выводу, что Н. Т. Евстропов был прав, считая памятник бытовым, а не погребальным (Лысенко 2016).

Ранее были опубликованы фото сосудов (Евстропов 1960, рис. 2; Березанская 1972, рис. 49) и их прорисовки с фотографий (она же 1976, рис. 10: 2—4, 16, 20; 14: 20; 1985b, рис. 121: 24, 26). Приведём описание сосудов по скоплениям.

6.1. Скопление 1 (северное) состояло с трех сосудов.

Сосуд 1 (АМ 591/2946) — горшок тюльпано-видной формы (рис. 6: 3). Он частично фрагментирован, записан. Корпус асимметрично изогнут. Край венчика отогнут, закруглён. Днище маленькое, асимметрично-вогнутое, с поддоном, сформированным зацепами по краю. Тесто с примесью дресвы. Цвет пятнистый — красный, бурый. Поверхность ангобирована, шероховато-заглаженная, бугристая. Диаметр венчика 192 × 198 мм, шейки — 170 мм, максимальный корпуса — 183 × 186 мм; днища — 59 × 61 мм, изнутри — 51 мм. Высота сосуда 243—275 мм, венчика — 21—25 мм, нижней части — 165—170 мм. Толщина венчика 8—10 мм, стенки — 7—8 мм, днища — 20—26 мм; днище вогнуто асимметрично до 2,5 мм в центре и до 5,0 мм с высокой стороны сосуда.

Сосуд орнаментирован по шейке поясом круглых ямок, образующих изнутри «жемчужины». Количество ямок — 21, диаметр их около 4,0—5,5 мм; расположены в 20 мм ниже края венчика на расстоянии 15—20 мм друг от друга. Ниже пояса ямок в верхней части корпуса нанесен нерегулярный бороздчатый орнамент в виде расположенных под разными углами сдвоенных и единичных отрезков различной длины (развёртка орнамента рис. 2: 4). Четверть сосуда орнаментирована более интенсивно, а на противоположной стороне прорисованный орнамент отсутствует. Начало на-

иболее интенсивной орнаментации совпадает с пальцевым вдавлением по краю венчика над ямкой 5 (ямки пронумерованы слева направо от начала прочерченного орнамента). Нельзя исключать, что орнаментация сосуда несёт оределённую смысловую («календарную») нагрузку.

Сосуд 2 (АМ 593/2948) — банка биконическая с валиком (рис. 6: 1). Сосуд частично фрагментирован, заглажен. Венчик прямой, край его заужен, закруглён. Днище плоское, со слабо выделенным зауженным поддоном. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка. Цвет пятнистый — жёлтый, жёлто-серый. Поверхность ангобирована, заглажена. Диаметр венчика 116 Ч120 мм, максимальный корпуса — 131 × 136 мм, днища — 46 мм. Высота сосуда 133—143 мм, верхней части — 32—36 мм. Толщина венчика и стенок 10—11 мм, днища — 13 мм.

По ребру сосуда проходит массивный закруглённый гладкий (налепной?) валик. Верхняя часть сосуда выше и ниже валика, а также внешний срез венчика, украшены наклонёнными в противоположные стороны отпечатками в виде «колючей проволоки», образующие несколько рядов зигзагов.

Сосуд 3 (АМ 594/2949) — горшок тюльпановидной формы тшинецкого типа (рис. 6: 2). Он фрагментирован, заглажен, сохранились только фрагменты верхней и средней части сосуда без днища. Край венчика плавно отогнут, закруглён. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка. Цвет пятнистый — светло-бурый, желтовато-серый. Поверхность шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 102 × 109 мм, шейки — около 98 мм, максимальный корпуса — 108 × 113 мм, реконструируемый диаметр днища — около 50 мм. Реконструируемая высота сосуда около 134 мм (по гипсовке), венчика — 17—18 мм, нижней части — около 80 мм. Толщина венчика 8—9 мм, стенки — 6—8 мм.

По плечу прочерчены косые отрезки, наклонённые вправо. Длина их 30—35 мм, ширина пояса до 40 мм.

6.2. Скопление 2 (южное) также включало три сосуда.

Сосуд 4 (АМ 592/2947) — горшок тюльпановидной формы (рис. 7: 3). Он частично фрагментирован, заглажен. Край венчика отогнут, закруглён. Днище плоское, со слабо выделенным зауженным поддоном. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка. Цвет пятнистый — красный, бурый, серый; изнутри — серый. Поверхность ангобирована, заглаженная, бугристая. Диаметр венчика 142 × 144 мм, шейки — 128 × 130 мм, максимальный корпуса — 120 × 128 мм, днища — 62 × 63 мм. Высота сосуда 146—151 мм, венчика — 11—16 мм, нижней части — 85—90 мм. Толщина венчика 5—8 мм, стенки — 7—8 мм, днища — 15 мм.

Сосуд орнаментирован по шейке поясом круглых ямок, образующих изнутри «жемчу-

жины». Диаметр ямок 3—4 мм, расстояние между ними 12—22 мм. По плечу прочерчены косые отрезки, наклонённые влево. Длина их 40—52 мм, ширина пояса до 55 мм.

Сосуд 5 (АМ 589/2944) — миска закрытая приземистая приплюснуто-сферическая (рис. 7: 1). Сосуд частично фрагментирован, заглажен. Венчик прямой, край его несколько утолщен наружу, закруглён. Днище широкое с закруглёнными краями, в центре слегка вогнутое, изнутри — плоское. Плечико со слабо выделенным уступом. Тесто с примесью дресвы, мелкого песка. Цвет красный, буровато-красный. Поверхность ангобирована, шероховато-заглаженная. Диаметр венчика 118 × 120 мм; шейки — 116 × 117 мм; максимальный корпуса — 127—128 мм; днища — около 60 мм, изнутри — около 70 мм. Высота сосуда 69—72 мм, венчика — 9—10 мм, нижней части — 35—40 мм, высота до уступа на плечике 50—55 мм. Толщина венчика 6,5—8,0 мм, стенки — 6,5—7,0 мм, днища в центре 6,0 мм, по краям — 7,0 мм; днище вогнуто до 1,0 мм в центре.

Сосуд 6 (АМ 590/2945) — миниатюрная баночка-стопка сферо-конической формы (рис. 7: 2). Венчик практически прямой, с закруглённым краем. Днище плоское. Нижняя часть корпуса местами вогнута. Тесто с примесью дресвы, песка. Цвет пятнистый — жёлтый, желтовато-серый; в изломе чёрный. Поверхность шероховато-заглаженная, местами шероховатая. Диаметр венчика 67,0 × 68,5 мм, корпуса — 69 × 71 мм, днища — 25 мм. Высота 61—67 мм, нижней части — 35—39 мм. Толщина венчика и стенок 6—8 мм, днища — 10 мм.

Рассмотрим коллекцию. Тюльпановидные сосуды (№ 1 и 4), украшенные под венчиком круглыми ямками, образующими изнутри жемчужины, имеют широкие аналогии среди керамического комплекса позднесосницких памятников лебедовского типа. Сосуды из Гостомеля относительно толстостенные, имеют бугристую поверхность, что сближает их с лебедовскими. Однако для лебедовских сосудов прочерченный орнамент является, скорее, исключением, нежели правилом. Сосуды, орнаментированные жемчужинами и прочерченными отрезками, находим в поздней фазе среднего этапа сосницкой культуры, в частности на поселении Ходосовка-Диброва (Абашина, Лысенко 2010, рис. 3), хотя на ходосовском сосуде прочерченные отрезки расположены группами, а не сплошным поясом, как на гостомельских, что также, возможно, несёт хронологическую нагрузку.

Не характерным для позднесосницкой (лебедовской) керамики является орнамент в виде колючей проволоки, как на банке с валиком (сосуд 2). Такой орнамент распространён на раннем и встречается на среднем этапах сосницкой культуры (XVI—XIII вв. до н. э.).

Приземистая миска (сосуд 5) подобна сосуду из насыпи кургана 2 (2012 г.) курганной группы 3 Войцеховского могильника (Лысенко, Лысенко 2018, рис. 11: 2). Курган относится к классическому этапу комаровской культуры ТМК (XV—XIII вв. до н. э.).

Миниатюрная баночка-стопка имеет широкие аналогии на памятниках эпохи поздней бронзы — раннего железного века и сама по себе не является датирующей.

Сравнивая тюльпановидные сосуды 1 и 3 из скопления 1 с сосудом 4 из скопления 2 можем прийти к выводу, что оба скопления являются синхронными. Учитывая соотношение ранних и поздних признаков керамики из скоплений, можем рассматривать керамический комплекс пункта Гостомель, Стекольный завод 1 в целом как переходный от среднего к позднему этапу сосницкой культуры ТМК и датировать его концом XIII — началом XII вв. до н. э.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПАМЯТНИКА ГОСТОМЕЛЬ, СТЕКОЛЬНЫЙ ЗАВОД 1

Остановимся подробнее на признаках, позволивших С. С. Березанской (1972, с. 68) рассматривать данный памятник как могильник.

1. «Характер культурного слоя». Вызывает удивление вывод, сделанный С. С. Березанской по результатам доисследования 1957 г.: *«выяснилось, что никаких остатков поселения здесь нет, а находки керамики прекращаются сразу же за границами раскопа, заложенного Н. Т. Евстроповым»* (Березанская 1972, с. 67—68). Это при том, что площадь «раскопа» Н. Т. Евстропова составляла всего 2 м²! И на столь незначительной площади были обнаружены семь развалов сосудов и около 250 фрагментов керамики! — т. е. слой, мощностью 0,20—0,35 м, был буквально забит находками. Невозможно поверить, что Н. Т. Евстропов попал пальцем в небо! Скорее всего, мы имеем дело не только с культурным слоем, а с остатками поселенческого объекта, значительная часть которого была разрушена оборонительными сооружениями времён Великой Отечественной войны, что объясняет, как насыщенность «слоя», так и отсутствие находок за пределами «раскопа».

2. «Наличие миниатюрных сосудов». Миниатюрные сосуды, как целые, так и фрагментированные, известны не только на погребальных, но и на бытовых памятниках. Например, несколько таких сосудов, в том числе целых, происходят из заполнения жилища сосницкой культуры Ходосовка-Диброва (Матвеева та ін. 2005, рис. 7).

3. «Отсутствие закопченности на керамике». Этот признак также не является исключительно свойством погребальной керамики. Так

значительная часть керамики из жилищ поселения Ходосовка-Диброва не имела следов нагара. И, наоборот, многие сосуды из ритуально-погребальных комплексов Малополовецкого могильника были закопчены.

4. «Концентрация керамики в виде отдельных скоплений; нарочитая расстановка сосудов». Концентрация и расстановка сосудов действительно известны на ряде погребальных памятников ТМК: Буковна, Войцеховка, Малополовецкое (Лысенко 2011). Но на упомянутых памятниках сосуды были использованы в качестве сопутствующего и сопредельного инвентаря, а не в качестве погребальных урн.

Сосуды, поставленные один в другой и накрывающие один другой, действительно вызывают ассоциации с урновыми кремациями лужицкой культуры. Но подчеркнём, что горшок и миска из скопления 2, якобы накрывающие друг друга, были найдены лежащими на боку и были раздавлены (!). Так что использование миски в качестве крышки для горшка — лишь одна из возможных реконструкций, не более.

Размещение в определённом порядке сосудов наблюдаем не только на могильниках, но и на поселениях, в жилищах: Здвизевка (Березанская 1972, рис. 4), Ходосовка (Абашина, Лысенко 2010; Матвеева та ін. 2005). На поселении Черногогородка 2 вне каких-либо объектов найден тюльпановидный сосуд, содержащий клад бронзовых изделий, вплотную к горшку находился чашеобразный кубок, который, возможно, был использован в качестве крышки (?). При этом ни одной кальцинированной кости ни в сосудах, ни в культурном слое не зафиксировано, что разительно отличает памятник от расположенного неподалёку могильника Коцеевка 4 (Лысенко, Лысенко 2015).

На «кальцинированных костях» стоит остановиться подробнее. Н. Т. Евстропов чётко отметил: *«найденно большое количество обломков керамики, отдельные мелкие угольки, следы костных остатков — разрушенные зубы жвачного животного и несколько раздавленных сосудов, которые удалось восстановить полностью или частично; каких-либо остатков костей, золы или краски внутри сосудов не наблюдалось»* (Евстропов 1960, с. 73—76). Таким образом: 1) обнаруженные сосуды не являются погребальными урнами, так как не содержали остатков костей; 2) кости, найденные на памятнике — фрагменты зубов жвачного животного. Фрагменты этих зубов (быка?) до сих пор сложены в один из сосудов, выставленных в экспозиции Археологического музея ИА НАНУ; кальцинированных костей среди них не наблюдается.

Откуда же взялись кальцинированные кости? Сравним приведенную выше фразу из публикации Н. Т. Евстропова (*«найденно большое количество обломков керамики, отдельные мелкие угольки, следы костных ос-*

татков — разрушенные зубы жвачного животного») с публикациями С. С. Березанской: «Найдено большое количество обломков керамики, мелкие угольки, пережжённые кости» (1972, с. 67—68); «найденны обломки керамики, мелкие угольки, кальцинированные кости» (1976, с. 202). «Разрушенные зубы жвачного животного» превратились в «пережжённые» и «кальцинированные» кости. Случайная небрежность? Не похоже. Нам неоднократно доводилось встречаться с подгонкой С. С. Березанской археологических материалов под отстаиваемую ею концепцию. Так, находки из разных участков поселения Бабина Гора были опубликованы исследовательницей как инвентарь обнаруженного на этом памятнике погребения (Березанская и др. 1986, с. 19, рис. 5: 4; Лысенко 2003).

Могли ли быть связаны сосуды из Гостомеля с ритуально-погребальной практикой, как, например, сосуды, найденные на Малополовечком, Войцеховском, Букивнянском могильниках? Конечно, но доказательств этому нет. Равным образом их можно связать и с какими-либо иными ритуалами, а также с остатками бытового комплекса. Это и сделал Н. Т. Евсупов при публикации памятника. В любом случае у нас нет никаких оснований однозначно рассматривать пункт Гостомель, Стекольный завод 1, следом за С. С. Березанской, в качестве «небольшого грунтового могильника».

ВЫВОДЫ

Детальное изучение особенностей артефактов тшинецкого культурного круга из экспозиции Археологического музея ИА НАНУ позволило уточнить их культурно-хронологическую принадлежность в рамках сегодняшнего понимания структуры и развития ТКК. Пример этой работы показывает, как бывает неосмотрительно пользоваться чужими иллюстрациями и выводами, не обращаясь к первоисточнику.

БЛАГОДАРНОСТИ

Автор выражает искреннюю признательность сотрудникам Археологического музея ИА НАНУ, особенно Е. В. Пичкуру и О. Н. Кононенко, за предоставленную возможность работы с вещами, выставленными в постоянной экспозиции.

ЛИТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Лысенко, С. Д. 2010. Поселение тшинецкой культуры Ходосовка-Диброва на Киевщине (по результатам исследований 1988—1989 гг.). *Матеріали на археології Беларусі*, 18, с. 243-260.
Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113. Археология СССР.

Березанська, С. С. 1964. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.

Березанська, С. С. 1971. Тшинецька культура. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, 1, с. 344-354.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Київ: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1974. *Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-222.

Березанская, С. С. 1985а. Восточнотшинецкая культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 1, с. 437-445.

Березанская, С. С. 1985b. Памятники лебедовского типа. В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 1, с. 445-451.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередищенко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 1971. Культура багатоваликів кераміки. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, 1, с. 334-343.

Бодянский, О. В. 1954. *Короткий звіт за археологічні відкриття і дослідження в Надпоріжжі за 1954 р.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1954/11.

Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волини Сергея Гамченко*. НА ІА НАНУ, ф. Гамченко, 46-48.

Дьяконов, И. М. (ред.). 1983. *История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации*. Москва: Наука, 1: Месопотамия.

Евсупов, Н. Т. 1960. Стоянка периода поздней бронзы в районе с. Гостомель. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 73-76.

Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатощарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.

Іногда, В. В. 1973. Археологічні пам'ятки поблизу с. Радулів на Чернігівщині. *Археологія*, 11, с. 49-55.

Кузьминых, С. В., Литвиненко, Р. А. 2012. Многоваликовой керамики культура. *Большая Российская энциклопедия*, 20. Режим доступа: <https://bigenc.ru/archeology/text/2220279>.

Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.

Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.

Лысенко, С. Д. 2003. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина Гора — Дедов Шпиль у с. Бучак под Каневом. *Vita Antiqua*, 5—6, с. 60-71.

Лысенко, С. Д. 2005. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 37-60.

Лысенко, С. Д. 2011. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет). *Археологія і давня історія України*, 5, с. 66-71.

Лысенко, С. Д. 2016. Ещё раз о памятнике сосницкой культуры Гостомель, Стекольный завод-1. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 141-150.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2002. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2001 г. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 168-177.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы. Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев, 5—8.10.2010)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2012. Войцеховский могильник в свете новых исследований. В: Алёшин, В. А. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения выдающегося российского археолога Михаила Петровича Грязнова*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, Периферия, 2, с. 90-95.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2013. Новые исследования Войцеховского могильника. В: Гей, А. Н. (ред.). *Цивилизационные центры и первобытная периферия в эпоху раннего металла: модели взаимодействия. Тезисы докладов круглого стола, посвященного памяти Н. Я. Мерперта*. Москва: ИА РАН, с. 24-25.

Лысенко, Св. С., Лысенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2017. Курганоподобные возвышения с территории Войцеховского могильника (по результатам исследований 2013 г.). *Новое прошлое*, 4, с. 264-285.

Лысенко, С. Д., Лысенко, Св. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 89-112.

Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н. 2014. К вопросу о контактах населения Нижнего и Среднего Поднестровья в первой половине 2 тыс. до н. э. *Русин*, 2 (36), с. 8-28.

Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Разумов, С. Н., Лысенко, С. С. 2015. Курганный могильник комаровской культуры у с. Буковна (результаты исследований 2010—2013 гг.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, VII, с. 11-49.

Матвіїшина, Ж. М., Пархоменко, О. Г., Бондар, К. М., Лысенко, С. Д. 2005. Палеопедологічні дані та магнітна сприйливість деяких ґрунтів на поселенні Ходосівка (ур. Діброва). В: Лысенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 215-228.

Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Телегин, Д. Я., Березанская, С. С., Митрофанова, В. И., Круп, В. А. 1962. *Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г.* НА ИА НАНУ, ф. 64, 1962/15.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle

between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kovalyukh, N., Skripkin, V., Klochko, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper basin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-Pontic studies*, 6, p. 130-140.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

REFERENCES

Abashina, N. S., Lysenko, S. D. 2010. Poseleniie tshtinetskoj kultury Khodosovka-Dibrova na Kiievshchine (po rezul'tatam issledovaniy 1988—1989 gg.). *Materyyaly pa arkheologii Belarusi*, 18, s. 243-260.

Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. In: Bader, O. N., Kraynov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Epokha bronzы lesnoy polosy SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-113. Arkheologiya SSSR.

Berezanska, S. S. 1964. *Bronzovyi vik na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanska, S. S. 1971. Tshinetska kultura. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainsoi RSR*. Kyiv: Naukva dumka, 1, s. 344-354.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Sredniy period bronzovogo veka v Severnoy Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1974. *Pustynka — poseleniie epokhi bronzы na Dnepre*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1976. Lebedovskaia kultura epokhi bronzы v lesostepnoy Ukraine. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 190-222.

Berezanskaia, S. S. 1985a. Vostochnotshinetskaia kultura. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheologiya Ukrainsoy SSR*. Kiev: Naukova dumka, 1, s. 437-445.

Berezanskaia, S. S. 1985b. Pamiatniki lebedovskogo tipa. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheologiya Ukrainsoy SSR*. Kiev: Naukova dumka, 1, s. 445-451.

Berezanskaya, S. S. Otroshchenko, V. V. Cherednichenko, N. N. Sharafutdinova, I. N. 1986. *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Bratchenko, S. N. 1971. Kultura bahatovalykovo keramiki. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainsoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, 1, s. 334-343.

Bodyanskiy, O. V. 1954. *Korotkiy zvit za arkheologichni vidkryttia i doslidzhennya v Nadporizhzi za 1954 r.* NA IA NANU, f. 64, 1954/11.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. NA IA NANU, f. Gamchenko, 46-48.

Diakonov, I. M. (ed.). 1983. *Istoriya drevnego Vostoka. Zarozhdeniye drevneyshikh klassovykh obshchestv i pervyye ochagi rabovladelcheskoy tsivilizatsii*. Moskva: Nauka, 1: Mesopotamiya.

Evstropov, N. T. 1960. Stoianka perioda pozdney bronzы v rayone s. Gostomel. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 9, s. 73-76.

Ilchyshyn, V. V. 2016. Komarivskiy gorizont bagatosharovogo kurgannogo mogylnya Kordyshiv VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennya s arkheologii Prikarpaty i Volyni*, 20, s. 259-272.

Inohda, V. V. 1973. Arkheolohichni pam'iatky poblyzu s. Radul na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia*, 11, s. 49-55.

Kuzminykh, S. V., Litvinenko, R. A. 2012. Mnogovalikovoy keramiki kultura. *Bolshaia Rossiyskaia entsiklopediia*, 20. Available: <https://bigenc.ru/archeology/text/2220279>.

Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskiy mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheolohiia*, II, s. 62-77.

Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnya. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 69-74.

Lysenko, S. D. 2003. Mogilnik epokhi bronzы v urochishchakh Babina Gora — Dedov Shpil u s. Buchak pod Kanevom. *Vita Antiqua*, 5—6, s. 60-71.

Lysenko, S. D. 2005. Absolyutnaia khronologiya vostochnogo massiva tshinetskoj kulturnogo kruga. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy epokhi bronzы Velikoy Stepі*. Lugansk: Globus, s. 37-60.

Lysenko, S. D. 2011. Rekonstruktsiia pogrebalnogo obriada vostochnogo areala tshinetskogo kulturnogo kruga (po materialam issledovaniy poslednikh let). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, s. 66-71.

Lysenko, S. D. 2016. Eshche raz o pamiatnike sosnit-skoy kultury Gostomel, Stekolnyy zavod-1. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Shkidnoi Evropy*. Dnipropetrovsk: Lira, s. 141-150.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2001. Issledovaniia na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2000 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2002. Issledovaniia na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2001 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 168-177.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2011. Vklad S.S. Gamchenko v izucheniie pamiatnikov tshinetskogo kulturnogo kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 160-letiiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoyki* (Kiev, 5—8.10.2010). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 217-230.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2012. Voytsekhovskiy mogilnik v svete novykh issledovaniy. In: Alekshin, V. A. (ed.). *Kultury stepnoy Eurazii i ikh vzaimodeystviie s drevnimi tsivilizatsiyami. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy 110-letiiu so dnia rozhdeniia vydayushchegosia rossiyskogo arkheologa Mikhaila Petrovicha Griaznova*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Periferiia, 2, s. 90-95.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2013. Novyye issledovaniia Voytsekhovskogo mogilnika. In: Gey, A. N. (ed.). *Tsivilizatsionnye tsentry i pervobytnaia periferiia v epokhu rannego metalla: modeli vzaimodeystviia. Tezisy dokladov kruglogo stola, posviashchennogo pamiati N. Ia. Merperta*. Moskva: IA RAN, s. 24-25.

Lysenko, Sv. S., Lysenko, S. D. 2015. Novyy klad komarovskoy kultury na Kiiievshchine. *Materialy po arkheologii Sevvernoy Prichernomoria*, 13, s. 195-206.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2017. Kurganopodobnyie vozvysheeniia s territorii Voytsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2013 g.). *Novoie proshloie*, 4, s. 264-285.

Lysenko, S. D., Lysenko, Sv. S. 2018. Kurgannaia gruppa 3 Voytsekhovskogo mogilnika (po rezul'tatam issledovaniy 2011—2012 gg.). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statey v chest 70-letia N. P. Tel'nova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, s. 89-112.

Lysenko, S. D., Razumov, S. N. 2014. K voprosu o kontaktakh naseleniia Nizhnego i Srednego Podnestrovia v pervoy polovine 2 tys. do n. e. *Rusin*, 2 (36), s. 8-28.

Lysenko, S. D., Shkliarevskiy, E. I., Razumov, S. N., Lysenko, Sv. S. 2015. Kurgannyi mogilnik komarovskoy kultury u s. Bukovna (rezul'taty issledovaniy 2010—2013 gg.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, VII, s. 11-49.

Matviishina, Zh. M., Parkhomenko, O. G., Bondar, K. M., Lysenko, S. D. 2005. Paleopedologichni dani ta magnitna spriyatlivist deyakikh gruntiv na poselenni Khodosivka (ur. Dibrova). In: Lysenko, S. D. (ed.). *Problemi arkheologii Serednogo Podniprova: Do 15-richchya zasnuvannya Fastivskogo derzhavnogo krayeznavchogo muzeyu*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 215-228.

Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatyie pogrebeniia komarovskoy kultury u s. Ivania Rovenskoy oblasti. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 159-168.

Telegin, D. Ia., Berezhanskaia, S. S., Mitrofanova, V. I., Kruts, V. A. 1962. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v zone Kiiievskogo vodokhranilishcha v 1962 g.* NA IA NANU, f. 64, 1962/15.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzcinec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-Pontic studies*, 12, p. 253-306.

Kovalyukh, N., Skripkin, V., Klocho, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzcinec culture in the Dnieper basin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-Pontic studies*, 6, p. 130-140.

Makarowicz, P. 2010. *Trzcinecki krag kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: wydawnictwo Poznańskie.

S. D. Lysenko

THE MATERIALS OF THE KOMAROVO AND SOSNITSA CULTURES IN THE EXPOSITION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE INSTITUTE OF ARCHEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE

The article republishes the ceramics and bronze decorations of Komarovo and Sosnitsa cultures of the Trzcinec cultural circle (TCC) from the exposition of the Archaeological Museum of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Detailed descriptions of the exhibits and their author's graphic reconstructions are given. These things, which became a textbook long time ago, previously were published only in the form of schematic and inaccurate drawings or in the form of not very high-quality photographs. The materials originate from the sites of the northern part of the forest-steppe eastern Volhynia (Wojciechowka), Kiev (Ukrainka, Zavalovka, Zdvizhevka, Plitovische, Gostomel) and Chernigov (Rudnya) Polesie. The finds refer to different periods of the formation and development of the TCC and date back to 2nd thousand BC.

Special attention is paid to vessels discovered in 1956 by N. T. Evstropov at the site Gostomel, Stekol'nyy zavod 1. S. S. Berezhanskaya came to the conclusion that this point is not a household site, but «a small soil burial ground with burning», referring to a series of observations of N. T. Evstropova. Detailed comparison of the primary publication of N. T. Evstropov with subsequent re-publication of the site of S. S. Berezhanskaya, allow us to call into question conclusions of the latter. One of the reasons for skepticism is the miraculous transformation of «destroyed teeth of a ruminant animal» (in N. T. Evstropov publication) into «worn-out» and «calcified bones» (in S. S. Berezhanskaya publications). Fragments of the teeth of a ruminant animal (bull?) are still folded into one of the vessels exhibited at the Archaeological Museum of Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Could the vessels from Gostomel be connected with ritual-funeral practice, such as the vessels found in the ritual-funeral complexes of the Malopolovetskoe, Wojciechowka, Bukovna cemeteries? It is possible, but there is no evidence for this. Similarly, they can be associated with any other rituals, as well as with the remains of an ordinary household complex. N. T. Evstropov did it at the first publication of the site. Analysis of the ceramic complex allows us to attribute the Gostomel, Stekol'nyy zavod 1 point to the turn of the middle and late stages of the TCC Sosnitsa culture and date it to the end of the 13th — the beginning of the 12th centuries BC.

Keywords: Trzcinec cultural circle, Sosnitsa culture, Komarov culture, ceramics, bronze adornments.

Одержано 18.12.2018

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.

LYSENKO Serhii D., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-9624-0364, e-mail: sura-ganga@yandex.ru.

Е. А. Кравченко

ЧИ МОГЛИ БУТИ ПОХОВАНІ У ПЕРЕП'ЯТИСІ ГОСПОДАРЯМИ ХОТІВСЬКОГО ГОРОДИЩА?

Північно-західна околиця лісостепу за доби раннього заліза не була задіяна у значній кількості відображених у писемних джерелах подій, тож до певного часу матеріальна культура пам'яток цього регіону не має жорстких хронологічних реперів. Вони з'являються в елітних комплексах лише з появою скіфів у Середньому Подніпров'ї. Про дві яскраві пам'ятки ранньоскіфського часу і йдеться у статті.

Ключові слова: Правобережний Дніпровський Лісостеп, Київщина, доба раннього заліза, скіфи, Хотівське городище, курган Переп'ятиха.

ВСТУП

На Правобережній Київщині півтора століття тому два провідні київські археологи відкрили дві грандіозні пам'ятки європейського рівня і значення, датовані початком доби заліза, або скіфським часом. Через 30 р. після розкопок професора Університету св. Володимира М. Д. Іванишева унікального поховального комплексу в кургані Переп'ятиха біля с. Мар'янівка Фастівського р-ну (Древности 1846) професор того ж університету В. Б. Антонович (1879) описав городище біля с. Хотів (рис. 1).

Обидві пам'ятки жваво дискутуються у науковій літературі, і їх поєднує кілька спільних моментів. У першу чергу це стосується будівельної традиції та, відповідно, похідного від цього питання етнічної належності будівничих і господарів цих комплексів (Скорий 1990; Бессонова 1994; 2001). Спроби синхронізувати ці пам'ятки наштовхувалися на розбіжності у їхньому датуванні. Якщо Переп'ятиху впевнено датували кінцем VII ст. до н. е. (Скорий 1990, с. 68), і ця дата не викликає запитань,

© Е. А. КРАВЧЕНКО, 2019

то Хотівське городище датували до останнього часу не раніше, як серединою VI ст. до н. е. (Ивакин и др. 2005; Дараган 2005). Передатувати цю пам'ятку і опустити нижню дату городища до кінця VII ст. до н. е., що фактично є датою штурму, сліди якого відкрито на давньому в'їзді у 2016 р., і є *terminus post quem* щодо часу будівництва, вдалося тільки останнім часом (Кравченко 2017d; Шелехань 2017).

ХОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: СТРУКТУРА І ЗАХИСНІ СПОРУДИ

Хотівське городище було зведено на природному пагорбі з відрогами. Через ескарпування схилів відроги візуально не сприймаються як єдине ціле з верхньою частиною городища, антропогенну зміну пагорба доповнює також заглибина між ескарпом і нижніми виположеними терасами на місці заплилого рову (рис. 2: III—V; 3: V, VIII). Майдан городища умовно поділяється на горішню північну і північно-західну частину, або акрополь, і долішню південну частину, або поділ. Обидві частини становлять єдине ціле і оточені суцільною системою оборонних споруд. На північному заході край майдану городища укріплено невисоким валом. Обваловка на північно-західному відтинку не однакова — на п'яти ділянках, що мисами виступають з площі городища, вал потужніший, сучасна поверхня у цих місцях біля краю городища має продовгуваті майданчики-підвищення, виположені майданчики також знаходяться внизу на першій терасі попід ескарпом чітко навпроти кожного мису-виступу. Схил, починаючи з насипу валу, має рівний крутий ухил, що є наслідком давнього ескарпування. На першій терасі попід ескарпом на

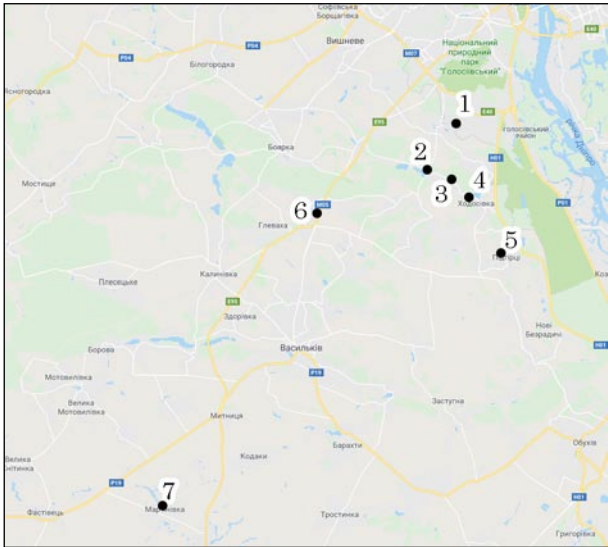

Рис. 1. Правобережна Київщина з позначкою пам'яток: 1 — Хотівське городище; 2, 3 — городище Круглик, або Велике Ходосівське; 4 — городище Кругле, або Мале Ходосівське; 5 — Підгірці; 6 — Глеваха; 7 — Переп'ятиха

всій довжині збереженого давнього рельєфу простежується незначне пониження у сучасній поверхні, яке утворилося над западиною рову. Нижче по схилу на відстані близько 10 м від ескарпу простежено залишки ще однієї обваловки заввишки до 1,0 м у північно-західній і 1,5 м у західній частинах пагорба, що віділя ділянками.

Оборонні споруди біля західного мису городища мають більшу висоту за інші збережені частини (рис. 2: IV, V). Перепад висоти від сучасної найвищої точки валу на західному мисі до рівня давньої денної поверхні у закладеному під валом шурфі становить 3,0 м. Ескарповані схили тут стрімкіші, ніж у північно-західній частині, мають значно більшу висоту (до 7,0 м до сучасної верхівки валу), западину рову краще виражено. На відстані близько 40 м від західного мису на північний схід попід ескарпованим схилом знаходиться майже правильної форми овальний майданчик, довжиною орієнтований чітко перпендикулярно до валів. Попід валами його обмежено западиною рову, що підвищується майже до рівня його сучасної поверхні безпосередньо під схилом. Обваловка у цій частині була трохи пошкоджена новітніми земляними роботами, але пошкодження все ж уможливили помітити у лінії обваловки навпроти овального майданчика незначне пониження¹. Розкопки 2016 р. тут зафіксували

1. Як показали матеріали попередніх досліджень, саме це пониження і було досліджено нами у 2016 р., де відкрито ще один в'їзд на городище, закоркований у давнину (Кравченко 2017а; 2017д): «Біля останнього шостого в'їзду, у розриві якого розташовано хату і городи (зпівденного боку городища) є ще одне пониження у валі і напроти нього з зовнішнього боку біля підніжжя схилу

давній в'їзд на городище з овального майданчика, місток-переїзд через рів і пандус в'їзду (рис. 2: I, VI). Давня денна поверхня містила сліди штурму городища скіфами, завали спалених оборонних споруд і насипаний над ними вал, що закорковував цей в'їзд і унеможливив подальше використання. На північ від пандуса в'їзду з напольного боку на ескарпованому схилі також візуально простежується округлої форми горбок, трохи нижчий за сучасний рівень валу, що може бути залишками давньої зарослої землею конструкції, пов'язаної з функціонуванням в'їзду.

Як неодноразово зазначалося, Хотівське городище було збудовано у специфічний спосіб — з використанням будівельного лісу², глини у вигляді так званих цеглин³ і кам'яного (гранітного) буту⁴, з яких було зведено стіни й інші

знаходиться підвищений майданчик напівкруглий, зайнятий тепер городом, за словами господарів, тут щороку викопується велика кількість вугілля, обвуглених деревин, глибоко вкопаних. При поверховому огляді земля насичена мілкими подрібненими вуглинками і шматочками печини» (переклад наш — Е. К.; Покровская 1947, арк. 1—7).

2. У розкопках городища обвуглена деревина трапляється масово, про значну кількість деревного вугілля зазначали в описах пам'ятки також В. Б. Антонович (1879), І. Фабриціус (1947) і Є. Ф. Покровська (1947). Аналіз обвуглених залишків з розкопу 2016 р. показав, що у завалі оборонних конструкцій представлено вугілля ясеня, дуба, берези і осики / тополі (Сергеева 2017), які й нині є основними видами дерев, що ростуть у цій місцевості. Обвуглені ясен і береза були використані в несучих конструкціях в'їзду — вертикальні стовпи, великі колоди і плахи в основі конструкцій. Рештки дуба і дубова обвуглена плаха були в завалі на давній денній поверхні біля репера 8 розкопу 2016 р., репрезентуючи певну конструкцію біля в'їзду, поки не досліджену (Кравченко 2017а; 2017б; Сергеева 2017).

3. Глиною обмазували стіни дерев'яних конструкцій — тинових і каркасних. Найчастіше фрагменти обмазки з археологічного заповнення представлені обпаленими екземплярами, якщо конструкція загинула в пожежі. Ці фрагменти досить міцні і не піддаються впливу вологи. Проте часто трапляються й залишки так званих цеглин — блоків сирцевої глини, які в основному й слугували для обмазування чи обкладання дерев'яної основи. Це невеликі шматки глини розмірами приблизно 0,15 × 0,10 × 0,07 м без будь-яких домішок. У воді такі шматки глини розмокають і перетворюються на суспензію. Слідів набілу на обмазці не зафіксовано. Відповідно, можна припустити, що зовнішня поверхня таких конструкцій, обмазаних / обкладених сирцевою глиною, вірогідно, вкривалася соломомою чи очеретом, що мали забезпечувати глину від намокання.

4. Камінь у розкопках Хотівського городища трапляється досить часто як для пам'ятки, віддаленої від виходів скельних порід. Головно це необроблене каміння у шарах і комплексах городища у завалах глиняної обмазки і обвугленої деревини. Таку ситуацію простежила у котловані землянки

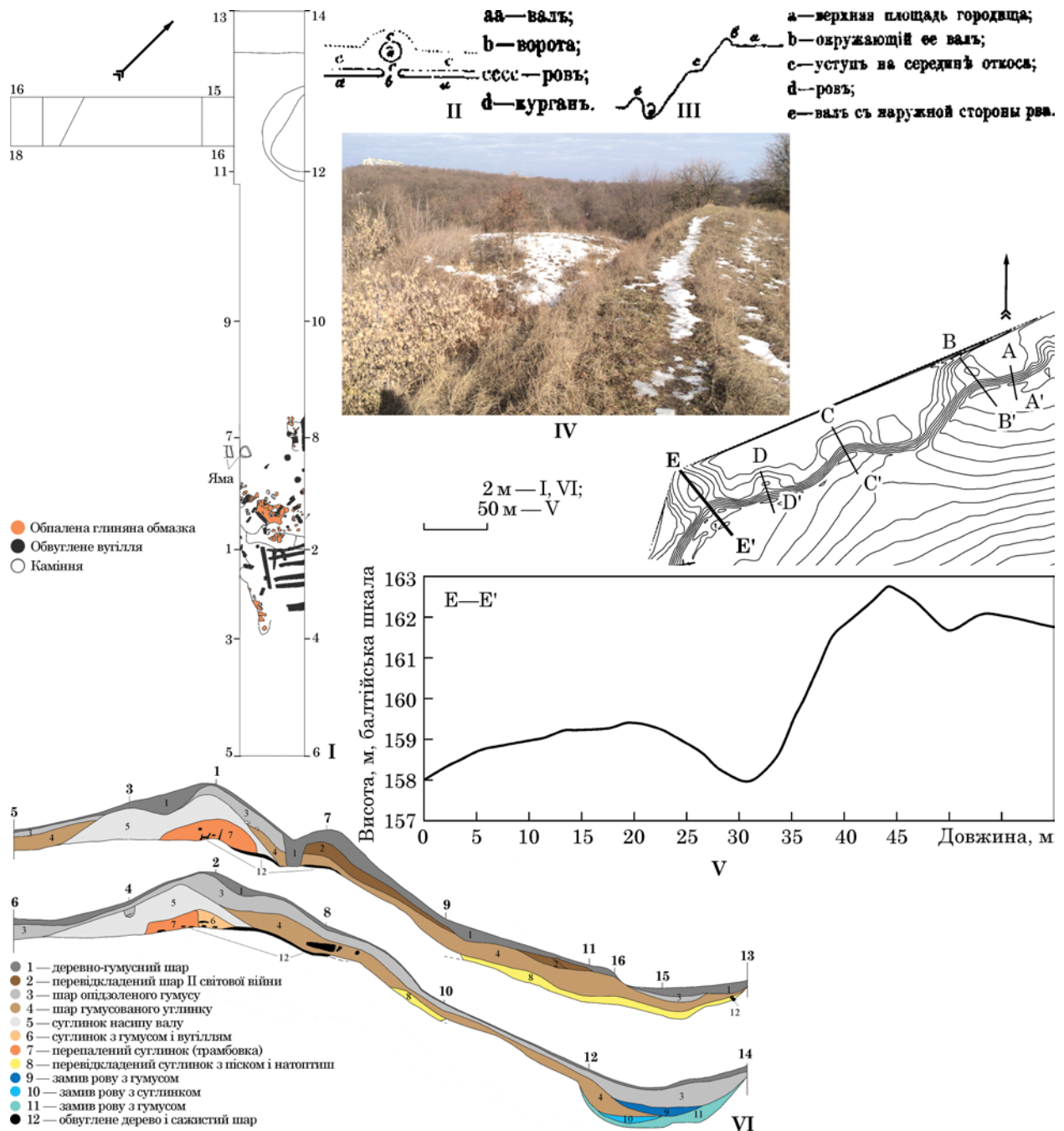

Рис. 2. Фортифікаційні споруди Хотівського городища: I — план розкопу 2016 р.; II — план-схема в'їздів на городище; III — профіль схилу пагорба (II і III за Антонович 1879), IV — західний мис городища перед початком розкопок (фото Е. Кравченко, лютий 2016 р.), V — західний мис городища у вигляді цифрової моделі рельєфу з накладанням горизонталей і профіль схилу біля давнього в'їзду (за Манігда, Рудь 2017, рис. 107; 109; 111:1); VI — стратиграфічний розріз схилу пагорба на місці давнього в'їзду (розкоп 2016 р.)

розкопу 1966 р. Є. О. Петровська (1966, арк. 19), де перепалене каміння становило завал, імовірно, виробничої печі. Значну кількість обгорілого каміння виявлено нами в завалі обмазки в розкопі 2016 р., де відкрито залишки оборонних споруд. Уцілілу конструкцію з каменю виявлено у 2004 р. у вигляді овальної бруківки, ймовірно, жертівника. Тільки в останньому разі камінь спеціально обробили — розщепили для укладання на пласку поверхню. У інших випадках каміння не було оброблене, розміри каменів коливалися від $0,07 \times 0,04 \times 0,03$ м до $0,18 \times 0,10 \times 0,60$ м. Представле-

фортифікаційні споруди укріплення (рис. 2: I). Таких споруд за часи досліджень було описано шість чи сім (Антонович 1879; Покровская 1947; Кравченко 2017а). В. Б. Антонович називав їх курганами перед давніми в'їздами на городище (1879, с. 42), зокрема і перед західним

но кількома гірськими породами, здебільшого гранітами. За підрахунками матеріалу з давньої денної поверхні в розкопі 1 2016 р., співвідношення обмазка / каміння становило, відповідно, 56,1 і 43,9 % (кількісно 162 і 127 од.).

мисом, де слідів в'їзду дослідник не помітив¹ (рис. 2: II), бо, як знаємо тепер, він був закладений.

Розглянемо аналогії таким конструкціям. Серед українських скіфологів склалася апіорна думка, що описи В. Б. Антоновича є далекою від наукових і не відображають специфіку археологічної пам'ятки, оскільки описані ним об'єкти, які він назвав курганами, на Хотівському городищі, як і на інших городищах лісостепу, невідомі (Антонович 1879, с. 42, порівняти: Фабрициус, 1947). Проте, як показують дослідження західних колег, подібні «кургани» не тільки відомі на пам'ятках Центрально-Східної Європи, а й становлять один з провідних елементів конструкції в'їздів на городищах культур полів поховань, лужицької культури (Zanusi 2015, p. 10, fig. 2). Загалом різні конструкції в'їздів, ескарпу і зведення оборонних стін городищ із застосуванням будівельного лісу і глини маємо і на пам'ятках українського лісостепу (Шарпівське, Більське), і на лісових городищах у гальштатських культурах. Основним видом укріплень на північних лісових територіях сучасної Білорусі і Балтики, так само, як і на приальпійських землях Центральної і Західної Європи, у час, синхронний Хотівському городищу, були саме городища. З такою аналогією дисонує висновок низки науковців, що лісостепові городища були зведені або належали скіфам (Мурзін, Ролле 1996, с. 181—182, Скорий 1990, с. 96; 2002, с. 71, порівняти: Гаврилюк 2005, с. 101—110, Дараган 2011, с. 746). Широка дискусія, що розгорнулася з приводу етнічної належності лісостепових пам'яток, призвела у найліпшому разі хіба що до пом'якшення цього висновку, коли дослідники погодилися з тезою про будівництво цих укріплень місцевим населенням. Тож одразу виникла й проблема ототожнення саме скіфських пам'яток лісостепу, цебто визначення поховального обряду скіфів (Скорий 1990, с. 3). В основному наголошувалося на аргументах на користь іранської етнічної належності скіфів, до ознак якої іноді відносили й неетнічні, а суто світоглядні, або, наприклад, соціальні ознаки, коли багате поховання з імпортами визначалось як скіфське. Але загалом основним критерієм виступала ін-

гумація випростано на спині головою на захід (Ковпаненко 1981, с. 46; Скорий 1990, с. 85). З приводу поховальних комплексів зазначимо, що безпосередньо скіфські підкурганні поховання у цій частині Київщини є — у басейні Віти і в суміжних регіонах (рис. 1). Окрім курганного могильника біля с. Гатне у верхній течії Віти, досліджено курган біля с. Глеваха (Тереножкін 1954), курган біля с. Мала Офірна (Петровська 1968b), біля с. Пирогове — ґрунтовий могильник скіфського часу (Кубишев, Скиба, Скорий 1995), щоправда, пізніший від часу існування Хотівського городища.

ТРАДИЦІЙНІСТЬ У БУДІВНИЦТВІ

Поставлене на початку статті питання складається з кількох складових. Перша і основна — це походження традиції будівництва і окремих будівельних прийомів, використаних на Хотівському городищі. Розпочнемо з конструкції в'їздів на городище (рис. 3). Усього їх описано шість, ще один розкопано. Одним з найяскравіших прийомів фортифікаційної техніки є конструкція одного з в'їздів. Ідеться про в'їзд 3, що не зберігся, але описаний, зарисований і сфотографований попередніми дослідниками (рис. 3: III, IV, VII). Послідовність використання в'їзду 6 і в'їзду 3 показує, що початкова конструкція прямого підйому-пандусу на городище (рис. 2: I, VI) попри наявність башти, винесеної назовні, під час нападу скіфської кінноти себе не виправдала. Після цього в'їзд закоркували і влаштували новий на сході городища (рис. 3: III, IV, VII). Цей в'їзд (№ 3) представлено боковим «пандусом-периболом» з зовнішньою земляною валом-стіною — «протейхізмою» (рис. 3: VII). Основна функція такої конструкції в'їзду — нанести максимум шкоди кінноті нападника.

Питання про походження цього прийому на пам'ятках доби раннього заліза не закрито. У 1950—1960-х рр. одним з аргументів греко-варварського статусу Херсонеса Таврійського у дослідників античного світу Північного Причорномор'я була саме наявність протейхізми і периболу в його оборонних конструкціях перших століть. Протейхізма з периболом у цей приблизно час або кількома століттями раніше з'явилася на пізньоскіфських городищах — у Неаполі Скіфському і Аккайському городищі. Дослідники Неаполя пов'язували появу цього архітектурного прийому на пряму зі скіфами, посилаючись на тогочасні дослідження Б. А. Шрамка на Більському городищі (Высотская 1979, с. 47—48). Б. А. Шрамко дійсно відкрив на Більському городищі складну фортифікацію з використанням будівельного лісу (Шрамко 1972a; 1972b; 1975). Подібна до хотівської конструкція, щоправда, зсередини укріплень і дещо іншого призначення, також є на Більському городищі (Шрамко 1972a). Проте на пряму пов'язувати традицію спорудження

1. В. Б. Антонович, описуючи городище, детально окреслив його межі і вказав на існування шести в'їздів (1879). На 2016 р. жоден з них не віцілів. Є. Ф. Покровська і Є. О. Петровська закладали розкопи, хоча й на віддалі від західного мису, де нами відкрито цей в'їзд, але біля західного краю городища. Ознайомлення з їхніми роботами підтвердило припущення, що вони теж відкрили залишки спалених оборонних конструкцій біля краю пагорба (Покровская 1948; Петровская 1967; 1968a; див. також: Кравченко 2017a). Можна припустити, що після штурму і припинення функціонування західного в'їзду було влаштовано східний, що не зберігся до цього часу, але досить добре описаний Є. Ф. Покровською.

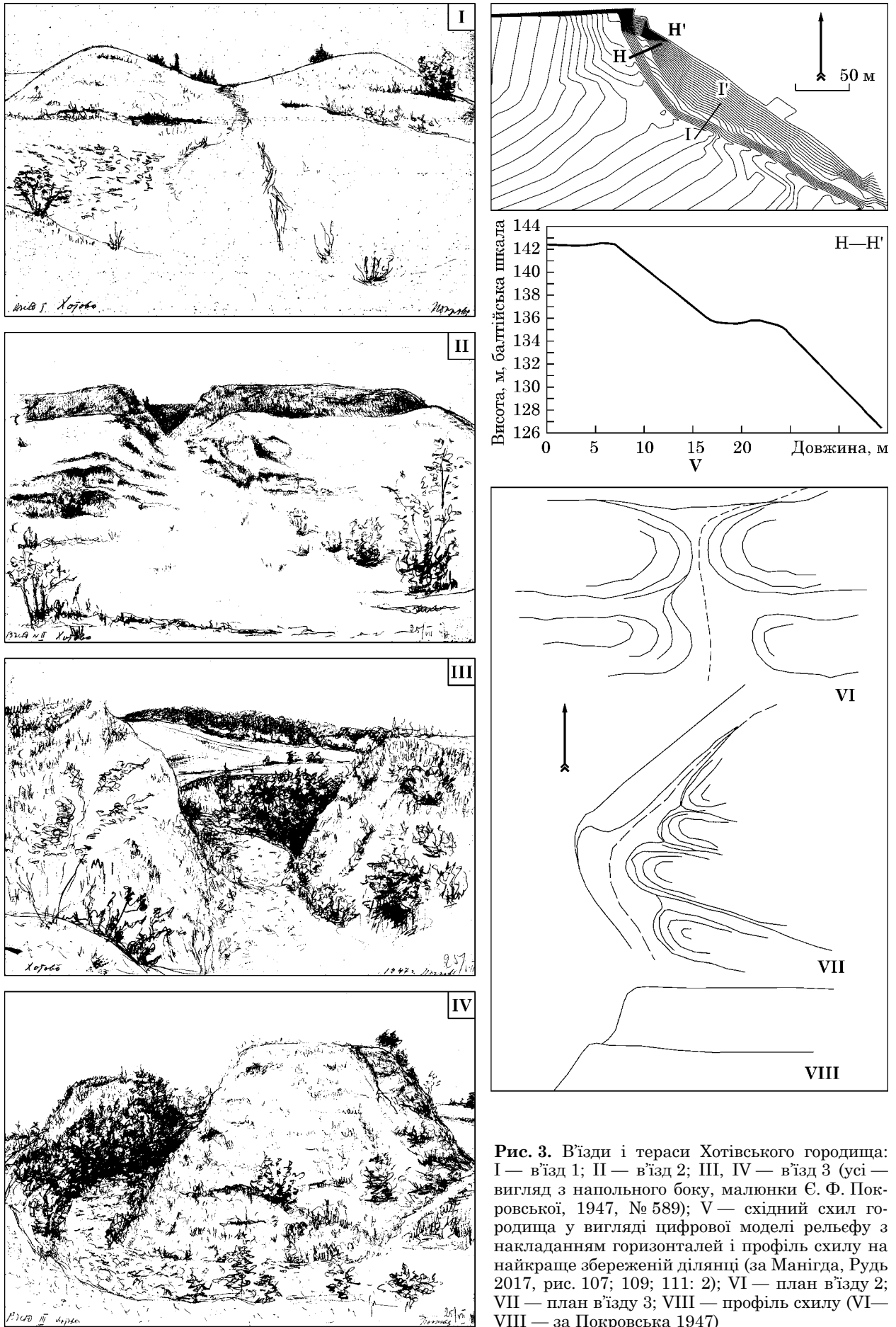

Рис. 3. В'їзди і тераси Хотівського городища: I — в'їзд 1; II — в'їзд 2; III, IV — в'їзд 3 (усі — вигляд з напольного боку, малюнки Є. Ф. Покровської, 1947, № 589); V — східний схил городища у вигляді цифрової моделі рельєфу з накладанням горизонталей і профіль схилу на найкраще збереженій ділянці (за Манігда, Рудь 2017, рис. 107; 109; 111: 2); VI — план в'їзду 2; VII — план в'їзду 3; VIII — профіль схилу (VI—VIII — за Покровська 1947)

периболу і протейхізми з скіфськими племенами все ж не варто. Але сам факт появи такого прийому у зв'язку з появою скіфів не викликає сумніву, хоча зрозуміло, що скіфи не могли бути ні будівничими таких оборонних споруд, ні володарями городищ.

У фортифікації лісостепових укріплених поселень і городищ попереднього часу подібні конструкції невідомі. Тож найвірогіднішим є аргумент на користь виникнення такого прийому як свого роду *know-how* у фортифікації осілого населення — реакція на прихід нових кочовиків, імовірно, з потужнішими способами ведення війни. Саме з їхньою появою пов'язано побудову і перебудову більшості городищ лісостепу. Крім своєрідно влаштованих в'їздів, тоді наростили обваловку, звели вали на рівнинних ділянках, оточуючи ними купці поселень і захищаючи річкові гавані й переправи. З огляду на те, що перепона мала забезпечити найперше від кінноти, можна припустити, що ранні скіфи виправніше за попередників керували кіньми, що підтверджується масовими знахідками на лісостепових пам'ятках так званих скіфських псаліїв — одного з основних елементів вузди нового зразка, часто-густо з верхівкою у звіриному стилі (Болтрик та ін. 2015, с. 231—233). Появу ж периболу на пізньоскіфських пам'ятках логічніше пов'язувати з появою у причорноморських степах сарматів і формуванням аланського союзу племен (Зайцев, Мордвинцева 2004). Будівельні прийоми пізньоскіфських городищ більше відповідають античній архітектурі, сформованій у грецькому середовищі або на його кордонах. Давньогрецька фортифікаційна традиція є еволюцією власне європейського принципу зведення захисних споруд, який на півдні проявився у камені з використанням будівельного лісу. У лісостепу ж, так само як і в лісовій смузі Європи, в місцях, де відсутні значні виходи каміння, придатного для використання у будівництві, більшою мірою використовувалася деревина, а також глина і просто верхній шар ґрунту, наприклад, чорнозем.

Ця традиція не могла потрапити на наші землі і з міст Азії. Орієнтальна архітектура мала на момент появи там скіфів такий високий рівень розвитку фортифікаційних прийомів, що цей простий захисний елемент там був не актуальним. Там техніка захисних або оборонних споруд вже настільки склалася, що включала декорування будівельних швів орнаментальними або іншими деталями (Воронина 1964).

ЗАХИСТ ЖИВИХ І ЗАХИСТ МЕРТВИХ: ЩО ЇХ ОБ'ЄДНУЄ?

Ми вирішили порівняти Хотівське городище і поховальний комплекс Переп'ятиха щодо етнічної належності їхніх будівничих і господарів.

Конструкція поховального мавзолею Переп'ятихи є найближчою аналогією будівель-

ним прийомам Хотівського городища. В описі конструктивних особливостей цієї споруди М. Д. Іванишев, окрім дерев'яного (дубового) несучого каркасу і «цеглин» з глини і дерну або чорнозему, з яких були складені стіни споруди, вказав також накидане зверху каміння — гранітний бут різного розміру (великого, середнього та дрібного), що перекривав наземний склеп (рис. 4). Граніт середнього і дрібного буту в значній кількості походить з розкопок Хотівського городища. Його наявність у шарах пам'ятки пов'язано з залишками глиняної обмазки, а обмазка і граніт мають різний ступінь обпалу. Відповідно, є підстави припускати, що це залишки зруйнованих споруд городища, розтягнених оранкою і весняним сніготаненням по схилу пагорба (Кравченко 2017b, с. 53—59).

Дерево у фортифікації використовували не тільки на укріпленнях скіфського часу в лісостепу (Шрамко 1972), а й для зведення верхньої частини фортеці античних городищ (Orlandos 1968, р. 63; Сокольский 1971, с. 59). Основні принципи зведення укріплень і для варварських, і для античних пам'яток Європи загалом ідентичні, націлені на захист простору від ворожих стріл. Якщо на античних городищах відстань куртини — це відстань польоту стріли, як це зафіксовано у пізнішому трактаті Вітрувія (кн. 1, гл. 5), то на лісостепових — це відстань ескарпованого схилу між бойовими майданчиками-виступами. Ця закономірність з часом майже не змінюється аж до появи облогових механізмів і таранів.

Варто також звернути увагу на захисні споруди Переп'ятихи. Поховальну споруду оточували колом насипи, утворюючи штучну перепону. Поховальний комплекс було споруджено з дерева, глини, каменю і землі так потужно, що споруда встояла до археологічного її дослідження. І, врешті, кожного небіжчика поклали в домовину, конструкція якої теж нагадує конструкцію будівель Хотівського городища — дерево, обмазане глиною. Все це повністю повторює трійчастий принцип захисту самого городища — зовнішній кільцевий вал, який майже не зберігся, проте згадується В. Б. Антоновичем і зрідка простежується на окремих ділянках нині; фортифікація для захисту майдану городища, особливо його акрополя; окремі будівлі на площі городища. Що може підказати подальший пошук аналогій нашому спостереженню, поки що сказати складно. Проте не навести цю паралель також було б не правильно.

ХТО БУЛИ ГОСПОДАРІ ЦИХ ПАМ'ЯТОК?

З огляду на вказані паралелі і аналогії це запитання видається цілком слушним. Конституючи місцеву традицію будівництва обох пам'яток — Хотівського городища і Переп'ятихи, в чому внаслідок палких дискусій все ж дійшли

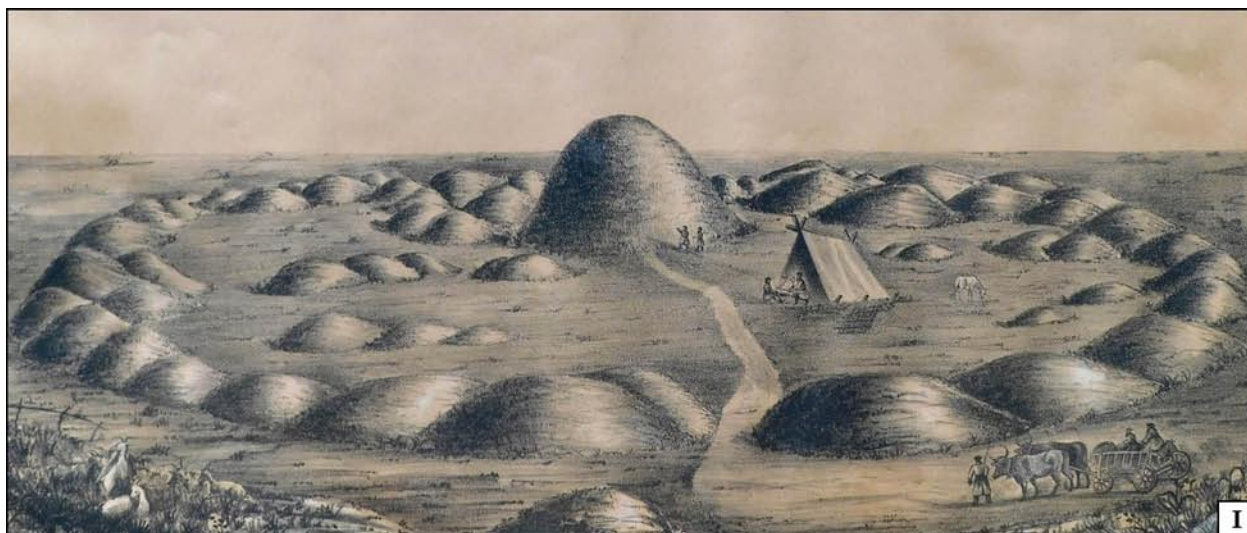

Рис. 4. Переп'ятиха: I — загальний вигляд поховально-поминального комплексу; II — стратиграфічний розріз центральної споруди; III — малюнок-схема поховальної камери (за Древности 1846)

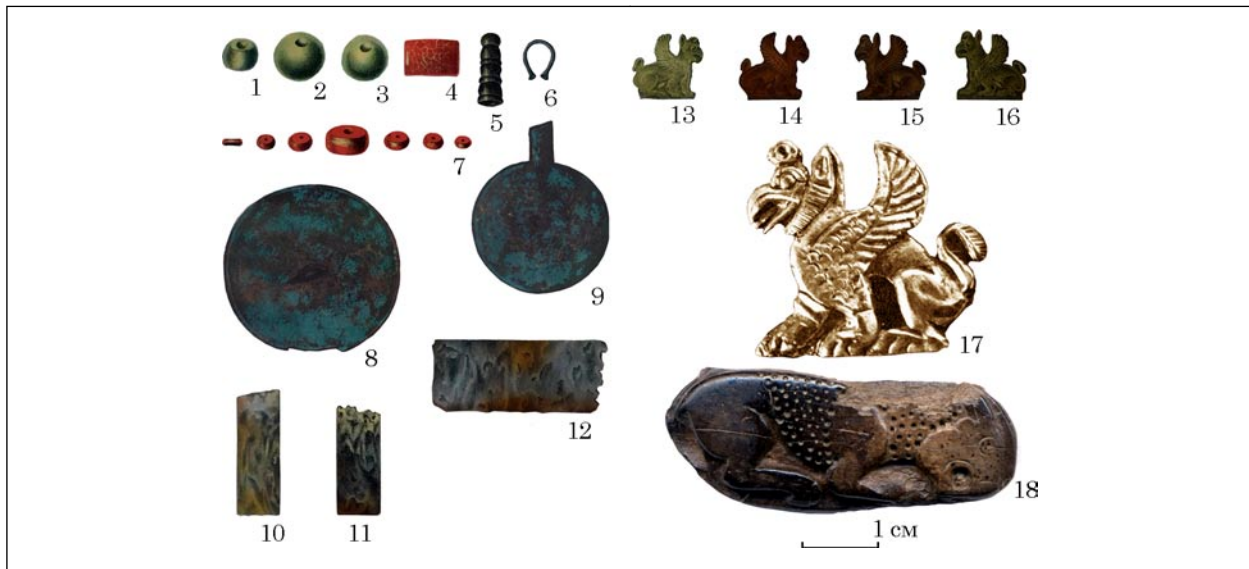

Рис. 5. Предмети розкошу з поховань у Переп'ятисі: 1—3 — скляне намисто; 4 — бурштинова намистина; 5 — предмет з кістки; 6 — срібна сережка-завушниця; 7 — намисто; 8 — бронзове дзеркало з центральною ручкою-петелькою; 9 — бронзове дзеркало з боковою прямою ручкою; 10—12 — золоті пластини; 13—16 — бляшки у вигляді грифона (за Древности 1846; Скорий 1990); 17 — срібна позолочена бляшка у вигляді грифона (за Скорий 1990); 18 — пластина із зображенням хижака у скіфському звіриному стилі з Хотівського городища (за Полідович 2017). 1—17 — довільний масштаб

згоди попередники (Скорий 1990, с. 75), можна припустити, що господарями цих пам'яток також була місцева еліта, з приводу чого дискусія триває (Скорий 1990, с. 90—91; Бессонова 1994; 2001, с. 67). Це є ймовірнішим для Хотівського городища (Кравченко 2017с, с. 121—124), стосовно ж Переп'ятихи є деякі питання. Річ у тім, що в науковій літературі цей комплекс фігурує як царський скіфський, де скіфський цар, або принаймні представник вищого прошарку скіфського суспільства, був похований в основному похованні кургану Переп'ятиха. Бляшки-аплікації у вигляді грифона походять із супровідного жіночого поховання, і обидва центральні поховання були пограбовані (Скорий 1990, с. 69—75). При ознайомленні з публікацією М. Д. Іванишева, з'ясувалося, що археологічна ситуація в Переп'ятисі, відображена автором розкопок, суттєво відрізняється від тієї, що циркулює у вітчизняній історіографії. Гробниця-усипальня Переп'ятихи не містить ознак пограбування. По центру камери не було знайдено нічого, що могло би вказувати на якісь об'єкти або дії тут (рис. 4: П, ІІІ). Накладки-бляшки головного убору було знайдено разом з розвалом посудини з попелом і кам'яним блюдом нижче ніг одного з похованих уздовж стіни з південного боку камери (рис. 4: ІІІ: V; Древности 1846, табл. ІІІ: 5), на тильній стороні бляшки М. Д. Іванишев вказав прилипли залишки світлих вовняних волокон. Належність бляшок (рис. 5: 13—17) жіночому церемоніальному головному убору власне не викликає заперечень (Клочко 1986, с. 21; Клочко, Васіна 2002, с. 94). Таке розміщення накладок у похованні вказує на те, що гіпотетично головним убором

з аплікаціями було накрито урну з прахом під час похорону. С. А. Скорий (1990, с. 73) вказує, що в камері були відсутні поховання коней і припускає їх поза межами кургану. Проте одне кінське поховання у камері є поряд з однією з бокових гробниць (рис. 4: ІІІ: IV; Древности 1846, табл. ІІІ: 4), щоправда слідів обладунку серед кісток коня і навколо не знайдено (Древности 1846, с. 10—11). Цебто коня поховали за обрядом, відмінним від скіфського. У гробниці, крім того, було знайдено декілька цілих кам'яних блюд і багато уламків їх. Д. М. Іванишев писав, що урни з попелом стояли саме на цих блюдах і були накриті мисками, які він назвав покришками, чим вони по суті в цьому разі й слугували (Древности 1846, с. 14).

Поховання за обрядом інгумації також не містять жодної специфічної скіфської прикмети. По-перше, за малюнком, ці поховання складно назвати випростаними (рис. 4: ІІІ), по-друге, автор розкопок вказує, що вони були буквально розчавлені завалом верхньої конструкції так, що домовина з дерева і глини з кістяком була всього 3 вершки¹ завтовшки, тож відновити форму черепів або кісток було неможливо, бо кістки перетворились або на прах, або на дрібні уламки (Древности 1846, с. 10). Поховання були здійснені у дерев'яних домовинах, обмазаних глиною або обкладених сирцевими цеглинами. Отже, фактично домовини були спресовані вагою верхньої конструкції і в такому стані пролежали 2,5 тис. років, тож робити висновки про позу кістяка за таких обставин і за результатами розкопок півторас-

1. 1 вершок = 4,445000 см.

Рис. 6. Бронзові орнаментовані шпильки з поховань Переп'ятихи (1—13) та з шарів і комплексів Хотівського городища (14—20). (1—13 — за Древности 1846; 14—19 — за Шелехань 2017; 20 — підйомний матеріал 2018 р.)

толітньої давнини ризиковано. До всього, за малюнком, майже всі скелети не мають вигляду, аби стверджувати про випростаний стан кінцівок, складається враження немов у домовину поклали вже закладке тіло (Древности 1846, табл. III). Подібні домовини без інвентарю і кісток М.Д. Іванишев виявив у сусідніх горбах-насипах, що оточували Переп'ятиху. Нічого схожого на скіфські кінські могили ні в самій Переп'ятисі, ні у колі гробниці не виявлено. Усі домовини основної поховальної конструкції були розташовані уздовж стін поховального простору (Древности 1846).

Дозволю собі припустити, що ніякого центрального поховання у гробниці Переп'ятихи не було. Біритуальний обряд, зафіксований тут, представляє поховальний обряд місцевого населення, натомість оригінальність і грандіозність споруди вказує на елітарність комплексу, в чому власне ніхто не сумнівався. З приводу

формування і походження обряду кремації в урнах доєднуюся до думки С. С. Бессонової (1994) про іллірійське походження цього обряду і побутування його протягом фіналу доби бронзи — раннього заліза на північному заході лісостепу і далі у лісовій зоні, зайнятій постчорноліськими і лужицькими культурами, певною мірою споріднених культур.

Кераміка. Оглянемо сукупно кераміку Хотівського городища і Переп'ятихи. Опубліковано всього п'ять посудин з Переп'ятихи, які розподілимо на типи, відомі на Хотівському городищі. Велика посудина — урна (Древности 1846, табл. IV: 3; Скорий 1990, с. 47, рис. 7: 1) — відповідає типові склянкоподібних Хотівського городища, цебто типу 3 кухонного посуду (Пецтиць 2017, с. 72—73, рис. 72). Одна ціла така форма з Хотова експонується у Музеї історії міста Києва (к. о. № А-1871). Орнаментований канелюрами черпак з високою ручкою

з відростком (Древности 1846, табл. V: 1; Скорий 1990, с. 47, рис. 7: 2) відноситься до типу кераміки з S-подібним профілем, цецбо типу 1 кухлів і келихів (Пефтиць 2017, с. 81, рис. 82). Урешті дві миски (Древности 1846, табл. V: 2, 3; Скорий 1990, с. 47, рис. 7: 3, 4), що слугували накривками урн у Переп'ятисі, відповідають найпоширенішому типу мисок з округлим профілем верхньої частини: тип 1, варіант 1 мисок (Пефтиць 2017, с. 78, рис. 75). Власне такі типи трапляються у нижніх шарах Хотівського городища і в заповненні землянки 1965 р. (Кравченко 2017а, с. 37; Пефтиць 2017, с. 86—87, рис. 90; 91), на обмазці якої знайдено рогову пластину з зображенням пантери (рис. 5: 18; Полідович 2017, с. 91—95, рис. 92).

Метал Переп'ятихи представлено зразками, що співвідносяться з різними культурними центрами (Древности 1846, табл. VI; VII; IX; Скорий 1990, рис. 4: 9; 5: 1, 19; 6: 8: 1—4, 6—16). С. С. Бессонова зазначає, якщо скіфські типи Переп'ятихи дуже розмиті у просторі від Туви до Середньої Європи, то є категорія речей, яка компактно має аналогії у культурах раннього і середнього гальштату Карпато-Подунав'я. Насамперед, ідеться про залізну лабрису, наконечник списа або дротика і великий залізний ніж, що вказують, імовірно, на іллірійську складову у формуванні місцевої культури (Бессонова 1994, с. 170).

З Хотівським городищем метал Переп'ятихи перегукується за наявністю ідентичних цвяхоподібних шпильок (рис. 6; Древности 1846, табл. VII: 3; пор.: Скорий 1990, рис. 4: 9; 6: 6—13; Шелехань 2017, рис. 62: 10, 11; 64: 17, 18), сережок з грибоподібним закінченням (Древности 1846, табл. IX: 7, пор.: Скорий 1990, рис. 6: 1—5; Шелехань 2017, рис. 64: 22), залізних ножів (Древности 1846, табл. VI: 5; пор.: Скорий 1990, рис. 8: 13, 14; Шелехань 2017, рис. 62: 4, 9; 63: 6, 7), розтиральника (Древности 1846, табл. VI: 1; пор.: Скорий 1990, рис. 8: 17; Кравченко 2017b, рис. 60: 1), точильного бруска з кварциту з отвором для підвішування (Древности 1846, табл. VII: 5; пор.: Скорий 1990, рис. 8: 18; Кравченко 2017b, рис. 59: 3), бронзового трилопатевого наконечника стріли з «жалцями» (Древности 1846, табл. VI: 2; пор.: Скорий 1990, рис. 8: 10, 11; Шелехань 2017, рис. 64: 9). Враховуючи, що в лісостепу і його прикарпатсько-верхньодністрянській контактній (гальштатській) зоні також поширені цвяхоподібні шпильки (Рыбалова 1961, с. 89—90; Скорий 1990, с. 37), у північній частині — грибоподібні сережки з цвяхоподібним закінченнями (Скорий 1990, с. 34—35; Лысенко 2004, с. 16, рис. 32: 17), і, пам'ятаючи про спільні корені керамічного комплексу цих культур, що сягають тшинецького кола (Лысенко 2004, с. 20—21), наявні аналогії щодо специфіки зведення оборонних споруд (Кравченко 2017с, с. 117), дозволю припустити, що група пам'яток

долини Віти й дотичні пам'ятки Київщини, як то Переп'ятиха і, можливо, Підгірці (рис. 1), є чимось на кшталт східного маргінального порубіжжя не тільки лісостепових культур, а й Полісся аж до Росточчя і, можливо, далі на захід. Наявність же речей скіфських типів, особливо таких яскравих, як хотівська пантера або аплікації з грифонами Переп'ятихи, попри ідентичне походження їх, має іншу причину. Цілком можливо, що поширення їх так далеко від Північного Кавказу пов'язано з попереднім періодом історії степової смуги — передскіфським, коли сформувалися шляхи сполучення у Північному Причорномор'ї. Цілком можливо, що власники цих речей були якимось чином задіяні у передньоазійських походах. Принаймні з появою скіфів на північному кордоні Правобережного Лісостепу зв'язки з Північним Кавказом припиняються, натомість пізніше з'являється інший напрямок торговельних зв'язків — з античними містами Північного Причорномор'я через гирло Дніпро-Бузького лиману. У першу чергу, варто наголосити на існуванні такого шляху до Ольвії.

ЯК РОЗПОДІЛЯЄТЬСЯ ТРАДИЦІЙНЕ Й ІННОВАЦІЙНЕ НА ЦИХ ПАМ'ЯТКАХ?

Перше, що варто відзначити, це те, що традиційність проявилася як спадок рис старожитностей Центрально-Східної Європи попереднього періоду. Це спосіб будівництва і будівельні матеріали, біригуальний поховальний обряд, ліпний посуд, статусні персональні металеві речі фракко-іллірійських типів, бронзові предмети традиційного костюма, металеві і кам'яні знаряддя, типові для попереднього часу (ідентичні точила з дрібнодисперсного матеріалу вказують на те, що не було зміни металу ріжучої зброї), кам'яні блюда і розтиральники.

Інноваційність розпадається на кілька категорій. Перша — технологія, що проявилася у влаштуванні оборони від кінноти, а не тільки від лучників, і появі нових типів стріл — так званих скіфських, що фактично стали примусовим імпортом. Іншими словами, інновації у технології стосуються сфери війни. Друга категорія — це імпорт. Ранній імпорт пов'язано із старожитностями Північного Кавказу, Близького Сходу і Малої Азії (хотівський хижак, грифони з Переп'ятихи, бронзові дзеркала, гагатові і пастові намистини), який сукупно можна назвати прикрасами і предметами туалету, тобто предметами розкоші (рис. 5). Пізній імпорт пов'язано з грецькими містами-державами. Це амфори — тара, кружальний столовий і кухонний посуд, що загалом можна назвати товарами для вжитку.

Обидві категорії інновацій пов'язано загалом із запозиченням чи винайденням і отри-

манням через торгівлю нових речей чи технологій, що не пов'язано з масовою міграцією носіїв інноваційних прикмет. У той же час традиційні риси свідчать про незмінність етнічного складу населення регіону часу існування обох пам'яток — Хотівського городища і поховального комплексу Переп'ятиха.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1879. О местоположении древнего Киевского Звенигорода. *Чтения исторического общества Нестора Летописца*. Киев, 1, с. 37-43.
- Бессонова, С. С. 1994. К вопросу об этнической специфике кургана Перепятиха. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V тыс. н. э. Материалы Международной археологической конференции (Тирасполь, 10—14 октября)*. Тирасполь: б. и, с. 168-171.
- Бессонова, С. С. 2001. Курганы ранньоскіфського часу на Київщині. *Прес-музей. Археологічні пам'ятки Фастівщини*, 10—11, с. 67-69.
- Болтрик, та ін. 2015. Болтрик, Ю., Ігначак, М., Ліфантій, О., Шелехань, О. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 222-245.
- Высотская, Т. Н. 1979. *Неаполь — столица государства поздних скифов*. Киев: Наукова думка.
- Витрувий Поллион, Марк. 1936. *Десять книг об архитектуре*. Пер. Ф. А. Петровского. Москва: Иностранная литература.
- Воронина, В. Л. 1964. Из истории среднеазиатской фортификации. *Советская археология*, 2, с. 40-54.
- Гаврилюк, Н. О. 2005. Рец.: Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента), *Археология*, 3, с. 101-110.
- Дараган, М. Н. 2005. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 256-261.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*, Киев: КНТ.
- Древности. 1846. *Древности, изданные временною комиссиею для разбора древних актов*. Киев: Литография И. Валбнэра.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2004. Варварские погребения Крыма 2 в. до н. э. — 1 в. н. э. *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 Международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории»*, с. 174-204.
- Ивакин, Г. Ю., Дараган, М. Н., Орлюк, М. И., Кравченко, Э. А., Куприй, С. А. 2005. Геофизические и археологические исследования Хотовского городища скифской эпохи. *Археологічні відкриття в Україні 2004 р.*, с. 400-406.
- Клочко, Л. С. 1986. Реконструкция конусоподобных головных уборов скифов. *Археология*, 56, с. 14-24.
- Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2002. Жіночий костюм населення Лісостепоного Правобережжя у скіфський час (Кієво-Черкаський регіон). В: Толочко, П. П. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: б. в., с. 92-94.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Кравченко, Е. А. 2017а. Джерельна база до вивчення Хотівського городища. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 13-52.
- Кравченко, Е. А. 2017b. Сировина, знаряддя і питання виробництва. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 53-60.
- Кравченко, Е. А. 2017с. Просторова характеристика: спеціальний простір — племінний простір — етнічний простір. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 115-124.
- Кравченко, Е. 2017d. Хотівське городище: спеціальний простір — племінний простір — етнічний простір. *Наукові записки*, 10: Освоєння простору: житло, поселення, регіон, с. 76-84.
- Кубишев, А. І., Скиба, А. Є., Скорий, С. А. 1995. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника. *Археологія*, 1, с. 100-111.
- Лысенко, С. Д. 2004. Погребения скифского времени Малополовецкого могильника. *Пресс-музей. Археологічні пам'ятки Фастівщини*, 20—21, с. 6-33.
- Манігда, О. В., Рудь, В. С. 2017. Топографічна зйомка городища раннього залізного віку в с. Хотів. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 142-148.
- Мурзін, В. Ю., Ролле, Р. 1996. Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 181-182.
- Петровская, Е. А. 1966. *Отчет о раскопках Хотовского городища за 1965 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1965—1966/19.
- Петровская, Е. А. 1967. Раскопки на Хотовском городище. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.*, с. 106-109.
- Петровская, Е. А. 1968а. Раскопки на Хотовском городище. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 112-113.
- Петровська, Є. О. 1968b. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. *Археологія*, XXI, с. 164-174.
- Пефтиць, Д. М. 2017. Керамічний посуд і проблема генези культури. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 69-89.
- Покровская, Е. Ф. 1947. *Дневник работы разведывательной группы экспедиции «Большой Киев» за время с 20.07 по 03.08.1947 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1947/27.
- Покровская, Е. Ф. 1948. *Отчет о раскопках у городища у с. Хотов в 1948 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1948/8.
- Полідович, Ю. Б. 2017. Пластина із зображенням хижаків у скіфському звіриному стилі. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 91-95.
- Рыбалова, В. Д. 1961. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху поздней бронзы и раннего железа. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Исследования по археологии СССР*. Ленинград: ЛГУ, с. 80-95.
- Сергеева, М. С. 2017. Антракологічні дослідження. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 104-106.

Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.

Скорий, С. А. 2002. Племена Восточноєвропейської Лесостепи в скифську епоху. В: Мурзин, В. Ю., Тоцев, Г. Н. (ред.). *Велика Скифія (курс лекцій)*. Київ: Запорожжє, с. 69-74.

Сокольський, Н. І. 1971. *Деревообробляюче ремесло в античних державах Северного Причорномор'я*. Москва: Наука.

Тереножкін, О. І. 1954. Курган біля с. Глеваха. *Археологія*, IX, с. 80-97.

Фабрициус, И. 1947. *Отчет о рекогносцировочной поездке в с.с. Хотов (Хотив) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11.06.1947 г.)*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1947/27.

Шелехань, О. В. 2017. Вироби з металу і питання хронології городища. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, с. 61-68.

Шрамко, Б. А. 1972а. Бельское городище — важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе. *Тезисы доклада на XV конференции Института археологии АН УССР*, с. 22-25.

Шрамко, Б. А. 1972b. Работы в бассейне Ворсклы и Северского Донца. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 328-329.

Шрамко, Б. А. 1975. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелено-будинская проблема. *Советская археология*, 1, с. 65-85.

Orlandos, A. 1968. *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs*. Paris.

Zanoci, A. 2015. Tipology and evolution of gates and access into early hallstattian fortress in Tisa-Dniester space. *Tirageti*, IX (XXIV): 1, p. 7-29.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1879. О местоположении древнего Киевского Звенигорода. *Chteniya Nauchnogo Obshchestva Nestora Letopistsa*. Kiev, 1, s. 37-43.

Bessonova, S. S. 1994. К вопросу об этнической спетсифике кургана Perepiatikh. In: *Drevneyshie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria V tys. do n. e. — V tys. n. e. Materialy Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy konferentsii (Tiraspol, 10—14 oktiabria)*. Tiraspol: b. i, s. 168-171.

Bessonova, S. S. 2001. Kurhany rann'oskifskogo chasu na Kyivshchyni. *Pres-muzei. Arkheologichni pam'yatky Fastivshchyny*, 10—11, s. 67-69.

Boltryk, Yu., Ihnachak, M., Lifantii, O., Shelekhan, O. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyshcha. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 222-245.

Vysotskaia, T. N. 1979. *Neapol' — stolitsa gosudarstva pozdnykh skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Vitruvii Polliion, Mark. 1936. *Desyat' knig ob arkhitekture*. Per. F. A. Petrovskogo. Moskva: Inostrannaia literatura.

Voronina, V. L. 1964. Iz istorii sredneaziat'skoy fortifikatsii. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 40-54.

Gavriluk, N. O. 2005. Retc.: Skoryi S. A. Skify v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi (problem dydeleniya iranskogo etnokulturnogo elementa). *Arheologiya*, 3, s. 101-110.

Daragan, M. N. 2005. Antichnaia keramika iz Khotovskogo gorodishcha skifskoy epokhi. In: Zuyev, V. Yu. (ed.). *Bospor'skiy fenomen. Problema sootnosheniia pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 256-261.

Daragan, M. N. 2001. *Nachalo rannego zheleznoogo veka v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi*. Kiev: KNT.

Drevnosti. 1846. *Drevnosti, izdannye vremennoiu komissiei dlia razbora drevnykh aktov*. Kiev: Litografiya I. Valbnera.

Zaytsev, Iu. P., Mordvintseva, V. I. 2004. Varvarskie pogrebeniia Kryma II v. do n. e. — I v. n. e. *Sarmatskie kul'tury Evrazii: problemy regional'noy khronologii. Doklady k 5 Mezhdunarodnoy konferentsii «Problemy sarmatskoy arkheologii i istorii»*, s. 174-204.

Ivakin, G. Iu., Daragan, M. N., Orliuk, M. I., Kravchenko, E. A., Kupriy, S. A. 2005. Geofizicheskie i arkheologicheskie issledovaniia Khotovskogo gorodishcha skifskoy epokhi. *Arkheologichni vidkrittya v Ukraini 2004 r.*, s. 400-406.

Klochko, L. S. 1986. Rekonstruktsiya konusopodobnykh holovnykh uboriv skifianok. *Arkheologhiia*, 56, s. 14-24.

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2002. Zhinochyi kostyum naselennya Lisostepovoho Pravoberezhzhia u skifskiy chas (Kyievo-Cherkaskyi rehion). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Suchasni problemy arkheologhiia*. Kyiv: b. v., s. 92-94.

Kovpanenko, H. T. 1981. *Kurhany ranneskifskoho vremeni v basseini r. Ros'*. Kiev: Naukova dumka.

Kravchenko, E. A. 2017a. Dzherelna baza do vyvchennia Khotivskoho horodyshcha. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, s. 13-52.

Kravchenko, E. A. 2017b. Syrovyna, znariaddia i pytannia vyrobnytstva. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, s. 53-60.

Kravchenko, E. A. 2017c. Prostorova kharakterystyka: spetsialnyi prostir — plemynnyi prostir — etnichnyi prostir. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, s. 115-124.

Kravchenko, E. 2017d. Khotivske horodyshche: spetsialnyi prostir — plemynnyi prostir — etnichnyi prostir. *Naukovi zapysky*, 10: Osvoieniia prostoru: zhytlo, poselennia, rehion, p. 76-84.

Kubyshev, A. I., Skyba, A. Ye., Skoryi, S. A. 1995. Pokhovannia skifskoho chasu Pyrohivskoho mohylnyka. *Arkheologhiia*, 1, s. 100-111.

Lysenko, S. D. 2004. Pogrebeniia skifskogo vremeni Malopolovetskogo mogilnika. *Press-muzey. Arkheologichni pam'yatky Fastivshchyny*, 20—21, s. 6-33.

Manigda, O. V., Rud', V. S. 2017. Topohrafichna zymka horodyshcha rannioho zaliznoho viku v s. Hotiv. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Hotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, p. 142-148.

Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1996. Skifs'ki mista u Lisostepu (do postanovky pytannia). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bil'ske gorodyshche v konteksti vyvchennia pam'yatok rann'ogo zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arheologiya, s. 181-182.

Petrovskaya, Ye. A. 1966. *Otchet o raskopkakh Hotovskogo gorodishcha za 1965 g.* NA IA NANU, f. 64, 1965—1966/19.

Petrovskaya, Ye. A. 1967. Raskopki na Khotovskom gorodishche. *Arkheologicheskiye issledovaniia na Ukraine v 1965—1966 gg.*, s. 106-109.

Petrovskaya, Ye. A. 1968a. Raskopki na Khotovskom gorodishche. *Arkheologicheskiye issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 112-113.

Petrovskaya, Ye. O. 1968b. Kurhan VI st. do n. e. bilia s. Ma-la Ofirna na Kyivshchyni. *Arkheologhiia*, XXI, s. 164-174.

Peftyts, D. M. 2017. Keramichnyi posud i problema henezy kul'tury. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, s. 69-89.

Pokrovskaya, Ye. F. 1947. *Dnevnik raboty razvedyvatel'noy grupy ekspeditsii «Bolshoy Kiev» za vremya s 20.07 po 03.08.1947 g.* NA IA NANU, f. 64, 1947/27.

Pokrovskaya, E. F. 1948. *Otchet o raskopkakh u gorodishcha u s. Khotov v 1948 g.* NA IA NANU, f. 64, 1948/8.

Polidovych, Yu. B. 2017. Plastyna iz zobrazhenniam hyzhaka u skifs'komu zvyrnomu styli. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Hotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, p. 91-95.

Rybalova, V. D. 1961. O svyaziakh Pravoberezhnoy lesostepnoy Ukrainy s Tsentralnoy Evropoy v epokhu pozdney bronzy i rannego zheleza. In: Gaydukevich, V. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii SSSR*. Leningrad: LGU, s. 80-95.

Serheieva, M. S. 2017. Antrakolichni doslidzhennia. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NANU, s. 104-106.

Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perepiatikh (do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.

Skoryi, S. A. 2002. Plemena Vostochnoevropeyskoy Lesostepi v skifskuyu epokhu. In: Murzin, V. Yu., Toshchev, G. N. (eds.). *Velikaya Skifiya (kurs lektsiy)*. Kiev; Zaporozh'ye, s. 69-74.

Sokolskiy, N. I. 1971. *Derevoobrabativayushcheie remeslo v antichnikh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Terenozhkin, O. I. 1954. Kurhan bilia s. Hlevakha. *Arkheologiya*, IX, s. 80-97.

Fabritsius, I. 1947. *Otchet o rekognastirovochnoy poezdke v s.s. Khotov (Khotiv) i Khodosovka (Khodosiyevka) po zadaniyu ekspeditsii «Bolshoy Kiev» (11.06.1947 g.)*. NA IA NANU, f. 64, 1947/27.

Shelekhin, O. V. 2017. Vyroby z metalu i pytannya khronologii Gorodyscha. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske gorodyshe (novitni doslidzhennya)*. Kyiv: IA NANU, s. 61-68.

Shramko, B. A. 1972a. Belskoie gorodishche — vazhnyi politicheskii i ekonomicheskii tsentr skifskoy epokhi v Vostochnoy Evrope. *Tezisy doklada na XV konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*, s. 22-25.

Shramko, B. A. 1972b. Raboty v bassejne Vorsky i Severnogo Donsa. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 328-329.

Shramko, B. A. 1975. Nekotorye itogi raskopok Belskogo gorodishcha i gelono-budinskaia problema. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 65-85.

Orlandos, A. 1968. *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs*. Paris.

Zanoci, A. 2015. Typology and evolution of gates and access into early hallstattian fortress in Tisa-Dniester space. *Tirage-tia*, IX (XXIV): 1, p. 7-29.

E. A. Kravchenko

COULD THE PERSONS BURIED IN PEREPIATIKHA BARROW BE THE LORDS OF THE HILLFORD OF KHOTIV?

North-West side of Forrest-Steppe zone had no high activity in historical events of the beginning of Iron Age, so the material culture of sites of these territories have had no sharp chronological rappers. They took places in aristocratic complexes just with appearance of Scythian in Middle Dnieper region. The article deals with two brilliant sites dating to the Early Scythian time — hillford of Khotiv and Perepiatikha burial mound. How is traditional and innovative on these sits divided?

The antiquities of the previous period in Central and Eastern Europe became a conservative feature

in the local material culture. This is a way of building and building materials, bi-ritual burial ceremony, hand-made pottery, prestigious personal metal things of the Thracian-Illyrian type, bronze details of a traditional costume, metal and stone tools, stone dishes and crackers.

Innovation is divided into several categories. The first is the technology of fortification, which was appeared in placement of defense from the cavalry, and not only from the archers, and the emergence of new types of arrows — so called Scythian, which in fact became a forced import. In other words, innovation in technology relates to the sphere of warfare. The second category is import. Early imports are associated with the antiquities of the North Caucasus, the Middle East and Asia Minor (Khotiv's predator, griffins from Perepiatikha, bronze mirrors, geshire and paste beads), which can be called jewelry and toilet items on the whole, that is, luxury items. Late imports connected with Greek policies. These are amphorae — containers of wine or other products, willing fineware and cooking pottery, which in general can be called consumer goods.

Both types of innovation are generally associated with adoption or inventing, as well as getting through trade of new things or technologies that are not associated with the massive migration of carriers of innovation features. At the same time, traditional features show that the ethnic characteristics of the population of the region are not unchanged at the time of being of both sits — hillfort of Khotiv and the funeral complex of Perepiatikha.

Keywords: Dnieper Right Bank Forrest-Steppe zone, Kyivan region, Early Iron Age, Scythian, Hillfort of Khotiv, Perepiatikha burial mound.

Одержано 18.12.2018

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KRAVCHENKO Evelina A., Candidate of History, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of NASU, Heroiv Stalingrada av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7238-7417, e-mail: evkravchenko@gmail.com.

Л. С. Клочко

ОБРАЗИ ЖІНОК У МИСТЕЦТВІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ КОСТЮМІВ СКІФ'ЯНОК

У статті йдеться про пам'ятки тореvтики IV ст. до н. е., на яких представлені жіночі образи. Вони часто створені за традиціями греко-скіфського мистецтва. Зображення жінок схематичне, узагальнене, але і так звані «портрети», і сюжетні композиції відбивають особливості вбрання скіф'янок, тому мають значний інформаційний потенціал для реконструкції різних компонентів убрання.

Ключові слова: антропоморфні образи у мистецтві Скіфії, ланки золотих ланцюжків, види і типи головних уборів, реконструкція вбрання скіф'янок.

Одна з наяскравіших сторінок буття населення Північного Причорномор'я у I тис. до н. е. — костюм, тому що ця категорія культури відбиває технічні та технологічні досягнення, зв'язки, соціальні відносини, вірування, звичаї, моральні норми, художні традиції, тобто, містить інформацію про матеріальну та духовні сфери життя соціуму. З метою реконструкції вбрання спеціалісти застосовують комплексний і компаративний методи дослідження писемних та археологічних матеріалів. Останні поєднують пам'ятки образотворчого та декоративного мистецтва: зображення божеств та героїв міфів, знімні прикраси, пластинки — апікації: їх розміщення у могилі *in situ*, (тобто так, як вони були колись розташовані на предметі), дозволяє уявити абрис головних уборів та силуети одягу, а також способи їх створення, а різноманітні комбінації оздоб — суспільну роль людини, її сімейний статус, належність до певної вікової групи.

Археологічні матеріали для реконструкції вбрання походять із поховань, тобто, є підстави говорити про відтворення парадного костюма,

© Л. С. КЛОЧКО, 2019

оскільки обряд захоронення є сакралізованим дійством — семантичним відповідником свята. За визначенням історика костюма П. Г. Богатирева: «Повсякденний одяг є, насамперед, річчю, а святковий — знаком» (Богатирев 1971, с. 39).

Зі скіфських курганів походять пам'ятки тореvтики із зображеннями жінок. Мабуть, їх сприймали як втілення Великої Богині, пра-матері, уособлення плодоносних сил природи. Аналіз образів дозволяє одержати різноманітну інформацію про жіночі костюми, щоб зменшити кількість гіпотетичних припущень при реконструкції.

Антропоморфізм увійшов до міфологічного мислення населення Скіфії у V ст. до н. е. (Бессонова 1983, с. 49). Спочатку було звернення до міксантропічних мотивів (сфінкси, горгони, силени, тощо), а також залучення до оформлення різних речей «масок» — зображень людської голови зі схематично наміченим обличчям. Умовні «маски» і надалі займали певне місце в декорі як основні чи допоміжні елементи. Згодом мешканці Скіфії використовували для оздоблення золоті прикраси, на яких представлені «портрети» — образи, які на відміну від «масок», наділені деякими рисами індивідуальної характеристики. Вироби розрізняються між собою художніми особливостями, оскільки виконані за взірцями мистецьких витворів, які походять із кількох виробничих центрів, отже відбивають творчі засади різних майстрів.

Трактування жіночих образів у мистецтві Північного Причорномор'я здійснено у греко-скіфському стилі. Серед його характерних рис відзначимо своєрідне поєднання реалізму та примітивізму, гіперболізацію деяких деталей, оригінальне композиційне вирішення сюжетів.

Н. А. Онайко підкреслила, що в творах «варварського» мистецтва особливо велику увагу приділяли зображенню голови (Онайко 1976, с. 173).

Жінки, які мешкали на землях Скіфії, включали до своїх костюмів витвори еллінських ювелірів. Мистецькі вироби ставали моделлю для відтворення схожих речей. Розглянемо жіночі портрети на деталях нашійних прикрас, знайдених в курганах поблизу с. Лазурці (Черкаська обл.), Софіївка (Херсонська обл.), Чкалове (Дніпропетровська обл.). Означені ювелірні вироби — ланцюжки, що складаються з окремих елементів — ланок-коробочок у формі мініатюрних трапецій з увігнутими бічними сторонами, доповнених підвісками (Клочко 2014, с. 112—118).

Знахідка з кургану поблизу с. Лазурці: абрис лицьової пластинки підкреслено мініатюрними опуклими прямокутниками. У площину ланки вписано антропоморфний образ: вузьким пружком окреслено контури обличчя з широкими вилицями, однією рельєфною лінією змальовані брови і ніс, окремо — невеличкий рот. Паралельно нижньому краю трапеції нанесено ряд невеличких опуклин, які, ймовірно, імітують разок намиста на ледь наміченій шиї. Облямівка на верхній стороні трапеції вимальовує обриси головного убору, який має вигляд зрізаного конуса, оберненого широкою основою догори. Квадратики обабіч обличчя нагадують прикраси покривала (рис. 1: 1). Архетипом зображення, ймовірно, є «портрети», виконані у геометричному стилі, характерному для мистецтва Пелопонесу в VII—VI ст. до н. е. Схоже трактовано обличчя «Володарки звірів» на деталях ланцюжка з Родоса. (Higgins 1974, tabl. 15a).

Жіночий образ вміщено на пластинках аналогічного ланцюжка, знайденого в похованні поблизу с. Софіївка (Херсонська обл.). Обрамлення контурів трапеції зроблено дрібними опуклинами. Але портрет виразніший, ніж на пластині, описаній вище, завдяки тоненькому пружку над бровами жінки. Можливо, рельєфними лініями на високому чолі позначено налобну стрічку (рис. 1: 2).

Схожі коробчасті ланки нашійної прикраси знайдено в кургані 2 (пох. 2) поблизу с. Чкалове (Дніпропетровська обл.). Контури пластинки з трьох сторін підкреслені опуклими квадратами, а нижня основа виділена ширшим рельєфним візерунком у вигляді зигзага, прокресленого тоненькою неглибокою лінією. Вище — разок намиста на шиї персонажа. У центрі мініатюри вміщено зображення злегка витягнутого обличчя з мигдалеподібними очима і великим ротом. Над чолом опуклими квадратами намічено убір, силует якого нагадує трапецію, обернену основою догори, а з двох боків меншими опуклинами позначено покривало (рис. 1: 3). Портрети на всіх пластинках

Рис. 1. Мініатюрні «портрети» на ланках золотих ланцюжків: 1 — курган поблизу с. Лазурці; 2 — курган поблизу с. Софіївка; 3 — курган 2 (пох. 2) поблизу с. Чкалове

свідчать про високу кваліфікацію художників, які працювали у Північному Причорномор'ї.

Отже, не дивлячись на умовність зображених портретів на мініатюрних пластинках, можна побачити головні убори різних видів: особливо чітко відображено покривало, а також — стрічку. Убір, обриси якого нагадують трапецію (чи зрізаний конус), обернену основою догори, мабуть, відповідає характеристикам калафа чи модія, а може стефани.

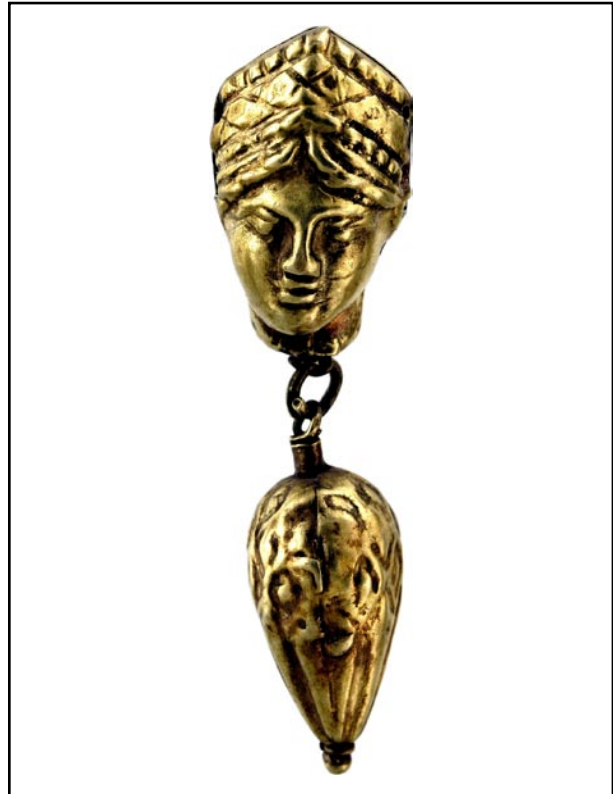
Дослідники античного мистецтва називають стефаною (від грецького στεφάνη — обід, вінець) убір у вигляді півмісяця (Фармаковский 1921, с. 41). Зображення жіночих голівок, увінчаних стефаною знайдено в похованнях скіф'янок. Найвідоміша знахідка з кургану 3 поблизу с. Велика Білозерка (Запорізька обл.): прикраса, зроблена у класичній манері, передає образ богині Гери. Приваблюють її видовжене обличчя з великими очима і повними вустами. Над високим чолом — хвилясті пасма волосся. На голові богині стефана, на поверхні якої — тонкі візерунки в техніці зерні та скані (Музей... 2004, с. 384, кат. 46).

Типологічно близькі до описаної оздобы — елементи ланцюжка з костюма жінки, поховання якої дослідили в кургані 34 (курганна гр. II), пох. 1 поблизу с. Софіївка (Херсонська обл.) — золоті підвіски. Кожна складається з трьох деталей: лицьовий бік — фігурна рельєфна пластина з антропоморфним образом, на звороті — напаяно гладеньку пластинку, зверху на виробі — петелька. На фронтальній пластині — рельєфне зображення жіночої голови, яку облямовує рифлений пружок — так позначено покривало. Двома смугами воно спускається вниз, підкреслюючи довгу шию жінки. Її обличчя вилицювате, знизу звужене, риси правильні: показано опущені очі, прямий ніс, пухкі вуста, заокруглене підборіддя. На голові — невисока стефана (рис. 2). Архетипом зображення є жіночі образи, відтворені в коропластиці та торевтиці майстрами Північного Причорномор'я та Середземномор'я (Кобылина 1984, с. 307, табл. CXVII).

Рис. 2. Зображення жіночої голівки в стефані (курган 34 поблизу с. Софіївка)

Рис. 3. Підвіска із зображенням жіночої голівки у стленгиді (курган 4 поблизу с. Новоселки)

Ще один тип портретних образів: жіночі голівки, зачіски яких прикрашені стленгідами (рис. 3). Такі убори зображені на деталях намиста з костюма скіф'янки, поховання якої досліднили в кургані 4 поблизу с. Новосілки (Черкаська обл.). Перед нами горельєфне відтворення жіночої голівки у вишуканій діадемі типу стленгіда (Вейс 1875, с. 38, 148, 194, рис. 28: 6). Художник показав гарний овал обличчя з правильними рисами, підкреслив високе чоло жінки, гармонійне поєднання діадери і зачіски. Ювелірні витвори зроблені за канонами еллінського мистецтва. Ланки нашійної прикраси з Новоселицького кургану привертають увагу досконалим виконанням.

Вінших манері та техніці виконані зображення жіночих портретів на підвісках — деталях намиста, знайдених в курганах: № 8 поблизу с. Вовчанське та № 1 (пох. 2) поблизу с. Володимирівка (Запорізька обл.) (Полин, Кубышев 1997, с. 9—10, рис. 8—9). Обидва типи оздоб близькі між собою: вирізані за контуром зображення жіночої голівки у стленгиді. На пластинках показано обличчя, риси якого не дуже добре «читаються» через стертий штамп. Але, імовірно, додатково була допрацьована стленгіда¹. Цей тип діадери, якщо судити за відоб-

раженням уборів на пам'ятках образотворчого мистецтва, не набув поширення у Північному Причорномор'ї. Але, якщо давній художник зображував стленгіду, то виділяв її декором. У даному випадку поверхня діадери прикрашена тоненькими пружками, паралельними до основи, на деяких уборах бачимо горизонтальні S-подібні мотиви. Поєднання стленгиди з калафом бачимо на голові богині, образ якої вміщено на кістяній пластині-деталі гребня з гробниці 4 у Гаймановій Могилі (Запорізька обл.) (Бідзіля, Полін 2012, 479, рис. 728).

Найяскравіші жіночі портрети бачимо на вирізаних за контурами зображення пластинок, які знайшли у кургані 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці (Сумська обл.) (Ильинская 1968, с. 48, табл. XXXVII: 1—10). На них представлено круглої виду жінку з повним підборіддям. Її обличчю надають виразності великі мигдалеподібні очі, форму яких підкреслюють зіниці. Дути брів з'єднані на перенісся, ніс короткий, широкий, рот з вибагливо піднятим кутиками губ. Висока пишна зачіска чи віялоподібний головний убір, як ореол, облямовує обличчя.

но метопіди — назва означає: посередині лоба — майже всі дослідники костюмів називають так золоту накладку з двома декоративними ярусами на поверхні та дірочками на верхньому краї та по боках, крізь які стрічку прикріпляли на шкіряну чи текстильну налобну пов'язку. Стленгіда — діадера, основною ознакою якої є три петлі на звороті виробу. Яскравим прикладом стленгиди є оздоба у вигляді хвилястих пасом волосся, знайдена в кургані Велика Близниця разом з калафом (с. Стеблівка на Таманському півострові).

1. М. Ростовцев, вивчаючи археологічні матеріали для реконструкції головних уборів скіф'янок — комплекти золотих прикрас, серед яких — стрічки та дугоподібні пластинки, запропонував, пов'язати ці декоративні елементи з античними головними уборами: стрічки з метопідами, а оздобу дугоподібної форми — зі стленгідами. Стосов-

Рис. 4. Жіночі образи на пластинках з кургану 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці

Волосся трактовано рельєфними лініями у вигляді тугих пасом, з-під яких вибиваються ніжні кучерики, а на двох пластинках показано коси. Але відмітимо, що грецькі жінки не заплітали волосся в коси — на всіх пам'ятках образотворчого мистецтва показано локони. Мабуть, давній художник відтворив зачіску, характерну для жінок цього регіону. Відомо, яким символічним змістом сповнене жіноче волосся у всіх індоєвропейських народів. Йому приділяли велику увагу, вважаючи зосередженням «жіночої сили». Спостереження етнографів свідчать, що заплітання та прикрашання кіс, було звичним у багатьох народів. Повернемося до зображень на «Вовківських» пластинках. На шії жінки — разок з намистин і підвісок. Крім того, аналіз деяких портретів (жінка з кучерями) дозволяє припустити, що серед пасом волосся зображено кільцеподібні сережки (рис. 4). В. Іллінська припускала, що для створення цих жіночих образів, давній майстер мав взірць: «...пластинки та медальйони із зображенням богині Деметри з пишною зачіскою та намистом, або, можливо, голови Афін у крилатому шоломі з локонами, що спускаються з-під нього» (Іллінская 1968, с. 143).

Пропоную ще одну версію щодо архетипу, за яким було створено «портрет»: образи деяких еллінських міфічних персонажів у так званих пишних стефанах. Найяскравіші пам'ятки — фігурні посудини із Фанагорії. Йдеться про лекифи, оформлені скульптурними зображеннями Афродіти, Сирени, Сфінкса (Фармаковский 1921, с. 39). За Б. Фармаковським, ці художні витвори є «характерним явищем перехідної епохи V—IV ст. до Р. Х.». Акценти у створених образах зроблено на головні убори та волосся, щоб підкреслити ідею безсмертя та вічного світла (Фармаковский 1921, с. 41). Головний убір, представлений на «вовківських» пластинках, можна зіставити зі стефанами, які, ймовірно, в цей час все частіше з'являються в парадних костюмах скіф'янок у Північному Причорномор'ї.

Рис. 5. Реконструкція стефани за знахідками у кургані 1 (1897 р.) поблизу с. Вовківці

Аналіз мініатюрних «портретів», форми виробів та ситуації їх знайдення — все це дозволяє накреслити деякі пунктирні лінії для реконструкції головного убору, оздобленого цими золотими аплікаціями. Зафіксовано 28 екземплярів, розміри 35 × 44 мм. Абрис верхнього краю пластинок нашоветує на думку про плавну лінію оформлення завершення убору, що є властивістю стефани. Якщо припустити, що убір такого типу оздобили пластинками, то логічно буде розмістити аплікації трьома рядами, підкреслюючи контури верхнього краю (адже традиційно саме фронтальна частина була виділена декором) (рис. 5).

Зображення жіночих голівок дозволяють виявити деякі регіональні особливості зачісок, навіть ідеал жіночої краси (кругле обличчя, великі очі), але не подають інформації про функції божества, якому були властиві ці риси. Можливо, перед нами втілення богині плодючості (в широкому сенсі), адже цей культ є найбільш поширеним у давньому світі. Тим більше, що головний убір на «портреті» нагадує стефану, притаманну богам життєдайних сил природи — Деметри, Афродіти. Можливо, прикраси на уборі є емблемами богині, наділеної особливою функцією: оберігати воїнів. Ймовірно, такою уявляли Аргімпасу — богиню любові, покровительку скіфських царів (і, напевне, всіх, хто належав до «касти» воїнів (Бессонова 1983, с. 101). Адже прикраси знайдено у похованні чоловіка, біля його ніг. Це був сакральний убір — подарунок чоловікові від дружини, мабуть, з метою подання йому «благословіння», захисту у потойбічному світі.

Головні убори скіф'янок почали досліджувати ще на початку ХХ ст. Але було відомо тільки кілька сюжетів, персонажі яких — скіф'янки, що уособлюють божества. Йдеться про пластинки зі сценою «адорації» (кургани Чортотлик, Верхній Рогачик, Куль-Оба); «божественного шлюбу» (курган Кагагодеуашх); наверхників із зображенням крилатої богині (курган Александрополь).

П. К. Степанов у 1916 р., досліджуючи зазначені пам'ятки, застосував спосіб збільшення фотографій творів торевтики, на яких представлені образи жінок. Щодо головних уборів, то П. К. Степанов виділив три типи: 1) кокошники; 2) конічні; 3) митри. Автор зробив висновки аналізуючи тільки зображення і не залучив знахідки декоративних елементів (Степанов 1916, с. 15, 40). Пізніше, у 1917 р. М. І. Ростовцев зібрав відомості про золоті та срібні прикраси головних уборів і зіставив їх із зображеннями. Науковець дійшов висновку, що у костюмі скіф'янки, похованої в кургані Чортотлик, був так званий «елліно-скіфський» головний убір, який поєднував характеристики конічного і циліндричного (Ростовцев, Степанов 1917, с. 63, 100).

У 1921 р. опубліковані дослідження Г. Н. Боровки. Вчений реконструював два типи головних уборів — циліндричний та конусоподібний — на основі ретельного вивчення декоративних виробів, знайдених у похованнях кургану Чортотлик, та зображень жінок на золотих аплікаціях. Циліндричний убір одержав назву «скіфський калаф». Для його оздоблення використали видовжені золоті стрічки з рельєфними візерунками. Конічний убір прикрашали аплікації різної форми. Уявлення про конусоподібний убір можна скласти, аналізуючи знахідки з кургану Карагодеуашх: трикутна пластина — оздоба конічної шапочки, та її зображення як деталь парадного вбрання.

Обидва типи уборів — циліндричний та конічний — доповнювали покривалами (Боровка 1921, с. 172, 178).

Дослідження істориків костюма та етнологів, а також практичні спостереження етнографів, дозволяють розподілити всі об'єкти, що належать до категорії «головні убори», на такі види: платові, стрічкові та шапки. Заслужує на увагу думка Г. С. Маслової про те, що окремим видом уборів слід вважати корони різної форми та близькі до них типи, наприклад, стефану (Маслова 1984, с. 181). Різниця між шапкою і короною: остання не має денця, тобто, верхівка убору не закрита. Загалом, таку систематизацію уборів здійснено за їх загальним виглядом та утилітарними властивостями. Запропонована класифікація є універсальною. Етнолокальні особливості головних уборів відбивають металеві оздоби, які прикріплювали до декорованої поверхні.

Найбільше зображень та прикрас свідчать про поширення різних типів шапок циліндричної форми. Вони мають давнє походження і були відзнакою (соціального і сімейного статусу, суспільної ролі тощо) у костюмах чоловіків і жінок із різних племен. Назва убору грецькою — *полос* (πόλος) — означає вісь, небесне sklepinня. Полоси були призначені для демонстрації естетичних знаків — декоративних елементів. **Полос**, ймовірно, є загальною назвою для всіх уборів, форма яких походить від циліндра. З часу згаданих вище досліджень значно зросла кількість археологічних знахідок — металевих оздоб. Результатом їх вивчення та зіставлення із зображеннями є реконструкції уборів, які отримали назву: *полос*, «скіфський» і «грецький» калаф, модій, а також — «тіара» (Клочко 2013, с. 19—28).

Визначення «циліндричний» не зовсім точне, адже в дійсності форми шапок складніші і не завжди відповідають строгим рамкам геометричної фігури, тобто циліндру. Але цей термін — циліндричний — дозволяє знайти закономірності в створенні уборів, зрозуміти принципи їх модифікації. Значний інформаційний потенціал щодо головних уборів, а також інших компонентів костюмів мають сюжетні композиції. Вони створені за схемами, які представляють варіанти сюжету «богиня на троні» — фронтальний ракурс або профільний. Образи вирізняють етнографічні деталі у зображенні вбрання.

Вигляд та властивості *полоса* можна уявити, аналізуючи пам'ятки, на яких вміщено образи жінок. Насамперед, привертає увагу знахідка з кургану 4 поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.), розмірами: 365 × 98 мм, яка, ймовірно, прикрашала головний убір, акцентуючи його циліндричну форму (Музей... 2004, с. 376, кат. № 22). На поверхні так званої Сахновської пластини подано рельєфну багатофігурну композицію, центральний персонаж якої — богиня, вбрана

у пишній костюм його домінантою є полос — висока циліндрична шапка з плоским верхом. Нижній діаметр головного убору відповідає окружності голови, а зверху убір трохи ширший. Отже, характерна ознака полоса — невелика різниця між нижнім і верхнім діаметрами. Привертають увагу ще деякі деталі: створення комплекту, який включає, крім полоса, покривало та налобну стрічку (рис. 6). Звернемо увагу на те, як носили покривало — під полосом. Але відомі зображення, на яких видно, що поривало накидали зверху на полос чи інший убір. Поєднання трьох видів уборів у вбранні пов'язано, мабуть, зі зміною соціального чи сімейного статусу власниці. Убори об'єднували, створюючи ансамбль з метою демонстрації статусних та етнолокальних характеристик убрання.

«Картинка» на Сахновській пластині містить відображення культово-міфологічної сцени, можливо, пов'язаної з вшануванням богині Аргімпаси. Вона представлена у складному ракурсі — напівобернена вліво: голова і погруддя показані фронтально, а вся постать — у профіль. Розглянемо наплічне вбрання скіф'янки: рельєфними лініями зображені широка сукня з глибоким вирізом, призьбрана на грудях, довгими рукавами: вони зібрані навколо зап'ястя тоненькими браслетами (бачимо два вузьких пружка навколо руки). Верхній одяг — об'ємний довгий халат. Поли його облямовували гладенькі, досить широкі смуги. Халат накинутий на плечі жінки, тому рукав вільно звисає дотолу.

Повернемося до полосів. Убір цього типу, оздоблений двома рельєфними поясками, увінчує богиню, зображену на сережках з кургану 2, пох. 6 поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.) (Лесков 1974, с. 87—88).

Схожий убір, але з начільною стрічкою, прикрашеною короткими насічками, бачимо на голові богині, образ якої подано на сережках з кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.) (Мозолевський 1979, с. 200—205). Цікаво, що одяг жінки — іонійський хітон, підперезаний широким паском під грудьми (с. Любимівка), або перев'язаний хрестоподібно (Товста Могила). Тобто, зображення створені за схемами, властивими для творчості грецьких художників (фронтальний ракурс, поза оранти, грецький одяг), але місцеві майстри вносили «етнографічне забарвлення» у змалювання божества, зробивши акцент на головному уборі — полосі.

З циліндричними уборами пов'язані декоративні елементи, які відбивають особливості форми: здебільшого прямокутні пластинки, смужки, стрічки, обідки з підвісками тощо. Зазначені декоративні деталі є «формотворчими», тому що чітко відбивають особливості поверхні, на якій їх прикріпляли. Аналіз оздоб дозволяє визначити певні пунктирні лінії, за якими можна відтворити головний убір. «Формотворчі» прикраси використовували для різ-

Рис. 6. Зображення жінки у парадному костюмі — центральний персонаж в композиції на золотій пластині з кургану 4 поблизу с. Сахнівка

них варіантів циліндричних уборів — полосів, модіїв та калафів.

Викликають цікавість золоті оздобы з рельєфними орнаментами, виконаними в техніці витискування: пластини різного розміру, зафіксовані біля черепа скіф'янки, поховання якої досліджено в кургані 22 (п. 1) поблизу с. Вільна Україна (Херсонська обл.) (Лесков 1974, с. 87). Інтерпретація знахідок лягла в основу реконструкції полоса, а також складових комплекту: покривала та налобної стрічки. Її (тобто, стрічку) прикрашала довга пластина, так звана метопіда, з рельєфним візерунками на поверхні, розміщеними на двох ярусах. Верхній — рослинний орнамент, а нижній — смуга з овів. Це традиційне оформлення метопід. По боках та зверху на пластині пробиті отвори для пришивання її до основи — текстильної або шкіряної стрічки. Але зараз зосередимо увагу на 12 аплікаціях, які були декором шапки. Серед них — 4 дугоподібні пластини, на яких відтиснуто орнамент — протистояння міфічних істот: сфінкса (зліва) і грифона (справа), 4 вузькі ажурні прямокутні пластини з аналогічною сценою, а особливою вишуканістю вирізняються візерунки на ажурних смугах: в центрі декоративного поля — схематичне зображення дерева, на гілках якого сидять птахи, а обабіч від дерева — тонкі хвилясті лінії, які

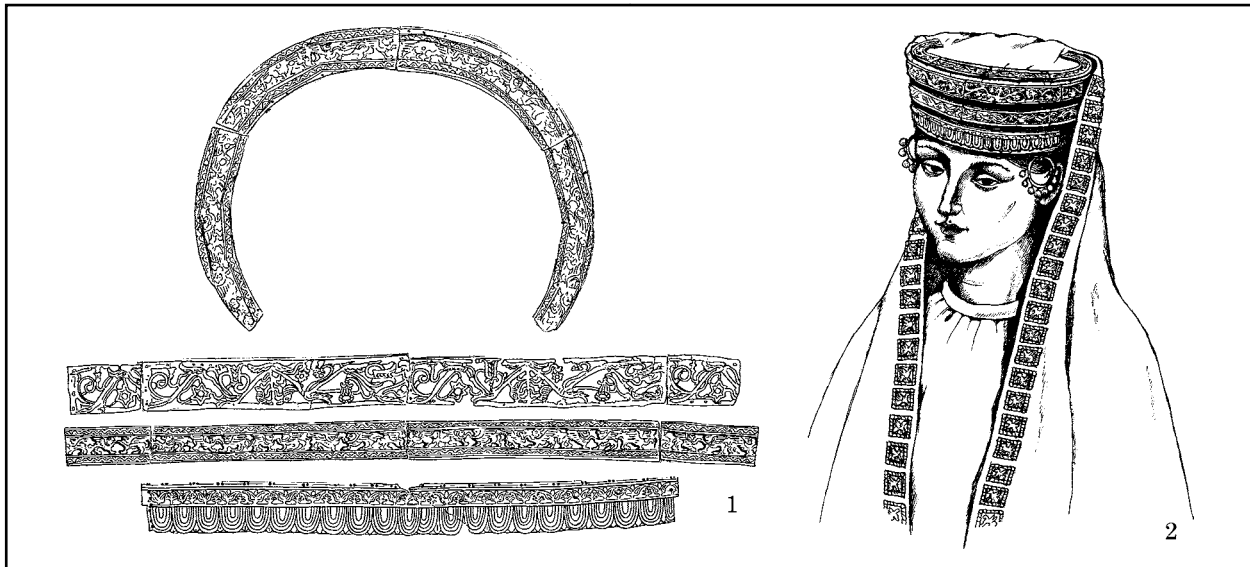

Рис. 7. Декоративні елементи та реконструкція полоса з кургану 22, поховання 1 поблизу с. Вільна Україна: 1 — макетування розміщення золотих прикрас на стінках та «маківці» полоса; 2 — комплект головних уборів: налобна стрічка, полос, покривало

імітують гілки пагони з квітами. Пластини-аплікації виконані в техніці витискування з наступним наскрізним прорізанням. По периметру пробито отвори для пришивання до основи. Пластини, про які йдеться, виділяються характером вигину — кожна з них становить частину окружності. Застосувавши метод макетування, можна уявити контури фігури, створеної з'єднаними між собою пластинками (рис. 7: 1). Як бачимо, це дуга, між кінцями якої великий проміжок. Очевидно, аплікації були прикріплені на маківці циліндричної шапки. Розміри верхньої основи — 780 мм (розрахований при макетуванні), а нижньої — 560—600 мм (середній розмір голови). Стінки убору спереду і з боків прикрашали ряди золотих смуг. Верхній ряд — ажурні пластини з рослинним візерунком (довжина 448 мм), а нижче — накладки із зображенням грифона і сфінкса (довжина фризу — 388 мм). Висота убору — 70—100 мм. До комплекту уборів входило покривало. Воно закривало неприкрашену частину шапки. Декоративні елементи покривала — прямокутні пластинки із зображенням грифона. Їх нашивали по краях відрізу тканини (рис. 7: 2) (Клочко, Іваненко 2017, с. 45).

Крім назви **полос**, (про його характеристики було сказано вище), фахівці, описуючи головні убори, які носили жінки в Північному Причорномор'ї, застосовують термін **калаф** (грецьк. κάλαθος — корзина). Аналіз мистецьких пам'яток дає можливість уявити вигляд калафа саме за такими характеристиками: убір нагадує кошик з вузьким денцем (або зрізаний конус, обернений широкою основою догори), тобто при зіставленні верхнього і нижнього діаметрів фіксуємо значну різницю між ними. Наприклад, зображення уборів на творах торевтики: срібному блюді з Чортomla — боги-

ня в позі Оранти, торкається країв убору; кінському налобнику з кургану Цимблєка, підвісках з кургану Велика Близниця (нерейди на гіпокампах), пластинках з кургану Велика Близниця — фігура танцівниці, зображення крилатої богині з завитками аканфа замість ніг (Артамонов 1966, табл. 179, 296, 300, 267, 308) Прикраси для оформлення «класичного» калафа знайдені у похованні жінки в кургані Старший брат, групи Трибратніх курганів (с. Огоньки, Крим) (Трейстер 2008, с. 112—113).

За прикрасами, знайденими у похованнях скіф'янок, реконструйовані головні убори, які мають ознаки **калафа** — невисокі, розширюються догори, з увігнутими стінками (нагадує зрізаний конус обернений широкою основою догори). Але ці убори відрізняються від «класичних» калафів пропорціями: нижня основа дорівнює окружності голови, а верхня — помітно більша. Крім того, убори належать до розряду шапок, бо їх вирізняє опукла верхівка. Реконструкції таких шапок зроблені завдяки точній фіксації в похованнях золотих пластин різної форми. Наприклад, привертають увагу набори декоративних елементів з курганів 22 поблизу с. Кам'янка (Миколаївська обл.), Тетянина Могила (Дніпропетровська обл.) (Клочко, Гребенников 1982, с. 35—45; Клочко, Мурзін, Ролле 1991, с. 48—52). Залишки уборів добре зберегли не тільки їх контури, а й місце кожної пластинки — аплікації. Можливо, до таких шапок більше підходить назва **модій** (грецьк. μόδιος; лат. modius): як зазначено в деяких словниках, це головний убір схожий на калаф.

Дугоподібний виступ над чолом вирізняє ще один тип циліндричних уборів. За визначенням П. К. Степанова це так звані «кокошники». Інформацію про вигляд таких уборів можна вилучити, аналізуючи сцени адорації

Рис. 8. Золоті пластинки із зображеннями «сцени адорації»: 1 — мініатюра з кургану Чортомлик; 2 — аплікація з Мелітопольського кургану; 3—4 — пластинка з кургану 4 поблизу с. Носаки

(одне з умовних означень сюжету) на золотих пластинках: в рамці з овів вміщено зображення жінки в ошатному вбранні, яка сидить на троні, та юнака, що стоїть перед нею, тримаючи ритон (рис. 8). У руці жінки дзеркало — атрибут богині Аргімпаси. Обоє учасників дійства показано у профільному ракурсі, але давній художник зумів передати особливості форм головного убору, плечового та поясного одягу. Почнемо з голови: над чолом скіф'янки — невисока циліндрична шапочка з дугоподібним вигином спереду нагадує стефану. Археологічні знахідки — декоративні засоби для оформлення фронтальної частини полоса є джерелом для реконструкції головних уборів у вбранні представниць скіфської еліти. Найпишніший декор вирізняв полоси, відтворені за матеріалами з курганів Товста Могила поблизу м. Покров, Чортомлик (Дніпропетровська обл.), № 22 (п. 2) поблизу Вільна Україна, № 9 поблизу с. Мала Лепетиха (Херсонська обл.), Великий Рижанівський (Черкаська обл.) тощо. Ці циліндричні убори мають ознаки **полосів**, а їх варіативні особливості варто зафіксувати за «іменем» кургану.

Більш скромні прикраси полосів зафіксовані у похованнях жінок, що не належали до найвищих щаблів суспільства (курган 16, пох. 2 поблизу с. Златополь, Запорізька обл.) (Клочко, 1982, с. 123, рис. 3).

Розглядаємо мініатюру далі. Жінка одягнена у довгу сукню з рукавами, які закривають руки до зап'ясть і збираються на манжету (чи прикрашені широкими браслетами?). Одяг широкий, під самою шиєю призбираний так, що утворюються складки. Зараз відомо вже 7 реплік цього сюжету: пластинки знайдено в курганах Куль-Оба (Крим), Чортомлик (Дніпропетровська обл.); Верхній Рогачик, Перший Мордвинівський (Херсонська обл.); Мелітопольський, № 4 в уроч. Носаки, Огуз (Запорізька обл.). Усі вони, мабуть, були виконані з однієї матриці, але часто зображення доробляли, коли з якихось причин воно виявлялось нечітким. Тому трактування образів цієї сцени відрізняються один від одного деякими дета-

лями. Наприклад, оформлення коміра сукні — тоненький пружок, під яким збирається тканина, що утворює стан одягу. У деяких випадках комір відтворений так, що видно шию жінки (мініатюра з кургану Куль-Оба). Інколи впадає в око, що комір щільно охоплює шию богині, а пружок досить широкий (пластинки з курганів Чортомлик та Мордвинівський) (рис. 8: 1). Ще одне зображення: комір має вигляд опуклого тоненького валика, що відстовбурчується від шиї (пластинки з Мелітопольського кургану та поблизу с. Носаки) (рис. 8: 2—4). Такі ж деталі можна відзначити і у передачі рукавів: то широкі манжети, то невиразні смужки навколо зап'ясть. Можна припустити, що художник, доробляючи зображення безпосередньо на пластинках чи на матриці, показував відомі йому елементи вбрання. Отже, маємо інформацію про різні форми комірів та завершення рукавів.

Аналіз мініатюри зі «сценою адорації» дозволяє одержати інформацію про один з типів поясного одягу. Так, на деяких пластинках цієї серії (наприклад, з Мелітопольського кургану, № 4 поблизу с. Носаки) добре видно такий елемент костюма як спідниця. Її вирізняє вшита посередині полотнища повздовжня планка, з двох боків якої створені поперечні складки, змальовані дугоподібними лініями (рис. 8: 2—4). Схожий одяг (з поперечними драпіровками) зображено на «жінці перед курильницею» (циліндрична печатка з колекції Клерка) (Руденко 1952, рис. 23). Спідниці, імовірно, мали статусний характер, їх носили поверх сукні.

Верхній одяг скіф'янки — персонажа «сцени адорації» — довгий халат. Художник показав його накинутим на плечі. Поли халата прикрашені по краю смугами, можливо, так позначено опушка з хутра. Профільне розміщення образів у композиції дозволяє бачити один рукав одягу: він підкреслено довгий — сягає долівки. Привертає увагу передплічна частина рукава: поперечною смугою, мабуть, позначено лінію пришивання рукавів до стану халата. Це спостереження дає змогу уявити спосіб формування стану: його утворювали два полотнища, пе-

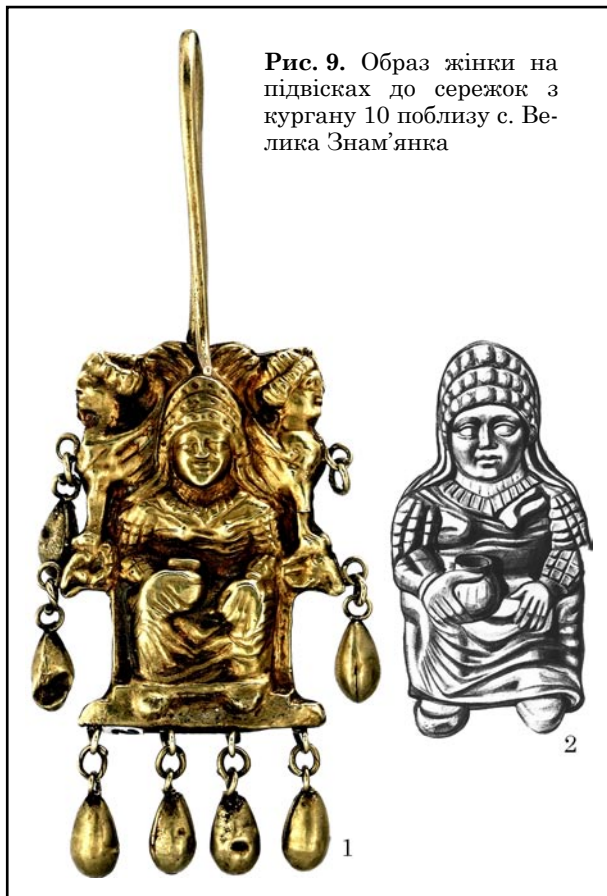

Рис. 9. Образ жінки на підвісках до сережок з кургану 10 поблизу с. Велика Знам'янка

рекинуті через плечі, зшиті на спині та з боків, у передпліччі пришиті рукава. Це так званий тунікоподібний крій (Клочко 1992, с. 97).

Довжина рукавів — ознака належності до верхівки суспільства. Зображення наплічного одягу з гіперболізовано довгими рукавами або їх імітацією бачимо в костюмах племен Передньої Азії, зокрема — у вбранні представників Ахеменідської еліти. У Пазирикських курганах знайдено жіночі шуби з вузькими рукавами, розмір яких перевищує довжину руки. Ще одна знахідка — так званий «Катандинський фрак» (одяг чоловічий чи жіночий?) — одяг вирізняють, крім інших деталей, надто вузькі рукава (Полосьмак, Баркова 2003, с. 44, рис. 2: 17; с. 59, рис. 2: 31). Гіперболізація деталей одягу, втрата його практичності — все це властиво представникам соціально неоднорідного суспільства. За словами Н. І. Гаген-Торн, «Одяг символічний... самим кроєм, що відображає, символізує суспільне значення» (Гаген-Торн 1960, с. 51—52).

Дугоподібний контур фронтальної частини підкреслено в уборі на голові богині, представленій на пластинках — деталях сережок, знайдених в кургані 10 поблизу с. Велика Знам'янка (Запорізька обл.) (рис. 9). Жінка зображена в опатному вбранні, сидить у величній позі на троні, руки лежать на колінах, правою рукою підтримує посудину з округлим корпусом. Художник показав кругле, злегка витягнуте

обличчя з крупними рисами, спокійним виразом. Очі жінки опущені, на устах — легка усмішка. Викликають цікавість деякі подробиці костюма. Насамперед, головний убір: він нагадує і шапочку з куполоподібним завершенням, і стефану завдяки абрису верхнього краю. На мій погляд, більше аргументів має версія, що на голові богині — стефана. Як сказано вище, убори такого виду увійшли до складу святкових костюмів скіф'янок і це відбилося в оформленні полосів дугоподібними елементами. Убір досить низько насунутий на чоло, плавною дугою вигнутий над бровами. Декор на площині убору — дрібні заглиблені кружальця зосереджені в трьох зонах, відокремлених одна від іншої опуклими лініями. Ще одна деталь, яка вирізняє зображення костюма: на плечах жінки по дві стрічки — оздоба убору чи давній художник показав покривало? Убір, доповнює перелік усіх зображень і є аналогією для реконструкції за матеріалами з поховання 4 у «Великому кургані» М. І. Веселовського (поблизу с. Лепетиха, Херсонська обл.) (Клочко, Васіна 2002, с. 150—169). Вироби — унікальні, хоча нагадують деталі оформлення цілком різних за типом головних уборів: 2 вузькі золоті смужки, до яких прикріплено вирізані за контуром рельєфні зображення сфінксів. Вони розміщені перпендикулярно до основи так, що на одній стрічці міфічні істоти обернені обличчям вліво, а на другій — вправо. Обидві стрічки дугоподібно зігнуті, тобто, мабуть, зберегли обриси предмета, до якого були припасовані. Конттури стрічок з рельєфними зображеннями сфінксів з пох. 4 у кургані М. І. Веселовського свідчать, що їх використовували для художнього завершення убору з дугоподібно вигнутою налобною частиною. За обрисами, завдяки заокругленню, він нагадує стефану. Площину між її нижнім і верхнім краями заповнили аплікаціями — смугами із золотих пластинок (рис. 10).

Привертає увагу і вбрання богині, зображеної на сережках з Великої Знам'янки. Вона одягнена у сукню — глухе, накладне вбрання з довгими рукавами. Добре позначені такі деталі: виріз трикутної форми, оздоблений короткими рельєфними лініями. Можливо, імітація нашитих пластинок — аплікацій. Прикраси рукавів — поздовжні смуги від плеча до зап'ястя. Саме на ділянці, де закінчуються рельєфні оздобы, були лінії пришивання рукавів до стану, який утворювали центральне полотнище та дві боковини. Рельєфними лініями підкреслені складки одягу, з-під якого видно носки черевиків.

Образ богині в опатному вбранні вміщено на пластині, яка була прикрасою конусоподібного головного убору. Йдеться про знахідку в похованні жінки, яка належала до верхівки синдо — меотського суспільства (курган Карагодеуашх, м. Кримське, Прикубання) (Вахтина 2018, 164—171). Час захоронення небіжчиці збігається з хронологічними рамками

Рис. 10. Реконструкція головного убору за знахідками з поховання 4 у «Великому кургані М. І. Веселовського» (поблизу с. Лепетиха)

зведення відомих скіфських царських курганів (340—315 рр.). Тобто, синдо — меотські і скіфські пам'ятки належать до одного кола. Пластина — прикраса головного убору відповідає характеристикам творів греко-варварського стилю. Як сказано вище, Г. Н. Боровка мав за взірць цю аплікацію, щоб визначити певні параметри для реконструкції конусоподібних уборів. Отже, перед нами золота пластина у вигляді витягнутого трикутника (висота 21 см). На ній у трьох ярусах показано сцени, інтерпретовані як «шлюбний бенкет». Центральний персонаж — жінка в опатному вбранні, на голові якої високий конічний ковпак (рис. 11). Дослідники відмітили збіг деяких деталей у оформленні аплікацій — реальної знахідки та відтвореної на ній: тричленна композиція, дугоподібний нижній край та гострокінцеве завершення. Отже, пластина є ґрунтовною підставою для реконструкції конусоподібного убору, а його зображення — підтвердженням правильності наших уявлень про зовнішній вигляд та параметри шапок зазначеної форми. Хоча поки що трапилась тільки одна знахідка, яка незаперечно належала до декору конічних шапок, але, як свідчать різноманітні документи (образотворчі та археологічні матеріали), такі

Рис. 11. Зображення жінки в опатному костюмі на пластині з кургану Карагодеуаш (м. Кримське, Прикубання)

убори були властиві різним племенам (Клочко 1986, с. 14—24). На території Скіфії у костюмах жінок конусоподібні убори з'явилися ще за часів архаїки: з окремих пластинок створювали композиції, які підкреслювали абрис (трикутник) передньої площини убору. У V—IV ст. до н. е. у творчості населення Скіфії бачимо нові образи та принципи оформлення уборів: декоративне поле розділяють на зони чи яруси орнаментальними смугами, між якими вміщують ритмічні ряди однорідних образів. Візерунки підкреслюють пропорції шапок. За декоративними елементами, зафіксованими в похованнях скіф'янок, реконструйовано різні варіанти конічних уборів. Яскравими прикладами є реконструкції з курганів: Чортотлик, Бердянський, Мордвинівський, № 3 поблизу с. Богданівка (Херсонська обл.), № 4 поблизу с. Ізобільне (Дніпропетровська обл.). Вони належали жінкам з різних соціальних верств. Можливо, це пов'язано зі специфічними функціями шапок

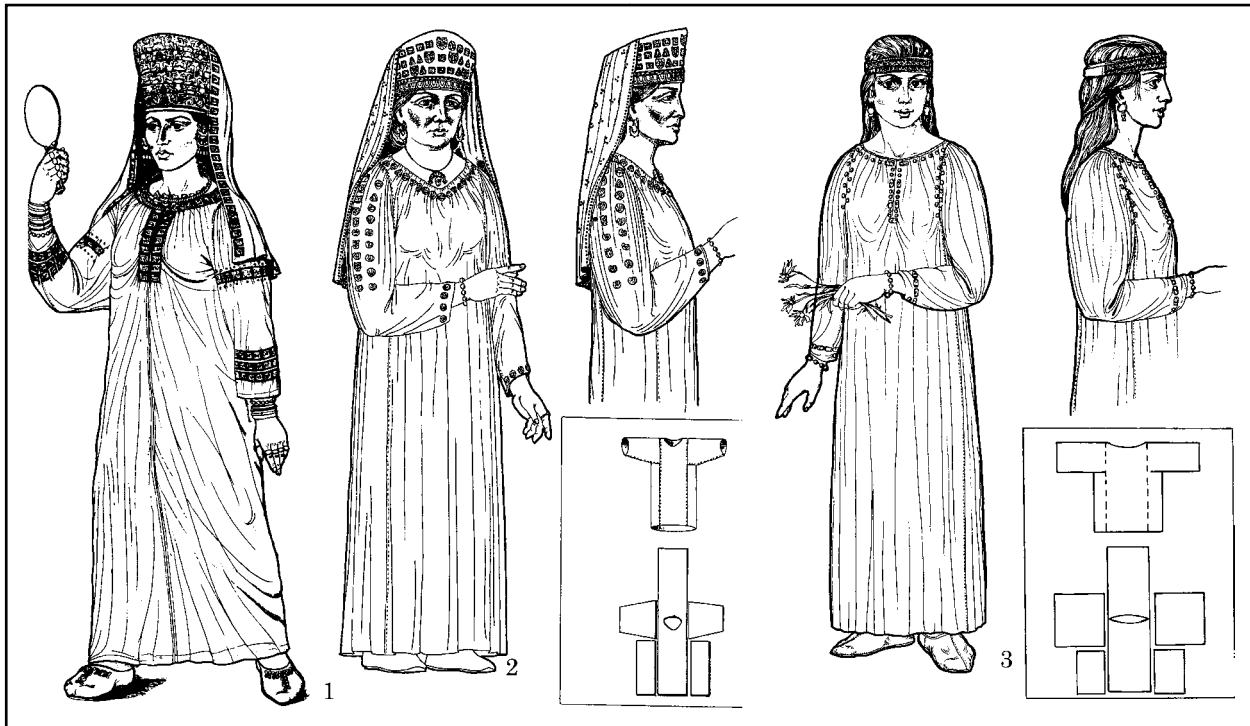

Рис. 12. Реконструкції костюмів за матеріалами зі скіфських курганів: 1 — курган Товста Могила поблизу м. Покров; 2 — курган Казенна Могила поблизу с. Тополине; 3 — курган 17 (пох. 2) поблизу с. Золота Балка

конусоподібної форми. Одне з припущень: вони належали до церемоніальних шлюбних уборів (Клочко 1986, с. 22).

Жінка в сцені на нижньому ярусі на пластині з кургану Карагодеуашх зображена у ієратичній позі, обабіч — двоє чоловіків (рис. 11). Слід відмітити одяг жінки: широку сукню з довгими рукавами, зібраними на зап'ястку чи браслетом, чи нашитою манжетом. Постаць огортає накинутий на плечі широкий халат. Його поли знизу зокруглені, оздоблені смугами, на яких вміщено візерунок з трьох з'єднаних кружалець, а за смугою — орнамент також з кружалець. Рукава халата довгі — сягають землі, знизу вони оформлені гладенькою смужкою. Тобто, наплічний одяг має такі ж характеристики, як і описаний раніше: сукня з довгими рукавами, широкий халат з надмірно довгими рукавами.

Зображення жінок на творах торевтики відкрили можливість створення реконструкцій убрання, зіставивши наші знання про нього, зі знахідками декоративних елементів, зафіксованих у похованні. Розташування аплікацій на одязі було підпорядковане певним закономірностям його оздоблення. А саме: всілякі візерунки розміщували на швах, навкруг горловины, на руках навколо зап'ясть, облямовували поли, мережили край одягу. Якщо у похованні прикраси убрання зафіксовано *in situ*, то вони служать відправними точками, за якими можна визначити силует одягу, його деталі (форму вирізу, манжети), а також спосіб формування, тобто крій (Клочко 1998, с. 142—145, табл. VI).

Чітко зафіксовано розташування декоративних залишків костюма у похованні скіф'янки у кургані Товста Могила. Золоті пластинки окреслюють силует вбрання: прикраси на руках та на грудях. Вбрання жінки було накладним, тобто — сукня. Стан його сформовано з двох полотнищ шириною близько 27—30 см. Їх зшивали посередині та з боків. До стану пришивали рукава: лінія пришивання була на 12 см нижче плеча (Мозолевський, 1979, с. 206). На звороті пластинок — аплікацій збереглися клаптики тканини: це атлас червоного та синього кольорів. Можна уявити, який ефектний вигляд мав костюм, в якому поєднано ці барви, підкреслені сямом золота (рис. 12: 1).

Залишки декору вбрання зафіксовані у похованні в кургані Казенна Могила (с. Шмальки, Запорізької обл.). Оздобу сукні — золоті пластинки, прикраси рукавів та вирізу одягу. Це відправні точки для визначення його силуету та крою. Жінка була одягнена у сукню. Про це свідчить розташування аплікацій: вони утворюють суцільний разок, окреслюючи виріз у формі трикутника. Загальна довжина орнаментального ряду на вирізі — 34 см. Візерунки на рукавах — поздовжні ряди — відмічають місце їх з'єднання зі станом — на плечових суглобах. Відстань між ними близько 40 см: це ширина полотнища, яка була основою стану. Під рукавами робили бокові вставки, щоб досягти необхідної ширини. Рукава входили всередину крою. Сукня скіф'янки нагадує зображення на пластинці від сиріжки з кургану 10 поблизу с. Велика Знам'янка Збігаються форми вирі-

зу на грудях, розміщення прикрас на рукавах (Клочко 1992, с. 100, рис. 6). Це є надійним доказом правильності запропонованої реконструкції (рис. 12: 2).

Декоративні фрагменти вбрання зафіксовані у похованні жінки в кургані 17 (пох. 2) поблизу с. Золота Балка (Херсонська обл.) (Клочко 1992, с. 101, рис. 8). Це золоті пластинки, зафіксовані на грудях та на руках похованої. Розташування аплікацій вимальовує конструктивні лінії одягу, який був розшитий у верхній частині: «гудзики» утворювали повздовжні смужки зліва та справа на грудній клітці. Візерунки відмічають розміри центрального полотнища. Його перекидали з плечей на груди, в ньому робили виріз для голови і розріз посередині. Пластинки облямовували краї розрізу (рис. 12: 3).

Аналіз пам'яток мистецтва та археологічних матеріалів дають інформацію про поясний одяг скіф'янок. Вище була описана спідниця, зображена на мініатюрі зі сценою адорації (рис. 8: 3, 4). Крім того, за деякими зображеннями можна уявити форму і навіть деталі розпашних спідниць. Йдеться, насамперед, про убрання богині («Володарки звірів»), образ якої бачимо на сакральних предметах з Александропольського кургану. На бронзових навершях показано жінку в розпашній спідниці з численними складками. Одяг довгий, закриває взуття. А на ажурних залізних пластинах, плакованих сріблом, богиня так само в складчастій, але короткій (до колін) спідниці, закріпленій на торсі вузьким пояском (Артамонов 1966, с. 136—138). Такий одяг простий у виготовленні: кілька відрізків тканини з'єднували між собою, так щоб одержати одне полотнище, яке пришивали до пояса. Крім того, розпашні спідниці зручні у вжитку: їх можна надівати поверх штанів, сукні тощо. Схожу спідницю — бельдемчи — описують етнографи в киргизькому костюмі (Мохова 1979, с. 206, рис. 1, 2). За археологічними знахідками (рештками тканини) у похованні дівчинки в кургані Вишнева Могила (Запорізька обл.) реконструйовано такий вид одягу (Прилико, Болтрик 1991, с. 18—23).

Образи жінок у мистецтві населення Північного Причорномор'я, виконані в художніх традиціях греко-варварського койне. Детальне вивчення зображень дозволило скласти уявлення про костюми скіф'янок у IV ст. до н. е.: комплекти головних уборів, як їх носили, плечовий одяг — рукавний нерозпашний (сукні) та розпашний — халат; поясний — нерозпашні спідниці з центральною планкою та драпіровками, а також — розпашні. Зіставлення образотворчих матеріалів з археологічними є основою для відтворення головних уборів та одягу, характерних для жінок, які належали до різних соціальних станів. Аналіз зображень дозволяє виявити деякі загальні принципи у створенні головних уборів, а також одягу, визначити різновиди, способи створення компонентів костюмів.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов, М. И. 1964. *Сокровища скифских курганов*. Ленинград; Прага: Аврора.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Богатырев, П. Г. 1971. *Вопросы теории народного искусства*. Москва: Искусство.
- Боровка, Г. Н. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, 1, с. 169-192.
- Вахтина, М. Ю. 2018. Об устройстве каменной гробницы в кургане Карагодеуашх. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 164-171.
- Вейс, Г. 1873. *Внешний быт народов с древнейшего до наших времен*. Москва, I.
- Гаген-Торн, Н. И. 1960. *Женская одежда народов Поволжья*. Чебоксары: Чувашгосиздат.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Левостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Клочко, Л. С., Гребеников, Ю. С. 1982. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 37-53.
- Клочко, Л. С. 1982. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. В: Теренозожкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 118-130.
- Клочко, Л. С. 1986. Реконструкция конусоподобных головных уборів скифянок. *Археологія*, 56, с. 21-43.
- Клочко, Л. С., Мурзін, В. Ю., Ролле, Р. 1991. Головной убор из кургана Тетянина Могила. *Археологія*, 3, с. 48-52.
- Клочко, Л. С. 1992. Плечовий одяг скіф'янок. *Археологія*, 3, с. 95-106.
- Клочко, Л. 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, I, с. 139-149.
- Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2002. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у «Великому кургані М. І. Веселовського». *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. Київ, листопад, 2001 р.*, с. 150-169.
- Клочко, Л. 2013. Типы декоративных элементов в оформлении головных уборов скифянок. *Tiragetiia*, VII (XXII), 1, с. 19-28.
- Клочко, Л. С. 2014. Нашийні прикраси скіф'янок. Ланцюжки з окремих елементів. *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 12—15 листопада 2013 р., с. 112-118.
- Клочко, Л. С., Іваненко, А. С. 2017. Полос, калаф, модій (реконструкція за ажурними прикрасами зі скіфських поховань). *Пам'ятки центру пам'яток-наследства*, 32, с. 41-52.
- Кобылина, М. М. 1984. Скульптура; живопись; мозаика, вазопись; торевтика; коропластика. В: Кошленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 212-219.
- Лесков, О. 1974. *Скарби курганів Херсоніцини*. Київ: Мистецтво.
- Маслова, Г. С. 1984. *Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX века*. Москва: Наука.

Махова, Е. И. 1979. Некоторые элементы киргизского национального костюма. В: Сухарева, О. А. (ред.). *Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки*. Москва: Наука, с. 205-211.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Музей... 2004. *Музей історичних коштовностей України: Альбом*. Київ: Мистецтво.

Онайко, Н. А. 1976. Антропоморфные изображения в мето-скифской торовитке. В: Сокольский, Н. И. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 166-178.

Полін, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье)*. Киев: Наукова думка.

Полосьмак, Н. В., Баркова, Л. Л. 2005. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III ст. до н. э.)*. Новосибирск: Инфолио.

Прилипко, Я. П., Болтрик, Ю. В. 1991. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишнево-Могила. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 18-33.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия Археологической Комиссии*, 63, с. 69-101.

Руденко, С. И. 1952. *Горно-алтайские находки и скифы*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Степанов, П. К. 1917. *История русской одежды*. Петроград, I.

Трейстер, М. Ю. 2008. Изделия из бронзы, кости и украшения. В: Трейстер, М. (ред.). *Трехбратние курганы. Курганный комплекс второй половины IV — III вв. до н. э. Симферополь; Бонн*, с. 105-123.

Фармаковский, Б. В. 1921. Три полихромные вазы в форме статуэток, найденные в Фанагории. *Записки Российской Академии истории материальной культуры*. Петербург, с. 1-45.

Higgins, R. A. 1961. *Greek and roman jewellery*. London.

REFERENCES

Artamonov, M. I. 1964. *Sokrovishcha skifskikh kurganov*. Leningrad; Praga: Avropa.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bogatyrev, P. G. 1971. *Voprosy teorii narodnogo iskusstva*. Moskva: Iskusstvo.

Borovka, G. N. 1921. Zhenskii golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kultury*, 1, s. 169-192.

Vakhtina, M. 2018. Ob ustroistve kamennoi grobnitsy v kurgane Karagodeuashkh. *Archeologiya i davnia istoria Ukrainy*, 2 (37), s. 164-171.

Veis, G. 1873. *Vneshnii byt narodov s drevneishego do nashikh vremen*. Moskva, I.

Gagen-Torn, N. I. 1960. *Zhenskaia odezhda narodov Povolzhia*. Cheboksary: Chuvashgosizdat.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Klochko, L. S., Grebennikov, Iu. S. 1982. Skifskii kalaf IV v. do n. e. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 37-53.

Klochko, L. S. 1982. Novye materialy k rekonstruktsii golovnogo ubora skifianok. In: Terenizhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-130.

Klochko, L. S. 1986. Rekonstruktsia konusopodobnykh golovnykh uboriv skifianok. *Arkheologia*, 56, s. 21-43.

Klochko, L. S., Murzin, V. U., Rolle, R. 1991. Holovnij ubir z kurhanu Tetianova Mohila. *Arkheologia*, 3, s. 48-52.

Klochko, L. S. 1992. Plechovi odiah skifianok. *Arkheologia*, 3, s. 95-106.

Klochko, L. S. 1998. Rekonstruktsia kostiuma zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzsanovskogo kurgana. *Materialy i Spravozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, s. 139-149.

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2002. Rekonstruktsia zhinohoho vbrannia za znakhidkamy u «Velykomu kurhani M. I. Veselovskogo». *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy — filialy Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. Kyiv, lystopad, 2001 r.*, s. 150-169.

Klochko, L. 2013. Tipy dekorativnykh elementov v оформленii golovnykh uborov skifianok. *Tiragetiia*, VII (XXII), 1, s. 19-28.

Klochko, L. S. 2014. Nashiini prykrasy skifianok. Lantsiuzhky z okremykh elementiv. In: *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 12—15 lystopada 2013 r., s. 112-118.

Klochko, L. S., Ivanenko, A. S. 2017. Polos, kalaf, modij (rekonstruktsia sa azurnymy prykrasamy zi skifskikh pokhovan). *Pamiatky Tsentru pamiatkoznavstva*, 32, s. 41-52.

Kobylyna, M. M. 1984. Skulptura; zhivopis; mozaika; vasopis; torevtika; koroplastika. In: Koshelenko, G. A. (ed.). *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka, s. 212-219.

Leskov, O. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Maslova, G. S. 1984. *Narodnaja odezhda v vostochnoslavianskikh traditsionnykh obichaiakh i obriadakh XIX — nachala XX veka*. Moskva: Nauka.

Makhova, E. I. 1979. Nekotoreie elementy kirgizskogo narodnogo kostiuma. In: Sukhareva, O. A. (ed.). *Kostium narodov Srednei Azii. Istoriko-etnograficheskie ocherki*. Moskva: Nauka, s. 205-211.

Mozolevskij, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Muzei... 2004. *Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy: Albom*. Kyiv: Mystetstvo.

Onaiko, N. A. 1976. Antropomorfnye izobrazheniya v meot-skifskoi torevtike. In: Sokolskii, N. I. (ed.). *Khudozhestvennaja kultura I arkheologia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, 166-178.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utliuksskogo mezhdurechij (v Severo-Zapadnom Priazovje)*. Kiev: Naukova dumka.

Polosmak, N. V., Barkova, L. L. 2005. *Kostium i tekstil paziriktsev Altaj (IV—III st. do n. e.)*. Novosibirsk: Infolio.

Prilipko, Ia. P., Boltrik, Iu. V. 1991. Opyt rekonstruktsii skifskogo kostiuma na materialakh pogrebeniya skifianki iz Vishnevoi Mogily. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 18-33.

Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskij golovnoi ubor. *Isvestia Arkheologicheskoi Komissii*, 63, s. 69-101.

Rudenko, S. I. 1952. *Gorno-altaiskie nakhodka i skify*. Moskva; Leningrad.

Stepanov, P. K. 1917. *Istoria russkoi odezhdy*. Petrograd, I.

Treister, M. Iu. 2008. Isdelia iz bronzy, kosti i ukrashenia. In: Treister, M. Iu. (ed.). *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia gruppa otroi poloviny IV—III vv. do n. e. Simferopol; Bonn*, s. 105-123.

Farmakovskij, B. V. 1921. Tri polikhromnye vazy v forme statuetok, naidennye v Fanagorii. *Zapiski Rossiiskoi Akademii istorii materialnoi kultury*. Pererburg, s. 1-45.

Higgins, R. A. 1961. *Greek and roman jewellery*. London.

L. S. Klochko

THE IMAGES OF WOMEN IN THE ART OF NORTHERN PONTIC REGION AS THE SOURCE FOR RECONSTRUCTION OF FEMALE SCYTHIAN COSTUMES

The costume is the category of culture which contains the information about material and spiritual spheres of life within the socium. The important sources for the costumes reconstruction are the archaeological artifacts. They combine findings — toreutics artifacts with antropomorphys images as well as remains of headwearings, clothing, shoes, decorative elements of clothing. Antropomorphy was not inherent for the art of Scythian tribes. However in V century BC the images of «masks» without specific details occur. Later, in IV century BC we find toreutics products which focus on the «portraits». Among them we find classical ancient Greek images, and stylized, made in Greek-Scythian tradition. Such characteristics can be found in artifacts with plot compositions. They are distinguished by Greek iconography, as well as ethnographic characteristics of the characters. Generally they can be presented as an image of the goddess on the throne from different perspectives.

The studying of the images showed that Scythian females had headwearings, generally inherent for many tribes. They are bedspreads, tapes, caps: cylindrical (poloses, modieses, kalafs) and cone-shaped. The

ethnolocal specifics to such headwearings is given by decorative elements. Some of them have the specifics of Greek diadem — stephan. It is highlighted by archaeological findings — golden aprons for trimming poloses with arched frontal ledge.

The analysis of female Scythian outer look allows to imagine the shape of shoulder and waist clothing: robes with sleeves longer than arm, wide dresses, draped skirt. Due to high-detailed images we can determine the way of shaping: observing details of the images showed two options for tunic-shaped cutting.

Despite the schematics and the generalization in female imagery, studying toreutics works with female Scythian images presented is an important foundation point for reconstructing not only the general look, but also the ways of creating costumes, their aesthetic, ethnolocal and semantic specifics.

Keywords: anthropomorphic images in scythian art, links of gold chains, varieties and types hats, reconstruction of scythian dress.

Одержано 10.12.2018

КЛОЧКО Любов Степанівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного музею історії України; Володимирська 2; Київ, 01030, Україна.

KLOCHKO Liubov, PhD, Senior Research Fellow, National Museum of History of Ukraine; Volodimirska 2, Kyiv, 01030, Ukraine.

E-mail: liubaklochko@ukr.net.

Г. О. Кисленко

ЛОКАЛЬНІ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ТИПИ НАМИСТИН З ЖІНОЧИХ ПІЗНЬОСАРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СТЕПУ

Аналіз розповсюдження типів намистин з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського степу уможливив виокремити локальні та міжрегіональні маркери поховань, а також визначити їхню хронологічну позицію.

Ключові слова: східноєвропейські степи, пізньосарматська культура, жіночі поховання, намистини, типи, маркери.

ВСТУП

Найчисельнішою категорією знахідок серед поховального начиння у жіночих пізньосарматських похованнях є намистини. Попри масовість і стандартизованість цих виробів, їхній потенціал як надійного маркера у часовому і просторовому розумінні досі повністю не розкрито. Одним з перспективних напрямів є виявлення географічних зон поширення певних типів намистин, тобто виокремлення локальних і міжрегіональних типів, іншими словами, таких, що є спільними для всього східноєвропейського степового простору чи певних його регіонів.

ДЖЕРЕЛА

Для достовірності картини враховані поховання з повним інвентарним набором, позаяк через пограбування або руйнацію якась частина речей могла зникнути. Виходячи з цього, обрано такі критерії відбору поховань, залучених до дослідження: 1) поховання здійснене за пізньосарматським поховальним обрядом і містило характерний для пізньосарматської культури поховальний інвентар; 2) локалізується на території східноєвропейського степу в межах нинішніх Угорщини, Румунії, Республіки Молдова, України та Російської Федера-

© Г. О. КИСЛЕНКО, 2019

ції; 3) непограбоване (давніми чи нинішніми грабіжниками) і незруйноване (гризунами, сільськогосподарською технікою тощо); 4) наявність серед поховального інвентарю надійних хроноіндикаторів; 5) наявність поховального інвентарю намистин. У дослідженому масиві враховано визначення статі антропологами, а також авторами розкопок. У разі відсутності визначення статі поховання визначене як жіноче, орієнтуючись на характерний набір поховального начиння (дзеркала, жіночі металеві прикраси, значна кількість намистин тощо).

Таким чином, джерельну базу дослідження становлять 38 пізньосарматських поховань, що містили загалом понад 7050 намистин (див. додаток).

МЕТОДИКА

Виявлення локальних і міжрегіональних (спільних для всіх чи кількох регіонів) типів намистин здійснено в декілька етапів, за авторською типологічною схемою (Олійник 2017).

Перший етап аналізу зводився до серіації типів намистин і поховань, де їх знайдено (табл. 1), що уможливило виявити інформативні й малоінформативні типи намистин. До малоінформативних (таких, що знайдені лише в одному похованні) відносяться 39 типів, з-поміж яких: три типи безбарвних намистин — Б 2, Б 3 і Б 5; три типи білих намистин — БілК 2, БілК 3 і БілК 5; п'ять типів чорних — ЧорК 4, ЧорК 5, ЧорК 7, ЧорК 8 і ЧорК 9; два типи червоних — ЧерК 2 і ЧерК 8; шість помаранчевих — ПК 3, ПК 5, ПК 6, ПК 7, ПК 10 і ПК 11; 10 типів жовтих — ЖК 2, ЖК 3, ЖК 4, ЖК 5, ЖК 7, ЖК 8, ЖК 9, ЖК 10, ЖК 11 і ЖК 12; чотири типи зелених — ЗК 6, ЗК 7, ЗК 9 і ЗК 12; три типи

блакитних — БлакК 1, БлакК 7 і БлакК 9; три типи синіх — СК 1, СК 3 і СК 12.

Інші 56 типів визнані інформативними, позаяк їх виявлено у двох і більше похованнях. Залежно від місця знахідки ці типи розподілено на локальні та міжрегіональні.

ЛОКАЛЬНІ ТИПИ НАМИСТИН

З-поміж 56 інформативних типів виокремлено локальні — такі, що були знайдені у двох і більше похованнях одного географічного регіону. Їх виявилось 17 (табл. 2). Виділені типи датовані згідно з хронологією поховань, з яких вони походять (табл. 3).

Три типи знайдено тільки на території Дністровсько-Прутського міжріччя, а саме: СК 7 — у похованнях Пашкани п. 1 і Трушень п. 1; ЗК 4 і БлакК 8 — у похованнях Бокани п. 9 і п. 10.

У похованнях Криму виявлено 13 типів намистин, що не трапилися в інших регіонах, а саме: Б 4 (Нейзац склеп 17, п. 1 і 2), БілК 7 (Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1), ЧерК 5 (Нейзац склеп 17, п. 1 і 2), ПК 4 (Нейзац мог. 103, двоє похованих та мог. 208, п. 1 і 2), ЖК 6 (Дружне мог. 73, південний підбій, п. D; Нейзац мог. 208, п. 2), СК 10 (Дружне склеп 66, п. B; Нейзац мог. 103, двоє похованих), БілК 4 (Нейзац мог. 156 і мог. 208, п. 2), СК 4 (Нейзац мог. 103, двоє похованих, і мог. 156), БлакК 2 (Дружне мог. 24, склеп 58, п. C, мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1 і 2, мог. 103, двоє похованих), ЧорК 6 (Дружне мог. 24; Мічурінське склеп 1, п. 1), ПК 8 (Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац мог. 156), СК 6 (Дружне склеп 18, п. B, мог. 67,

південний підбій, п. 3, нижній ярус, мог. 67, північний підбій, п. 2, мог. 73, південний підбій, п. D, склеп 78, п. D, склеп 84, п. D), СК 11 (Дружне склеп 58, п. C, склеп 66, п. B).

Тип ЧорК 1 походить з двох поховань з Нижнього Подоння — Абганерово II к. 13, п. 1 і Височино V к. 2, п. 2.

МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ТИПИ НАМИСТИН

З-поміж інформативних типів 39 становлять міжрегіональні — такі, що знайдені у двох і більше похованнях з двох чи більше регіонів ареалу пізньосарматської культури (табл. 4). Їх також було датовано згідно з хронологією поховань (табл. 3).

На всій території — в угорському та румунському Банаті, Дністровсько-Прутському міжріччі, Буджаку, Криму і на Нижньому Дону зустрінуто тип ЧерК 4 у 13 похованнях: Бокани п. 6; Височино V к. 2, п. 2; Дивізія к. 2, п. 1; Дружне склеп 58, п. C, склеп 66, п. B, мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Мако-Папхат I п. 14; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2; Новоолександрівка I к. 20, п. 1; Трушень п. 1; Хунедоара Тімішане п. 17.

На території угорського та румунського Банату, Дністровсько-Прутського міжріччя та Криму відомо 12 поховань, де були намистини типу ЗК 2: Бокани п. 5, 6 і 9; Дружне мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Дудештій Веки п. 2; Мако-Папхат I п. 2 і 14; Нейзац склеп 17, п. 1 і 2, мог. 103, двоє похованих, мог. 156; Пашкани п. 1. У цих же регіонах виявлено п'ять поховань, що містили тип СК 5: Бокани п. 17;

Таблиця 2. Локальні типи намистин

Тип	Регіон знахідок	Кількість комплексів	Датування, ст.
СК 7 ЗК 4 БлакК 8	Дністровсько-Прутське міжріччя	2	II — перша половина III Друга половина II—III
Б 4 БілК 7 ЧерК 5 ПК 4 ЖК 6 СК 10 БілК 4 СК 4 БлакК 2 ЧорК 6 ПК 8 СК 6 СК 11	Крим	3 2	Друга половина II — перша половина III Друга половина II — перша половина III і IV Друга половина II — початок IV
ЧорК 1	Нижній Дон	7 2 6 2	Друга половина II—IV III III — початок IV Друга чверть III—IV IV Кінець II—IV

Таблиця 3. Абсолютне датування поховань, залучених до дослідження

Назва пам'ятки	Датування, ст.			
	II	III	IV	V
Бокани п. 5				
Пашкани п. 1				
Бокани п. 6				
Бокани п. 17				
Нагавський II к. 11, п. 1				
Нейзац склеп 17, п. 1				
Нейзац склеп 17, п. 2				
Нейзац м. 103 (двоє похованих)				
Нейзац мог. 208, п. 1				
Нейзац мог. 208, п. 2				
Новоолександрівка I к. 20, п. 1				
Трушень п. 1				
Бокани п. 9				
Бокани п. 10				
Чотири брати к. 3, п. 7				
Височино V к. 2, п. 2				
Мічурінське склеп 1, п. 1				
Мако-Пап-хат I п. 2				
Мако-Пап-хат I п. 14				
Хунедоара Тімішане п. 17				
Джармата II п. 26				
Дружне мог. 67, Пн підбій, п. 3				
Дивізія к. 2, п. 1				
Дружне мог. 67, Пн підбій, п. 2				
Нейзац мог. 156				
Дружне мог. 24				
Абганерово II к. 13, п. 1				
Дружне склеп 21, п. Е				
Дружне склеп 18, п. В				
Дружне склеп 58, п. С				
Дружне склеп 66, п. А				
Дружне склеп 66, п. В				
Дружне мог. 73, Пн підбій, п. В				
Дружне мог. 73, Пд підбій, п. D				
Дружне склеп 78, п. D				
Дружне склеп 84, п. А				
Дружне склеп 84, п. D				
Дудештій Веки п. 2				

Джармата II п. 26; Дудештій Веки п. 2; Мако-Пап-хат I п. 2; Нейзац склеп 17, п. 1.

В угорському та румунському Банаті, Дністровсько-Прутському міжріччі, Криму та Нижньому Подонні 10 поховань містили тип ПК 1: Абганерово II к. 13, п. 1; Бокани п. 5; Джармата II п. 26; Мако-Пап-хат I п. 2; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац мог. 103, двоє похованих, мог. 208, п. 1 і 2; Новоолександрівка I к. 20, п. 1; Пашкани п. 1.

На території угорського та румунського Банату, а також Криму відомо вісім поховань з намистинами типу БілК 1: Дружне мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Дудештій Веки п. 2;

Мако-Пап-хат I п. 2 і 14; Нейзац склеп 17, п. 1, мог. 103, двоє похованих, мог. 156, мог. 208, п. 2.

У цих же регіонах і на Нижньому Дону у дев'яти похованнях були намистини БілК 6: Абганерово II к. 13, п. 1; Дружне мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Дудештій Веки п. 2; Мако-Пап-хат I п. 14; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2, мог. 208, п. 1 і п. 2. Натомість тип СК 2 зафіксовано у 15 похованнях: Дружне склеп 18, п. В, склеп 58, п. С, склеп 66, п. А і п. В, мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус, мог. 73, північний підбій, п. В, мог. 73, північний підбій, п. D, склеп 78, п. D, склеп 84, п. D; Дудештій Веки п. 2; Мако-Пап-

Таблиця 4. Міжрегіональні типи намистин

Тип	Регіон знахідок	Кількість комплексів	Датування, ст.
ЧерК 4	Угорський Банат, румунський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Буджак, Крим, Нижній Дон	13	II—IV
ЗК 2	Угорський Банат, румунський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим	12	II — початок IV, друга половина IV — початок V
СК 5		5	II — початок V
ПК 1	Угорський Банат, румунський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим, Нижній Дон	10	II—IV
Білк 1	Угорський Банат, румунський Банат, Крим	8	Друга половина II — початок V
Білк 6	Угорський Банат, румунський Банат, Крим, Нижній Дон	9	
СК 2		15	
Білк 3	Угорський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя	3	Друга половина II—III
ЧорК 2	Угорський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Буджак, Крим	6	II—III
СК 8		6	Друга половина II—IV
ЗК 10	Угорський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим	6	Друга половина II — початок IV
ЧерК 1	Угорський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим, Нижній Дон	7	II—III
ЧерК 9		8	
ЗК 8	Угорський Банат, Крим	4	Друга половина II—IV
ПК 12	Угорський Банат, Крим, Нижній Дон	5	
ЧерК 3	Румунський Банат, Дністровсько-Прутське міжріччя	3	Друга половина II—III
ЧерК 6	Румунський Банат, Крим	5	
СК 9		2	Друга половина II—IV
ЧерК 7	Румунський Банат, Нижній Дон		Кінець II—III
БлакК 3	Дністровсько-Прутське міжріччя, Буджак		Друга половина II — 270-ті рр.
ФК 1			
ФК 3	Дністровсько-Прутське міжріччя, Буджак, Крим	4	II — 270-ті рр.
ЗК 3		3	Друга половина II — 270-ті рр.
ПК 15	Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим	2	II — перша половина III
ЗК 11		4	II—III
БлакК 4			
ЗК 5		2	II—IV
ФК 4		3	
ФК 2		4	Друга половина II—III
ПК 2			Друга половина II—IV
ЧорК 3	Дністровсько-Прутське міжріччя, Крим, Нижній Дон	4	II—IV
БлакК 5		7	
ЖК 1		6	
ПК 9		7	
БлакК 6	Буджак, Крим	3	Друга половина II — 270-ті рр.
ЗК 1	Крим, Нижній Дон	2	Друга половина II—IV
Б 1		6	
ПК 14		3	Кінець II—IV н. е.
ПК 13		4	

хат І, п. 2 і 14; Нейзац мог. 103, двоє похованих, мог. 208, п. 2; Новоолександрівка І к. 20, п. 1.

На території угорського Банату і Дністровсько-Прутського міжріччя відомо три поховання, де з-поміж намистин були типу БілК 3: Мако-Пап-хат І п. 2 і 14; Трушень п. 1.

Територію угорського Банату, Дністровсько-Прутського міжріччя, Буджаку і Криму поєднують шість поховань з намистинами типу ЧорК 2 (Бокани п. 6; Дивізія к. 2, п. 1; Дружне мог. 24; Мако-Пап-хат І п. 2; Нейзац склеп 17, п. 1, мог. 103, двоє похованих), а також шість поховань, що містили тип СК 8 (Дивізія к. 2, п. 1; Дружне склеп 58, п. С, мог. 73, південний підбій, п. D, склеп 84, п. А; Мако-Пап-хат І п. 14; Трушень п. 1).

В угорському Банаті, Дністровсько-Прутському міжріччі й Криму відомо шість поховань з типом ЗК 10: Бокани п. 9; Мако-Пап-хат І п. 14; Нейзац склеп 17, п. 1 і 2, мог. 103, двоє похованих, мог. 156.

На території угорського Банату, Дністровсько-Прутського міжріччя, Криму і Нижнього Дону є сім поховань, де серед намистин були типу ЧерК 1: Бокани п. 5, п. 6, п. 9; Мако-Пап-хат І п. 2 і 14; Нейзац мог. 208, п. 2; Новоолександрівка І к. 20, п. 1. Вісім поховань містили тип ЧерК 9: Бокани п. 5, п. 9, п. 10; Височино V к. 2, п. 2; Мако-Пап-хат І п. 14; Нейзац мог. 103, двоє похованих, мог. 208, п. 2; Новоолександрівка І к. 20, п. 1.

На території угорського Банату і Криму чотири поховання містили тип ЗК 8: Дружне мог. 73, північний підбій, п. В, склеп 78, п. D; Мако-Пап-хат І п. 2; Нейзац склеп 17, п. 1.

На території угорського Банату, Криму та Нижнього Дону є п'ять поховань, де з-поміж намистин були типу ПК 12: Дружне склеп 21, п. Е; Мако-Пап-хат І п. 2 і п. 14; Новоолександрівка І к. 20, п. 1; Чотири брати к. 3, п. 7.

Тип ЧерК 3 походить з трьох поховань (Бокани п. 9 і 10; Хунедоара Тімішане п. 17), локалізованих у румунському Банаті та Дністровсько-Прутському міжріччі.

Тип ЧерК 6 походить з п'яти поховань (Дружне мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2; Хунедоара Тімішане, п. 17), тип СК 9 — з двох (Джармата II п. 26; Нейзац склеп 17, п. 1), цебто з території румунського Банату і Криму.

У двох похованнях з румунського Банату і Нижнього Дону виявлено тип ЧерК 7 (Височино V к. 2, п. 2; Хунедоара Тімішане п. 17).

У Дністровсько-Прутському міжріччі та Буджаку відомо два поховання (Дивізія к. 2, п. 1; Трушень п. 1), де трапилися типи БлакК 3 і ФК 1.

На території Дністровсько-Прутського міжріччя, Буджаку та Криму є чотири поховання з намистинами типу ФК 3 (Бокани п. 5; Дивізія к. 2, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1; Трушень п. 1) і три поховання з типом ЗК 3 (Дивізія к. 2, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1; Трушень п. 1).

З території Дністровсько-Прутського міжріччя та Криму походять сім типів. У двох похованнях були типи ПК 15 (Бокани п. 5; Мічурінське склеп 1, п. 1) і ЗК 5 (Бокани п. 6; Дружне склеп 66, п. В), у трьох — ФК 4 (Бокани п. 6, п. 10; Дружне склеп 58, п. С), у чотирьох — ПК 2 (Дружне мог. 21, п. Е, мог. 24; Мічурінське склеп 1, п. 1; Трушень п. 1), ЗК 11 (Бокани п. 6; Дружне мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац мог. 208, п. 2). Трапилися типи БлакК 4 (Бокани п. 5, п. 6 і п. 9; Дружне мог. 24) і ФК 2 (Бокани п. 9 і п. 10; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1).

У Дністровсько-Прутському міжріччі, Криму й Нижньому Подонні відомо чотири поховання, де були намистини типу ЧорК 3 (Абганерова II к. 13, п. 1; Бокани п. 5; Височино V к. 2, п. 2; Мічурінське склеп 1, п. 1). Шість поховань мали намистини типу ЖК 1 (Абганерова II к. 13, п. 1; Бокани п. 10; Дружне мог. 73, північний підбій, п. В і південний підбій, п. D; Нейзац мог. 208, п. 2; Пашкани п. 1). У семи похованнях були знайдені намистини типів БлакК 5 (Бокани п. 17; Височино V к. 2, п. 2; Дружне склеп 66, п. В, мог. 67, південний підбій, п. 3, нижній ярус; Нейзац, мог. 103, двоє похованих, мог. 208, п. 1 і 2) і ПК 9 (Абганерова II к. 13, п. 1; Бокани п. 6; Дружне склеп 21, п. Е, мог. 24, мог. 67, північний підбій, п. 2, склеп 84, п. D; Мічурінське склеп 1, п. 1).

У трьох похованнях у Буджаку й Криму знайдено тип БлакК 6: Дивізія к. 2, п. 1; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1.

У Криму та на Нижньому Доні два поховання містили намистини типу ЗК 1 (Дружне склеп 21, п. Е; Нагавський II к. 11, п. 1), три — ПК 14 (Абганерова II к. 13, п. 1; Дружне склеп 84, п. D; Нейзац мог. 156), чотири — ПК 13 (Абганерова II к. 13, п. 1; Дружне склеп 84, п. D; Мічурінське склеп 1, п. 1; Чотири брати к. 3, п. 7), шість — Б 1 (Височино V к. 2, п. 2; Дружне склеп 18, п. В; Мічурінське склеп 1, п. 1; Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2, мог. 103, двоє похованих).

ВИСНОВКИ

Загальна таблиця локальних типів (табл. 2) демонструє, що переважна більшість їх (13 з 17 типів) пов'язується з Кримом. Імовірно, це можна пояснити певною географічною відокремленістю цього регіону. Проте не виключено, що це спричинено добіркою комплексів для дослідження, в якій переважають кримські поховання — 20 з 38.

Назагал локальними маркерами жіночих пізньосарматських поховань на території східноєвропейського степу є такі.

1. Для Дністровсько-Прутського міжріччя II — першої половини III ст. — сині намистини у формі плоского диска зі скла (СК 7), для другої половини II—III ст. — зелені скляні на-

мистини у формі плоского диска (ЗК 4), а також блакитні намистини у формі 14-гранника з прозорого скла (БлакК 8).

2. Для поховань Криму намічається хронологічно диференційована картина (табл. 2). Локальними ознаками для поховань другої половини II — першої половини III ст. є безбарвні подовжені горбкуваті скляні намистини з внутрішньою металевою прокладкою (Б 4), скляні намистини білого кольору призматичної форми (БілК 7), намистини червоного кольору у формі паралелепіпеда з глухого скла (ЧерК 5), бочкоподібні сплюснені помаранчевого кольору неправильної форми з бурштину (ПК 4).

Для другої половини II — першої половини III і IV ст. такими постають циліндричні жовті намистини, деякі екземпляри — у вигляді нерозчленованих ланцюжків з двох і більше намистин, матеріал — скло з внутрішньою металевою прокладкою (ЖК 6), а також сині скляні намистини у формі 14-гранника (СК 10).

У другій половині II — на початку IV ст. локальні риси позначають бочкоподібні поперечно здавлені білі намистини з вапняку і скла (БілК 4) і такі самі сині скляні намистини (СК 4), у другій половині II—IV ст. — кулясті поперечно здавлені блакитні намистини з різною пропорційною характеристикою, матеріал — прозоре і глухе скло, халцедон (БлакК 2).

У III ст. такими є чорні геширові ромбоподібні намистини (ЧорК 6), у III — на початку IV ст. — бурштинові короткоциліндричні помаранчеві намистини з виступаючими торцями (ПК 8), у другій чверті III—IV ст. — зрізано-біконічні намистини кольору з синього скла (СК 6), нарешті в IV ст. — видовжені скляні сині намистини спіралеподібної форми (СК 11).

3. Для поховань кінця II—IV ст. з Нижнього Дону локальною прикметою є чорний бісер (ЧорК 1).

Міжрегіональними маркерами поховань є типи, що хронологічно розподіляються так.

1. Для всіх регіонів, залучених до дослідження, упродовж II—IV ст.

прикметними є циліндричні намистини червоного кольору з різною пропорційною характеристикою, деякі екземпляри нерозчленовані (з 2 од.), матеріал — скло і корал (ЧерК 4).

2. Для поховань II — початку IV і другої половини IV — початку V ст. з території угорського та румунського Банату, Дністровсько-Пруського міжріччя і Криму маркерами є кулясті та поперечно стиснені намистини зеленого кольору з різними пропорційними характеристиками зі скла (ЗК 2), для II — початку V ст. — біконічні скляні намистини синього кольору (СК 5).

3. Для поховань II—IV ст. н. е. угорського та румунського Банату, Дністровсько-Пруського міжріччя, Криму та Нижнього Дону прикметними є кулясті й поперечно стиснені намистини помаранчевого кольору з різною пропорцій-

ною характеристикою, матеріал — бурштин, сердолік, скло (ПК 1).

Для поховань другої половини II — початку V ст. маркерами є такі типи.

4. Для угорського та румунського Банату, а також Криму — кулясті й поперечно стиснені намистини білого кольору з різною пропорційною характеристикою, матеріал — вапняк і скло (БілК 1);

5. Для угорського та румунського Банату, Криму та Нижнього Дону — циліндричні намистини білого кольору з різною пропорційною характеристикою з вапняку, скла, єгипетського фаянсу (БілК 6), а також кулясті й поперечно стиснені скляні намистини синього кольору (СК 2).

6. Для поховань другої половини II—III ст. на території угорського Банату і Дністровсько-Пруського міжріччя характерними є бочкоподібні намистини білого кольору з вапняку і скла (БілК 3).

7. Для угорського Банату, Дністровсько-Пруського міжріччя, Буджаку та Криму в II—III ст. — кулясті й поперечно стиснені намистини чорного кольору з різною пропорційною характеристикою з гагату і скла (ЧорК 2), у другій половині II—IV ст. — циліндричні намистини з різною пропорційною характеристикою синього кольору зі скла (СК 8).

8. Для угорського Банату, Дністровського-Пруського міжріччя, а також Криму в другій половині II — на початку IV ст. — призматичні намистини зеленого кольору зі скла (ЗК 10).

9. Для угорського Банату, Дністровсько-Пруського міжріччя, Криму та Нижнього Дону в II—III ст. — кулясті й поперечно стиснені намистини червоного кольору зі скла і гранату (ЧерК 1), а також просвердлені гілочки корала червоного кольору (ЧерК 9).

10. Для угорського Банату і Криму в другій половині II—IV ст. — циліндричні намистини зеленого кольору з різною пропорційною характеристикою зі скла (ЗК 8).

11. Для угорського Банату, Криму і Нижнього Дону в другій половині II—IV ст. — намистини помаранчевого кольору у формі 14-гранника з сердоліку (ПК 12).

12. Для румунського Банату і Дністровсько-Пруського міжріччя у другій половині II—III ст. — червоні намистини у формі плоского диска зі скла (ЧерК 3).

13. Для румунського Банату і Криму в другій половині II—III ст. — намистини червоного кольору призматичної форми з глухого скла (ЧерК 6), у другій половині II—IV ст. — призматичні скляні намистини синього кольору (СК 9).

14. Для румунського Банату і Нижнього Дону наприкінці II—III ст. — намистини червоного кольору у формі 14-гранника зі скла та сердоліку (ЧерК 7).

15. Для Дністровсько-Пруського міжріччя у другій половині II — 270-ті рр. — бочкоподібні намистини блакитного кольору з прозорого

скла (БлакК 3), а також намистини фіолетового кольору у формі лінзи з прозорого скла (ФК 1).

16. Для Дністровсько-Прутського міжріччя, Буджаку й Криму в II — 270-ті рр. — циліндричні намистини фіолетового кольору з прозорого скла (ФК 3), у другій половині II — 270-ті рр. — бочкоподібні намистини зеленого кольору зі скла (ЗК 3).

17. Для Дністровського-Прутського міжріччя і Криму в II — першій половині III ст. — намистини помаранчевого кольору неправильної форми з бурштину (ПК 15); у II—III ст. — намистини зеленого кольору у формі 14-гранника зі скла (ЗК 11), кулясті намистини блакитного кольору з ребристою поверхнею з глухого скла і фаянсу (БлакК 4); у II—IV ст. — біконічні намистина зеленого кольору зі скла (ЗК 5) і фіолетові у формі 14-гранника з прозорого скла (ФК 4); у другій половині II—III ст. — намистини фіолетового кольору у вигляді плоского диска з прозорого скла (ФК 2); а в другій половині II—IV ст. — бочкоподібні намистини помаранчевого кольору зі скла й сердоліку (ПК 2).

18. Для Дністровсько-Прутського міжріччя, Криму і Нижнього Дону в II—IV ст. — циліндричні намистини чорного кольору з різною пропорційною характеристикою, матеріал — гагат (ЧорК 3) і короткоциліндричні блакитного кольору з прозорого, глухого скла та фаянсу (БлакК 5), кулясті намистини жовтого кольору, деякі екземпляри нерозчленовані (по 2 од. і більше), матеріал — прозоре і глухе скло, а також скло з внутрішньою металевою прокладкою (ЖК 1), циліндричні намистини помаранчевого кольору з різною пропорційною характеристикою з бурштину (ПК 9).

19. Для Буджаку й Криму в другій половині II — 270-ті рр. — блакитні намистини у формі плоского диска з прозорого скла (БлакК 6).

20. Для Криму та Нижнього Дону в другій половині II—IV ст. — бісер зеленого кольору (ЗК 1), кулясті безбарвні намистини з різною пропорційною характеристикою, деякі екземпляри нерозчленовані (по 2 од. і більше), матеріал — скло з внутрішньою металевою прокладкою (Б 1); наприкінці II—IV ст. — 8-подібні намистини помаранчевого кольору з бурштину (ПК 14), а також помаранчеві трикутної в перетині форми з бурштину й скла (ПК 13).

Додаток

ПІЗНЬОСАРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ З НАМИСТИНАМИ

Абганерово II к. 13, п. 1 (Дьяченко, Блохин, Шинкарь 1995, с. 101—104) — Жовтневий р-н, Волгоградська обл., РФ.

Бокани п. 5, п. 6, п. 9, п. 10, п. 17 (Федоров 1956, с. 49—65) — Фалештський р-н, Республіка Молдова.

Височино V к. 2, п. 2 (Беспалый, Лукьяшко 2008, с. 63—64) — Азовський р-н, Ростовська обл., РФ.

Джармата II п. 26 (Grumeza 2014, с. 196—198) — повіт Тіміш, Румунія.

Дивізія к. 2, п. 1 (Субботин, Дзиговский 1990, с. 2—4) — Татарбунарський р-н, Одеська обл., Україна.

Дружне склеп 18, п. В; склеп 21, п. Е; мог. 24; склеп 58, п. С; склеп 66, п. А і п. В; мог. 67, південний підбій, п. 3 (нижній ярус) і північний підбій, п. 2; мог. 73, північний підбій, п. В і південний підбій, п. D; склеп 78, п. D; склеп 84, п. А і п. D (Храпунов 2002, с. 18—22, 27—36) — Сімферопольський р-н, АРК, Україна.

Дудештій Векь п. 2 (Grumeza 2014, р. 178) — повіт Тіміш, Румунія.

Мако-Пап-хат I п. 2 і п. 14 (Gyöngyi 2012, р. 253—255, 258—259) — медье Чонград, Угорщина.

Мічуринське склеп 1, п. 1 (Мульд 2001) — Білогірський р-н, АРК, Україна.

Нагавський II к. 11, п. 1 (Мыськов, Сергацков 1994, с. 179—182) — Котельниківський р-н, Волгоградська обл., РФ.

Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2 (Храпунов, Мульд 2004); мог. 103 (двоє похованих); мог. 208, п. 1 і п. 2 (Храпунов 2007); мог. 156 (Храпунов 2003, с. 343—346) — Білогірський р-н, АРК, Україна.

Новоолександрівка I к. 20, п. 1 (Беспалый 1990, с. 217—220) — Азовський р-н, Ростовська обл., РФ.

Пашкани п. 1 (Гросу 1983, с. 31—35) — Криулянський р-н, Республіка Молдова.

Трушень п. 1 (Vornic, Tabuncic 2008) — муніципій Кишинєва, Республіка Молдова.

Хунедоара Тімішане п. 17 (Grumeza 2014, р. 207—208) — повіт Арад, Румунія.

Чотири брати к. 3, п. 7 (Мошкова 1978) — Аксайський р-н, Ростовська обл., РФ.

ЛІТЕРАТУРА

Беспалый, Е. И. 1990. Погребения позднесарматского времени у г. Азова. *Советская археология*, 1, с. 213—223.

Беспалый, Е. И., Лукьяшко, С. И. 2008. *Древнее население междуречья Дона и Кагальника. Курганный могильник у с. Высочино*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Гросу, В. И. 1983. Новые сарматские памятники на территории Молдавии (дополнения к археологической карте МССР). *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.*, с. 28—53.

Дьяченко, А. Н., Блохин, В. Г., Шинкарь, О. А. 1995. Археологические исследования у с. Абганерово Октябрьского района Волгоградской области. В: Железчиков, Б. Ф. (ред.). *Археолого-этнографические исследования в Волгоградской области*. Волгоград: Перемена, с. 90—105.

Мыськов, Е. П., Сергацков, И. В. 1994. Позднесарматские комплексы на Нижнем Дону. *Российская археология*, 2, с. 179—190.

Мошкова, М. Г. 1978. Два позднесарматских погребения в группе «Четыре брата» на Нижнем Дону. В: Козенкова, В. И. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука, с. 71—77.

Мульд, С. А. 2001. Позднесарматское погребение в Центральном Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VIII, с. 51—66.

Олійник, Г. О. 2017. Типологічні ряди скляних та кам'яних прикрас з жіночих пізньосарматських комплексів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 49, с. 133—137.

Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н. 1990. *Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. II: Курганные могильники Дивизийский и Белолесский*. Киев: Препринт.

Федоров, Г. Б. 1956. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, 4 (31), с. 49—65.

Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры)*. Люблин: UMCS.

Храпунов, И. Н. 2003. Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац). *Боспорские исследования*, III, с. 329—350.

Храпунов, И. Н. 2007. Две могилы с погребениями женщин из некрополя Нейзац. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIII, с. 31—55.

Храпунов, И. Н., Мульд, С. А. 2004. Склепы с погребениями III в. н. э. из могильника Нейзац. *Боспорские исследования*, VII, с. 299—326.

Grumeza, L. 2014. *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st — early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca: Mega.

Gyöngyi, G. 2012. Szarmata temetxészletek Maky környékéről (Csongrád megye). *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*, p. 253—296.

Vornic, V., Tabuncic, S. 2008. Un mormbnt sarmatic descoperit la Truşeni (mun. Chişinău). *Revista arheologică*, IV: 2, p. 179—185.

REFERENCES

Bespalyy, E. I. 1990. Pogrebeniya pozdnesarmatskogo vremeni u g. Azova. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 213—223.

Bespalyy, E. I., Lukashko, S. I. 2008. *Drevneye naseleniye mezhdurechya Dona i Kagalnika. Kurgannyi mogilnik u s. Vysochino*. Rostov-na-Donu: YuNTs RAN.

Grosu, V. I. 1983. Novyye sarmatskiye pamyatniki na territorii Moldavii (dopolneniya k arkheologicheskoy karte MSSR). *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 28—53.

Diachenko, A. N., Blokhin, V. G., Shinkar, O. A. 1995. Arkheologicheskiye issledovaniya u s. Abganerovo Oktyabrskogo rayona Volgogradskoy oblasti. In: Zhelezchikov, B. F. (ed.). *Arkheologo-etnograficheskiye issledovaniya v Volgogradskoy oblasti*. Volgograd: Peremena, s. 90—105.

Myskov, E. P., Sergatskov, I. V. 1994. Pozdnesarmatskiye komplekсы na Nizhnem Donu. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 179—190.

Moshkova, M. G. 1978. Dva pozdnesarmatskikh pogrebeniya v gruppe «Chetyre brata» na Nizhnem Donu. In: Kozenkova, V. I. (ed.). *Voprosy drevney i srednevekovoy arkheologii Vostochnoy Evropy*. Moskva: Nauka, s. 71—77.

Muld, S. A. 2001. Pozdnesarmatskoye pogrebeniye v Tsentralnom Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VIII, s. 51—66.

Oliinyk, H. O. 2017. Typolohichni riady sklianykh ta kam'ianykh prykras z zhinochykh piznosarmatskykh kompleksiv. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, s. 133—137.

Subbotin, L. V., Dzigovskiy, A. N. 1990. *Sarmatskiye drevnosti Dnestro-Dunayskogo mezhdurechya. II: Kurgannyi mogilnik Diviziyskiy i Beloleskiy*. Kiev: Preprint.

Fedorov, G. B. 1956. K voprosu o sarmatskoy kulture v Moldavii. *Izvestiya Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, 4 (31), s. 49—65.

Khrapunov, I. N. 2002. *Mogilnik Druzhnoye (III—IV vv. nashey ery)*. Lyublin: UMCS.

Khrapunov, I. N. 2003. Novyye dannyye o sarmato-germanskiykh kontaktakh v Krymu (po materialam raskopok mogilnika Neyzats). *Bosporkiye issledovaniya*, III, s. 329—350.

Khrapunov, I. N. 2007. Dve mogily s pogrebeniyami zhen-shchin iz nekropolya Neyzats. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIII, s. 31—55.

Khrapunov, I. N., Muld, S. A. 2004. Sklepy s pogrebeniyami III v. n. e. iz mogilnika Neyzats. *Bosporkiye issledovaniya*, VII, s. 299—326.

Grumeza, L. 2014. *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st — early 5th centuries ad)*. Cluj-Napoca: Mega.

Grumeza, L. 2014. *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st — early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca: Mega.

Gyöngyi, G. 2012. Szarmata temetxészletek Maky környékéről (Csongrád megye). *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*, p. 253—296.

Vornic, V., Tabuncic, S. 2008. Un mormbnt sarmatic descoperit la Truşeni (mun. Chişinău). *Revista arheologică*, IV: 2, p. 179—185.

H. O. Kyslenko

LOCAL AND INTERREGIONAL TYPES OF BEADS FROM LATE SARMATIAN FEMALE BURIALS IN THE STEPPE OF EASTERN EUROPE

The most numerous category of finds among the funeral utensils in the Late Sarmatian female burials are the beads. Despite the mass and standardization, their potential as the dependable markers of date and location is still not developed completely. So one of the promising directions is to identify the zones of geographical distribution of the types of beads, that is, the selection of local and interregional types.

The data base of the study consisted of 38 Late Sarmatian burials containing more than 7050 beads.

At the first stage, a series of types of beads were classified according to the informative degree. Thus 39 types (found only in one buried) were considered poor informative. Other 56 types are considered well informative, because they were found in two or more burials.

In the second stage, among 56 informative types, 17 local markers (those found in two or more graves from one geographic region) were identified. All assemblages were dated according to the dates of burials where they have been discovered.

In the third stage, the remaining 39 informative types have been identified as interregional (those found in two or more graves from the territories of two or more regions of the studied range of distribution of the Late Sarmatian culture). They were also dated according to the dates of burials. Thus, the result of the study is the selection of local and interregional markers of Late Sarmatian female burials from the territory of the steppe of Eastern Europe.

Keywords: Late Sarmatian culture, beads, types, female burials, markers.

Одержано 18.12.2018

КИСЛЕНКО Ганна Олександрівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KYSLENKO Hanna O., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7888-2216, e-mail: aniao-leinyk@gmail.com.

УДК 903.2(477.51)''632''

П. М. Васильєв, Д. В. Дудник

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ПУШКАРІ ІІІ

Вводиться до наукового обігу крем'яна колекція зі стоянки Пушкарі ІІІ, що походить з поверхневих зборів. Отриманий матеріал має низку характерних особливостей, які відрізняють його від відомих комплексів Пушкарі І і Погон.

Ключові слова: верхній палеоліт, пушкарівські пам'ятки, крем'яний комплекс.

ВСТУП

Стоянка Пушкарі ІІІ (Сосонницький Рів) знаходиться на південній околиці однойменного села Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Пам'ятка входить до групи пушкарівських пам'яток і займає південно-західну частину великого Погонського («стояночного») мису, що зі сходу обмежується р. Десна, з півдня — розлогою давньою балкою Мосолов Рів (рис. 1).

Поселенська ділянка пушкарівських пам'яток пов'язується з високим рівнем вододілу, понижена частина якого представляє собою високу ерозійну терасу, перекриту делювіальними і супіщаними відкладами. В основі вододільного і терасового рівнів залягають мезозойські крейдяні породи, що містять численні включення крем'яних конкрецій у вигляді жовна і плитки. Основні стоянки розміщуються винятково на найвищій частині мису з відносними висотами від 40 до 46 м над рівнем річки. У сучасному рельєфі гіпсометричні відмінності між ділянками основних стоянок Пушкарі І, Погон і Бугорок становлять близько 3,0 м (Грибченко, Куренкова 2014, с. 109—110).

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТОЯНКУ

У 1937 р. під час масштабних археологічних робіт, що їх провадила Деснянська експедиція під керівництвом М. В. Воеводського (1940а; 1940б; 1946), було досліджено і ділянку стоянки Пушкарі ІІІ. Окрім збору підйомного матеріалу (676 од.) на сільських городах, на вершині яру Сосонницький Рів був закладений шурф 1 × 2 м. За описом І. О. Семенової, можна відтворити стратиграфічну позицію отриманого матеріалу. Так, основні знахідки (77 од.) почали траплятися на глибині 65—85 см від денної поверхні, у шарі «*щільного піскуватого суглинку з дрібними валунцями*». На глибині 85—100 см знахідок було менше (36 од.), вони залягали у «*червонувато-бурий щільній мореній глині*», переважно у верхній її частині. Дослідниця заважила, що крем'яний матеріал явно був перевідкладений і мав характерну згладжену (або «люстровану») поверхню (Семенова, 1949, с. 189).

Матеріали, отримані з шурфа, головним чином, складаються з відходів виробництва: відщепів, уламків, пластин, реберчастих пластин, нуклеусів і різцевих сколів. Вироби з вторинною обробкою представлено: різцями — шість од. (три кутові, два бокові, один серединний), ретушованими пластинами і відщепами, відповідно п'ять і чотири од. (Семенова 1949, с. 194).

Як зазначалось, більшість крем'яних виробів походила зі зборів на поверхні, а саме, 676 од. Серед них переважають відходи виробництва (644 од.): первинні й вторинні відщепи, лусочки, реберчасті та «ножикоподібні» пластини. Як зазначала І. А. Семенова, вони представ-

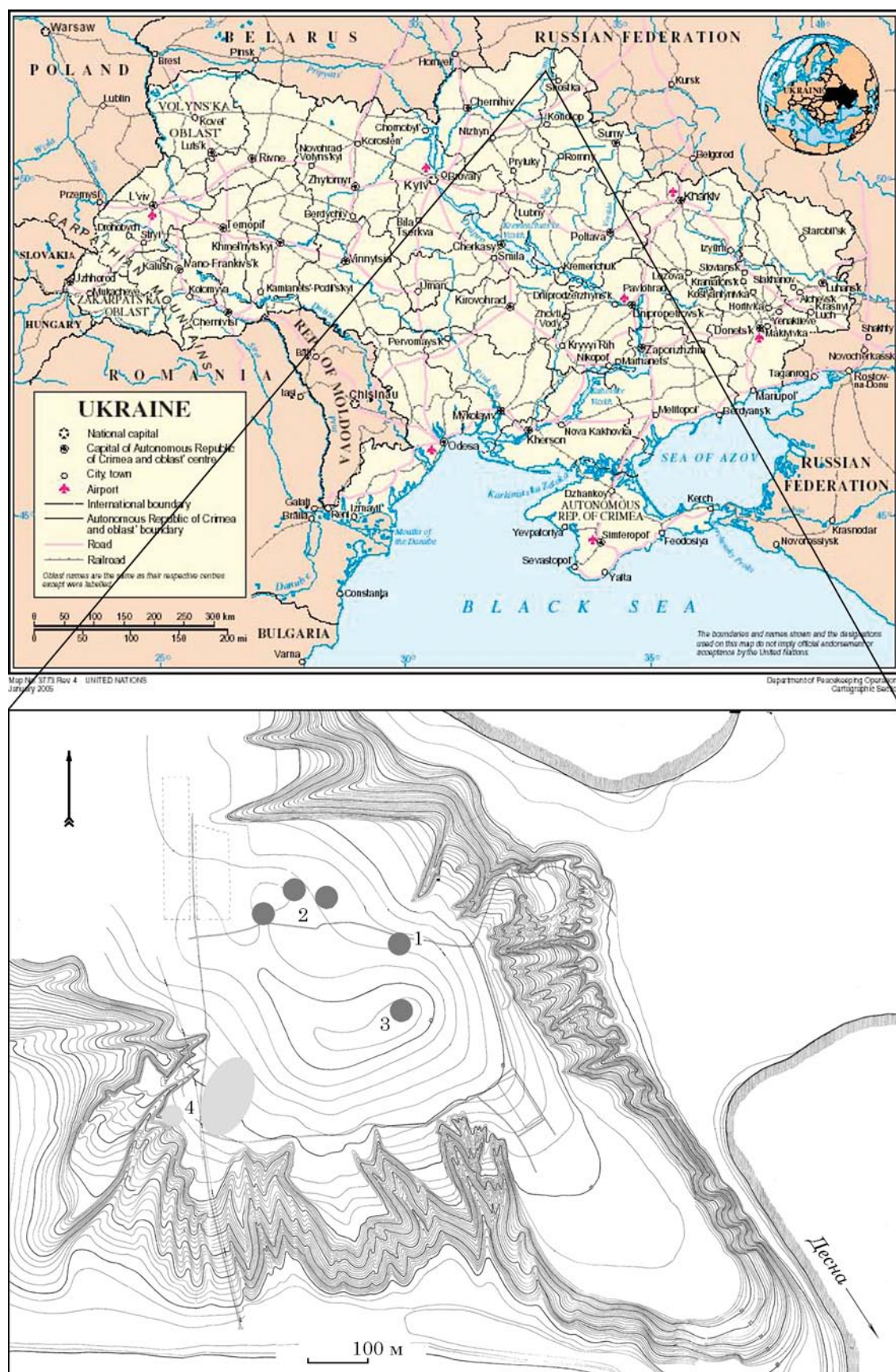

Рис. 1. Топографічний план розташування основних верхньопалеолітичних пам'яток поблизу с. Пушкарі; сірим кольором позначено основні стоянки: 1 — Погон; 2 — Пушкарі I; 3 — Бугорок; 4 — Пушкарі III

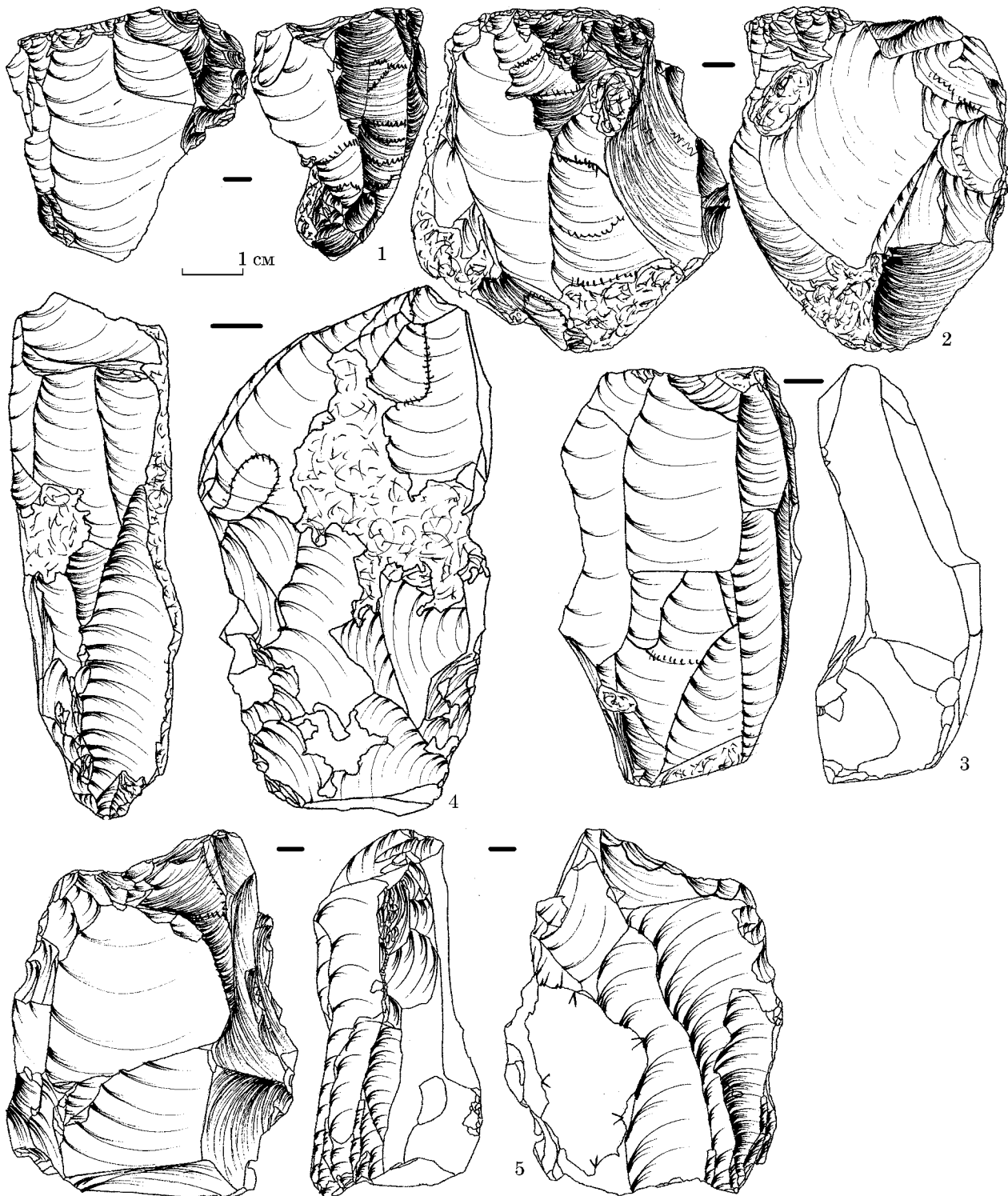

Рис. 2. Пушкарі III; нуклеуси: 1—3 — одноплощадкові; 4, 5 — двоплощадкові

лені здебільшого фрагментами, і лише шість цілих. Крім того, знайдено п'ять фрагментів і три цілих нуклеуси: два від пластин і один дископодібної форми від відщепів.

Виробів з вторинною обробкою нараховується 32 од. Різців — 12 од.: по п'ять кутових і бокових ретушних, і два серединні. Скребачки, сім од., представлено кінцевими формами на пластинах з віялоподібним робочим лезом

без крайової ретуші. Ретушованих пластин — 7 од., дві з яких мають повністю ретушований один з країв, ще три пластинки І. А. Семенова визначила як «з випадковими різцеподібними сколами». Оснащення металеві зброї представлено трьома виробами: вістрям великої форми і двома фрагментами пластинок з притупленим краєм (Семенова 1949, с. 190—192).

СУЧАСНІ ЗБОРИ ПІДЙОМНОГО МАТЕРІАЛУ

Починаючи з 1990-х рр. і по сьогоднішній день Пушкарівська палеолітична експедиція Санкт-Петербурзького державного університету та Інституту археології НАН України під час щорічного обстеження пам'яток збирала крем'яний матеріал на обмеженій ділянці площею 1200 м², що за 100 м вище по схилу від шурфа й місця збору 1937 р. Зазначимо, що ця ділянка є набагато нижчою, тут добре помітні потужні ерозійні процеси, які утворили численні яри, один з яких і є Сосонницький. З огляду на певну закономірність топографічного розташування основних пушкарівських пам'яток (Пушкарі I, Погон, Бугорок / п'ятий метр) можна припустити, що вище по схилу культурний шар міг зберегтися. Подібна ситуація спостерігалася під час досліджень у південній частині Погонського мису, так зв. Пушкарівської стрілки, де культурний шар у понижених частинах плато теж був зруйнований (Васильєв 2012; Ступак, Васильєв, Пономаренко 2012).

Крем'яна колекція артефактів, що походить з сучасних зборів на поверхні становить 910 од. (табл. 1), більшість складають відходи виробництва (803 од., 88,2 %). Відщепів усього 338 од. (42 %), з яких 44 первинні; уламків — 100 од. (12 %), лусочок — 56 од. (7 %). Усіх пластин разом з фрагментами нараховується 230 од. (28,75 %), найбільше пластин — 196 од., пластинок — 30 од., мікропластин — 4 од. Реберчастих пластин і пластинок (з фрагментами) — 30 од. Крім того, серед відщепів слід виділити групу (69 од.) специфічних сколів оформлення ребра.

Нуклеуси представлено 47 од., усі від пластин і здебільшого спрацьовані. З-поміж них: 10 цілих, 36 уламків і пренуклеус (рис. 3: 3). Одноплощадкових нараховується три: два односторонні (рис. 2: 1, 3) і один двосторонній (рис. 2: 2). Двоплощадкових шість (рис. 2:

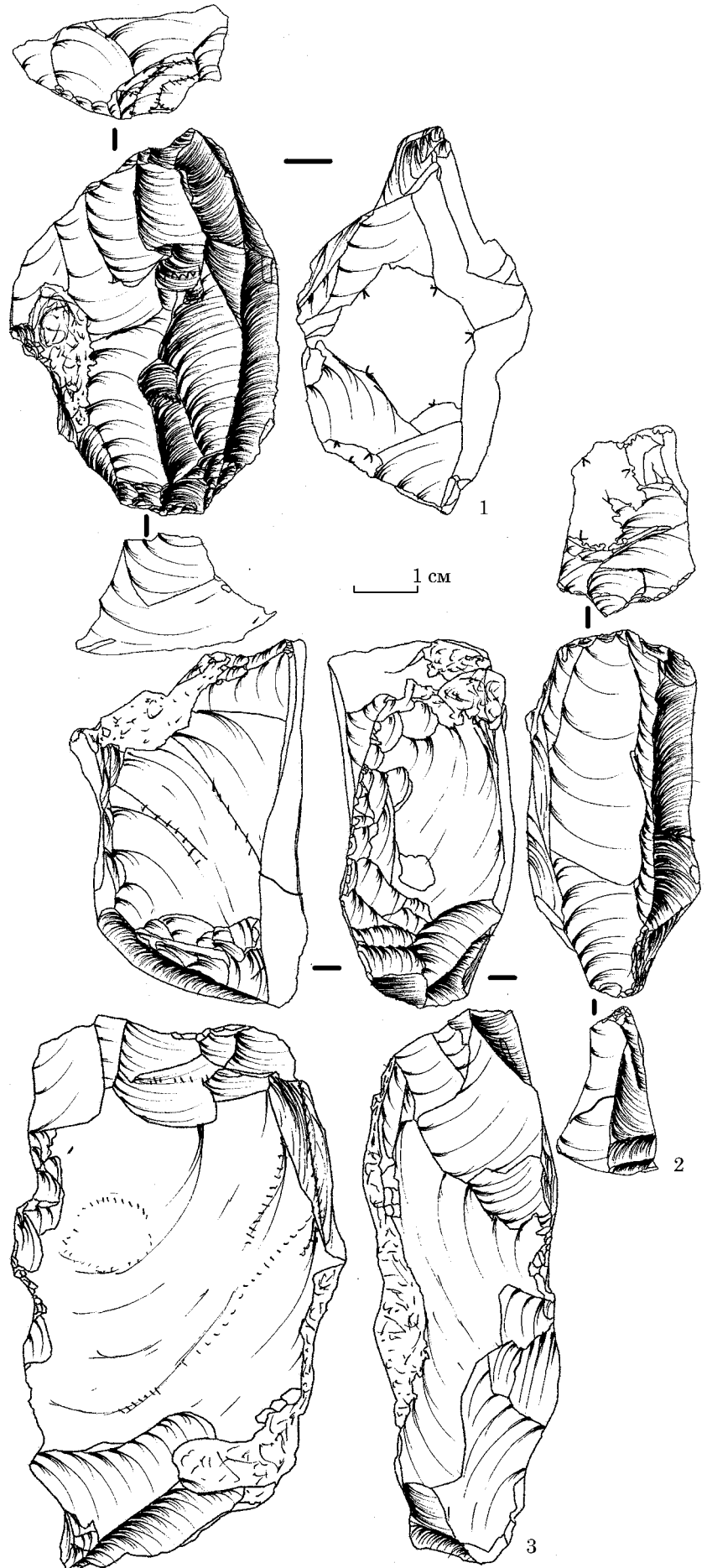

Рис. 3. Пушкарі III; нуклеуси: 1, 2 — двоплощадкові; 3 — пренуклеус

Таблиця 1. Пушкарі ІІІ; статистична таблиця крем'яних виробів з поверхневих зборів 1990—2017 рр.

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва		
Відщепи	338	42
первинні	44	—
вторинні	225	—
оформлення ребра	69	—
Пластини	196	24
цілі	25	—
проксимальні фрагменти	61	—
медіальні фрагменти	70	—
дистальні фрагменти	40	—
Пластинки	30	4
цілі	4	—
проксимальні фрагменти	9	—
медіальні фрагменти	9	—
дистальні фрагменти	8	—
Мікропластини	4	0,75
цілі	4	—
Рєбрїстї пластини і пластинки (з фрагментами)	30	4
Уламки	100	12
Лусочки	56	7
Рїзцевї сколи	2	0,25
Нуклеуси	47	6
одноплощадковї	3	—
одностороннї	2	—
двостороннї	1	—
двоплощадковї	6	—
бїповздовжнї	2	—
перпендикулярнї	2	—
бїповздовжньо-альтернативнї	1	—
ортогонально-сумїжнї	1	—
багатоплощадковї	1	—
фрагменти	36	—
Пренуклеуси	1	—
Усього відходів виробництва	803	88,2
Вироби з вторинною обробкою		
Пластини ретушованї та їхнї фрагменти	38	35,5
Пластинки ретушованї та їхнї фрагменти	2	2
Відщепи ретушованї	13	12
Мїкролїтичний комплекс	6	6
прямокутник	1	—
фрагменти	5	—
Рїзцї	18	17
кутовї	3	—
двограннї	6	—
боковї	9	—
пряморетушнї	3	—
косоретушнї	5	—
вїймчасторетушнї	1	—
Вїймчастї	3	2,5
Проколки асиметричнї	3	2,5
Скребачки кїнцевї	20	19
Комбїноване знаряддя скребачка кїнцева / рїзець	4	3,5
Усього виробів з вторинною обробкою	107	11,8
Усього	910	100

4, 5; 3: 1, 2), що представленї такими типами: бїповздовжнї (2 од.), бїповздовжньо-перпендикулярнї (2 од.), бїповздовжньо-альтернативнї (1 од.), ортогонально-сумїжнї (1 од.).

Усього виробів з вторинною обробкою 107 од. (11,8 %), зокрема ретушованих пластин і пластинок разом з фрагментами 40 од. (37,5 %), ретушованих відщепів 13 од. (12 %). Скребачки — 20 од. (19 %) представлено винятково кінцевими типами (рис. 4), усі виконано на пластинах, на деяких присутня нерегулярна ретуш по краю заготовки (рис. 4: 3, 11—15). Рїзців нараховується 18 од. (17 %), серед них: три на куї зламанїї пластини (рис. 5: 2—4), шїсть серединних (рис. 5: 1, 9—12) і дев'ять бокових ретушних (рис. 5: 5—8; 6: 1—5). Крім того, в колекції наявно два рїзцевих скола. Комбїнованих знарядь чотири, усі представлено варїацією скребачка кїнцева / рїзець (рис. 6: 6—8). Досить своєрїдними серед крем'яних комплексів пушкарївських пам'яток постають три проколки з асиметричним жалцем (рис. 6: 9—12), що виготовленї на відщєпах. Такї вироби в цїлому не характернї для вїдомих матерїалїв з пушкарївських стоянок, а на території Подесення подїбнї знаряддя широко вїдображенї серед крем'яних Мїзинського поселення (Шовкопляс 1965, с. 166—167, табл. XVII—XVIII). До вїймчастих знарядь можна вїднести три вироби на пластинах, що мають по одній вїймцї та нерегулярну ретуш по краю.

Нечисленна мїкролїтична добїрка, що нараховує всього шїсть од., виявилася досить їнформативною і нетиповою для набору з Пушкарїв І та Пушкарїв VIII (Погону). Вона складається з одного прямокутника (рис. 7: 1), трьох медїальних фрагментів (рис. 7: 2—4) і двох проксимальних фрагментів з притупленням краєм. Вїрогїднїше за все останнї, є частинами вїстер з притупленням краєм (рис. 7: 5, 6). Прямокутник має вїдретушованї обидва краї: один — за допомогою крутої притуплюючої ретушї, що наносилася з дорсальної та вентральної сторїн приблизно порївну; другий — напївкрутою погострюючою. Два вироби мають притуплений край, що оформлений зустрічною ретушню (рис. 7: 3, 6). Серед таких — і проксимальна частина вїстря (рис. 7: 6) з вентральним потоншенням у районї вїдбївного горбка, на їншїй край, протилежний вїд притупленого, нанесено напївкруту ретуш. Вїрїзняється проксимальна частина вїстря, вїрогїдно черешкового, що оформлене крутою лускатою 2—3-ступїнчатою ретушню (рис. 7: 5).

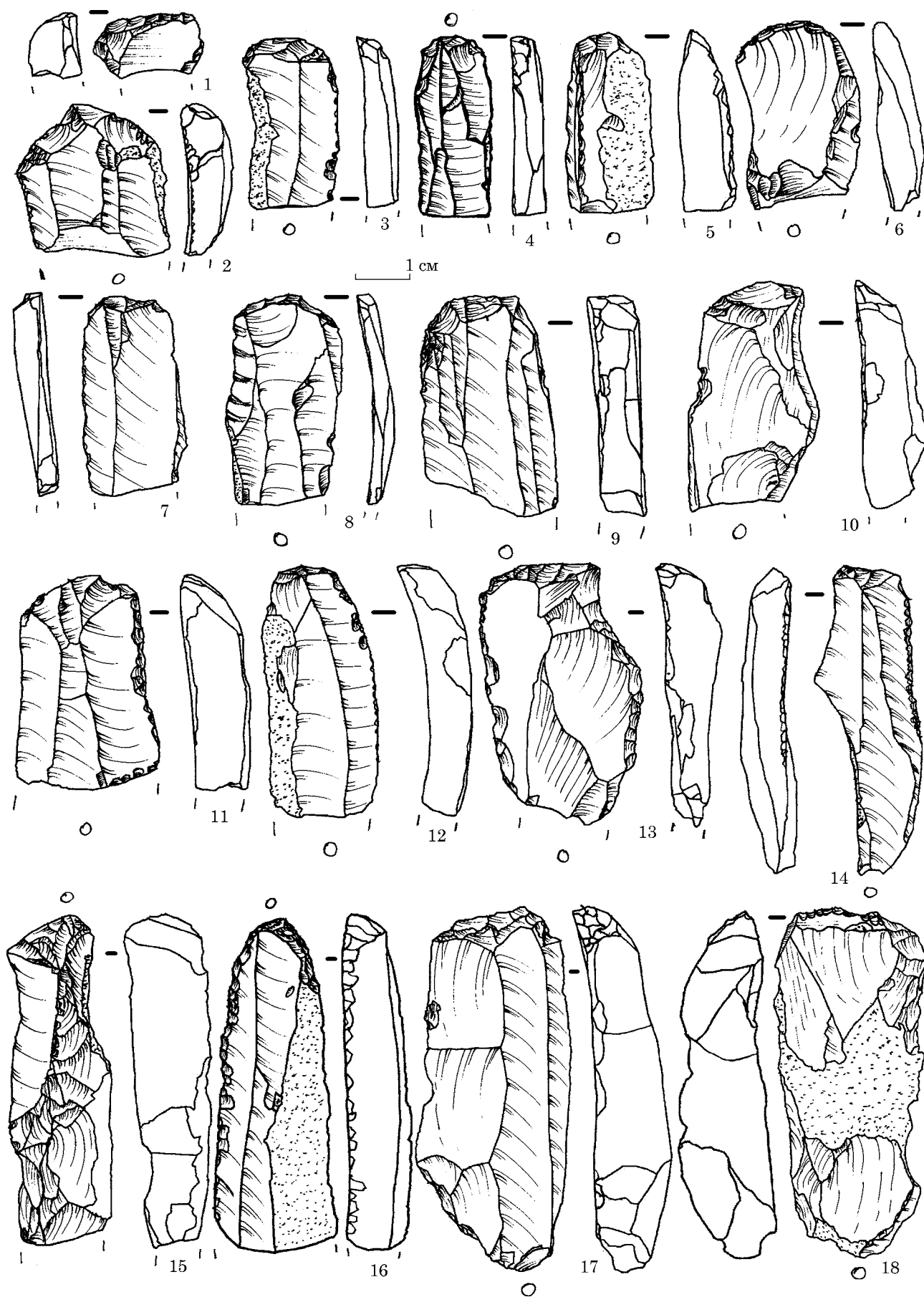

Рис. 4. Пушкарі III; скребачки кінцеві

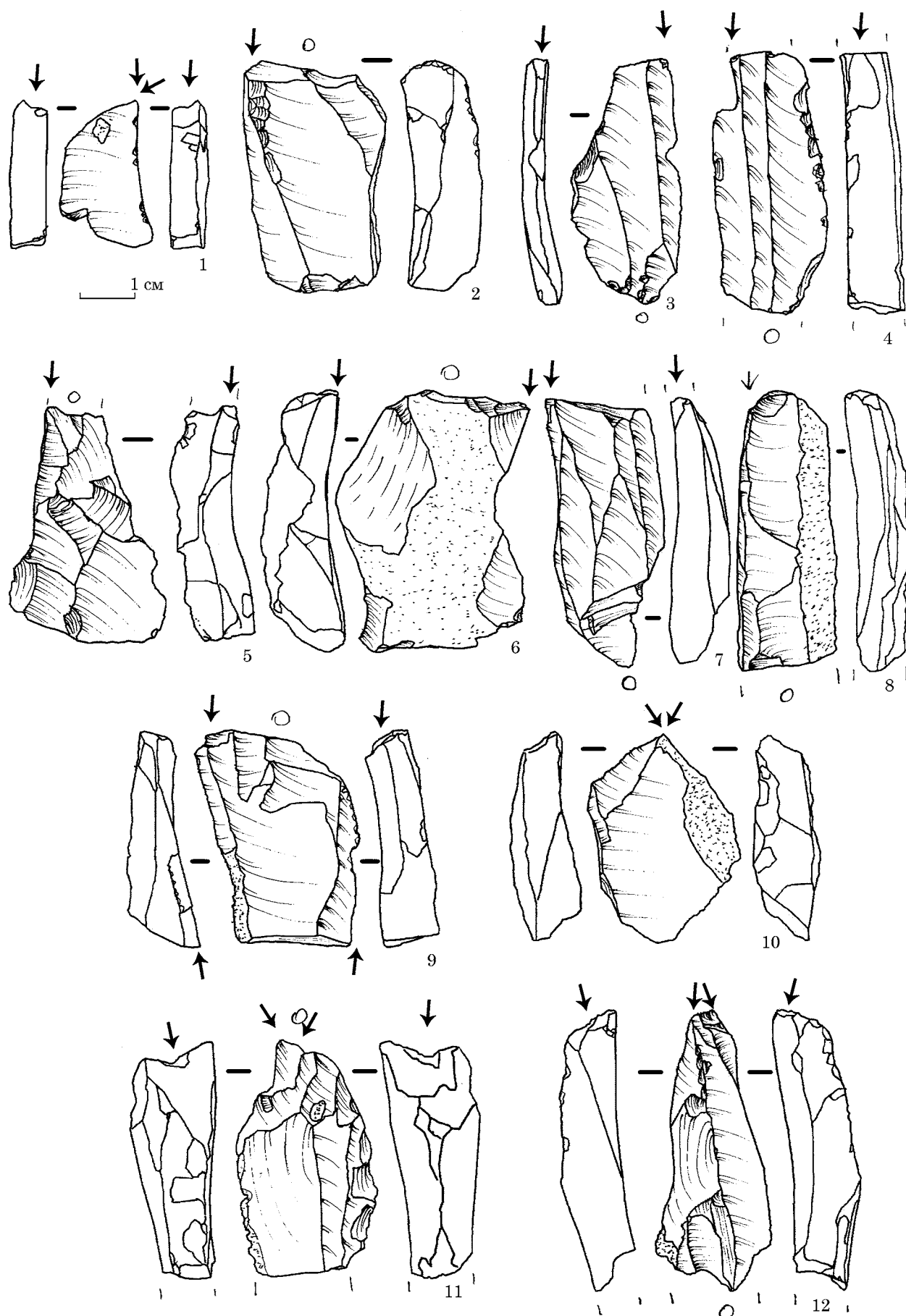

Рис. 5. Пушкарі III; різці: 1, 9—12 — серединні; 2—4 — кутові; 5 — боковий виїмчаторетушний; 6—8 — бокові пряморетушні

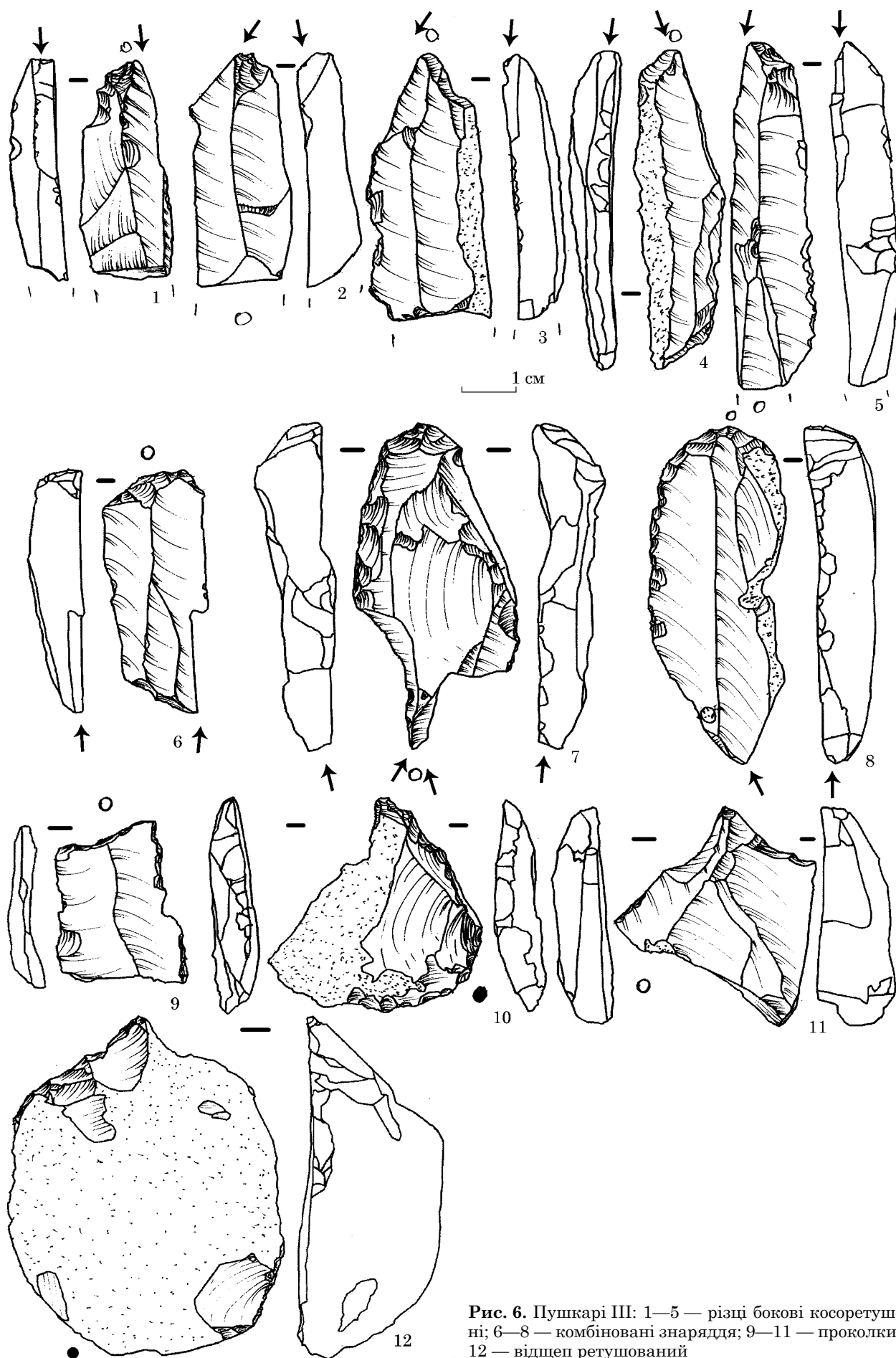

Рис. 6. Пушкарі III: 1—5 — різці бокові косоретушні; 6—8 — комбіновані знаряддя; 9—11 — проколки; 12 — відщеп ретушований

Таблиця 2. Результати радіокарбонного датування пушкарівських пам'яток (Грибченко 2014, с. 111)

Зразок			Дата, BP
Місце взяття	Номер	Матеріал	
Пушкарі I, розкоп V	АА-1389	Кісткове вугілля	19010 ± 220
	ГИН-113116	Кістка	2000 ± 500
	ГИН-11311a	Те саме	20900 ± 900
	ГИН-8529	Зуб мамонта	20600 ± 1200
	ГИН-8529a	Те саме	20700 ± 500
	ГИН-3382	Кістка	21000 ± 400
	ГИН-3381	Кісткове вугілля	21100 ± 400
	ГИН-11307	Те саме	22350 ± 150
Пушкарі I, розкоп VII	Ки-11901	Кістка коня	19500 ± 240
	ГИН-11310	Горіла кістка	20160 ± 180
	ГИН-10195	Кісткове вугілля	20350 ± 180
	ГИН-11311	Зуб мамонта	20500 ± 500
	ГИН-11309	Кісткове вугілля	20840 ± 190
	ГИН-11311a	Зуб мамонта	20900 ± 600
Пушкарі IX, нижній шар, Погон «5-й метр»	ЛУ-361	Кістка	18690 ± 770
	ГИН-10193	Те саме	22300 ± 300
	ГИН-10194	Стегнова кістка	22500 ± 450
	ГИН-11315	Ребро	23800 ± 700
	ГИН-11312	Кістка	24000 ± 1200
Пушкарі IX, верхній шар, основний горизонт	Ки-13078	Зуб вівцебика	11060 ± 140
	ЛЕ-6961	Зуб мамонта	11500 ± 400
	Ки-13079	Те саме	11700 ± 250
	Ки-11900	Те саме	17200 ± 250
Пушкарі IX, верхній шар, нижній горизонт	Нел-1517	Зуб вівцебика	14770 ± 115
	ОхА-17799	Зуб мамонта	14820 ± 60

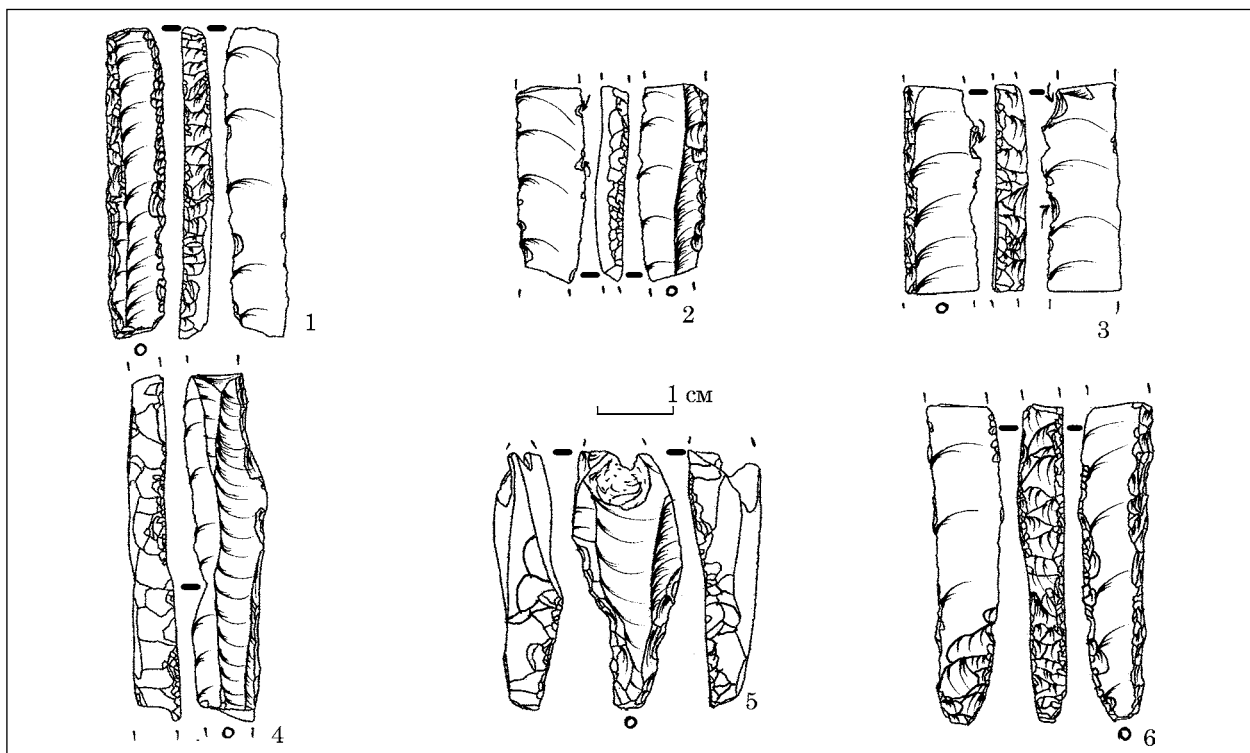

Рис. 7. Пушкарі III: 1 — прямокутник; 2—4 — медіальні частини; 5, 6 — проксимальні частини вістрів

ВИСНОВКИ

Наявність у комплексі мікролітів з прямовисною, практично вертикальною (рис. 7: 4), притуплюючою ретушню різко контрастує з виробами Пушкарів I і Погону (Васильєв 2018a; 2018b). Де притуплююча ретуш не сильно модифікує край заготовки, а зустрічне нанесення взагалі не характерне. Типологія мікролітичних виробів також має ряд розбіжностей, зокрема відсутні як і вістря типу «гравет» — з притупленим краєм та тронкованою проксимальною частиною, так і вістря з боковою виїмкою. З іншого боку серед матеріалів Пушкарів III також представлений прямокутник, хоча і один, проте він демонструє схожість принципів побудови складних композитних наконечників з Пушкарями I та Погону, і більш пізніх Пушкарів IX (Бугорок). Крім того слід зазначити, що серед усіх матеріалів Пушкарів III, і з шурфа 1937 р. та поверхневих зборів, включаючи і сучасні, відсутні знахідки вістер великих форм, що також є традиційними для знарядь мисливського оснащення сусідніх пам'яток.

Таким чином, враховуючи вищесказане попередньо є підстави вважати, що представлений крем'яний матеріал із стоянки Пушкарі III (Сосонницький Рів) може відображати відмінну від вже відомих традицію виготовлення мікролітичних виробів. Розуміючи обмеженість джерельної бази на разі ми не можемо певно сказати чи демонструє ця різниця між мікролітами Пушкарів I / Погону та Пушкарів III господарську специфіку або направленість пам'яток? Чи навпаки, це є свідченням хронологічної дистанції між пам'ятками? Тобто, на сучасному етапі дослідження пушкарівських пам'яток в цілому ми фіксуємо різні поселенські ділянки, що мають і різний час побутування. Так, на основі результатів абсолютного та відносного методів датування ряд стоянок функціонували до максимуму останнього зледеніння — це Пушкарі IX (нижній шар, Погон «5-й метр») з датами 22—23 тис. р. т., Пушкарі I (20—22 тис. р. т.). До цього хронологічного відрізка на основі стратиграфічних умов залягання культурного шару слід відносити і Пушкарі VIII (Погон). Катастрофічні наслідки максимуму зледеніння змусили давню людину покинути цю місцевість, а повернення її фіксуються матеріалами що походять з верхніх шарів Пушкарів IX (Бугорок), і мають дати 11—14 тис. р. т. (табл. 2).

У цілому розглядаючи мікролітичні вироби Пушкарів III напрошується аналогія з вістрями Молодого 5 шару 7 (Нужний 2015, с. 32, рис. 13: 10, 11, 14), що також мають прямовисний притуплений край, іноді з використанням зустрічного ретушування, та вентральне потоншення виробу для вирівнювання профілю. Сьомий шар Молодого 5 має датування в межах 25—26 тис. р. т.

Отже, для вирішення проблеми розуміння динаміки заселення Погонського мису до і після максимуму останнього зледеніння необхідне проведення ґрунтовних польових археологічних досліджень із залученням фахівців різних профілів та напрямків.

ЛІТЕРАТУРА

Васильєв, П. М. 2012. Разведки возле с. Пушкарі Н.-Северского р-на Черниговской обл. в 2009 г. *Деснинские древности*, VII: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева, с. 63-66.

Васильєв, П. М. 2018a. Погон: возможности реконструкции и перспективы исследований. *Stratum plus*, 1, с. 285-305.

Васильєв, П. М. 2018b. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 110-118.

Воеводский, М. В. 1940a. Работы Деснинской экспедиции в 1939 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 4, с. 34-36.

Воеводский, М. В. 1940b. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.). *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 6—7, с. 54-57.

Воеводский, М. В., 1946. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 13, с. 89-94.

Воеводський, М. В. 1947. Результати робіт Деснянської експедиції 1936—1938 рр. В: Славін, Л. М. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. Київ: АН УРСР, 1, с. 41-57.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкарі). *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 99-115.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Олег Філюк.

Семенова, І. А. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі III (Сосонницький Рів). В: Славін, Л. М. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. Київ: АН УРСР, 1, II, с. 189-196.

Ступак, Д. В., Васильєв, П. М., Пономаренко, В. В. 2012. Новые исследования южной части Погонского мыса. *Деснинские древности*, VI: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева, с. 69-79.

Шовкопляс, И. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Vasyliiev, P. M. 2012. Razvedki vozle s. Pushkari N.-Severskoho r-na Chernihovskoi obl. v 2009 h. *Desninskie drevnosti*, VII: Materialy Mezghosudarstvennoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy pamiati F. M. Zaverniaieva, s. 63-66.

Vasyliiev, P. M. 2018a. Pogon: vozmozhnosti rekonstruktsii i perspektivy issledovaniy. *Stratum plus*, 1, s. 285-305.

Vasyliiev, P. M. 2018b. Pohon: mikrolitychnyi kompleks. *Kam'yana doba Ukrainy*, 17—18, s. 110-118.

Voievodskiy, M. V. 1940a. Raboty Desninskoy ekspeditsii v 1939 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 4, s. 34-36.

Voievodskiy, M. V. 1940b. Rezul'taty rabot Desninskoy ekspeditsii po izucheniiu paleolita (1936 i 1937 gg.). *Byulleten' Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 6—7, s. 54-57.

Voievodskiy, M. V. 1946. Desninskaia arkheologicheskaya ekspeditsiya 1940 g. *Kratkiye soobshcheniya IIMK*, 13, s. 89-94.

Voyevods'kiy, M. V. 1947. Rezul'taty robot Desnyans'koyi ekspeditsiyi 1936—1938 rr. In: Slavin, L. M. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy*. Kyiv: AN URSR, 1, s. 41-57.

Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskiye osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseyna reki Desny (Khotylevo, Eliseievichi, Yudinovo, Pushkari). *Arkheologichnyi almanakh*, 31: Epikhavetski pam'iatky Serednoho Podniprovia, s. 99-115.

Nuzhnyy, D. Yu. 2015. *Verkhniy paleolit Zakhidnoyi i Pivnichnoyi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabelnist' ta periodyzatsiya)*. Kyiv: Oleh Filyuk.

Semenova, I. A. 1949. Paleolitychna stoyanka Pushkari III (Sosonnytskyi Riv). In: Slavin, L. M. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy*. Kyiv: AN URSR, 1, II, s. 189-196.

Stupak, D. V., Vasyliov, P. M., Ponomarenko, V. V. 2012. Novyye issledovaniya iuzhnoy chasti Pogonskogo mysa. *Desninskiye drevnosti*, VI: Materialy Mezhdgosudarstvennoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy pamiati F. M. Zaverniaeva, s. 69-79.

Shovkoplias, I. H. 1965. *Mezynskaia stoianka*. Kiev: Naukova dumka.

P. M. Vasyliov, D. V. Dudnyk

UPPER PALEOLITHIC SITE PUSHKARI III

This article deals with new flint collection (surface materials) from Upper Paleolithic site Pushkari III near v. Pushkari Novgorod-Siversky district of the Chernihiv region. Site is located on the high right bank of the Desna River, and occupies the southwestern part of the Cape of Pogon.

The flint collection of artifacts is 910 items, more of them are flakes, blades, cores, chunks and chips. In addition, 107 tools were found, of theme: retouched blades and flakes, burins, end scrapers, combined tools

(end scraper / burin). A non-numerical microlithic complex amounting to only 6 units proved to be rather informative and atypical. It consists of one rectangle, three medial fragments and two proximal fragments, probably points. The presence of a microlith complex in a pivotal, in one case practically vertical, dulling retouch contrasts sharply with the microlithic products of Pushkar I and Pogon. And in combination with ventral thawing on one of the products, an analogy with the points of the Molodovo 5 layer 7.

For a more detailed analysis, the determination of the place and role of the above-described material in understanding the problem of the dynamics of the settlement of Pogonese capes before and after LGM requires archaeological research.

Keywords: Upper Paleolithic, Pushkari's type sites, flint complex.

Одержано 18.12.2018

ВАСИЛЬОВ Павло Михайлович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

VASYLIEV Pavlo M., Research Associate, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-9724-1027, e-mail: pavlo_vasyliov@iananu.org.ua.

ДУДНИК Діана Валентинівна, студентка, КНУ імені Тараса Шевченка, вулиця Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.

DUDNYK Diana V., Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska Street, 60, Kyiv, Ukraine, 01033.

ORCID: orcid.org/0000-0003-0855-3219, e-mail: ddi18@knu.ua.

Л. В. Кулаковська, В. І. Усик, П. Езартс,
С. Пірсон, О. М. Кононенко, Ф. Нігст

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОРМАНЬ 9

Опубліковано результати польових досліджень нової багатошарової верхньопалеолітичної стоянки Кормань 9 на Дністрі. Подано стратиграфію, планіграфію, техніко-типологічну характеристику індустрії.

Ключові слова: верхній палеоліт, Дністер, четвертинні відклади, технокомплекс, мікропластини та пластинки з притупленим краєм, епігравет.

ВСТУП

Палеоліт у Середньому Подністров'ї почали вивчати з 1920-х рр. румунські та вітчизняні археологи. Міждисциплінарні комплексні дослідження палеолітичних пам'яток у регіоні, зокрема, як Молодово I і V, Кормань IV, провадили до середини 1980-х рр., власне до зведення Дністерського гідровузла.

Перші палеолітичні місцезнаходження у районі с. Кормань (Кормань I—III) відкрив Ч. Амброжевич у 1926—1927 рр. (Ambrozewicz 1930). У 1930—1931 рр. І. Ботез і Н. Морошан зафіксували ще одну палеолітичну пам'ятку — Кормань IV. Тут, у лесових суглинках правого берега Дністра в ур. Біля Млинів вони відзначили два археологічні шари з крем'яними артефактами та фауністичними рештками, які визначили як верхньопалеолітичні (Mogoşan 1938).

У 1969—1975 рр. стоянку Кормань IV досліджувала комплексна експедиція під керівництвом О. П. Черниша (Інститут суспільних наук АН УРСР) та І. К. Іванової (Інститут геологічних наук АН СРСР). У результаті міждисциплінарних досліджень пам'ятки та зіставлення її з матеріалами молододівських стоянок

було створено культурно-хронологічну схему розвитку палеолітичної культури у Середньому Подністров'ї. Залучення фахівців природничих наук уможливило реконструювати палеоекологічні умови існування тут первісної людини протягом тривалого часу (від середнього плейстоцену до голоцену). У лесових відкладах потужністю близько 20 м виявлено п'ять плейстоценових викопних ґрунтових горизонтів, з яких три можна віднести до педокомплексів (Губин 1977). Вказано також на присутність сажистих прошарків, типових для четвертинних розрізів цього регіону. На стоянці зафіксовано 16 археологічних шарів (палеоліт—мезоліт). Шари 12—9 зараховано до середнього палеоліту (мустье), шар 8 — до «перехідного» від мустье до верхнього палеоліту, шари 7—1 — до верхнього палеоліту, а шари Б і А — до мезоліту (Черныш 1977, с. 7—66).

Середньопалеолітичні знахідки залягали вище викопного ґрунту останнього інтергляціалу. І. К. Іванова завважила, що «*Культурні горизонти 11 і 12 стоянки Кормань синхронізуються з т. зв. сажистий прошарком Молодовських стоянок*» (тут і далі: переклад наш — авт.; Іванова 1977, с. 176). Палінологічні дані свідчать, що поселення шару 11 побутувало у період відносного потепління клімату (Пашкевич 1977, с. 110). Зважаючи на досить незначну кількість знахідок звідси і відсутність визначальних форм, О. П. Черныш інтерпретував їх як мустьєрські та припускав, що вони могли бути і ранішими, і пізнішими порівняно з середньопалеолітичними шарами стоянок Молодово I і V (Черныш 1977, с. 17). Проте детальний технологічний аналіз індустрії середньопалеолітичних шарів Корманя IV із застосуванням методу ремонту показав, що йдеться не про

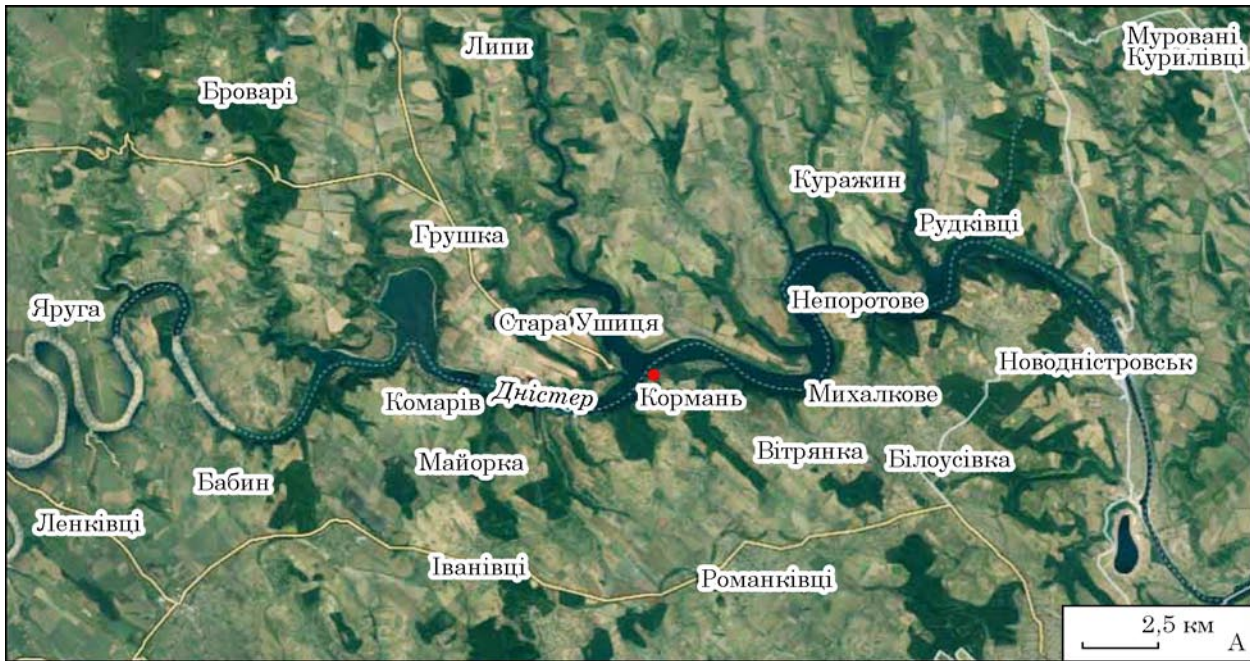

Рис. 1. Кормань 9: А — локалізація стоянки; В — фото розкопу з півночі

залишки поселення, а тільки про окремі місця розколювання кількох жовен — так зв. точки чи atelier (Ситливий, Ситник 2002).

Верхньопалеолітичні шари стоянки Кормань IV були неоднорідні за структурою та кількістю знахідок, два (шари 7 і 5) мають дати С¹⁴. У кожному з цих шарів були залишки вогнищ, локалізації крем'яних артефактів і фауністичні рештки. Теріокомплекс шарів — однаковий за видовим складом і представлений, головним чином, кістками північного оленя (*Rangifer tarandus*), коня (*Equus equus* Pidop.), мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.), первісного зубра (*Bos* sp.) у різних відсоткових співвідношеннях (Татаринов 1977). Спорово-пилкові дані свідчать, що майже всі археологічні шари були сформовані в умовах перигляціального лісостепоного ландшафту із помірно-холодним кліматом, окрім шарів 5 і 6, які сформувалися у найхолодніший відрізок часу із тундровою рослинністю (Пашкевич 1977, с. 110).

Невелика добірка крем'яних артефактів з шару 7 (24500 ± 500 ГИН-1099; 25140 ± 350 ЛУ-586) складається з нуклеусів, знарядь і продуктів виробництва (відщепи й пластини). За опи-

сом О. П. Черниша, нуклеуси мають розміри від 50 до 150 мм, пластини і знаряддя на пластинках — довжину до 110 мм за ширини до 45 мм. Нуклеуси представлено одно-, дво- і триплощадковими об'ємними та плоскими. З-поміж знарядь — різці (на зламі та двогранні), скребки, різці-скребки, вістря, пластини і відщепи з ретушню тощо (Черныш 1977, с. 24—26).

Шар 5 (18000 ± 400 ГИН-719; 18 560 ± 200 СОАН-145) залягав над верхнім викопним ґрунтом тундрового типу. Археологічна колекція складається з крем'яних артефактів (нуклеуси, пластини і відщепи, знаряддя тощо) і фрагментів ковадел, розтиральників, відбійників (Черныш 1977, с. 30—35). Серед нуклеусів переважають поздовжні та біповздовжні об'ємних модифікацій. Довжина нуклеусів і сколотих з них пластин — від 45 до 120 мм. З-поміж знарядь більше різців (на зламі та двогранні), ніж скребків.

На початку 1980-х рр. стоянка Кормань IV зникла під водами Дністровського водосховища. Тут варто згадати слова І. К. Іванової, що «Безумовно, на цій території археологи зможуть знайти собі поле діяльності і піс-

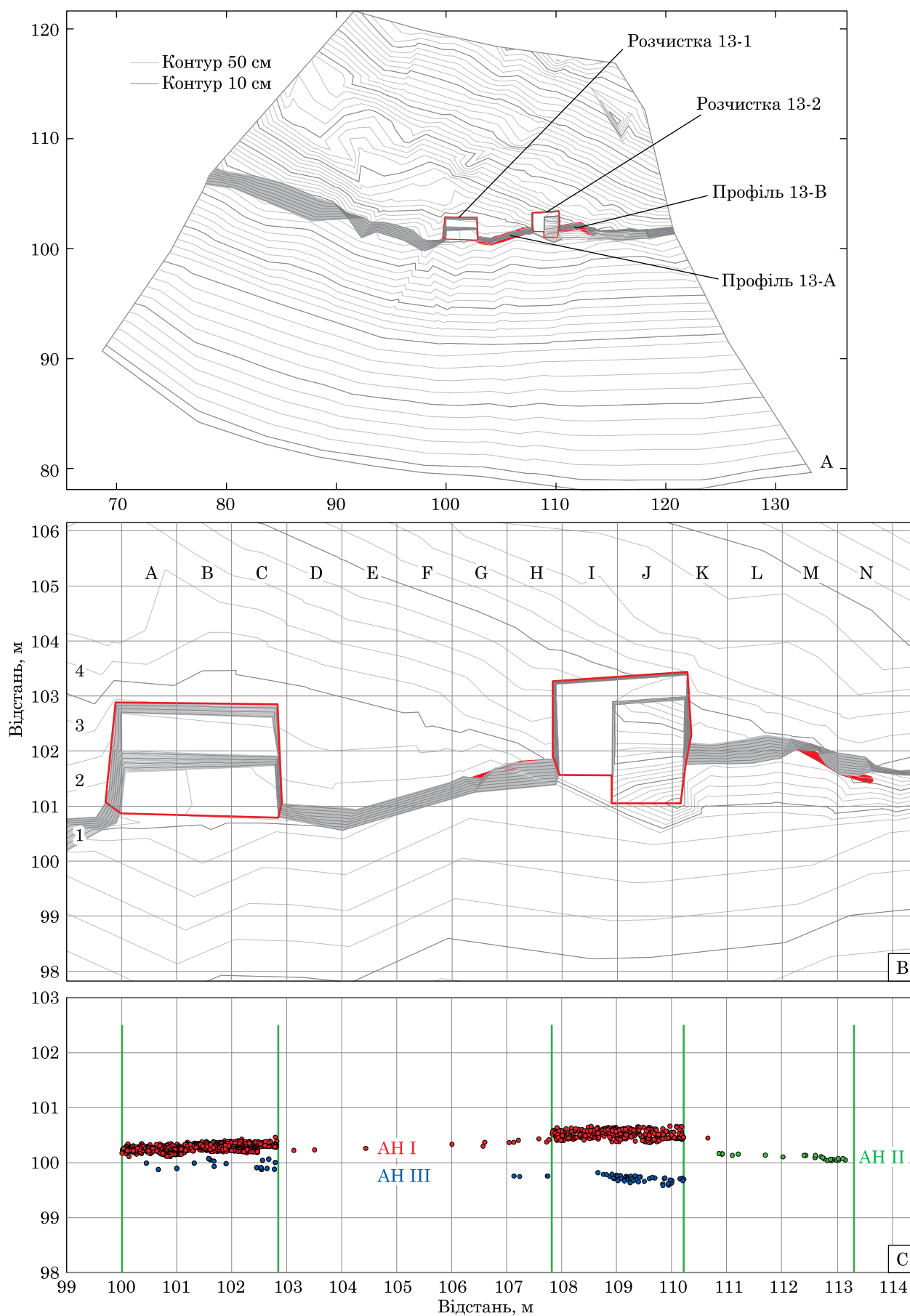

Рис. 2. Кормань 9: А — топографічний план-схема; В — графічний план ділянки, розкопаної у 2013 р.; С — схематичний розріз залягання культурних шарів

ля пуску Дністровського гідровузла. Однак найбільшою цінністю є місцезнаходження, розташовані нижче, біля берега Дністра, які найближчим часом будуть затоплені водою» (Іванова 1977).

КОРМАНЬ 9

Стоянку Кормань 9 відкрила у 2012 р. Палеолітична експедиція ІА НАНУ, що працювала за українсько-британським проектом з гео-археологічного вивчення палеолітичних пам'яток Середнього Подністров'я (Кулаковська, Усик 2012). Стоянка розташована на правому березі Дністра, на захід від однойменного села, вище за течією від стоянки Кормань IV. Координати — 48°34'25.18" Пн, 27°8'53.57" С (рис. 1: А). У 2013 р. на стоянці у місцях найбільшого скупчення матеріалу було зроблено дві зачистки: 13-1 (1,9 × 3,0 м) і 13-2 (1,30 × 2,35 м). Відстань між ними становить 5,5 м. Для поточення стратиграфії культурних нашарувань додатково у двох місцях був розчищений вертикальний обрив берега — профіль

13-А і профіль 13-В (рис. 1: А; 2: А, Б). Таким чином, протяжність дослідженого профілю становить близько 20 м (Кулаковська та ін. 2013).

СТРАТИГРАФІЯ

У 4-метровому лесовому профілі стоянки виділяється п'ять літологічних підрозділів (блоків), які, своєю чергою, розділено на горизонти (1—4), а частина із них на підгоризонти (а, б):

Блок 1 — ілювійований (Вt) горизонт вохристо-коричневого кольору;

Блок 2 — гомогенний блідо-жовтуватий суглинок;

Блок 3 — суглинок з чотирма світло-сірими горизонтами, зі значним вмістом конкрецій Fe; складається із чотирьох горизонтів, кожен з яких має по два підгоризонти (3-1а до 3-4а);

Блок 4 також розділено на чотири горизонти, а кожен з них — на два підгоризонти. Верхня частина відкладів (4-1 і 4-2) складена блідо-вохристо-жовтуватим супіском із тонким сірим прошарком внизу (3-1б), нижня (4-3 і 4-4) — супіском, у верхній частині якого простежуються світло-сірі горизонти (4-3а і 4-4а).

Блок 5 — світло-жовтувато-сірі піщані відклади зі скісною верствуватістю.

МЕТОДИКА

Знахідки у розчистках і профілях фіксувалися на єдиній горизонтальній сітці квадратів 1,0 × 1,0 м (рис. 2: В), позначених латинськими літерами (схід—захід) та арабськими цифрами (північ—південь). Артефакти розміром від 15—20 мм, а також фауністичні рештки фіксувалися у трьох вимірах (X, Y, Z) за допомогою тахеометра. Седименти з культурних шарів промивалися через сито з отвором 0,5—1,0 мм. Така практика суттєво поповнила колекцію дрібними знахідками (мікропластини, мікроліти, луски, кістяні вироби, прикраси, малако- та мікрофауна). Калібрацію дат C^{14} виконано з використанням калібрувальної кривої IntCal13 і програмного забезпечення OxCal 4.3 з ймовірністю 68,2 %.

ОПИС МАТЕРІАЛУ

На стоянці у відкладах останнього пленігліціалу зафіксовано *in situ* три культурні шари верхнього палеоліту — I, II і III

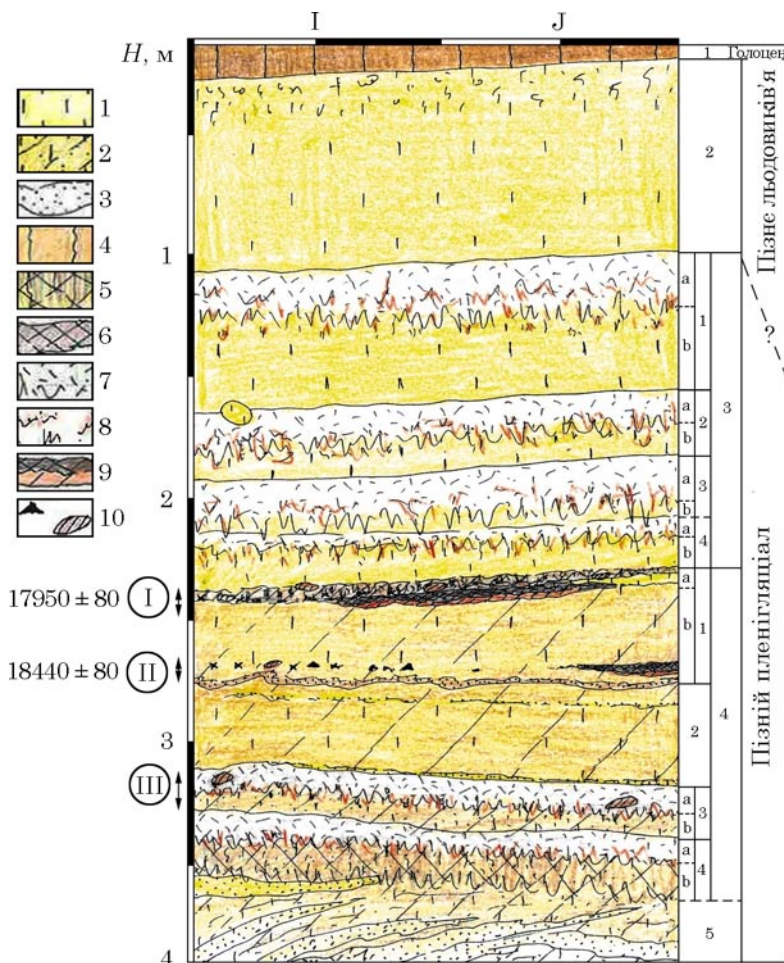

Рис. 3. Кормань 9. Геологічний розріз розчистки 13-2: 1 — суглинок; 2 — піщаний суглинок; 3 — пісок; 4 — ілювійований (Вt) горизонт; 5 — біотурбований В горизонт; 6 — лінза гумусованого матеріалу; 7 — сірий суглинок (тундро-глейовий ґрунт); 8 — озалізнєння; 9 — випалений горизонт, 10 — артефакти й кістки (П. Езартс та Ст. Пірсон 2012—2013)

(рис. 3; табл. 1). Для первинного розколювання та виготовлення знарядь використовували місцевий сеноманський і туронський креміль, що походить з алювіальних наносів Верхнього Дністра. Зрідка траплявся пісковик. У всіх шарах знайдено фауністичні рештки, більшість з яких — дрібні фрагменти, що не піддаються видовому визначенню. Попередньо можна говорити, що переважають кістки північного оленя (*Rangifer tarandus*), також трапляються рештки коня (*Equus* sp.), бика / бізона (*Bos* sp.) і лисиці (*Vulpes* sp.). За іншими прикметами шари суттєво різняться.

1. Найрепрезентативніший шар I включає кам'яні артефакти, фауністичні рештки, малако- та мікрофауну, кісткове й деревне вугілля, вохру. Більшість артефактів і фауністичних решток залягають у підгоризонті 4-1а. Знахідки простежуються в обох розчистках (13-1 і 13-2)

та у профілі 13-А. Досліджена площа на рівні цього шару становить приблизно 6,0 м² (рис. 4: А) і дещо менша за початкові межі закладених розчисток. Максимальна потужність шару становить 15—20 см. Зафіксовано незначне горизонтальне падіння по лінії південний захід—північний схід.

Основна маса знахідок (кам'яні артефакти, фауністичні рештки, малако- та мікрофауна, кісткове та деревне вугілля, вохра) розподілялася на площі рівномірно. У розчистці 13-1 на межі кв. В—С/2 зафіксовано заглиблене вогнище діаметром до 1,0 м з пропеченим до 10 см шаром. У заповненні вогнища не виявлено жодних артефактів. Натомість за його межами (кв. В/2—С/2) частка обпалених кременів сягає до 25 %. Для порівняння, на решті квадратів кількість таких становить усього 3—5 % (рис. 5).

Таблиця 1. Археологічна стратиграфія

Археологічний шар	Місце виявлення	Періодизація	Дата
I	Розчистка 13-1; профіль 13-А; розчистка 13-2	Верхній палеоліт	17950 ± 80 BP GrA-59996, або 21865—21625 cal BP, деревне вугілля
II	Профіль 13-В	Верхній палеоліт	18440 ± 80 BP GrA-59993, або 22436—22243 cal BP, деревне вугілля
III	Розчистка 13-1; профіль 13-А; розчистка 13-2	Верхній палеоліт	—

Таблиця 2. Загальний список кам'яних знахідок, зокрема й з промиву

Категорія	Шар					п/м
	0	I		II	III	
		n	%			
Пренуклеус	—	5	0,6	—	1	—
Нуклеус	—	9	1,0	—	2	—
Нуклеоподібний уламок	—	2	0,2	—	—	—
Відщепи	1	346	40,1	1	40	7
Пластини	—	106	12,3	3	7	3
Пластинки	—	129	14,9	2	3	3
Мікропластини	—	89	10,3	1	5	—
Авіважі	—	11	1,3	—	—	—
Відщепи реберчасті	—	16	1,9	—	2	—
Пластини реберчасті	—	10	1,2	—	4	1
Пластинки реберчасті	—	13	1,5	—	1	—
Мікропластини реберчасті	—	1	0,1	—	—	—
Різцеві сколи	—	34	3,9	—	2	1
Знаряддя	—	92	10,7	—	4	3
Разом	1	863	100	7	71	18
Луски	—	6042	—	—	859	2
Уламки кременю	1	25	—	—	2	—
Галька, плитка кам'яна	—	20	—	—	—	—
Разом	2	6950	—	7	932	20

Примітка. п/м — підйомний матеріал.

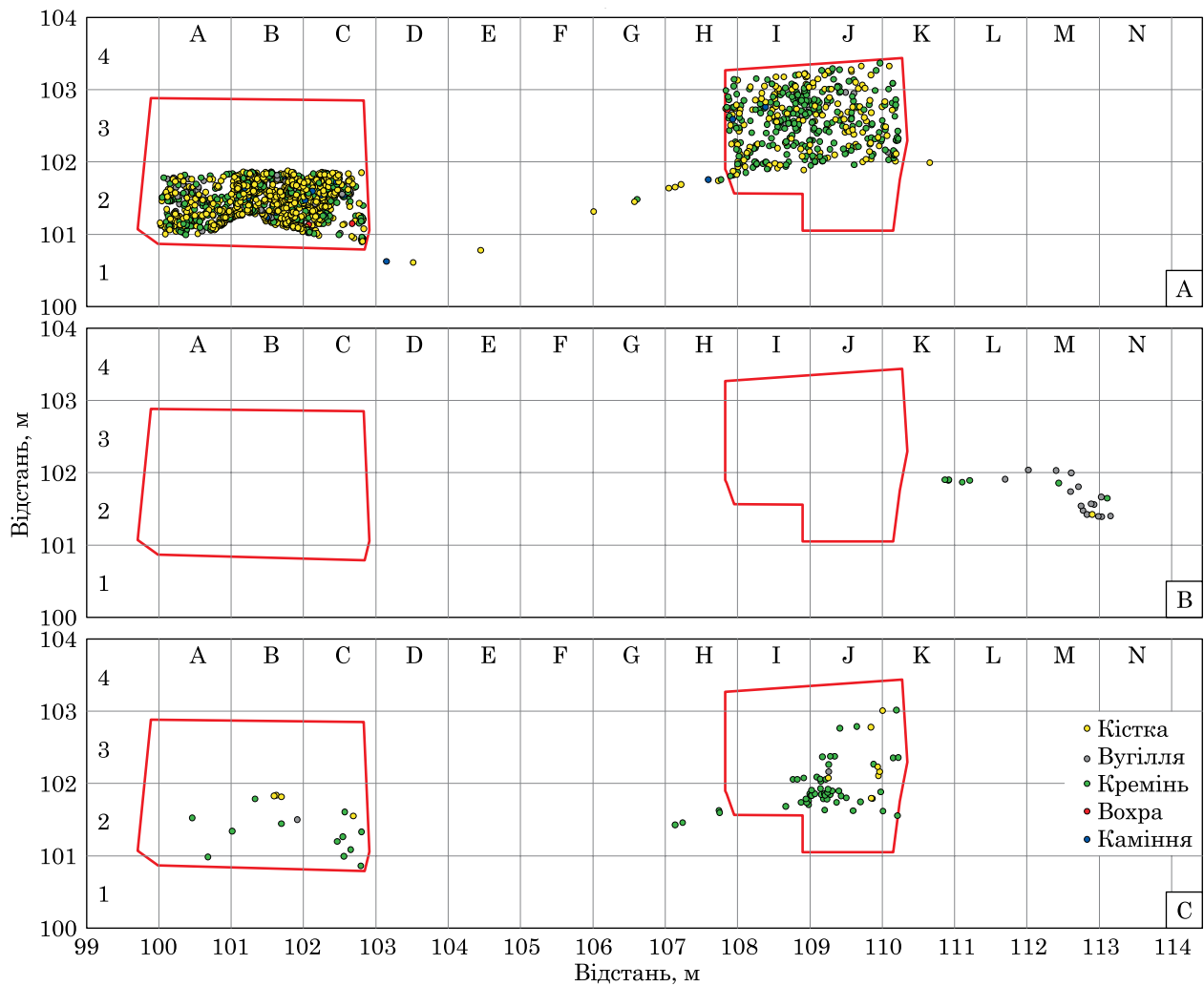

Рис. 4. Кормань 9. Плани культурних шарів: А — шар І; В — шар ІІ; С — шар ІІІ

Рис. 5. Кормань 9. Вогнище у розчистці 13-1

У розчистці 13-2 вогнище має менш чіткі контури, оскільки значною мірою зруйноване і розтягнене кротовинами. Сліди вогнища заходять за межі розчистки. На профілі південної

стіни простежено, що вогнище було влаштоване у незначній заглибині, дно його пропечене на 2,0—4,0 см. За вугіллям *Picea* шар І датовано 17950 ± 80 GrA-5996, або 21865—21625 cal BP.

Таблиця 3. Нуклеуси

Типи	Шар	
	I	III
Пренуклеуси	5	1
Нуклеуси повздовжні підциліндричні	1	—
Нуклеуси повздовжні торцеві	2	—
Нуклеуси повздовжні підклиновидні	2	—
Нуклеуси біповздовжні підциліндричні	—	1
Нуклеуси біповздовжні торцеві	3	—
Нуклеуси паралельні багатоплощадкові	1	—
Нуклеуси багатоплощадкові торцеві	—	1
Фрагменти нуклеусів	2	—
Разом	16	3

Таблиця 4. Продукти розщеплення (разом з заготовками знарядь)

Заготовка	Шар I		Шар II	Шар III
	n	%	n	n
Відщепи	372	43,9	1	45
Пластини	123	14,5	3	13
Пластинки	152	17,9	2	4
Мікропластини	151	17,8	1	5
Авіважі	11	1,3	—	—
Різцеві сколи	35	4,1	—	2
Фрагменти	2	0,2	—	—
Невизначені заготовки	1	0,1	—	—
Разом	847	100	7	69

Крем'яна колекція з шару I налічує майже 7 тис. предметів (табл. 2). Для розколювання використовувався переважно непатинований туронський кремій.

Первинне розколювання демонструють п'ять пренуклеусів, дев'ять нуклеусів і два фрагменти нуклеусів (табл. 3). Нуклеуси, розміром не більше за 5,0 см, представлено: повздовжнім підциліндричним, торцевими і підклиноподібними (по 2 екз.), біповздовжніми торцевими (3 екз.) і багатоплощадковим (рис. 6). Здебільшого їх виготовлено на гальках і відщепах. Первинне розколювання характеризує наявність сколів переоформлення площадок нуклеусів і реберчасті сколи: авіважі (11 екз.; рис. 7: 8),

реберчасті відщепи (16 екз.), пластини реберчасті (10 екз.) і реберчата мікропластина. Загалом продукти первинного розщеплення з шару I, разом з заготовками знарядь, становлять 847 предметів (табл. 2; 4). Переважають пластинчасті заготовки — пластини, пластинки, мікропластини (426 екз.). Відщепів у колекції 372 екз. Також є дуже незначний відсоток артефактів, в основному відщепи (табл. 5), з залишками первинної кірки. За огранкою домінують паралельні повздовжні сколи. Ударні площадки, головню, пласкі й точкові. Пласкі площадки є характернішими для відщепів і пластин, точкові — для пластинок і мікропластин (табл. 6). На окре-

Таблиця 5. Шар I, огранка заготовок (разом із знаряддями)

Заготовка	Типогранки							Разом	%
	Первинна	Реберчата	Повздовжня	Біповздовжня	Конвергентна	Ортогональна	Підперехресна		
Відщепи	30	17	220	16	—	58	1	342	44,7
Пластини	1	10	99	7	1	4	—	122	15,9
Пластинки	1	13	127	8	—	3	—	152	19,9
Мікропластини	1	1	145	2	—	—	—	149	19,5
Разом	33	41	591	33	1	65	1	765	—
%	4,3	5,3	77,2	4,3	0,1	8,5	0,1	—	100

Таблиця 6. Шар I, площадки заготовок (разом із знаряддями)

Заготовка	Тип площадки						Разом	%
	Первинна	Пласка	Точкова	Двогранна	Повздовжньо-підправлена	Фасетована		
Відщепи	19	109	94	8	7	5	242	53,3
Пластини	4	27	22	4	2	2	61	13,4
Пластинки	2	28	47	3	2	1	83	18,3
Мікропластини	—	16	52	—	—	—	68	15,0
Разом	25	180	215	15	11	8	454	—
%	5,5	39,6	47,4	3,3	2,4	1,8	—	100

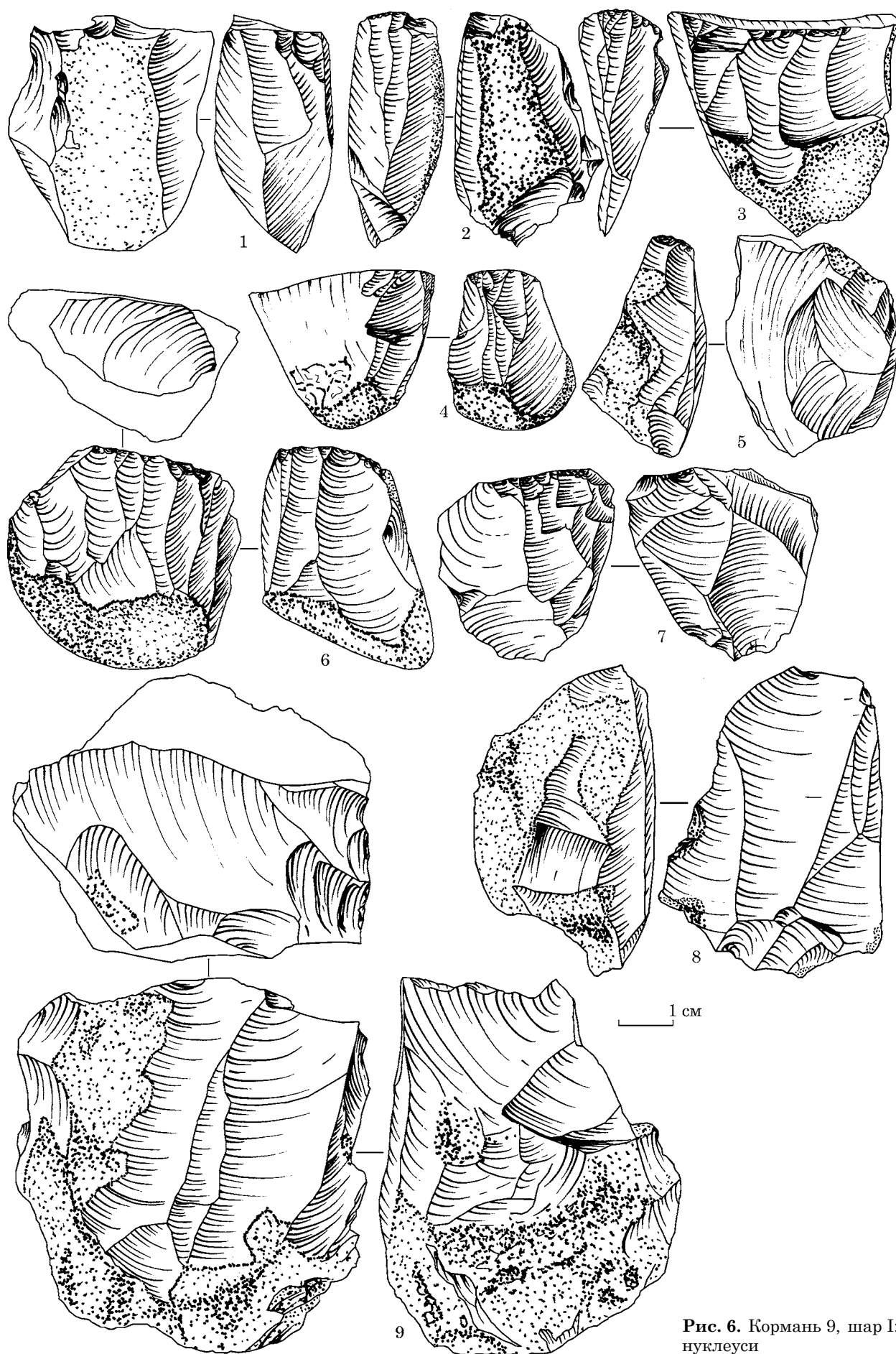

Рис. 6. Кормань 9, шар І:
нуклеуси

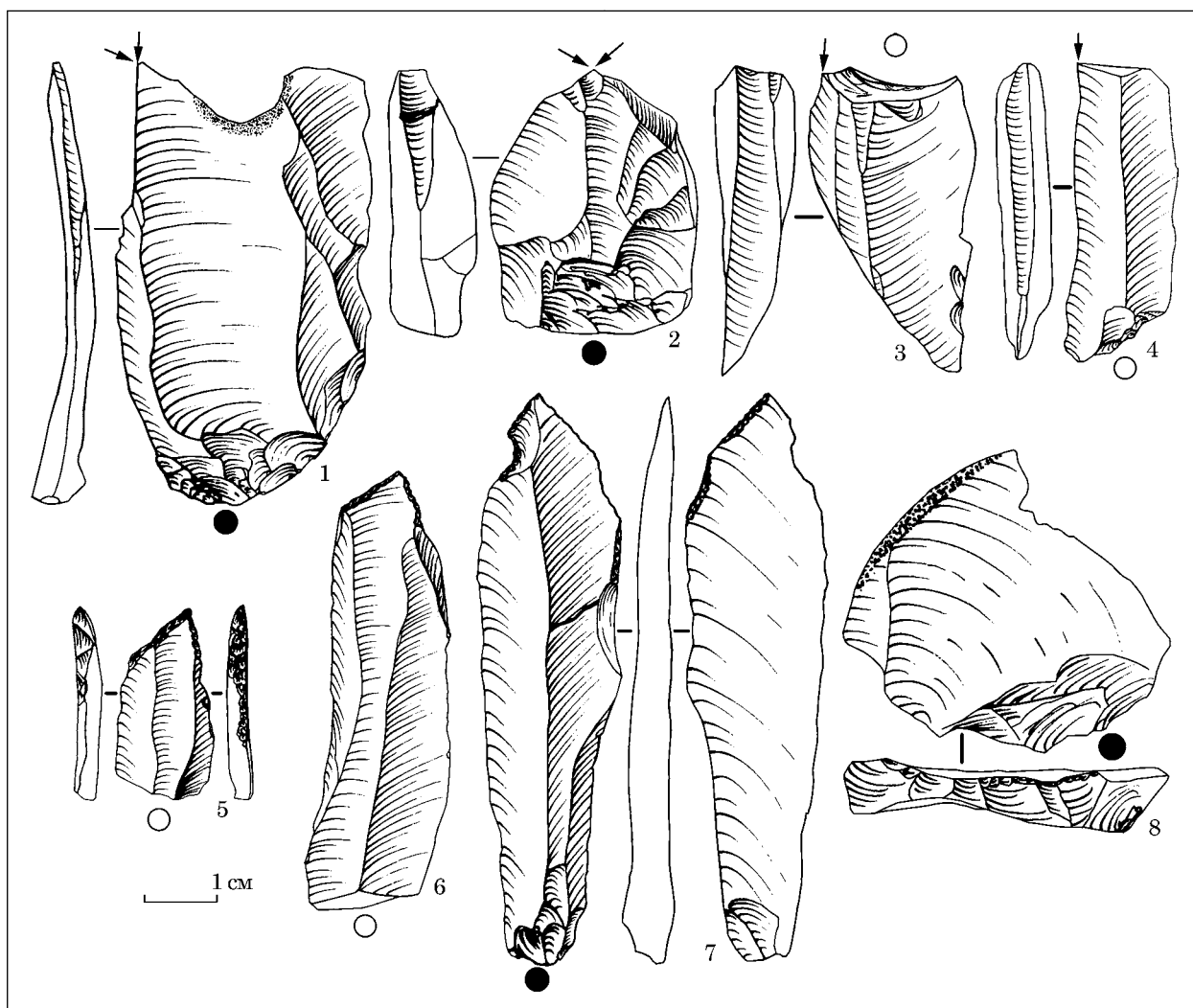

Рис. 7. Кормань 9, шар I: 1—3 — різці; 4 — комбіноване знаряддя; 5, 7 — вістря, 6 — перфоратор, 8 — авіваж

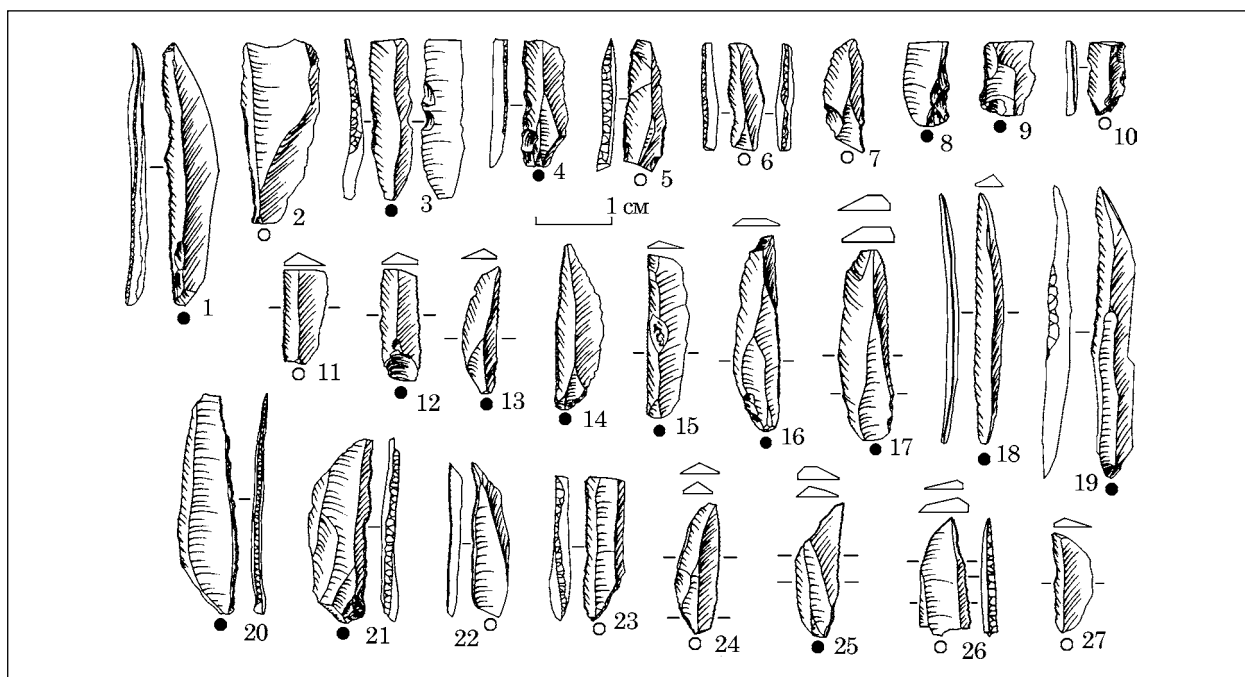

Рис. 8. Кормань I, шар I: мікроліти

Таблиця 7. Знаряддя

Тип	Шар	
	I	III
Скребки	1	1
Перфоратори	1	—
Різці двогранні	2	—
Різці на зламі	1	—
Різці ретушні	1	—
Вістря білатеральні	2	—
Пластинки з притупленим краєм латеральні	6	—
Пластинки з притупленим краєм білатеральні	3	—
Мікропластини з притупленим краєм латеральні	34	—
Мікропластини з притупленим краєм білатеральні	26	—
Відщепи ретушовані	9	2
Комбіновані знаряддя (різець на зламі + тронкована пластина)	1	—
Пластини ретушовані	1	1
Пластинки ретушовані	1	—
Мікропластини з ретушованою виїмкою	1	—
Фрагменти невизначених знарядь	2	—
Разом	92	4

мих пластинах є так зв. губка, що свідчить про застосування «м'якого» відбійника.

У шарі I знайдено 92 знаряддя (табл. 7), виготовлені здебільшого (85 %) на пластинчастих заготовках (табл. 8).

Скребки — до них суто формально можна віднести тільки один артефакт, виготовлений на проксимальному кінці різцевого сколу з напівкрутою ретушню.

Різці (4 екз.) представлено двома двограними — симетричним і кутовим (рис. 7: 1, 2), подвійним на зламі та увігнуторетушним на пластині (рис. 7: 3).

Єдиний перфоратор оформлено на пластині (рис. 7: 6).

Вістря (2 екз.) на пластинах визначено як симетричне білатеральне (рис. 7: 7) та асиметричне білатеральне (рис. 7: 5).

Найчисельнішу категорію знарядь становлять мікроліти — пластинки й мікропластини з притупленим краєм (69 екз.), з-поміж яких дев'ять виготовлено на пластинках, 60 — на мікропластинах. Їх можна розділити на латеральні та білатеральні, а саме: пластинки латеральні — 6 екз. (рис. 8: 2, 9), білатеральні — 3 екз. (рис. 8: 20, 21, 26); мікропластини латеральні — 34 екз. (рис. 8: 1, 3, 7, 8, 11, 13—16, 18, 19), білатеральні — 26 екз. (рис. 8: 4—6, 10, 12, 17, 22—25, 27). Майже чверть мікролітів (два на пластинках і 14 на мікропластинах) можна зарахувати до мікровістер.

На третині мікролітів (22 екз.) «спинку» оформлено типовою крутою ретушню (рис. 8: 1—10), на половині (34 екз.) — маргіальною абразивною (рис. 8: 11—19). На 15 виробках маємо комбінацію притупленої та абразивної ретуші (рис. 8: 20—27).

Один артефакт віднесено до категорії комбінованих. На одному кінці оформлено різець на злам, протилежний край тронковано (рис. 7: 4).

Решта знарядь — це ретушовані відщепи (9 екз.), пластина, пластинка, мікропластина, а також два фрагменти сколів. До елементів вторинної обробки належать різцеві сколи (34 екз.) і численні луски (6042 екз.).

Крім виробів з кременю, у шарі I трапилися поодинокі вироби з кістки, мушель і бурштину (рис. 9).

Таблиця 8. Шар I, заготовки для знарядь

Тип	Заготовка						
	Відщепи	Пластини	Пластинки	Мікропластини	Різцеві сколи	Фрагменти	Невизначені
Скребки	—	—	—	—	1	—	—
Перфоратори	—	1	—	—	—	—	—
Різці	2	2	—	—	—	—	—
Вістря	—	2	—	—	—	—	—
Пластинки та мікропластини з притупленою спинкою	—	—	9	60	—	—	—
Відщепи ретушовані	8	—	—	—	—	—	1
Комбіновані знаряддя	—	1	—	—	—	—	—
Пластини ретушовані	—	1	—	—	—	—	—
Пластинки ретушовані	—	—	1	—	—	—	—
Мікропластини ретушовані	—	—	—	1	—	—	—
Фрагменти невизначених знарядь	—	—	—	—	—	2	—
Разом	10	7	10	61	1	2	1

До прикрас належать три підвіски і пронизки. Найцікавішою є підвіска з бурштину підпрямокутної форми розмірами 15×10 мм і завтовшки 7,0 мм. Під краєм зроблено отвір у діаметрі 4,0 мм. Підвіска обпалена. Це перша подібна знахідка у верхньому палеоліті Середнього Подністрів'я (рис. 9: 2). Ще одну підвіску зроблено з першого моляра лисиці, в якому просвердлено отвір (рис. 9: 1). Знайдено також підвіску (рис. 9: 5) з цілої мушлі (*Theodoxus fluviatilis*?) і три мініатюрні пронизки з мушель діаметром 3,0—4,0 мм (рис. 9: 3).

Виявлено нижню частину кістяної голки $24 \times 2,0$ мм (рис. 9: 4).

2. Знахідок у шарі II небагато — сім крем'яних, кілька фрагментів кісток і вугілля. Більшість їх походить з підгоризонту 4-1b. Культурний шар II простежується лише у профілі 13-B (рис. 2: С; 4: В). За деревним вугіллям (*Picea*) отримано дату: 18440 ± 80 BP GrA-59993, або 22436—22 243 cal BP.

Сім крем'яних знахідок (табл. 4) — це продукти розщеплення: відщеп, три пластини, дві пластинки і мікропластина. Відщеп має ортогональну огранку дорсальної сторони та пласку площадку з так зв. губкою. Решта сколів має повздовжню огранку і точкові площадки. Такі технічні характеристики є типовими для розколювання пізньої пори верхнього палеоліту. Незначна кількість сколів і відсутність характерних типологічних і технологічних маркерів унеможливають чітко визначити культурно-хронологічну позицію шару II.

3. Шар III (літологічний горизонт 4-3b, 4-3, 4-3a) простежується частково у зачистках 13-1 і 13-2, а також у профілі 13-A (рис. 2: С; 4: С). Досліджена площа становить близько $6,0 \text{ м}^2$, потужність шару 15—20 см. Тут виявлено крем'яні знахідки та фауністичні рештки.

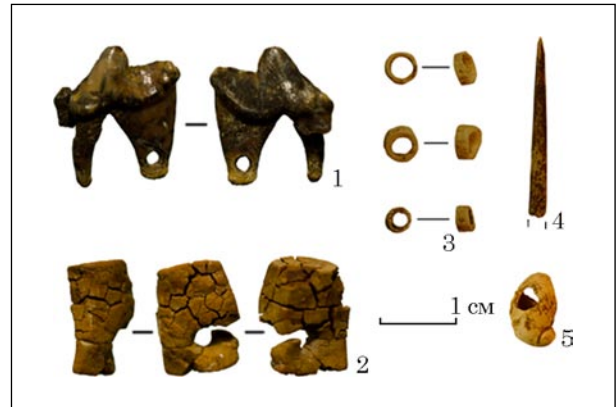

Рис. 9. Кормань 9, шар I; вироби з органічних і мінеральних матеріалів: 1 — підвіска із зуба лисиці; 2 — підвіска з бурштину; 3 — пронизки з мушель; 4 — кістяна голка; 5 — підвіска з мушлі

Залишків вогнищ не зафіксовано, хоча три артефакти мають сліди обпалення. Колекція артефактів налічує 932 предмети (табл. 2) з сеноманського і туронського кременю.

Первинне розколювання ілюструють два нуклеуси: біповздовжній підциліндричний $122 \times 57 \times 55$ мм (рис. 10: 2) і паралельний багатоплощадковий торцевий. Один артефакт визначено як пренуклеус, сформований на широкій масивній пластині (табл. 3).

Основна маса продуктів розщеплення, зокрема й знаряддя праці (табл. 4), це відщепи (45 екз.), пластини (13 елз.), пластинки (4 екз.), мікропластини (5 екз.), різцеві сколи (2 екз.), серед яких переважають сколи з повздовжньою огранкою (42 екз.), 10 сколів — реберчасті, трапляються огранки ортогональні (5), біповздовжні (3), комбева (2), по одному екземпляру — первинна та радіальна. Площадки здебільшого пласкі й точкові (по 13 екз.).

Таблиця 9. Крем'яні артефакти з промиву

Крем'яні артефакти	Шар I		Шар III		п/м
	n	%	n	%	
Відщепи	77	1,2	5	0,6	—
Пластини	9	0,1	—	—	—
Пластинки	43	0,7	—	—	—
Мікропластини	62	1,0	2	0,2	—
Авіважі	1	—	—	—	—
Відщепи реберчасті	1	—	—	—	—
Пластини реберчасті	1	—	—	—	—
Пластинки реберчасті	1	—	—	—	—
Мікропластини реберчасті	1	—	—	—	—
Різцеві сколи	25	0,4	1	0,1	—
Знаряддя праці	49	0,8	—	—	—
Луски	5985	95,6	852	99,1	2
Уламки	3	—	—	—	—
Разом	6258	100	860	100	—

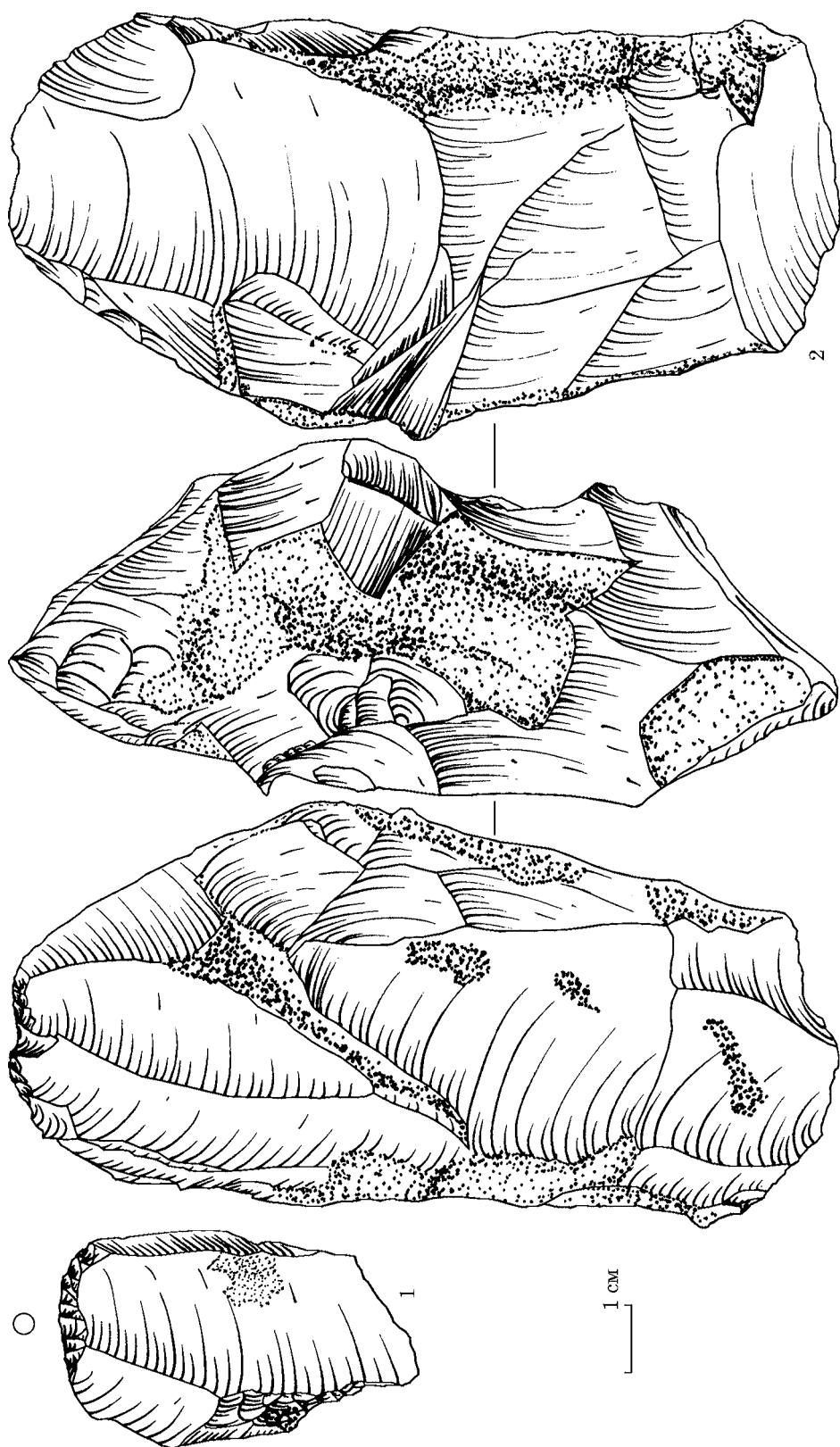

Рис. 10. Кормань 9, шар III; крем'яні вироби: 1 — скребок кінцевий; 2 — нуклеус

Виявлено чотири знаряддя (табл. 7). Скребок оформлено напівстрімкою ретушшю на проксимальному кінці відщепу (рис. 10: 1). Інше — два ретушовані відщепи і ретушована пластина.

ВИСНОВКИ

Незначні за обсягом тестові гео-археологічні дослідження стоянки Кормань 9 уможливають зробити попередні висновки про стратиграфічні умови залягання археологічних шарів і їхню культурно-хронологічну позицію.

На стоянці зафіксовано *in situ* залишки трьох верхньопалеолітичних поселень, що побутували у досить холодний відрізок часу верхнього плєнігліціалу. Про це свідчить стратиграфічне положення культурних шарів (бузький лесовий кліматоліт), наявність у його межах викопного ґрунту тундрового типу і домінування холодолюбивої фауни.

Індустрію шару I можна віднести до епіграветського технокомплексу. На це вказують типологічна складова (мікроліти), технологічна характеристика (нуклеуси для мікропластин), прикраси з мушель, бурштину і зубів. Підтверджує цей висновок і дата — 17950 ± 80 GrA-59996.

Не виключено, що матеріали шару II також можна інтерпретувати як епіграветську індустрію. Таке припущення підтверджується, в першу чергу, датою 18440 ± 80 GrA-59993. Проте, зважаючи на незначну кількість знахідок, ми утримуємося від остаточних висновків.

Матеріали шару III за морфологічними ознаками (біповздожний підциліндричний нуклеус, широкі пластини, застосування м'якого відбіяника) попередньо можна віднести до гравету.

Своєрідними культурно-хронологічними маркерами на стоянці Кормань 9 є педологічні горизонти, що містять C^{14} -датовані шари. Це уможливорює визначення положення стратиграфічного розрізу стоянки у регіональній хроностратиграфічній схемі Середнього Подністров'я у хронологічному інтервалі між 22 і 10 ka BP і вибудувати єдину хроностратиграфічну колонку за розрізами таких пам'яток як Косеуць, Молодово V і Кормань IV (Haesaerts 2007; Haesaerts et al. 2010).

Відтак, шар I стоянки Кормань 9, що має дату 17,950 ka BP, співвідноситься з інтерстадіальним горизонтом Cos V у Косеуць (17,9 і 18,0 ka BP, культурні шари 3a—4 із археологічним шаром 4 у Молодово V (17,8 ka BP) і шаром 5 Кормань IV, що має дату 18,0 ka BP.

Шар II Кормань 9, датований 18,440 ka BP і розміщений у субгоризонті 4-1b, відповідає шару 5 стоянки Косеуць (18,0 і 19,2 ka BP), що відповідає у часі Франкфуртському зледенінню у Північній Польщі (див.: Kozarski 1980).

Шар III (субгоризонти 4-3a і 4-4a), найімовірніше, хронологічно можна зіставити із

шарами 6b—9 стоянки Косеуць, віднесеними до інтерстадіалу Cos VI, цебто 19,1 до 19,4 ka B (Haesaerts 2007; Haesaerts et al. 2010).

Стратиграфічна колонка стоянки Кормань 9 репрезентує лише верхню частину розрізу Кормань IV. Незначна кількість знахідок унеможливує прямий порівняльний аналіз з її матеріалами. Втім, між ними простежуються деякі паралелі: а) археологічні шари стоянок Кормань 9 (I—III) і Кормань IV (7—5) мають тотожну стратиграфічну позицію, б) співпадають дати окремих шарів, в) схожим є видовий склад фауністичних решток, г) є й спільні ознаки техніко-типологічних характеристик кам'яної індустрії.

Проте маємо й певні відмінності між цими пам'ятками, пов'язані з об'єктивними причинами, насамперед, скороченим стратиграфічним розрізом і досить невеликою площею розкопок стоянки Кормань 9. Додамо, через те, що нижня частина четвертинних відкладів Кормань 9 знаходиться під водою, тут відсутні можливі середньопалеолітичні та, очевидно, давніші верхньопалеолітичні шари. Завважимо також, що попри виразну подібність теріокомплексу цих двох стоянок у верхньому палеоліті Кормань IV фауністичний спектр набагато різноманітніший. Звернемо увагу на наявність у шарі 5a кісток печерного лева (*Felis spelaeus* Gold.), у шарі 5 — вовка-собаки, попередньо названого *Lupo-familiaris* for. nova, що вкрай рідко трапляються на цій території (Татарінов 1977, с. 113, 117).

У загальному описі індустрій верхньопалеолітичних шарів стоянки Кормань IV відзначено дуже незначну кількість пластинок з притупленим краєм (від одного до восьми примірників), а також пластинок з підтескою і притупленим краєм — прямокутників (Черныш 1977, табл. 2, с. 67, 41, 42, 48, 52—54, 59). Подібних виробів геть немає у шарах 8, 7 і 5. Тільки у наймолодшому шарі 1, який О. П. Черныш зарахував до так зв. мадленського часу, вказано чотири вістря типу гравет. Натомість у матеріалах Кормань 9 (шар I) мікроліти становлять найчисельнішу групу знарядь. Не виключено, що мінімальна кількість мікролітів у типологічному складі колекцій Кормань IV могла бути спричинена прийнятою у той час методикою розкопок без промивки культурного шару. З іншого боку, наявність малако- та мікрофауни, яку можна отримати лише промивкою (просіюванням) седиментів, лишає відкритим питання про добірку мікролітів у колекціях.

О. П. Черныш, спираючись на палеогеографічні дані, склад кам'яної індустрії, окремі типи знарядь і характер кістяних виробів відніс шари 4—1 стоянки Кормань IV до мадленського часу (Черныш 1977). Проте маємо й дещо іншу думку щодо технокомплексів верхньопалеолітичних шарів (5—1) стоянки Кормань IV.

В. Кірика та І. Борзіак, проаналізувавши величезний масив даних верхнього палеоліту Дністровсько-Прутського регіону включно з палеоландшафтними реконструкціями, віднесли індустрію цих шарів до п'ятої стадії розвитку гравету (епігравету) Подністров'я (Chirica, Borziac 2009; Борзіак, Кулаковська 1998).

Вважаємо цей висновок найбільш коректним та обґрунтованим і таким, що може бути прикладений до індустрії шарів I і II стоянки Кормань 9. Отже, стоянку Кормань 9 можна віднести до епіграветського технокомплексу Середнього Подністров'я, що доповнює картину розвитку регіону за верхнього палеоліту.

ПОДЯКИ

Автори щиро вдячні за допомогу у проведенні досліджень О. Кордуняну, А. Прайеру, П. Спрай-Маркес Г. Трачу, а також Н. Герасименко, Б. Рідушу та Я. Кочерган за надані консультації.

Роботу виконано в рамках проекту «Neanderthal and Modern Human Adaptations» (NEMO-ADAP), 2012—2017 pp.

ЛІТЕРАТУРА

Борзіак, І. О., Кулаковська, Л. В. 1998. Гравет Подністров'я. Загальний огляд. *Археологія*, 4, с. 55-63.

Губин, С. В. 1977. Погребенные плейстоценовые почвы стоянки Кормань IV. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 98-105.

Иванова, И. К. 1977. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 126-181.

Кулаковська, Л., Усик, В. 2012. *Звіт Палеолітичної експедиції відділу «Археологічний музей» ІА НАНУ про пошукові роботи у Чернівецькій області у 2012 р.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2012/114.

Кулаковська, Л., Усик, В., Нігст, Ф., Езартс, П., Пірсон, С., Кононенко, О., Спрай-Маркес, П., Пічкур, Є. 2014. *Звіт Палеолітичної експедиції відділу «Археологічний музей» ІА НАНУ про пошукові роботи у Чернівецькій області у 2013 р.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2013/70.

Пашкевич, Г. А. 1977. Палинологическое исследование разреза стоянки Кормань IV. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 105-111.

Ситливий, В., Ситник, О. 2002. Кормань IV: технологія мустьєрської індустрії. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV: Праці Археологічної комісії, с. 410-434.

Татаринов, К. А. 1977. Фауна позвоночных стоянки Кормань IV. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М.

(ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 112-118.

Черныш, А. П. 1977. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 7-66.

Ambrozewicz, C. 1930. Beiträge zur Kenntnis des Aurignacien kultur Bessarabiens und der Bukowina. *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XVII, s. 17-38.

Chirica, V., Borziac, I. 2009. *Gisements du Paléolithique supérieur entre le Dniestr et la Tisa*. Iași: Edition Pim.

Haesaerts, P. 2007. Mitoc-Malu Galben: cadre stratigraphique et chronologique. In: Otte, M., Chirica, V., Haesaerts, P. (eds.). *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie Roumaine)*. Liège, p. 15-41. Études et recherches archéologiques de l'université de Liège, 72.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V. P., Chirica, V., Drozdov, N. I., Koulakovska, L., Orlova, L. A., Plicht, J., van der, Damblon, F. 2010. Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291: 1, p. 106-127.

Kozarski, S. 1980. An outline of the Vistulian stratigraphy and chronology of the Great Poland Lowland. *Quaternary studies in Poland*, 2, p. 21-35.

Moroșan, N. N. 1938. Le Pléistocene et la paléolithique de la Roumanie du Nord-Est. *Analele Universității de Geologie a României*, seria V: XIX.

REFERENCES

Borziac, I. O., Kulakovska, L. V. 1998. Hravet Podnistrov'ia. Zahalniy ohliad. *Arkheolohiia*, 4, s. 55-63.

Gubin, S. V. 1977. Pogrebennyye pleistotsenovyye pochvy stoianki Korman IV. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslainaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 98-105.

Ivanova, I. K. 1977. Geologiya i paleogeografiya stoianki Korman IV na obshchem fone geologicheskoi istorii kamennogo veka Srednego Pridnestrovia. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslainaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 126-171.

Kulakovska, L., Usyk, V. 2012. *Zvit Paleolitychnoi ekspedytsii viddilu «Arkheolohichni muzei» IA NANU pro poshukovi roboty u Chernivetskii oblasti u 2012 r.* NA IA NANU, f. 64, 2012/114.

Kulakovska, L., Usyk, V., Nihst, F., Ezarts, P., Pirson, S., Kononenko, O., Sprai-Markes, P., Pichkur, Ye. 2013. *Zvit Paleolitychnoi ekspedytsii viddilu «Arkheolohichni muzei» IA NANU pro poshukovi roboty u Chernivetskii oblasti u 2013 r.* NA IA NANU, f. 64, 2013/70.

Pashkevich, G. A. 1977. Palinologicheskoe issledovanie razreza stoianki Korman IV. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslainaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 105-111.

Sytlyvyi, V., Sytnyk, O. 2002. Korman IV: tekhnolohiia mustierskoi industrii. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV: Pratsi Arkheolohichnoi komisii, s. 410-434.

Tatarinov, K. A. 1977. Fauna pozvonochnykh stoyanki Korman IV. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogoslainaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 112-118.

Chernysh, A. P. 1977. *Mnogosloynaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV i eye mesto v paleolite*. In: Goretiskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogosloynaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu IN-QUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, c. 7-66.

Ambrozewicz, C. 1930. Beiträge zur Kenntnis des Aurignacien kultur Bessarabiens und der Bukowina. *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XVII, s. 17-38.

Chirica, V., Borziac, I. 2009. *Gisements du Paléolithique supérieur entre le Dniestr et la Tisa*. Iași: Edition Pim.

Haesaerts, P. 2007. Mitoc-Malu Galben: cadre stratigraphique et chronologique. In: Otte, M., Chirica, V., Haesaerts, P. (eds.). *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben (Moldavie Roumaine)*. Liège, p. 15-41. Études et recherches archéologiques de l'université de Liège, 72.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V. P., Chirica, V., Drozdov, N. I., Koulakovska, L., Orlova, L. A., Plicht, J., van der, Damblon, F. 2010. Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291: 1, p. 106-127.

Kozarski, S. 1980. An outline of the Vistulian stratigraphy and chronology of the Great Poland Lowland. *Quaternary studies in Poland*, 2, p. 21-35.

Moroșan, N. N. 1938. Le Pléistocène et la paléolithique de la Roumanie du Nord-Est. *Analele Universității de Geologie a României*, seria V: XIX.

L. V. Kulakovska, V. I. Usyk, P. Haesaerts,
S. Pirson, O. M. Kononenko, Ph. Nigst

THE UPPER PALEOLITHIC SITE KORMAN' 9

Near the village of Korman' (Sokyryany district, Chernivtsi region, Ukraine) several Palaeolithic sites are known. In the 1960s and 70s, O. P. Chernysh conducted archaeological studies of the site Korman' IV. In 2012 the new Palaeolithic site named as Korman' 9 was discovered by the Dniester Palaeolithic expedition of the IA NASU. A preliminary fieldwork season was conducted in 2013. The main research focused on the chronostratigraphic and palaeoenvironmental study of the site. In the approximately 4 metres thick Quaternary deposits (dating to the late Pleniglacial), three Upper Paleolithic levels were observed.

The main raw materials used by late Pleistocene humans were local Turonian and Cenomanian flint. The faunal remains in all levels are dominated by reindeer.

In level I two fireplaces were recorded. One about 1 m in diameter has a layer of burnt loess at its bottom with a thickness of about 10 cm. The collection of 932 lithic artifacts comprises cores, tools, blanks, chips, and chunks. The primary knapping is characterized by parallel uni- and bi-directional blade, bladelet and microblade production. The tools (n = 92) are dominated by backed bladelets / microblades (n = 69). There is a single endscraper, and the few burins are represented by dihedral burins (n = 2), one burin on a break and one on a truncation. Other tools represented are bilaterally retouched points, borer, combination tool and retouched pieces. Additionally, in level I, the following personal ornaments were found: one pendant of amber, one pendant of fox tooth, one pendant of a perforated shell and three shell beads.

Level II. A collection of 20 flint artifacts is presented exclusively by the products of primary flaking.

In level III, a small number of flint artifacts (n = 67) were recovered, including two cores, one endscraper, and three retouched pieces.

The lithic industry of level I, according to the technical-typological characteristic and chronostratigraphic position, can be attributed to the Epi-Gravettian technocomplex.

It is possible, that the collection of level II also belongs to the same technocomplex, but due to the small number of finds, the authors refrain from concrete conclusions. Collection of level III on the base of morphological features can be attributed to the Gravettian technocomplex and is currently undated.

Keywords: Upper Palaeolithic, Dniester, Quaternary deposits, technocomplex, backed bladelets and microblades, Epi-Gravettian.

Одержано 18.12.2018

ЕЗАРТС Поль, професор, Королівський інститут природничої історії Бельгії, 29, вул.Вотье, В-1000, Брюссель, Бельгія.

HAESAERTS Paul, Prof, Royal Institute of Natural History of Belgium, Rue Vautier 29, B-1000, Bruxelles, Belgium.

E-mail: paul.haesaerts@naturalsciences.be.

КОНОНЕНКО Олеся Миколаївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KONONENKO Olesia Mykolayivna, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-1575-1854, e-mail:

Kononenko_OM@i.ua.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KULAKOV'SKA Larysa Vitaliyivna, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-8704-8642, e-mail: lar-

issa.kulakovska@gmail.com.

НІГСТ Філіп, доктор філософії, відділ археології, Кембриджський університет, Даунінг-стріт, Кембридж, CB2, 3DZ, Великобританія.

NIGST Philip R., PhD, Faculty Member, Division of Archaeology, University of Cambridge, Downing Street, Cambridge, CB2, 3DZ, United Kingdom.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7330-8768, e-mail:

prn25@cam.ac.uk.

ПІРСОН Стефан, доктор філософії, Державна служба культурної спадщини Валонії, пл. Жозефіни-Шарлотти, 2, 5100, Намур (Жамб), Бельгія.

PIRSON Stephan, PhD, Service public de Wallonie, place Josephine-Charlotte, 2, 5100, Namur (Jambes), Belgium.

ORCID: orcid.org/0000-0003-2955-0383, e-mail:

stephane.pirson@spw.wallonie.be.

УСИК Віталій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

USYK Vitaliy Ivanovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-2671-3485, e-mail: Vi-

taly.I.Usik@gmail.com.

В. В. Ганощенко, Я. В. Володарець-Урбанович

СКАРБ КОЛА МАРТИНІВКИ З ПРАВИХ СОЛОНЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено знахідці прикрас доби раннього середньовіччя у степовій смузі України, що були виявлені 2017 р. поблизу Правих Солонців Херсонської обл. Визначено їхнє місце і дату серед старожитностей цього часу, висунено можливі варіанти пояснення появи такого комплексу на далекій периферії основного регіону поширення таких речей.

Ключові слова: раннє середньовіччя, VI—VII ст., «старожитності антив», перша хронологічна група скарбів за О. О. Щегловою, дніпровські скарби кола Мартинівки, прикраси, підвіски, браслети.

ВСТУП

У 2017 р. до Херсонського обласного краєзнавчого музею було передано 21 знахідку — речі, характерні для пенківської та колочинської культур і для дніпровських скарбів першої хронологічної групи за О. О. Щегловою чи кола Мартинівки.

За інформацією, отриманою від автора знахідки, прикраси виявлено за 1,0 км на північ від с. Солонці Олешківського р-ну Херсонської обл. Офіційно село має назву Солонці, на Праві і Ліві воно поділено за «народною традицією». Оскільки комплекс у документах музею фігурує як пункт Праві Солонці, а також для уточнення місця знахідки ми теж скористаємося цією назвою. Скарб виявлено між м. Олешки та с. Солонці, у місці, оточеному з півночі штучною водоймою рибної ферми, з півдня — Солонцівською Великою Канавою, що витікає з озера Кардашівський Лиман, із заходу — ериком Прогній. На картах цю місцину позначено як заплаву. Поряд, за повідомленням очевидця, були зарості очерету. Чіткіше локалізувати місце знахідки неможливо.

© В. В. ГАНОЩЕНКО, Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБА-
НОВИЧ, 2019

Комплекс включає кільце невеликого діаметра від ланцюжка, 10 пронизок і їхні уламки, чотири трапецієподібних підвісок (2 цілі й 4 фрагменти від ще двох), скляну намистину і три браслети (рис. 1; 2). Вироби можна поділити на три групи: 1) нагрудні прикраси чи прикраси голови, 2) нагрудні прикраси і 3) прикраси рук. Імовірно, знахідки становлять деталі жіночого вбрання.

ОПИС І АНАЛІЗ ЗНАХІДОК

НАГРУДНІ ПРИКРАСИ ЧИ ПРИКРАСИ ГОЛОВИ

Невелике бронзове кільце з округлого в перетині дроту з одним приплюснутим, розкляпаним кінцем. Загальні розміри $2,2 \times 1,6$ см, діаметр дроту — 0,4 см, маса 2,26 г (рис. 1: 1; 2: 1). Інвентарний номер (далі — ІН) ХКМ-а-9705/3 (11), КП 75478/3 (11).

Зважаючи на невеликий діаметр, можливо, кільце було ланкою ланцюжка, один його кінець оформлено у вигляді так званої «змійної голівки». Аналогічні вироби (рис. 3: А) представлено у Першоцепеляєвському (Дьяченко 1978; Приходнюк 1989, рис. 5: 1), Хацьківському (Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 50, 51), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 398, табл. 51: 2) і Гапонівському (Гавритухін, Обломський 1995, с. 139, рис. 4: 4; Гавритухін, Обломський 2009, рис. 8) скарбах першої групи, на пам'ятках пенківської культури, як поселення Волоське / Сурська Забора (Приходнюк 1998, с. 39, рис. 75: 2, 3), могильник на о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4: 11)¹ та

1. Слід зауважити, що в складі Хацьківського (Корзухина 1996, табл. 22: 48, 49), Козіївсько-Ново-

Рис. 1. Знахідки з Правого Солонця (фото): 1 — ланка від ланцюжка; 2—12 — пронизки; 13—18 — трапецієподібні підвіски; 19 — скляна намистина; 20—22 — браслети

на Пастирському городищі (Приходнюк 2005, с. 45) у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі. На могильнику Лучисте у Криму виявлено окремі кільця з кінцем у вигляді «змійної голівки». Всі вони походять із склепу 65: поховання 1, 13 і 14 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 98, 106, табл. 130: 4, 5; 148: 19; 149: 9) і поєднуються із іншими знахідками дніпровського походження.

Відносно часто кільця з кінцем у вигляді «змійних голівок» на теренах Середнього

одеського (Корзухина 1996, рис. 51: 3, 5—12) скарбів, на могильнику на о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4: 7) і на поселенні Волоське / Сурська Забора (Приходнюк 1998, рис. 75: 4, 5) виявлено браслети з кінцями у вигляді «змійних голівок». Тож окремі кільця можуть бути і фрагментами подібних виробів.

Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя поєднуються з іншими деталями намиста. У Хачьках — це пронизки і трапецієподібні підвіски (Корзухина 1996, табл. 22: 15—25; 27: 37—51), у Гапоновому — S-подібні, умбоноподібні й трапецієподібні підвіски, пронизки, дзвіночки (Гавритухін, Обломський 1995, с. 137—139), у Козіївці / Новій Одесі — дзвіночки, пронизки, квадратні підвіски «Козіївка / Нова Одеса», трапецієподібні, S-подібні, умбоноподібні підвіски, лунниці (Корзухина 1996, табл. 44; 45; 52—54; 56), а також у зборах на поверхні пам'яток як о. Кизлевий — S-подібна, C-подібна і трапецієподібна підвіски, пронизки (Бодянский 1960, рис. 4) і Волоське / Сурська Забора — трапецієподібні підвіски, дзвіночки, пронизки (Приходнюк 1998, рис. 75). На могильнику Лучисте поховання з такими прикрасами збереглися в

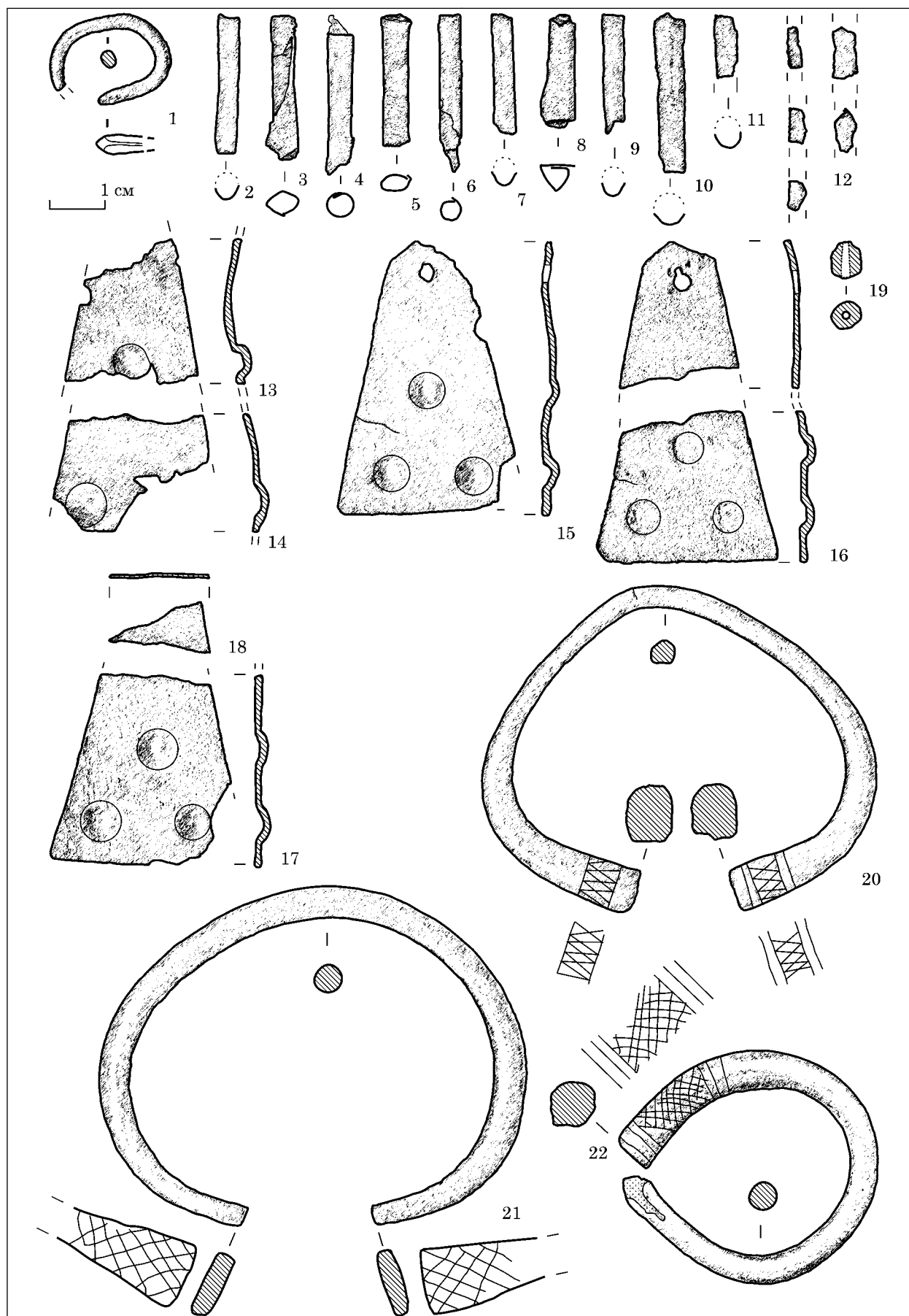

Рис. 2. Знахідки з Правого Солонця: 1 — ланка від ланцюжка; 2—12 — пронизки; 13—18 — трапецієподібні підвіски; 19 — скляна намистина; 20—22 — браслети

Рис. 3. Кільця із кінцями у вигляді «змійних голівок» та скроневі кільця: А — ланцюжки з кілець та окремі кільця з кінцем у вигляді «змійної голівки»: 1 — Перше Цепляєво; 2, 3 — Хацьки; 4, 5 — Гапонове; 6 — Козіївка / Нова Одеса; 7 — о. Кизлевий; 8, 9 — Волоське; 10 — Пастирське городище; 11, 12 — Лучисте, склеп 65, поховання 1; 13 — Лучисте, склеп 65, поховання 13; 14 — Лучисте, склеп 65, поховання 14 (1 — фото Я. В. Володарця-Урбановича; 4 — фото за Гавритухин, Обломский 2009, рис. 8); Б — скроневі кільця: 15, 16 — Зайцівський скарб; 17, 18 — Лучисте, склеп 36, шар поховання 9; В — карта поширення знахідок. **Умовні позначки:** I — знахідки ланцюжків із кілець з кінцями у вигляді «змійних голівок»; II — знахідки окремих кілець з кінцями у вигляді «змійних голівок»; III — пронизки; IV — трапецеподібні підвіски; V — знахідки скроневих кілець; VI — знахідки в скарбах; VII — знахідки на пам'ятках. Пам'ятки: 1 — Праві Солонці; 2 — Волоське; 3 — о-в Кизлевий; 4 — Пастирське городище; 5 — Хацьки; 6 — Козіївка / Нова Одеса; 7 — Перше Цепляєво; 8 — Гапонове; 9 — Лучисте; 10 — Зайців

дуже поганому стані і визначити призначення останніх неможливо. Але зауважимо, що в цих комплексах були й деталі намиста, хоча О. І. Айбабін та Є. О. Хайрединова вказують, що такі знахідки з поховань 1 і 13 у склепі 65 виявлено в районі кісток рук (Айбабін, Хайрединова 2014, с. 95—96). Тож лише знахідки з Першоципляєвського і Пастирського городища скарбу не поєднувалася з деталями намиста. Відтак, явно простежується закономірність: як і в Перших Солонцях, кільця з кінцем у вигляді «змійної голівки» у названих комплексах поєднуються з пронизками і трапецеподібними підвісками різних типів.

Знахідки подібних ланцюжків у складі комплексів першої групи за О. О. Щегловою, ознака 28 дніпровських скарбів (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54), вказують на хронологію в межах другої половини VI—VII ст. Територіально такі вироби поширені на теренах усього ареалу прикрас кола Мартинівки (рис. 3: В).

Додамо, що в Хацьківському скарбі також було два кільця приблизно таких само розмірів, що і в Правих Солонцях. На одне з них була нанизана мушля (Бобринский 1901, с. 147, табл. XIV; Корзухина 1996, с. 373; табл. 22: 53). Отже, такі вироби могли бути елементами підвісок.

У складі Зайцівського скарбу, що належить до другої хронологічної групи («захоронення» їх припадає на першу половину VIII ст.), виявлено два кільця невеликого діаметра (рис. 3: Б, 15, 16), які Г. Ф. Корзухіна вважала скроневими (Корзухина 1996, с. 420, табл. 106: 13, 14). Таке використання їх можна підтвердити знахідками на могильнику Лучисте, де в низці поховань виявлено скроневі кільця з круглого в перетині дроту з приплюснутими чи погостреними кінцями, хоча хронологія таких прикрас досить широка. Подібні вироби виявлено в склепі 8, шар 2, поховання 3 другої половини VIII—IX ст. (Айбабін, Хайрединова 2008, с. 80,

табл. 24: 1), могили 21 VIII ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, табл. 74: 1), склеп 29, шар 1, поховання 1 кінця IX — початку X ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 92, табл. 85: 20), склеп 36, шар 2, поховання 11 першої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 105, табл. 117: 5), склеп 36, шар 3, поховання 16 другої половини VI ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 106, табл. 122: 6, 7), склеп 38, шар 3, поховання 13 першої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 113, табл. 150: 2, 3), склеп 38, шар 4, поховання 14 другої—третьої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 114, табл. 152: 1), склеп 43, шар 1, поховання 1 останньої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 49, табл. 6: 1), склеп 43, шар 1, поховання 3 останньої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 50, табл. 6: 5), склеп 44, шар 1, поховання 1 IX ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 55, табл. 18: 2), склеп 65, шар 2, поховання 13 другої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 104, табл. 147: 17, 19), могили 71 другої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 110, табл. 158: 1), склеп 74, поховання 5 кінця VI — першої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, с. 114—115, табл. 174: 7), зокрема з речами дніпровського походження — склеп 36, шар 2, поховання 9 першої половини VII ст. (рис. 3: Б, 17, 18; Айбабин, Хайрединона 2008, с. 105, табл. 120: 13, 14). Іноді такі знахідки виявлено в районі ший з намистинами — склеп 20, поховання 7 IX ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 91, табл. 72: 7), могила 31 другої половини VIII — першої половини X ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, с. 94, табл. 86: 1).

Враховуючи, що в Правих Солонцях виявлено лише одне кільце з кінцем у вигляді «змійної голівки», складно визначити його місце у вбранні: була то деталь ланцюжка чи скроневого кільця.

НАГРУДНІ ПРИКРАСИ. ДЕТАЛІ НАМИСТА

Пронизки. Прості бронзові гладенькі пронизки, 10 од. (5 цілих і 5 фрагментованих) і дрібні уламки. Їх згорнено у трубочку з бронзового листа, шов незапаяний. На кінцях залишки ниток. Довжина від 1,1 до 2,9 см, ширина від 0,4 до 0,6 см, маса від 0,10 до 0,81 г (рис. 1: 2—12; 2: 2—12). ІН — ХКМ-а-9705/1 (1—5), КП 75478/1 (1—5); ХКМ-а-9705/2 (6—10), КП 75478/2 (6—10).

Прикраси належать до типу 1 за типологією Я. В. Володарця-Урбановича (Володарець-Урбанович 2014, с. 42), найпоширенішого з-поміж цієї категорії виробів у раннє середньовіччя. Подібні вироби виявлено (рис. 4) на поселеннях пенківської культури Ігрен-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71: 7—10), Волоське (Рутковская 1974, рис. 4: 11; Приходнюк 1998, рис. 18:

17), Деревка (Телегин 1962, с. 17, рис. 4: 6), Коробівка (Рутковская 1974, с. 36, рис. 4: 3; Приходнюк 1980, с. 134), балка Яцева (Бодянский 1960, с. 276) і Стецівка (Петров 1963, с. 229, рис. 10: 5), на могильниках пенківської та колочинської культур на островах Сурський (Приходнюк 1998, рис. 19: 24), Кизлевий (Бодянский 1960, с. 274; Приходнюк 1998, рис. 19: 19) і в Акактово, поховання 28 (Шмидт 1963, рис. 12: 2); у Мохнацькому похованні (Аксенов, Бабенко 1998, с. 115, рис. 2: 8); у скарбах кола Мартинівки — Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1995, с. 138, рис. 2: 12), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 396, 400, табл. 45: 6, 7, 14—16; 56: 7—10, 18—32), Хацьківському (Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 37—47), Нижньо-Сироватському (Корзухина 1996, с. 403, табл. 61: 8), Трубочевському (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 83), Курилівському (Родинкова 2010а, с. 86, рис. 4: 26), Суджі-Замостянському (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 21, 23—29), Шевченківському (Родинкова 2012b, с. 194—195), Полтавському 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовко 2016, с. 101), Хитцівському (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 120) і Черкасько-Конопельківському (Родинкова, Сапрыкина 2015, рис. 2: 1—3) скарбах першої хронологічної групи. Крім того, такі вироби зафіксовано на місцезнаходженнях з Лебехівки (Корзухина 1996, с. 392—393, табл. 94: 25), Тахтайки (Корзухина 1996, с. 420, табл. 108: 13), східних повітів Полтавської губ. (Корзухина 1996, с. 395, табл. 78: 4) і Малої Перещепини¹.

Трохи пізнішим часом датуються знахідки із скарбів VII/VIII — першої половини VIII ст.: Коропівський, що включає вироби першої та другої (?) груп (Дідик 2009; 2012; 2017, с. 44), Вороб'ївський другої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Корзухина 1996, с. 359, табл. 7: 4) і «скарб ювеліра 1991 р.» з Пастирського городища, близько 50 екз. (Приходнюк 2005, с. 46—47)².

Таку кількість прикрас, як у Правих Солонцях (близько 10 екз.) в одному комплексі чи на одній пам'ятці зафіксовано в чотирьох скарбах — Трубочевськ і Курилівка (по 13 екз.), Хацьки і Коропове (по 14 екз.) і 9 екз. на місцезнаходженні в Лебехівці (Володарець-Урбанович 2014, рис. 3).

На могильнику Лучисте прості гладенькі пронизки виявлено у низці комплексів з речами дніпровського походження: 10 екз. у склепі 10, шар 5, поховання 17 (Айбабин, Хай-

1. У публікації Д. І. Левченка (Левченко 1999) немає даних про дві пронизки і 12 намистин. У 2012 р. один з авторів ознайомився із знахідками, що зберігаються в шкільному музеї с. Мала Перещепина.
2. До другої хронологічної групи належить і скарб з Коропових Хуторів, що включає дві спіралеподібні пронизки (Колода 2016, с. 68, рис. 2: 15, 16).

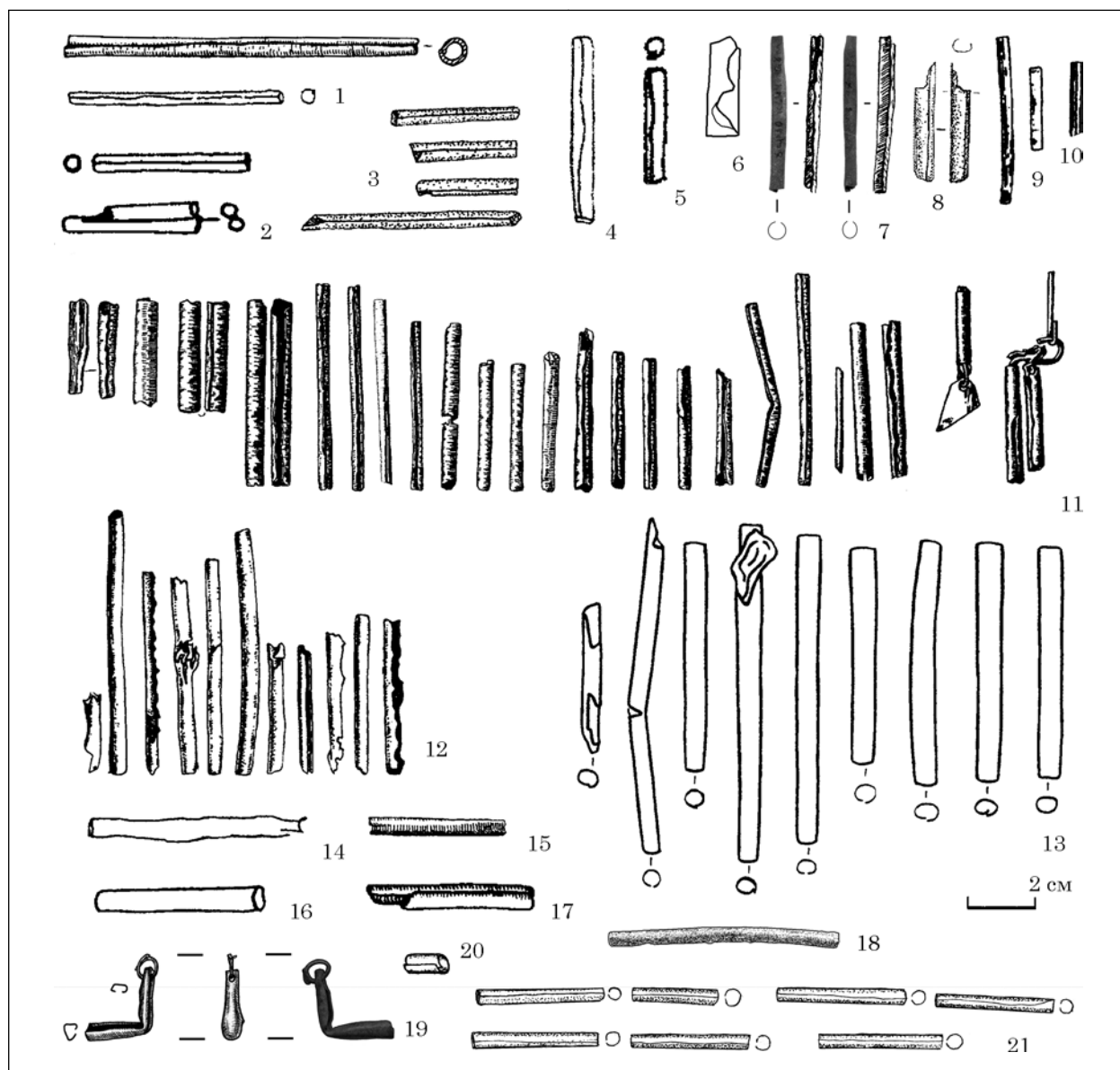

Рис. 4. Пронизки типу 1 за Я. В. Володарцем-Урбановичем: 1 — Волоське; 2 — Мохнач; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — о-в Кизлевий; 5 — о-в Сурський; 6 — Стецівка; 7 — Деревівка; 8 — Курилівка; 9 — Вороб'ївка; 10 — Нижня Сироватка; 11 — Козіївка / Нова Одеса; 12 — Хацьки; 13 — Гапонове; 14 — Лебехівка; 15 — східні повіти Полтавської губ.; 16 — Тахтайка; 17 — Коробівка; 18 — балка Яцева; 19 — Полтава; 20 — Акактово, поховання 28; 21 — Коропове

редина 2008, табл. 50—54), 7 екз. у склепі 36, шар 2, поховання 9 (Айбабин, Хайредина 2008, табл. 120; 121), 9 екз. у склепі 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайредина 2014, табл. 69—75), 2 екз. у склепі 59, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайредина 2014, табл. 101), 6 екз. у склепі 65, шар 1, поховання 2 (Айбабин, Хайредина 2014, табл. 132—136).

Знахідки подібних пронизок пов'язано з пам'ятками третьої чверті I тис. або зі скарбами першої хронологічної групи — ознака 32 (Гавритухин 1996, с. 95; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54). Однак такі вироби трапляються і в пізніших комплексах. Відтак, хронологія цього типу доходить до першої половини VIII ст. Що ж до нижньої дати, то аналогічні прикра-

си є і на зарубинецьких, пізньозарубинецьких і київських пам'ятках (Володарець-Урбанович 2014, с. 42—43), адже вони становлять у «старожитностях антиків» так звану «субстратну» групу прикрас (Родинкова 2003а). Поширені такі вироби на теренах Середнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя та Надпоріжжя (рис. 5).

Чотири бронзові трапецієподібні підвіски, орнаментовані трьома півкулями, вибитими пуансоном. Дві розташовано симетрично в кутах основи і одна — по центру (рис. 1: 13—18; 2: 13—18). Під верхнім підтрикутної форми краєм є отвір. Дві підвіски майже цілі з незначними тріщинами і зламами по краях. Параметри однієї (рис. 1: 15): довжина 5,0 см, ширина

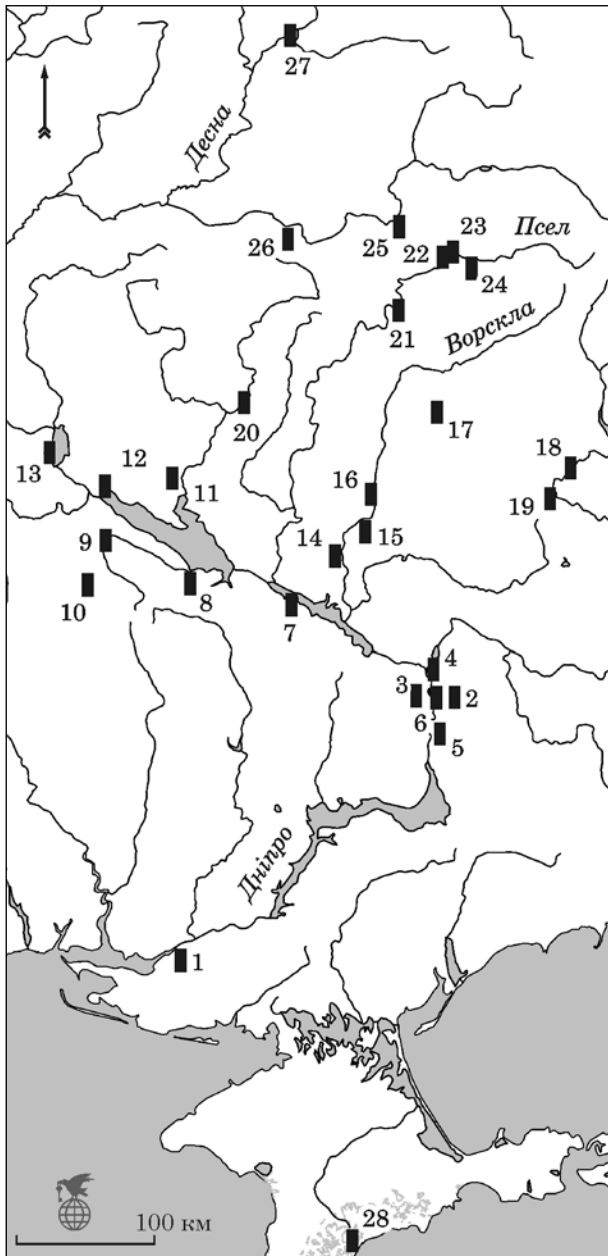

Рис. 5. Карта поширення пронижок типу 1 за Я. В. Володарцем-Урбановичем: 1 — Праві Солонці; 2 — балка Яцева; 3 — Волоське; 4 — Ігрені-Підкова; 5 — о-в Кизлевий; 6 — о-в Сурський; 7 — Дерейка; 8 — Стецівка; 9 — Хацьки; 10 — Пастирське городище; 11 — Лебехівка; 12 — Коробівка; 13 — Воробівка; 14 — Тахтайка; 15 — Мала Перещепина; 16 — Полтава (2014 р.); 17 — Козіївка / Нова Одеса; 18 — Мохнач; 19 — Коропове; 20 — Хитці; 21 — Нижня Сироватка; 22 — Курилівка; 23 — Суджа-Замостя; 24 — Черкаська Конопелька; 25 — Гапонове; 26 — Шевченкове; 27 — Трубчевськ; 28 — Лучисте

по нижньому краю 2,9 см, зверху — 1,2 см, маса 3,4 г. ІН — ХКМ-а-9705/4 (12), КП 75478/4 (12). Параметри другої (рис. 1: 16): довжина 5,0 см, ширина по нижньому краю 3,2 см, зверху 1,2 см, маса 3,0 г. ІН — ХКМ-а-9705/5 (13), КП 75478/5 (13). З чотирьох фрагментів аналогічних прикрас два (рис. 1: 13, 14), можуть бути уламками одного виробу. Один маловиразний фрагмент

пластини (рис. 1: 18) також може бути частиною подібної підвіски (рис. 1: 17). Параметри уламків такі. Один (рис. 1: 17): довжина 3,4 см, ширина 2,8 см, маса 2,91 г. ІН — ХКМ-а-9705/6 (14), КП 75478/6 (14). Другий (рис. 1: 14): довжина 2,1 см, ширина 2,7 см, маса 0,76 г. ІН — ХКМ-а-9705/8 (16), КП 75478/8 (16). Третій (рис. 1: 13): довжина 2,5 см, ширина 2,4 см, маса 1 г. ІН — ХКМ-а-9705/7 (15), КП 75478/7 (15).

Вироби належить до числа прикрас, оздоблених 2—3 півкулями, що становить ознаку 29 дніпровських комплексів (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54). Вони є прикметними лише для раннього середньовіччя (рис. 6: А): Козіївсько-Новоодеський скарб, 5 екз. (Корзухина 1996, табл. 53: 5—7, 11, 12) і Полтавський 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголов 2016, с. 106, рис. 1: 13), а також Волоське / Сурська Забора (Березовець 1963, рис. 24: 20; Рутковская 1974, рис. 4: 14; Приходнюк 1998, рис. 75: 11), Митьки¹ і могильник Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 8 з речами дніпровського походження (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 140: 2, 3). Подібні підвіски пов'язано з пенківськими пам'ятками або зі скарбами першої хронологічної групи (Гавритухин 1996, с. 95; Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголов 2016, с. 106—107), поширеними у Дніпровському Лівобережжі, Надпоріжжі та Криму (рис. 6: Б). Відповідно, цей тип датується другою половиною VI—VII ст. (Гавритухин, Щеглова 1996, рис. 62).

Пронизки і трапецієподібні підвіски були складниками різних прикрас, зокрема, іноді вони становлять деталі накісників чи шумливих підвісок. Подібні знахідки є в складі Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, с. 396, табл. 45: 4—6; Щеглова 1999, рис. 10) і Суджів-Замостянського скарбів (Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5; Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 9—12) у Дніпровському Лівобережжі та в склепі 10, шар 5, поховання 17 (Щеглова 1999, рис. 8; Щеглова, Родинкова 2003, с. 297; Хайрединова 2002, рис. 11; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 85, табл. 52) на могильнику Лучисте в Криму. На цьому могильнику в кількох випадках трапецієподібні оздоби були підвішені за нитку до пронижок, і їх прикріплювали до одягу в районі грудної клітки чи вони входили до разок намиста, що з'єднував дві фібули дніпровського походження — склеп 36, шар 2, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 102, 105, табл. 110: 9; 120; 121), склеп 54, шар 3, поховання 20 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 67, 75—76, табл. 49: 20; 69—75), склеп 65, шар 1, поховання 2 (Айба-

1. Знахідка у 2018 р. була передана до Черкаського міського музею археології Середнього Подніпров'я.

Рис. 6. Трапецієподібні підвіски орнаментовані двома / трьома півкулями по центру: А — трапецієподібні підвіски орнаментовані двома / трьома півкулями по центру: 1—5 — Козіївка / Нова Одеса; 6 — Митьки; 7 — Полтава (2014 р.); 8—10 — Волоське / Сурська Забора; 11, 12 — Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 8 (1—5 — фото із архіву О. С. Федоровського; 6 — фото Т. В. Бітківської; 7, 9, 10 — фото Я. В. Володарця-Урбановича); Б — карта поширення трапецієподібних підвісок орнаментованих двома / трьома півкулями по центру: 1 — Праві Солонці; 2 — Волоське / Сурська Забора; 3 — Митьки; 4 — Полтава (2014 р.); 5 — Козіївка / Нова Одеса; 6 — Лучисте

бин, Хайрединова 2014, с. 95, 98—99, табл. 126: 2; 132—136).

Трапецієподібні підвіски іноді чіпляли до лунниць (Родинкова 2003b) — Козіївсько-Новоодеський скарб (Корзухина 1996, табл. 53: 17; 56: 2, 3) і Банцеровщина (Корзухина 1996, табл. 115: 3), хоча у слов'ян лунниць украй мало; до ланцюжка, що з'єднував дві фібули, про що свідчить поховання 9 шару 3 склепу 38 могильника Лучисте (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 146), що підтверджується і знахідкою зі східних повітів Полтавської губ. (Корзухина 1996, табл. 78: 3). У склепі 59 шару 3, поховання 9 трапецієподібна підвіска була по-

ряд з круглою підвіскою та двома пронизками, що вказує на їхню належність до деталей наміста (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 96; 101). На таку само позицію у вбранні вказує поховання 5 склепу 35, де в районі грудної клітини, ближче до шиї, виявлено разок з намістин, пронизок і трапецієподібних підвісок (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 97, табл. 97: 5; 101—103; Хайрединова 2011, рис. 3.29). Проте у похованні 8 склепу 38 могильника Лучисте трапецієподібні підвіски (аналогічні знахідкам з Правих Солонців) виявлено в районі тазових кісток. За реконструкцією Є. А. Хайрединової, вони були прикріплені до пояса (Хайрединова

2011, рис. 4.6: 11). Для території Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя лише матеріали поховання біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111—112; Родінкова 2012b, с. 196; 2014, с. 93—94) вказують на використання паска жіночим населенням, хоча й з незначною кількістю геральдичних оздоб. Але в Правих Солонцях немає прикрас, що їх однозначно можна було б пов'язати з деталями пояса.

Намистина куляста з напівпрозорого скла синього кольору з наскрізним отвором, трішки вищерблена. Діаметр 0,6 см, діаметр каналу — 0,1—0,3 см, довжина вздовж конусоподібного отвору 0,7 см. Її виготовлено в техніці витягнутої трубочки (волокна розташовані паралельно каналу). Маса 0,21 г (рис. 1: 19; 2: 19), ІН — ХКМ-а-9705/9 (17), КП 75478/9 (17). Намистина належить до групи однокольорових (монохромних), а саме до групи І (однокольорові), відділу 1 (круглі), типу «а» (кулеподібні), підтипу 1 (Деопик (Ковалевская) 1961, с. 213) чи до типу 90 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 6—7).

Нині не маємо каталогу намистин зі слов'янських пам'яток третьої чверті І тис. Тож за аналогії ми долучили круглі сині намистини, позаяк інші деталі (технологія виготовлення, прозорість скла, форма отвору) в публікаціях часто не вказані. Відтак, сині намистини трапилися в Острогозькому (Березуцький, Золотарев, Куцев 2017, с. 136), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 396), Колосківському (Корзухина 1996, с. 419), Хитцівському (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121) скарбах, на поселенні празької культури Струга 1 (Варгей 1993, с. 71—72, табл. VII: 22; 2016, с. 36) і на пенківських пам'ятках: поселення в балці Яцева¹, могильник на о-ві Сурський² (Бодянский 1960; Приходнюк 1998, с. 156)³.

НАРУЧНІ ПРИКРАСИ — БРАСЛЕТИ

Браслет з округлого в перетині стрижня і потовщеними майже квадратними в перетині кінцями. Кінці орнаментовано гравійованими паралельними та перехресними лініями. Розміри браслета 6,0 × 7,1 см, діаметр стрижня у центрі 0,4 см, кінці — 1,0 × 0,8 см, маса 46,74 г. По центру трохи зігнутий, тут є тріщина (рис. 1: 20; 2: 20). ІН — ХКМ-а-9705/10 (18), КП 75478/10 (18).

1. Синя намистина з непрозорого скла, розмірами 0,5 × 0,5 см, діаметр отвору 0,3 см, форма каналу повторює форму виробу, волокна розташовані паралельно каналу.
2. На пам'ятці виявлено кілька круглих синіх намистин, дуже перепалених і розламаних.
3. У публікаціях намистини з двох останніх пам'яток не описано. Зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Браслет належить до типу V, підтипу 3 (з потовщеними кінцями, що в перетині наближаються до квадрата) за В. Є. Родінковою (Родінкова 2003с, с. 69). Цей підтип (рис. 7: 1—12) включає знахідки з Донецького городища (рис. 7: 1; Приходнюк 1998, рис. 63: 4) і Першого Цеплявського скарбу (рис. 7: 2; Дьяченко 1978) з округлою середньою частиною, прикрашені своєрідним орнаментом. У Козіївсько-Новоодеському скарбі (рис. 7: 3, 4; Корзухина 1996, табл. 50: 12; 51: 5) зафіксовано два орнаментованих фрагменти подібних браслетів. Неорнаментовані два цілі й чотири фрагменти цього підтипу було в Колосківському скарбі (рис. 7: 5—10) і один у Козіївсько-Новоодеському (рис. 7: 12), а також один на Ігрени-Підкові (рис. 7: 11; Приходнюк 1998, рис. 71: 16).

Браслет з розширеними розклепаними кінцями, на яких нанесено вигравійовано сітчастий орнамент. Розміри браслета 7,6 × 6,1 см, діаметр стрижня по центру — 0,5 см, розміри кінців 1,1 × 0,3 см, маса 50,89 г (рис. 1: 21; 2: 21). ІН — ХКМ-а-9705/11 (19), КП 75478/11 (19).

Браслет належить до типу V, підтипу 2 за В. Є. Родінковою, цебто виробів з розширеними чотирикутної форми кінцями, прикрашеними паралельними, перехресними та зигзагоподібними гравійованими лініями. Вироби цього підтипу виявлено по одному в Козіївсько-Новоодеському скарбі (рис. 7: 18; Корзухина 1996, табл. 50: 9) і Полтавському 2014 р. (рис. 7: 22; Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголов 2016, с. 111, рис. 14), по два — в Острогозькому (рис. 7: 23, 24; Березуцький, Золотарев, Куцев 2017, с. 134, рис. 1: 2, 6) і Колосківському (рис. 7: 14, 15; Корзухина 1996, табл. 102: 1, 2), а також на поселеннях Ігрень-Підкова (рис. 7: 17; Приходнюк 1998, рис. 71: 14), Циркуни 11 (рис. 7: 13), Шедієве (рис. 7: 20) і місцезнаходженні у с. Солонці (рис. 7: 21; Володарець-Урбанович 2015, с. 98—99, 102, рис. 2: 2, 4). До цієї ж групи належать ще один браслет з Колосківського скарбу, один кінець якого у перетині прямокутний, другий — сегментоподібний (рис. 7: 16; Корзухина 1996, табл. 102: 4), і уламок неорнаментованого браслета з Мартинівського скарбу (рис. 7: 19; Приходнюк и др. 1991, с. 72—92; Корзухина 1996, табл. 16: 8).

Укажемо, що переважну більшість браслетів типу V виявлено у Козіївсько-Новоодеському і Колосківському скарбах. Їх майже немає на пам'ятках і в комплексах поза міжріччям Ворскли і Сіверського Дінця, хоча поодинокі знахідки є в Надпоріжжі (рис. 8: 2). Додамо, що обидва підтипи (2 і 3) чотири рази поєднуються в одному скарбі чи пам'ятці — Козіївка / Нова Одеса, Колосково, Праві Солонці, Ігрень-Підкова.

Уламок литого браслета з ледь потовщеним, округлим в перетині кінцем, вкритим ближче до краю геометричним орнаментом з

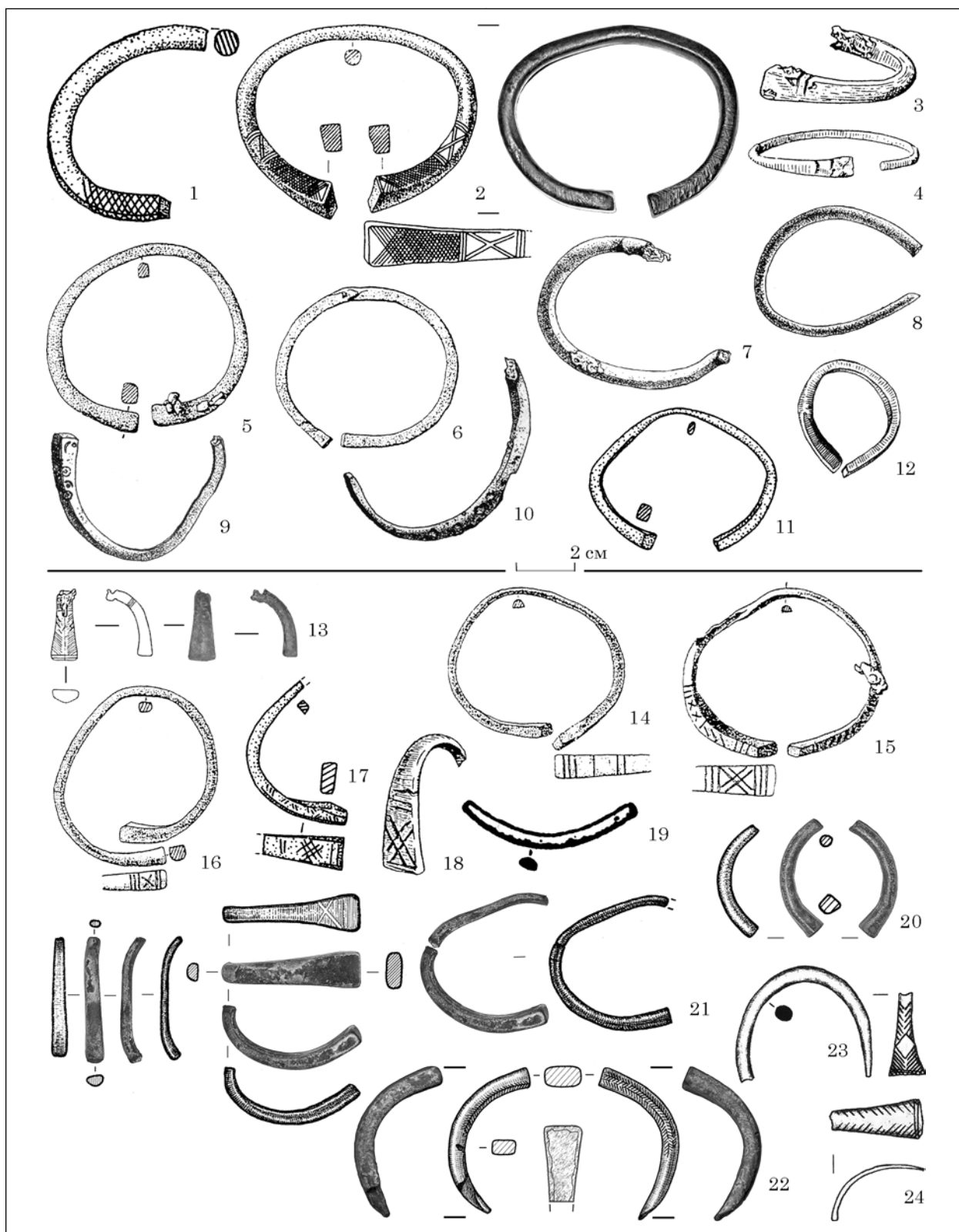

Рис. 7. Браслети типу V за типологією В. Є. Родінкової; підтип 3: 1 — Донецьке городище; 2 — Перше Цепляєво; 3, 4 — Козіївка-Нова Одеса; 5—10 — Колосково; 11 — Ігрені-Підкова; 12 — Козіївка-Нова Одеса; підтип 2: 13 — Циркуни 11; 14—16 — Колоскове; 17 — Ігрені-Подкова; 18 — Козіївка / Нова Одеса; 19 — Мартинівка; 20 — Шедієве; 21 — Солонці; 22 — Полтава (2014 р.); 23, 24 — Острогожськ (2, 13, 20—22 — фото Я. В. Володарця-Урбановича)

навскісної сітки між поясками ліній. Зважаючи на те, що сітка складається з несиметричних ромбиків, можна припустити, що

спочатку було нанесено орнамент, а вже потім виріб було зігнуто. Браслет був обламаний у давнину, після чого його дуже зігнули. Діаметр

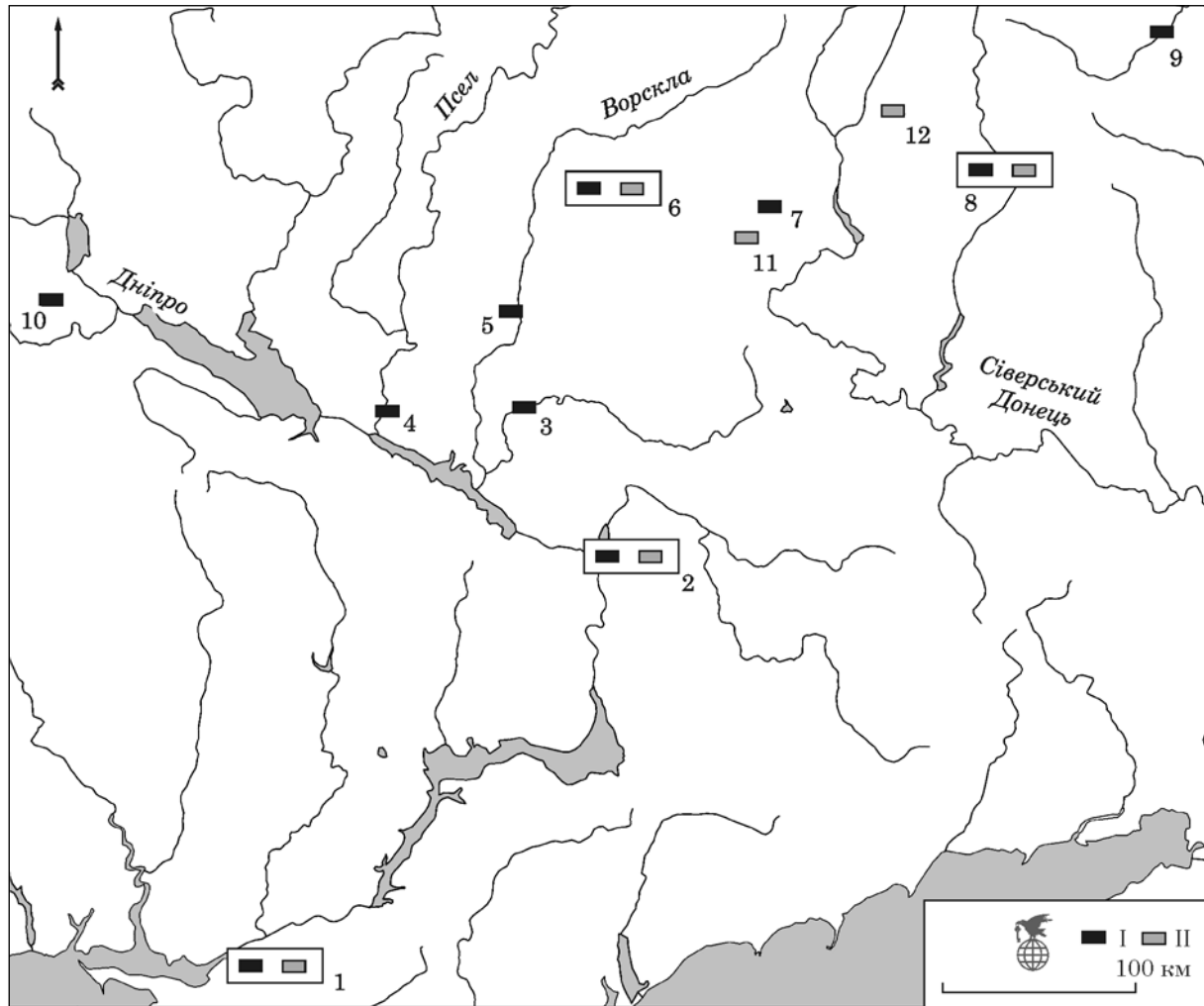

Рис. 8. Карта поширення браслетів типу V за типологією В. Є. Родінкової. **Умовні позначки:** I — підтип 2; II — підтип 3. **Пам'ятки:** 1 — Праві Солонці; 2 — Ігрені-Подкова; 3 — Шедієве; 4 — Солонці; 5 — Полтава; 6 — Козіївка / Нова Одеса; 7 — Циркуни 11; 8 — Колоскове; 9 — Острогожск; 10 — Мартинівка; 11 — Донецьке городище; 12 — Перше Цепляєво

новотвору $4,7 \times 4,2$ см, потовщеного округлого кінця — 0,8 см, стрижня в центрі — 0,5 см, маса 31,79 г (рис. 1: 22; 2: 22). ІН — ХКМ-а-9705/12 (20), КП 75478/12 (20). За прямим призначенням він явно вже не використовувався. Можливо, його берегли як цінну сировину.

Браслет належить до виробів з розширеними (округлими) й орнаментованими кінцями — тип II, підтип орнаментованих (прикрашені гравійованими паралельними і перехресними лініями) за В. Є. Родінковою (Родінкова, Седин 2004, с. 240). Цей підтип представлено знахідками (рис. 9; 10) по 2 екз. в скарбах Менському (Корзухіна 1996, с. 408, табл. 77: 2, 3; Приходнюк 2001, рис. 56: 3), Трубчевському (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 83, рис. 9: 4, 5) і Суджі-Замостянському (Кашкин, Родінкова 2010, с. 86, рис. 5; Родінкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 3: 1, 2), а також 4 екз. на городищі Могилев-Зміївка (Марзалюк 2011, мал. 17: 1, 2, 4, 5; Обломский 2016а, с. 25, 53, рис. 12: 5—8), 2 екз. у Никодимово (Родінкова, Седин 2004, с. 240, рис. 4: 2, 3; Обломский 2016а, с. 52,

рис. 41: 5), одним у Великих Будках (Ильинская 1968, с. 60—61; Горюнов 1981, с. 106; Родінкова 1996, с. 157) і 3 екз. у Зимному (Ауліх 1962, с. 100—102; 1972, с. 66—69, табл. XIII: 2, 6, 9). Трапилися вони також на поселеннях Старосілля (Лінка 1952, с. 46, табл. III: 7; Приходнюк 1980, рис. 44: 11), Ігрені-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71: 4), Шедієве (Володарець-Урбанович 2015, с. 93—98), Новоселиця (Приходнюк 1990, с. 93, рис. 13: 3; 1998, рис. 66: 7), Мала Перещепина (Левченко 1999, с. 167, рис. 4: 2), Кривець 4, 2 екз. (Обломский 2011, с. 56, рис. 3: 5; 2012а, с. 54; 2012с, рис. 8: 5), Видилиха (Гриб 2017, с. 76, рис. 65: 7), Київ, вул. Трьохсвятительська (Корзухіна 1996, с. 353, табл. 77: 6), 2 екз. в похованні 2 другої половини V — перших десятиліть VI ст. могильника Любова (Радзівська, Шрамко 1980, с. 103, рис. 4: 4, 5; Гавритухин 2004, с. 208—209), 2 екз. в інгумаційних похованнях з прикрасами кола «старожитностей антів» біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 116, рис. 3: 5, 6), один на могильнику Денчень, поховання 280 (Рафалович

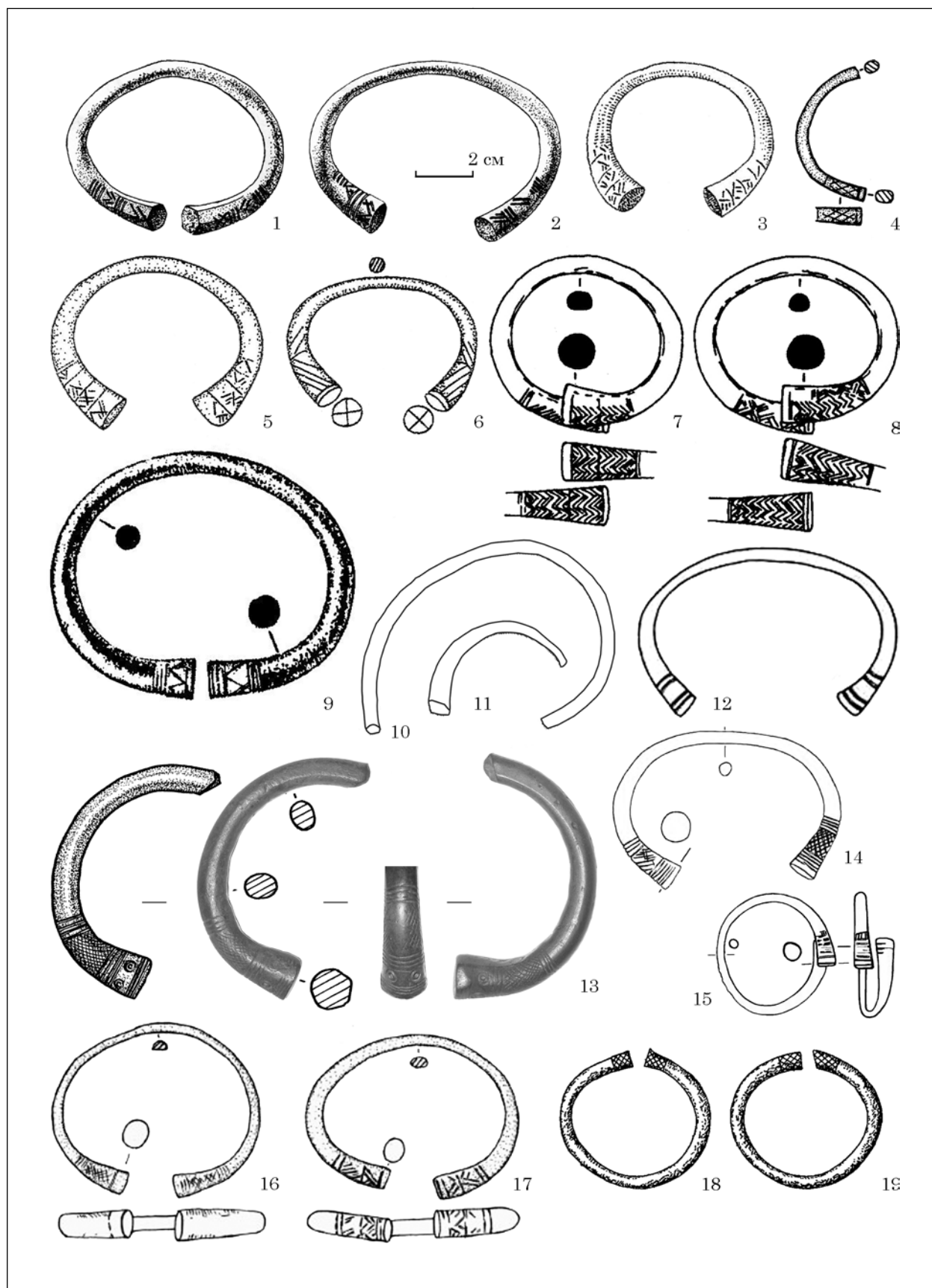

Рис. 9. Браслети типу II і підтипу орнаментованих за типологією В. Є. Родінкової: 1, 2 — Мена; 3 — Старосілля; 4 — Мала Перещепина; 5 — Ігрені-Підкова; 6 — Новоселиця; 7, 8 — Мохнач; 9 — Денчень; 10, 11 — Трубчевськ; 12 — Великі Будки; 13 — Шедієве; 14, 15 — Никодимово; 16, 17 — Кузьминський могильник, поховання 7; 18, 19 — Любівка, поховання 2 (6 — без масштабу; 10, 11 — прорисовка за фото; 13 — фото Я. В. Володарця-Урбановича)

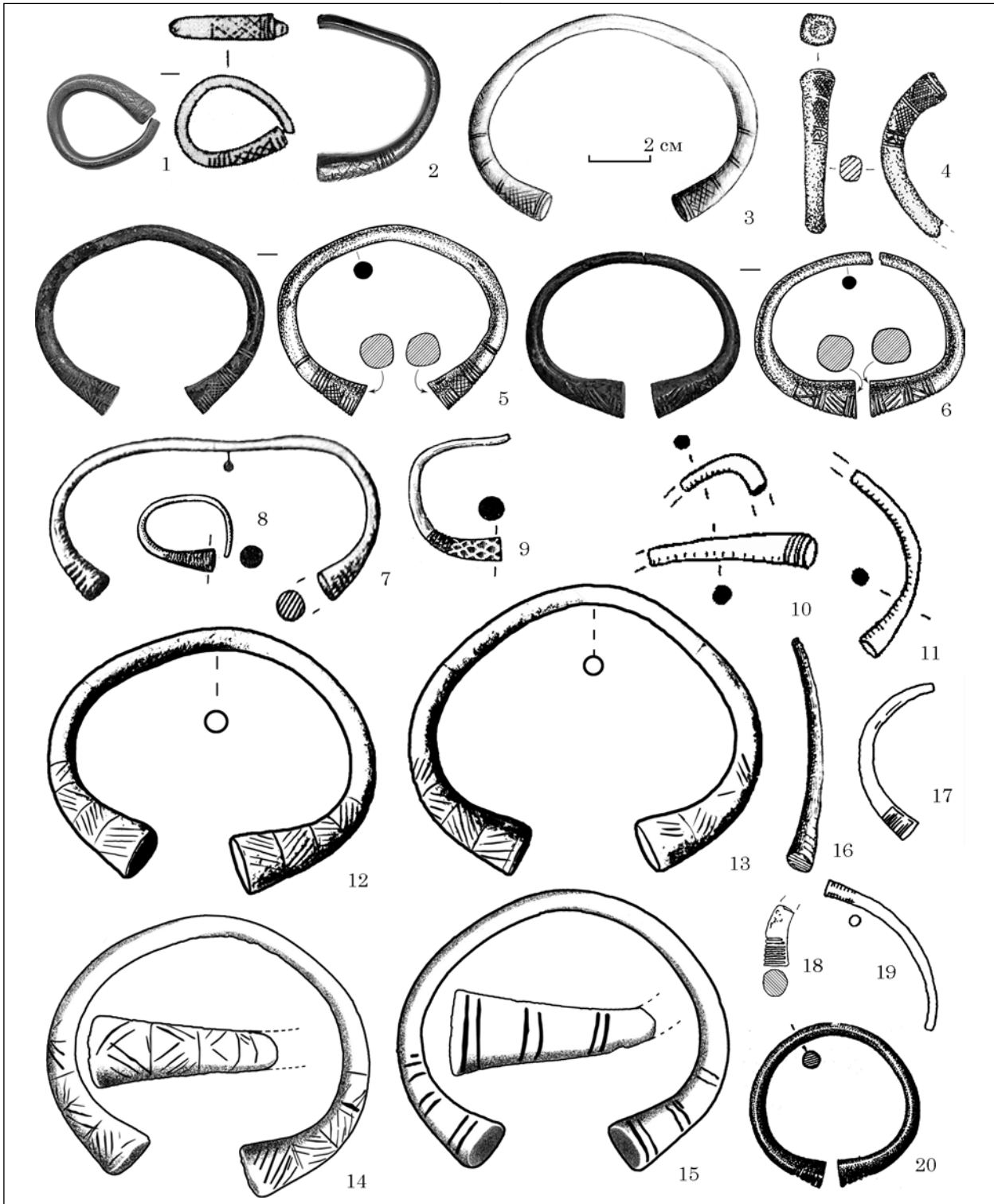

Рис. 10. Браслети типу II і підтипу орнаментованих за типологією В. Є. Родінкової: 1, 2 — Кривець 4; 3 — Семилуцький район Воронежської обл.; 4 — Видилиха; 5, 6 — Суджа-Замостя; 7—9 — Зимне; 10 — Картамишево 2, поховання 36; 11 — Картамишево 2, культурний шар; 12—15 — Могилев-Зміївка; 16 — Усох, поховання 4; 17 — Леб'яже, поховання 44; 18 — Леб'яже, поховання 69; 19 — Леб'яже, поховання 39, 20 — Київ, вул. Трьохсвятительська (1 — фото А. М. Обломського; 2 — фото за Обломский 2012с, рис. 8; 5, 6 — фото за Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5)

1986, с. 27, табл. XV: 3), на могильниках колючинської культури, а саме Усох, поховання 4 (Падин 1960, с. 318, рис. 2: 5), Картамишево 2, поховання 36, культурний шар (Горюнова 2004, с. 21, 25, рис. 6: 2, 11), Леб'яже, поховання 39,

44, 69¹ (Липкинг 1974, с. 148—150; Тихомиров 1990), на могильнику культури рязансько-ок-

1. Рисунки знахідок з особистого архіву Р. В. Терпиловського.

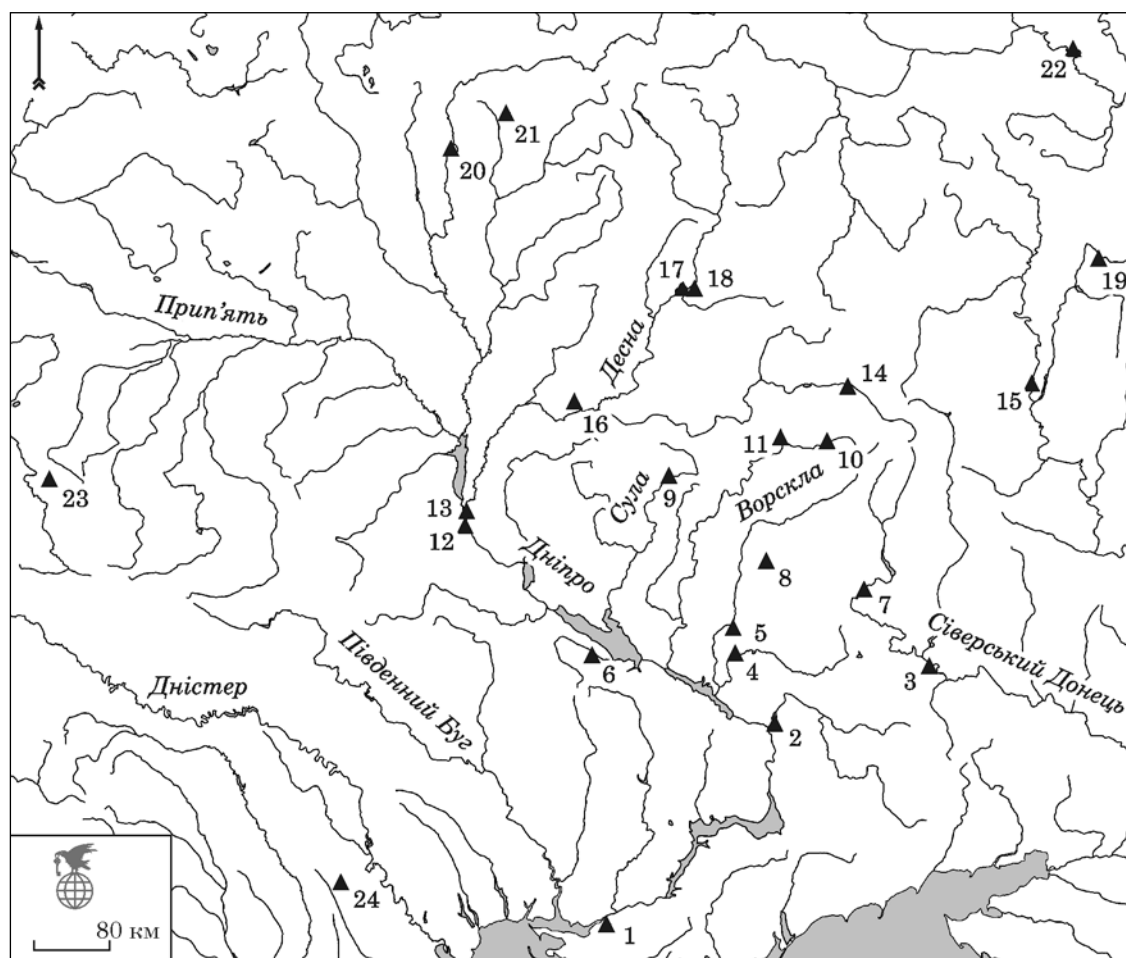

Рис. 11. Карта поширення браслетів типу II підтипу орнаментованих за типологією В. Є. Родінкової: 1 — Праві Солонці; 2 — Ігрені-Підкова; 3 — Видилиха; 4 — Шедієве; 5 — Мала Перещепина; 6 — Новоселиця; 7 — Мохнач; 8 — Любовка; 9 — Великі Будки; 10 — Картамишево 2; 11 — Суджа-Замостя; 12 — Київ; 13 — Старосілля; 14 — Леб'язе; 15 — Семилуцький р-н; 16 — Мена; 17 — Трубчевськ; 18 — Усох; 19 — Кривець 4; 20 — Могилев-Зміївка; 21 — Никодимово; 22 — Кузьминський могильник; 23 — Зимне; 24 — Денчень

ських фінів з прикрасами кола дніпровського походження: 2 екз. у Кузьминському могильнику, поховання 7 (Ахмедов 2016, с. 74–76, рис. 7; Ахмедов, Гаврилов 2017, с. 72–74, рис. 1) і в Семилуцькому р-ні Воронежської обл. (Зиньковская 2012, с. 153, рис. 1: 3). Основним ареалом поширення таких прикрас є територія Дніпровського Лівобережжя (рис. 11).

Загалом браслети належать до ознаки 16 у переліку прикмет дніпровських скарбів, і вони є характерними для першої хронологічної групи за О. О. Щегловою та пам'яток пенківської чи колочинської культур (Щеглова 1990, с. 170, рис. 2: 16; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53). Тож їхня хронологія вкладається в третю чверть I тис.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

На жаль, ми не можемо верифікувати ці знахідки за обставинами їх знаходження. Тому висновки будуть підпорядковані двом аксіоматичним припущенням: речі були виявлені поблизу с. Праві Солонці та складали один комплекс.

Найімовірніше, прикраси становлять скарб (чи його частину) першої хронологічної групи. На це, зокрема, вказує той факт, що всі знахідки мають відповідники серед ознак дніпровських комплексів за І. О. Гавритухиним і О. О. Щегловою (таблиця). Тільки пронизки побутовали впродовж значного часу, натомість інші знахідки є прикметними винятково для пам'яток пенківської та колочинської культур і комплексів типу Мартинівки.

Завважимо, що комплекс із Правих Солонців знаходиться далеко від основного ареалу поширення таких скарбів, що припадає на Дніпровське Лівобережжя (18 пунктів)¹, набагато менше їх (4 пункти) у Середньому Подніпров'ї (Дерев'янка, Володарець-Урбанович 2017, рис. 1). Нещодавно в Подонні, де донедавна були невідомі пам'ятки з синхронними нашаруваннями, виявлено Острогозький скарб (Березуцький, Золотарев, Куцев 2017), хоча

1. Комплекси з Блажків і Коропового включають знахідки, характерні для першої та другої груп і, ймовірно, мають «перехідний» характер.

Знахідки з Правого Солонця та ознаки дніпровських скарбів за І. О. Гавритухіним та О. О. Щегловою

Рис.	№ ознаки	Походження	Зарубинецька культура	Пізно-зарубинецькі пам'ятки	Київська культура	Східно-європейські виїмчасті емалі	Пеньківська, колочинська та празька культури	Скарби першої хронологічної групи
1: 1; 2: 1	28	—	—	—	—	—	+	+
1: 2—12; 2: 2—12	32	Місцеве	+	+	+	+	+	+
1: 13—18; 2: 13—18	29	Місцеве	—	—	—	—	+	+
1: 19; 2: 19	—	Імпорт	—	—	—	—	+	+
1: 20, 21; 2: 20, 21	16	Місцеве	—	—	—	—	+	+
1: 22; 2: 22	16	Місцеве	—	—	—	—	+	+

вище за течією, на р. Воронеж, локалізуються пам'ятки верхньоворонезької культурної групи за А. М. Обломським, де є знахідки прикрас дніпровського походження (Обломський 2011, рис. 1; 2012a; 2012b; 2012c, рис. 1; 2016b, рис. 1; 2018, рис. 1; Обломський, Швырёв 2018; Ахмедов 2016; Ахмедов, Гаврилов 2017).

З комплексом з Правих Солонців маємо приблизно таку само ситуацію. Він знаходиться не в основному ареалі поширення таких комплексів, але неподалік території поширення окремих знахідок прикрас синхронного часу. У районі Надпоріжжя таких скарбів немає, однак окремі знахідки прикрас, характерних для цієї групи старожитностей, трапляються (Родинкова 1996; 2007, рис. 1; 2011, рис. 3; Приходнюк 1998, рис. 4), зокрема й аналогічні оздобам з Правих Солонців. Додамо, що, крім основного ареалу поширення прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки, є ще принаймні кілька регіонів чи напрямів поширення подібних виробів: 1) Крим і Передкавказзя, 2) Дунайський регіон і 3) Балтійський, 4) басейн Оки і верхів'я Дону. Тож поява комплексу за межами основного ареалу не видається дивною.

За складом прикрас комплекс з Правих Солонців є близьким до скарбів з Козіївки / Нової Одеси (Корзухина 1996, с. 397, 401—402), Курилівки (Родинкова 2010a) і Черкаської Конопельки (Родинкова, Сапрыкина 2015). Однак у них були й інші прикраси, характерні для жіночого вбрання, — фібули, дзвіночки, лунниці тощо. Та найближчим за складом є Хацьківський комплекс за винятком деталей геральдичної поясної гарнітури як елементів чоловічого костюма. Деталі жіночого вбрання з Хацьків представлено 11 трапецієподібними підвісками, 14 пронизками, 2 браслетами, 2 ланками від ланцюжка, великою бурштиною намистиною та великою мушлею (?) (Корзухина 1996, табл. 22: 15—25; 27: 37—51).

З усіх знахідок з Правого Солонця однозначно лише одна річ точно була зламана в давнину — браслет № 20. Пронизки й підвіски, ймовірно, пошкодилися механічно, враховуючи їхню ламкість. Проте однозначно від-

нести скарб з Правих Солонців до комплексів ювелірів чи сімейних скарбів¹ складно. Що очевидно, прикраси належать до елементів жіночого вбрання.

Не слід відкидати й припущення, що ці речі могли бути інвентарем зруйнованого інгумаційного поховання з прикрасами кола «старожитностей антів». Подібних комплексів мало, лише деякі з них достатньо добре задокументовано. За інвентарем вони різні (Синиця 1999), деякі з досить чисельним інвентарем (Мохнач, Денчень, поховання 280), інші — з незначним (Рябівка III, Селіште, поховання 48, 59). Найближче за складом речей, хоча й з більшою кількістю, є поховання поблизу с. Мохнач — 25 пронизок, 4 трапецієподібні підвіски, 2 браслети, ланцюжок, різного роду намистини і бісер, хоча в цьому похованні були й інші прикраси (Аксенов, Бабенко 1998). Кількість браслетів у таких похованнях становить 1 чи 2 екз.: Денчень, поховання 280, 1 екз. (Рафалович 1986, с. 25—26, табл. XIV, 3), Мохнач, 2 екз. (Аксенов, Бабенко 1998, с. 116, рис. 3: 5, 6), Рябівка III, поховання 1 з 1 екз. і поховання 4 з 2 екз. (Обломський, Терпиловський 2001, рис. 9: 11, 15, 16). По два браслети виявлено у похованні 2 з Любовки (Радзівська, Шрамко 1980, с. 103, рис. 4: 4, 5; Гавритухин 2004, с. 208—209, рис. 2: 23—30) і в похованні 7 з дніпровськими речами з Кузьминського могильника (Ахмедов 2016, с. 74—76, рис. 7; Ахмедов, Гаврилов 2017, с. 72—74, рис. 1) культури рязансько-окських фінів.

Вкажемо, що в кримських поховальних комплексах з речами дніпровського походження у могильнику Лучисте число браслетів лише в одному разі становило 5 екз. — склеп 54, шар 3, поховання 16; у двох — по одному: склеп 54, шар 3, поховання 20; склеп 65, шар 1, поховання 2. У восьми похованнях виявлено по два браслети — склеп 10, шар 2, поховання 4 і шар 5, поховання 17; склеп 38, шар 3, похован-

1. О. О. Щеглова використовує термін «клади-ларчики». Однак він не надто вдалий, адже наче передбачає наявність скриньок.

ня 8; склеп 43, шар 2, поховання 4; склеп 59, шар 3, поховання 9; склеп 65, шар 1, поховання 1 і шар 2, поховання 13 і 15 (Айбабин, Хайредінова 2008; 2014).

Формально у Правих Солонцях маємо три браслети, хоча один з них був поламаний і наряд чи використовувався за прямим призначенням. У будь-якому разі, всі знахідки могли бути деталями вбрання однієї людини (враховуючи незначну їх кількість). Автор знахідки не повідомив про наявність кісток на місці знахідки, однак вони могли і не зберегтися. Тож зовсім відкидати припущення, що ці знахідки не є інвентарем поховання, не можна.

ХРОНОЛОГІЯ

Формування вбрання, характерного для першої хронологічної групи скарбів, розпочалося у другій половині VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а «заховання» їх припадає на другу — третю чверть VII ст., чи навіть вужче — на третю чверть (Родінкова 2012а, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родінкова 2014).

У цих хронологічних межах датується поховання з речами дніпровського походження на могильнику Лучисте. Маємо на увазі поховання 8 склепу 38, де в районі черепа виявлено дві золоті сережки, в районі шиї — намисто і гему, в районі грудної клітки — голівками вниз дві прості антропоморфні фібули дніпровського походження — тип I.1.A і тип I.2.B за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 46—47, рис. 1: 5; 2: 11), на обох кістках передпліччя — срібні браслети, в районі пояса — срібну орлиноголову пряжку і дві бронзові трапецієподібні підвіски, на фалангах пальців лівої руки — бронзовий перстень з роздвоєними заокругленими кінцями, уздовж лівої ліктьової кістки — уламок залізного ножа (Айбабин, Хайредінова 2008, с. 107, 110—111, табл. 138—140). Фібула типу I.1.A має найближчі аналогії на поселенні Волоське (Корзухина 1996, с. 421, табл. 108: 3) і на могильнику Чуфут-Кале (Корзухина 1996, с. 425, табл. 110: 7), типу I.2.B — аналогічна знахідці з поселення Молочарня (Березовець 1963, рис. 4: 4; Корзухина 1996, табл. 87: 8). Персні з роздвоєними спіралеподібними кінцями мають досить широку хронологію (Володарець-Урбанович 2012). Знахідки раннього середньовіччя походять з могильника Дюрсо, поховання 476, що датується VI—VII ст. (Дмитриев 2003, табл. 83: 100), Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 115, рис. 3: 4) і на поселенні Сушки, житло 3 (Приходнюк 1990, с. 95, рис. 13: 2). Поховання 8 склепу 38 могильника Лучисте датують у межах першої чверті — початку другої чверті VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 19: 17—21). В. Є. Родінкова фібули з цього комплексу датує першою половиною VII ст. (Родінкова 2006, рис. 3: 12, 27).

У похованні 13 склепу 65 виявлено (Айбабин, Хайредінова 2014, с. 96, 104—106, табл. 127: 13; 147; 148): у районі черепа — бронзові сережки, варіант виробів глodosького типу (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 63), в районі шиї — бронзовий неорнаментований дзвіночок, пронизки (гладенька й спіралеподібна) і намисто, в районі пояса — бронзову пряжку, деталі поясної гарнітури, залізну пряжку і крем'ях, у районі кісток рук — пару бронзових браслетів і кільце з кінцем у вигляді «змійної голівки». Дві сережки — різновид сережок глodosького типу, що мають багато аналогій на кримських могильниках (Скелясте й Лучисте), належать до варіанту 3—3 за типологією Є. В. Веймарна та О. І. Айбабіна (Веймарн, Айбабин 1993, с. 183). Відомі вони і серед слов'янських старожитностей: Козіївсько-Новоодеський скарб першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Корзухина 1996, табл. 53: 18, 20) і формочка для їх виливки з поселення Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 61, рис. 2: 2). Бронзовий неорнаментований дзвіночок з вушком округло-аморфної форми за типологією В. Є. Родінкової (Родінкова 2003с, арк. 44) знаходить багато аналогій серед слов'янських старожитностей, а на могильнику Лучисте часто поєднується з іншими прикрасами дніпровського походження (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 97—100). Спіралеподібні пронизки — тип 7 за Я. В. Володарцем-Урбановичем (Володарець-Урбанович 2014, с. 44—45) — широко представлені на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис.

У похованні 14 склепу 65 серед тліні дитячих кісток лежали намистини і підвіска з зуба тварини, два бронзових кільця, одне з кінцем у вигляді «змійної голівки» та дзвіночок, прикрашений врізними концентричними лініями (Айбабин, Хайредінова 2014, с. 96, 106, табл. 127: 14; 149: 1—11). Дзвіночок належить до циліндричних зразків, прикрашених ззовні двома поясками з 1—2 врізних ліній за В. Є. Родінковою (Родінкова 2003с, арк. 44), і має аналогії в Гапонівському (Гавритухин, Обломский 1995, с. 138, рис. 3: 6, 7), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, табл. 44: 8), Суджанському (Корзухина 1996, табл. 70: 14, 15), Курилівському (Родінкова 2010а, с. 86, рис. 5: 1—7) і Суджі-Замостянському (Родінкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 4: 31—35) скарбах першої хронологічної групи та на ланцюжку із східних повітів Полтавської губ. (Корзухина 1996, табл. 78: 3). О. І. Айбабін та Є. А. Хайредінова датують обидва поховання (13 і 14) склепу 65 другою чвертю VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2014, с. 29, рис. 6: 21—23, 26, 27).

У похованні 1 склепу 65 серед тліні кісток виявлено: в районі черепа зліва — бронзову сережку, справа — дві бронзові сережки; в районі шиї і верхньої частини грудної клітки — намисто і кам'яну підвіску; серед намиста

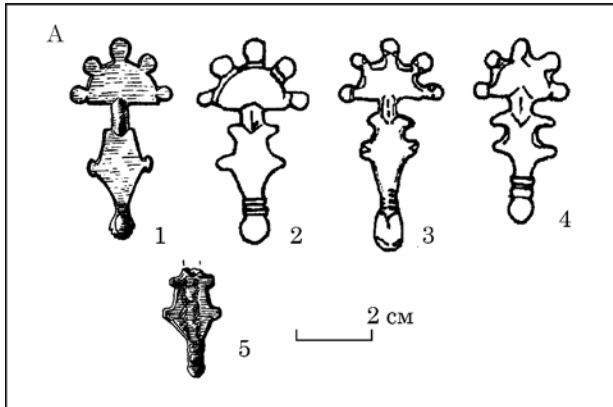
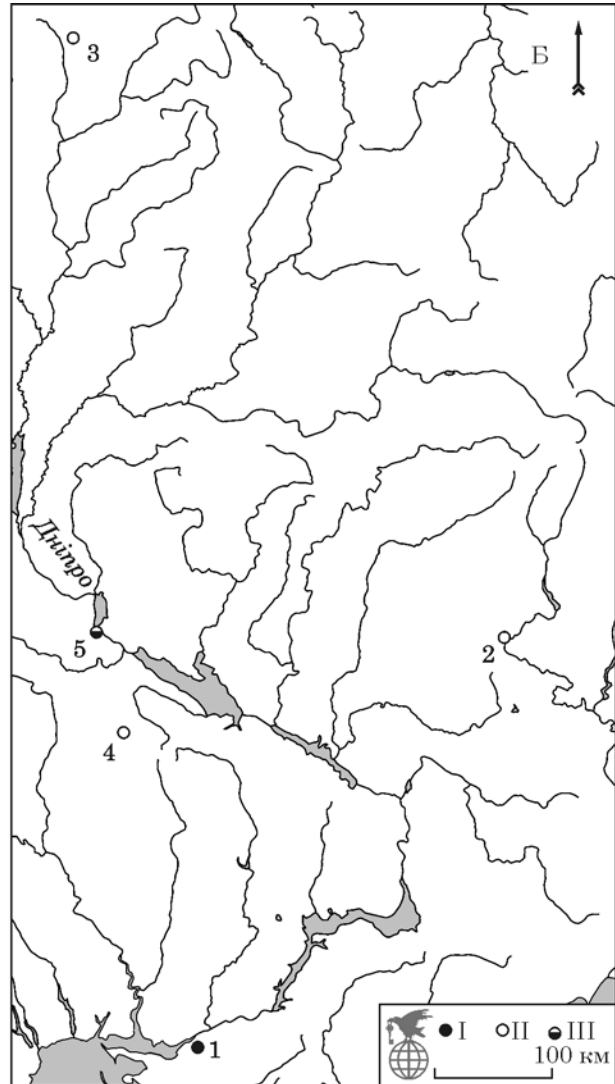

Рис. 12. Пальцева фібула із Олешків та малі пальчасті фібули Пергамон — Тай-зее, підтип неорнаментованих, серія А, варіант Черкеський Бишкін: А — знахідка з Олешок і деякі її аналогії: 1 — Олешки; 2 — Черкеський Бишкін; 3 — Нікодимово; 4 — Пастирське городище; 5 — Канівський повіт; Б — карта поширення аналогій. **Умовні позначки:** I — мала пальчаста фібула із Олешок; II — типу Пергамон — Тай-зее, підтип неорнаментованих, серія А, варіант Черкеський Бишкін; III — знахідка із Канівського повіту. Пам'ятки: 1 — Олешки; 2 — Черкеський Бишкін; 3 — Нікодимово; 4 — Пастирське городище; 5 — Канівський повіт

і правої ліктьової кістки — фрагменти бронзового стрижня; в районі правої ключиці лежала голівкою вниз бронзова фібула з каймою з пташиних голівок, підтипу 7-голових, серія Б і варіант Волоське за В. Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234); в районі грудної клітки — дві бронзові фібули, з'єднані ланцюжком: проста антропоморфна типу I.2.B. за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 47) чи зооморфна типу V-A за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 38), і пальчаста з каймою у вигляді пташиних голівок підтипу 7-голових, серії Б і варіанту Пастирське за В. Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234) чи типу IV-B за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 37); у районі лівої руки — бронзовий браслет і кільце з кінцем у вигляді «змійної голівки»; в районі пояса — залізна пряжка; на кістках правого передпліччя — бронзовий браслет; уздовж правої ліктьової кістки — залізний ніж; зліва від кісток правого передпліччя — бронзове кільце з кінцем у вигляді «змійної голівки» (Айбабин, Хайрединової 2014, с. 94—98, табл. 128—131). Найближчі аналогії простій антропоморфній фібулі походять з Ігрени (Корзухина 1996, табл. 108: 4) і Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 31: 1; Приходнюк 2005, рис. 38: 1). Пальчасті фібули з дугою з пташиних голівок підтипу 7-голових, серії Б і варіанту Волоське за В. Є. Родінковою, представлено знахідками з поселення Волоське (Корзухина 1996, с. 421, табл. 109: 4), у Трубчевському скарбі, 2 екз. (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 4), з о-в Готланд (Корзухина 1996, с. 414, табл. 96: 1; Родінкова 2004, с. 234, рис. 1: 37—40) і могильника Лу-

чисте, склеп 54, шар 3, поховання 16 (Айбабин, Хайрединової 2014, табл. 67: 2). Фібули з дугою з пташиних голівок підтипу 7-голових, серії Б і варіанту Пастирське за В. Є. Родінковою, представлено знахідками з Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 30: 3; Приходнюк 2005, рис. 35: 1), балки Верховат поблизу с. Волоське (Корзухина 1996, табл. 109: 3), у Трубчевському скарбі (Родінкова 2004, рис. 1: 19) в ареалі слов'янських культур, з городища Ягала-Йиесу в Балтиці (Корзухина 1996, табл. 96: 4), могильника Суук-Су, поховання 154 (Корзухина 1996, табл. 111: 6) і Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайрединової 2008, табл. 142: 2) у Криму. Поховання 1 склепу 65 дослідники датують другою половиною VII ст. (Айбабин, Хайрединової 2014, рис. 6: 29—31).

ПРИЧИНИ «ПОЯВИ» КОМПЛЕКСУ КОЛА МАРТИНІВКИ У НИЖНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Спробуємо з'ясувати, як могли опинитися ці знахідки на півдні, далеко від основного аре-

алу їхнього поширення. Це можна пояснити двома причинами¹.

Першу пов'язано з взаємодією слов'ян і кочовиків. Про мирне співіснування свідчать юртоподібні житла на слов'янських пам'ятках, інгумаційні поховання з прикрасами кола «старожитностей антів». Для нашої теми важливим є те, що в комплексі з Келегеїв є трапецієподібна підвіска (Приходнюк 2001, с. 28—31, рис. 20: 15), що має аналогії серед слов'янських старожитностей (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовко 2016, с. 108, рис. 11: Б). Обидва комплекси (Келегеї та Праві Солонці) знайдено в одному регіоні — нижній течії Дніпра. Таким чином, господиня комплексу з Правого Солонця могла бути підданою або дружиною кочовика. Відзначимо, що в цьому регіоні досить багато кочівницьких старожитностей (Комар 2006, рис. 1).

Інша причина — це міграційний шлях з Подніпров'я в Крим. Свідченням цього є знахідки дніпровського походження в Криму — Суук-Су (Корзухина 1996, табл. 111—113), Чуфут-Кале (Кропоткин 1965; Айбабин 1982), Лучисте (Айбабин, Хайредінова 2008; 2014), «Баклинський овраг» (Айбабин, Юрочкин 1995), Верхоріччя (Душенко, Манаєв 2019, с. 46), Скелясте (Веймарн, Айбабин 1993), Херсонес (Корзухина 1996, с. 425, табл. 110: 4), Артек (Корзухина 1996, с. 423—424, табл. 110: 5), Алмалик-Дер (Maczyńska, et al. 2016), Ескі-Кермен (Айбабин 1990, рис. 18: 1, 6), Баштанівка (Айбабин 1990, рис. 20: 3), Керч (Айбабин 1990, с. 23, рис. 18: 3); у Передкавказзі — «Ленінський путь» (Гавритухин, Пьянков 2003, с. 198). Можна припустити, що цей шлях міг проходити по долині Дніпра, а далі або вздовж узбережжя, або через Перекоп, особливо враховуючи, що слов'яни легко долали водні перешкоди (Синица 2012, с. 110—113). Крім того, на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя маємо серію речей кримського походження (Гавритухин 1997; Гавритухин, Казанский 2006).

Важливо відзначити, що в районі м. Олешки виявлено бронзову маленьку пальчасту неорнаментовану фібулу (рис. 12: 1; Корзухина 1996, с. 422, табл. 107: 10). Вона дуже специфічна та, імовірно, належить до числа малих пальчастих фібул дунайського кола — типу ІН за І. Вернером (Curta 2004, s. 73, fig. 1: 1). В. Є. Родінкова вважає, що ця застібка за типологією І. О. Гавритухіна (Гавритухин 1991), може належати до типу Пергамон — Тай-зее, підтипу неорнаментованих і є місцевою дніпровською модифікацією, позаяк на нижньому

щитку немає виступів біля дужки, що є характерною особливістю цього типу².

Слід сказати, що з усіх серій і варіантів цього типу найближчі аналогії знахідці з Олешків можна вбачати в серії А, варіанту Черкеського Бишкіна (рис. 12: 2—4). Його представлено прикрасами з Черкеського Бишкіна (Гавритухин 1991, с. 130, табл. Іб: 8; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107: 9), Никодимового³ (Седзін 1994, с. 131, рис. 1: 3; Гавритухин, Седин 2014, с. 121) і Пастирського городища (Калитинский 1928, с. 291, табл. XXXVII: 53; Гавритухин 1991, с. 130, табл. Іб: 6а; Корзухина 1996, с. 379, табл. 28: 6). Він характеризується досить виразною ознакою — маленькі бокові виступи на щитку біля дужки не мають гачкуватості (можливо, відбувалася їхня деградація), особливо це помітно на виробах з Черкеського Бишкіна та Никодимового. Схожу прикмету (маленькі відростки на щитку біля дужки) має фібула з Канівського повіту (Корзухина 1996, с. 370, табл. 79: 9), що належить до підтипу неорнаментованих. У такому разі знахідка з Олешків може бути наступною ланкою розвитку таких застібок. Вкажемо, що знахідки серії А концентруються в Подніпров'ї і Дніпровському Лівобережжі (рис. 12: Б), що може вказувати на місце їх виробництва.

Датування таких виробів досить проблематичне. І. О. Гавритухин визначає час побутування їх серединою VI—VII ст., ближче до середини цього відтинку чи виключно з раннім його часом (Гавритухин, Седин 2014, с. 123). В. Є. Родінкова вважає, що такі фібули могли побутувати й пізніше, в першій половині — середині VIII ст. (Родінкова 2010b, с. 266) на підставі знахідок з Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 35—41). Однак до повної публікації пам'ятки за комплексами робити однозначні висновки зарано.

У будь-якому разі, у досить вузькому мікрорегіоні (околиці м. Олешки) в різні часи двічі було виявлено знахідки раннього середньовіччя — VII ст. Тож поява скарбу кола Мартинівки в цьому регіоні видається цілком логічною.

ПІДСУМКИ

Хоча скарб із Правих Солонців виявлено поза межами основного ареалу поширення подібних комплексів і окремих знахідок, всі його речі мають відповідники серед ознак дніпровських скарбів кола Мартинівки. Вірогідними причинами появи цього комплексу далеко на півдні можуть бути: а) взаємини з кочовиками; б) міграції з Подніпров'я у Крим. Речі з нього є елементами жіночого вбрання.

1. Звісно, можна висунути й інші варіанти появи цього комплексу в Нижньому Подніпров'ї: торгівля, військова здобич тощо. Однак, на наш погляд, для підтвердження їх недостатньо даних.

2. Думку висловлено в ході листування.

3. Знахідку з Никодимового І. О. Гавритухин відносить до іншої серії «Г» (Гавритухин, Седин 2014, с. 123).

ПОДЯКИ

Висловлюємо щирю подяку Т. В. Бітковській, І. О. Гавритухіну, О. В. Гопкало, С. А. Горбаненку, О. В. Комару, А. М. Обломському, А. В. Панікарському, В. Є. Родінковій, М. П. Сиволапу, Є. В. Синиці, Р. В. Терпиловському та О. О. Щегловій за зауваження і консультації.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII—VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв.* Москва: Наука, с. 165-192.
- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов.* Симферополь; Керчь: Адеф-Украина, 1.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов.* Киев: Майстер Книг, 2.
- Айбабин, А. И., Юрочкин, В. Ю. 1996. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). В: Могаричев, Ю. М., Храпунов, И. Н. (ред.). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.* Симферополь: Таврия, с. 125-235.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Ауліх, В. В. 1962. Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимно Волинської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 4, с. 92-105.
- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині.* Київ: Наукова думка.
- Ахмедов, И. Р. 2016. Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях. В: Никитин, А. О. (ред.). *Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-летию В. В. Судакова.* Рязань: РИКО, с. 64-87.
- Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. 2017. «Славянские» фибулы в древностях рязанских финнов: старые и новые находки. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Elite ou Égalite... Северная Русь и культурные трансформации в Европе в VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 71-89.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение улечей на р. Тясмине. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 145-208.
- Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогжский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.
- Бобринский, А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, III: Дневник раскопок 1887—1889 гг. и о курганах Звенигородского, Каневского и Роменского уездов.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Варгей, В. С. 1993. Раннеславянское поселение Струга 1 на нижней Горыни. *Archaeoslavica*, 2, с. 63-88.
- Варгей, В. С. 2016. Сучасны стан і праблемы даследавання пражскай культуры ў Беларусі. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Побоя.* Минск: Беларуская навука, 2, с. 14-61.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник.* Киев: Наукова думка.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2012. Персні з роздвоєними закругленими кінцями. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернівці, 20—22 квітня 2012 р.),* с. 39-41.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 35-49.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки. *Археологія*, 2, с. 92-107.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля.* Київ: ЦП НАНУ та УТОPIK, с. 119-132.
- Гавритухин, И. О. 1991. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднестровья. В: Абрамов, А. П., Гавритухин, И. О., Паромов, Я. М., Эрих, В. Р. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья.* Москва: МГН «Эвтектика», с. 127-142.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.* Москва, с. 58-95. Раннеславянский мир, 3.
- Гавритухин, И. О. 1997. Боспор и Поднепровье в VI—VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ). В: Айбабин, А. И. (ред.). *Византия и Крым. Международная конференция, 6—11 июня 1997 г.* Симферополь, с. 27-32.
- Гавритухин, И. О. 2004. Среднеднепровские ингумации второй половины V—VI в. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье.* Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 208-220.
- Гавритухин, И. О., Казанский, М. М. 2006. Боспор, тетракситы и Северный Кавказ во второй половине V—VI в. *Археологические вестн.*, 13, с. 297-344.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.* Москва, с. 140-148. Раннеславянский мир, 3.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 2009. Гапоновский клад и малоизвестные события раннесредневековой истории Поднепровья. *Археологические открытия 1991—2004 гг.* Европейская Россия, с. 308-319.
- Гавритухин, И. О., Пьянков, А. В. 2003. Древности и памятники VIII—IX веков. В: Рыбаков, Б. А.

(ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века*. Москва: Наука, с. 195-200.

Гавритухин, И. О., Седин, А. А. 2014. Фибулы с городища Никодимово. *Краткие сообщения Института археологии*, 236, с. 118-128.

Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Ганоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 53-57. Раннеславянский мир, 3.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Горюнова, В. М. 2004. Могильник VI—VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 18-42.

Гриб, В. К. 2017. Розділ VIII. Пам'ятки доби середньовіччя. *Донеччина: Природа, люди, культура*, 1, с. 69-87.

Деопик (Ковалевская), В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 202-232.

Дерев'янка, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Заховання скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ, с. 33-48.

Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. *Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи*, 2, с. 214-226.

Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2: Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання», с. 19-25.

Дідик, В. В. 2017. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу. В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Міхеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків, с. 42-51.

Дмитриев, А. В. 2003. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века*. Москва: Наука, с. 200-205.

Душенко, А. А., Манаев, А. Ю. 2019. Предварительные результаты археологического исследования Верхореченского могильника в 2018 г. В: Хайредина, Э. А. (ред.). *Проблемы истории и археологии средневекового Крыма: Материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию А. И. Айбабина*. Симферополь: Антикава, с. 44-48.

Дьяченко, А. Г. 1978. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннеславянского времени. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 27-35.

Ильинская, В. А. 1968. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской левобережной лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с. 55-61.

Зиньковская, И. В. 2012. О находках раннесредневековых женских украшений в Верхнем Подонье. *Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 3, с. 151-153.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Москва, с. 138-177. Раннеславянский мир, 15.

Калитинский, А. 1928. Къ вопросу о нѣкоторых формахъ двупластинчатыхъ фибулъ изъ Россіи. В: *Сборникъ статей по археологіи и византиновѣдѣнію, издаваемый семинаріємъ имени Н. П. Кондатовъ*. Прага, с. 277-308.

Кашкин, А. В., Родинкова, В. Е. 2010. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов. *Верхнедонской археологический сборник*, 5, с. 80-92.

Ковалевская, В. Б. 2000. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. Пушчино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Колода, В. В. 2016. «Антський скарб» з городища Коропів Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології Львівського університету*, 11, с. 66-77.

Комар, А. В. 2006. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 7-244, 413-432.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, V, с. 352-435, 586-705.

Кропоткин, В. В. 1965. Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 100, с. 108-115.

Левченко, Д. И. 1999. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины. *Полтавський археологічний збірник за 1999 р.: До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень*, с. 163-169.

Лінка, Н. В. 1952. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 39-53.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Марзалюк, І. 2011. Новия крыніці па гісторыі славянскага рассялення ў Магілёўскім Падняпроўі і Пасожжы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 26, с. 97-118.

Обломский, А. М. 2011. О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона. *Stratum plus*, 5, с. 51-60.

Обломский, А. М. 2012а. Материалы VI—VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012*, с. 51-59.

Обломский, А. М. 2012б. Памятники VI—VII вв. в Верхнем Подонье. Направления колонизации территории. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург: Соло, с. 125-129.*

Обломский, А. М. 2012с. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования. *Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины*, 3, с. 172-229.

Обломский, А. М. 2016а. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Москва: ИА РАН, с. 10-113. Раннеславянский мир, 17.

Обломский, А. М. 2016b. Исследования раннесредневекового поселения Стаево-4 в Мичуринском районе Тамбовской области. *Тамбовская старина: Иллюстрированный научно-популярный альманах*, 5, с. 11-25.

Обломский, А. М. 2018. Раннесредневековое поселение Стаево-4 в Верхнем Подонье. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев; Тирасполь, с. 355-387.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2001. Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. на Ворскле. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 5-16.

Обломский, А. М., Швырёв, А. Д. 2018. Византийская гирька для взвешивания монеты, найденная в верховьях р. Воронеж. *Краткие сообщения Института археологии*, 250, с. 307-326.

Падин, В. А. 1960. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска. *Советская археология*, 3, с. 317-319.

Петров, В. П. 1963. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясминье). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 209-233.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1989. Анты и пеньковская культура. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 58-69.

Приходнюк, О. М. 1990. Новые данные о пеньковской культуре. В: Плетнева, С. А., Русанова, И. П. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Москва, с. 75-108. Раннеславянский мир, 1.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ, Чернівці: Прут.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ, Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.

Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, II, с. 72-92.

Радзівська, В. Є., Шрамко, Б. А. 1980. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині. *Археологія*, 33, с. 100-108.

Рафалович, И. А. 1986. *Данчаны. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.* Кишинев: Штиинца.

Родинкова, В. Е. 1996. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками. В: Гавриутхин, И. О., Обломский, А. М. *Галоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 155-162. Раннеславянский мир, 3.

Родинкова, В. Е. 2003а. Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном историческом музее. Тезисы конференции*. Москва: ГИМ, 2, с. 113-117.

Родинкова, В. Е. 2003b. Подвески-лунницы Козиевского клада (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц). *Краткие сообщения Института археологии*, 215, с. 6-19.

Родинкова, В. Е. 2003с. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация к. и. н. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2004. Днепровские фибулы с каимой из птичьих голов. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 233-243.

Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы). *Российская археология*, 3, с. 41-51.

Родинкова, В. Е. 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавриутхин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН, с. 358-388. Раннеславянский мир, 9.

Родинкова, В. Е. 2010а. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2010b. Пальчатые фибулы из Южного Побужья. В: Исланова, И. В., Родинкова, В. Е. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы*. Москва, с. 261-276. Раннеславянский мир, 13.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012а. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е. 2012b. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пселом в конце эпохи Великого переселения народов. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург. Санкт-Петербург: Соло, с. 193-197.

Родинкова, В. Е. 2014. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 89-99.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (председатель).

Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов. Курск: КГУ, с. 39-49.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Родинкова, В. Е., Седин, А. А. 2004. Браслеты Никодимовского городища. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва: Наука, с. 234-246.

Рутковская, Л. М. 1974. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясмине. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 22-39.

Седзін, А. А. 1994. Пальчатя фібулы з Нікадімава. В: Седзін, А. А. (ред.). *Археологія і старожитня гісторія Магілєушчыны і сумежных тэрыторый. Матэрыялы канферэнцыі 22 красавіка 1993 г. Магілєў*, с. 128-132.

Синица, Є. В. 1999. Ранньосередньовічні інгунації в ареалі пенківської культури. *Vita antiqua*, 2, с. 98-110.

Синица, Є. В. 2012. *Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя*. Київ: Темпора.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.

Телегин, Д. Я. 1962. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 12, с. 13-17.

Тихомиров, Н. А. 1990. Княжинский и Лебяжинский могильники. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 134-161.

Хайрединова, Э. А. 2002. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое). В: Мыщ, В. Л., Щукін, М. Б., Кирилко, В. П. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древних времен до наших дней: Сборник научных трудов по материалам конференции к 100-летию присвоения Алуште статуса города*. Киев: Стило, с. 34-47.

Хайрединова, Э. А. 2011. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V—VII веков*. Диссертация к. и. н. ИА НАНУ.

Шмидт, Е. А. 1963. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тыс. н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 51-67.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Щеглова, О. А., Родинкова, В. Е. 2003. Крымские мотивы в «древностях антов». *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Материалы IV Боспорских чтений*, с. 295-298.

Curta, F. 2004. Werner's class IH of «slavic» bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica*, VIII: 1, s. 59-78.

Maczyńska, M., Gercen, A., Ivanova, O., Černyš, S., Lukin, S., Urbaniak, A., Bemann, J., Schneider, K., Jakubczyk, I. 2016. *frühmittelalterliche Gräberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwest-krim*. Mainz: RGZM.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1982. Pogrebeniia kontsa VII—VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (ed.). *Drevnosti epokhi Velikogo pereseleniia narodov V—VIII vv.* Moskva: Nauka, s. 165-192.

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aibabin, A. I., Khairidinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina, 1.

Aibabin, A. I., Khairidinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. Kiev: Maister Knig, 2.

Aibabin, A. I., Iurochkin, V. Iu. 1996. Mogilnik «Baklinskii ovrag» (po materialam raskopok 1992—1993). In: Mogarichev, Iu. M., Khrapunov, I. N. (ed.). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*. Simferopol: Tavriia, s. 125-235.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 3, s. 111-122.

Aulikh, V. V. 1962. Metalevi priazhky ta prykrasy z verkhnoho horyzontu horodyshcha v s. Zymno Volynskoi oblasti. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia ta Volyni*, 4, s. 92-105.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnyske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Akhmedov, I. R. 2016. Vizantiiskie i slavianskie nakhodki v riazano-okskikh drevnostiakh. In: Nikitin, A. O. (ed.). *Drevnosti Poochia. Sbornik nauchnykh rabot k 60-letiiu V. V. Sudakova*. Riazan: RIKO, s. 64-87.

Akhmedov, I. R., Gavrilov, A. P. 2017. «Slavianskie» fibuly v drevnostiakh razianskikh finnov: starye i novye nakhodki. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope v VII—XII vv.* Sankt-Peterburg: Branko, s. 71-89.

Berezovets, D. T. 1963. Poselenie ulichei na r. Tiasmine. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 145-208.

Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogozhskii klad (posledniaia tret — konets VII v. n. e.). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, s. 131-140.

Bobrinskii, A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva, III: Dnevnik raskopok 1887—1889 gg. i o kurganakh Zvenigorodskogo, Kanevskogo i Romenskogo uezdov.

Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 274-277.

Vargei, V. S. 1993. Ranneslavianskoe poselenie Struga 1 na nizhnei Goryni. *Archaeoslavica*, 2, s. 63-88.

Vargei, V. S. 2016. Suchasny stan i problemy nasledavannia prazhskaj kul'tury w Belarusi. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydoviicha Pobolia*. Minsk: Belaruskaiia navuka, 2, s. 14-61.

Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2012. Persni z rozdvoinymy zakruhlenymy kintsiamy. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Tezy dopovidei XI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoii arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 20—22 kvitnia 2012 r.)*, s. 39-41.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Pronyzky epokhy rannoho serednovichchia zi slov'ianskykh pam'iatok pivdnoi Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 35-49.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Braslety V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: novi znakhidky. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-107.

- Volodarets-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleniia Tsirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistitsia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: TsP NANU ta UTOPIK, s. 119-132.
- Gavritukhin, I. O. 1991. Palchatye fibuly prazhskikh pamiatnikov Podnestrovia. In: Abramov, A. P., Gavritukhin, I. O., Paromov, Ia. M., Erikh, V. R. (eds.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomora*. Moskva: Evtektika, s. 127-142.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1995. Gaponovskii klad (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arheologiiia*, 4, s. 136-149.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugih territorii. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 58-95. *Ranneslavianskii mir*, 3.
- Gavritukhin, I. O. 1997. Bospor i Podneprove v VI—VII vv. (k izucheniiu severopontiiskikh iuvelirnykh shkol). In: Aibabin, A. I. (ed.). *Vizantiia i Krym. Mezhdunarodnaia konferentsiia, 6—11 iunია 1997 g.* Simferopol, s. 27-32.
- Gavritukhin, I. O. 2004. Srednedneprovskie ingumatsii vtoroi poloviny V—VI v. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (ed.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 208-220.
- Gavritukhin, I. O., Kazanskii, M. M. 2006. Bospor, tetrakhsy i Severnyi Kavkaz vo vtoroi polovine V—VI v. *Arheologicheskie vesti*, 13, s. 297-344.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 140-148. *Ranneslavianskii mir*, 3.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 2009. Gaponovskii klad i maloizvestnye sobytiia rannesrednevekovoi istorii Podneprovia. *Arheologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg. Evropeiskaia Rossiia*, s. 308-319.
- Gavritukhin, I. O., Piankov, A. V. 2003. Drevnosti i pamiatniki VIII—IX vekov. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu srednevekovia: IV—XIII veka*. Moskva: Nauka, s. 195-200.
- Gavritukhin, I. O., Sedin, A. A. 2014. Fibuly s gorodishcha Nikodimovo. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii*, 236, s. 118-128.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 53-57. *Ranneslavianskii mir*, 3.
- Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.
- Goriunova, V. M. 2004. Mogilnik VI—VII vv. u s. Kartamyshovo Obiainskogo raiona Kurskoi oblasti. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 18-42.
- Hryb, V. K. 2017. Rozdil VIII. Pam'iatty doby serednovichchia. *Donechchyna: Pryroda, liudy, kultura*, 1, s. 69-87.
- Deopik (Kovalevskaia), V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy VI—IX vv. *Sovetskaia arheologiiia*, 3, s. 202-232.
- Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2017. Zakhovannia skarbu skhidnoievropeiskyy vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arheologhiia i tysiacholit-tia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liiany Vasyliivny Vakulenko*. Kyiv, s. 33-48.
- Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnogo skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobozhanske kulturne nadbannia: Zbirka statei uchenykh z pam'iatkookhoronnoi roboty*, 2, s. 214-226.
- Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnogo Koropivskoho skarbu. *Saltovo-maiatska arheologichna kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats*, 2: *Prysviachenykh problemam ta perspektivam satlovoznaustva, za materialamy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «XVI Slobozhanski chytannia»*, s. 19-25.
- Didyk, V. V. 2017. Plativchati prykrasy Koropivskoho skarbu: zberezhenia tradytsiia abo samostiinyi etap rozvytku prymityvnoho yuvelirnoho promyslu. In: Aksenov, V. S. (ed.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv, s. 42-51.
- Dmitriev, A. V. 2003. Mogilnik Diurso — etalonnyi pamiatnik drevnostei V—IX vekov. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomorie i Zakavkaze v epokhu srednevekovia: IV—XIII veka*. Moskva: Nauka, s. 200-205.
- Dushenko, A. A., Manaev, A. Iu. 2019. Predvaritelnye rezultaty arheologicheskogo issledovaniia Verkhorechenskogo mogilnika v 2018 g. In: Khairedinova, E. A. (ed.). *Problemy istorii i arheologii srednevekovogo Kryma: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 70-letiiu A. I. Aibabina*. Simferopol: Antikva, s. 44-48.
- Diachenko, A. G. 1978. Tekhnologiiia izgotovleniia predmetov iz Tsepliaevskogo klada ranneslavianskogo vremeni. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 27-35.
- Ilinskaia, V. A. 1968. Novye dannye o pamiatnikakh serediny I tysiacheletiia n. e. v Dneprovskoi levoberezhnoi lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 55-61.
- Zinkovskaia, I. V. 2012. O nakhodkakh rannesrednevekovykh zhenskikh ukrashenii v Verkhnem Podone. *Divnogorskii sbornik. Trudy muzeia-zapovednika «Divnogore»*, 3, s. 151-153.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arheologicheskaiia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Moskva, s. 138-177. *Ranneslavianskii mir*, 15.
- Kalitsinskii, A. 1928. Kie voprosu o niekotorykhie formakhie dvuplastinchatykhie fibulye izie Rossii. In: *Sbornikie statei po arheologii i vizantinoviedieniiu, izdavaemyi seminarie imeni N. P. Kondatova*. Praga, s. 277-308.
- Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamiatniki sudzhanskogo regiona epokhi Velikogo pereseleniia narodov. *Verkhnedonskoi arheologicheskii sbornik*, 5, s. 80-92.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTs RAN.
- Koloda, V. V. 2016. «Antskiy skarbu» z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arheologii i Lvivskoho universytetu*, 11, s. 66-77.
- Komar, A. V. 2006. Pereshchepinskii kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VII — nachala VIII v. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 7-244, 413-432.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Katalog pamiatnikov. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tauriki*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kropotkin, V. V. 1965. Mogilnik Chufut-Kale v Krymu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii*, 100, s. 108-115.
- Levchenko, D. I. 1999. Nekotorye nakhodki VI—VII vv. s territorii Poltavshchiny. *Poltavskiy arheologichnyi zbirnyk za 1999 r.: Do 1100-littia m. Poltavy za rezultatamy arheologichnykh doslidzhen*, s. 163-169.
- Linka, N. V. 1952. Roboty ekspedytsii «Velykyi Kyiv» za 1947 r. *Arheologichni pam'iatty URSS*, III, s. 39-53.
- Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretiei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseme. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Marzajluk, I. 2011. Novyja krynicy pa gistoryi slavjanskaga rassjalnennja w Magiljowskim Padnjaprowi i Pasozhzhzy. *Gistarychna-arhealagichny zbornik*, 26, s. 97-118.
- Oblomskii, A. M. 2011. O rannesrednevekovykh slavianskikh drevnostiakh v basseine Dona. *Stratum plus*, 5, s. 51-60.
- Oblomskii, A. M. 2012a. Materialy VI—VII vv. v lesostepnom Podone (nekotorye itogi raskopok poseleniia Krivets-4). *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia — 2012*, s. 51-59.

- Oblomskii, A. M. 2012b. Pamiatniki VI—VII vv. v Verkhnem Podone. Napravleniia kolonizatsii territorii. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g.* Sankt-Peterburg. Saknt-Peterburg: Solo, s. 125-129.
- Oblomskii, A. M. 2012c. Ranneslavianskie pamiatniki Verkhnego Podonia. Predvaritelnye itogi issledovaniia. *Tambovskie drevnosti: Arkheologiiia Oksko-Donskoi ravniny*, 3, s. 172-229.
- Oblomskii, A. M. 2016a. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Moskva: IA RAN, s. 10-113. Ranneslavianskii mir, 17.
- Oblomskii, A. M. 2016b. Issledovaniia rannesrednekevogo poseleniia Staevo-4 v Michurinskom raione Tambovskoi oblasti. *Tambovskaiia starina: Illiustrirovaniia nauchno-populiarnyi almanakh*, 5, s. 11-25.
- Oblomskii, A. M. 2018. Rannesrednekevove poselenie Staevo-4 v Verkhnem Podone. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letii N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol, s. 355-387.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiiia sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2001. Slavianskoe poselenie i kochevnicheskii mogilnik V—VIII vv. na Vorskhe. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 5-16.
- Oblomskii, A. M., Shvyrev, A. D. 2018. Vizantiiskaia girka dlia vzveshivaniia monety, naidennaia v verkhoviakh r. Voronezh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 250, s. 307-326.
- Padin, V. A. 1960. Ranneslavianskie poseleniia i mogilnik v raione Trubchevska. *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, s. 317-319.
- Petrov, V. P. 1963. Stetovka, poselenie tretei chetverti I tysiacheletii (po materialam raskopok 1956—1958 gg. v Potiasmine). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 209-233.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1989. Anty i penkovskaia kultura. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaiia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 58-69.
- Prykhodniuk, O. M. 1990. Novye dannye o penkovskoi kulture. In: Pletneva, S. A., Rusanova, I. P. (eds.). *Ranneslavianskii mir. Materialy i issledovaniia*. Moskva, s. 75-108. Ranneslavianskii mir, 1.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'any (druha polovyna I tys. n. e.)*. Kyiv; Chernivtsi: Prut.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskie horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prykhodniuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-102.
- Prykhodniuk, O. M., Shovkoplias, A. M., Olgovskaia, S. Ia., Struina, T. A. 1991. Martynovskii klad. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, II, s. 72-92.
- Radziievskia, V. Ye., Shramko, B. A. 1980. Novi arkheolohichni pam'iatky na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia*, 33, s. 100-108.
- Rafalovich, I. A. 1986. *Dancheny. Mogilnik cherniakhovskoi kultury III—IV vv. n. e.* Kishinev: Shtiintsa.
- Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednekevove pamiatniki Srednego Podneprovii i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruiushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 155-162. Ranneslavianskii mir, 3.
- Rodinkova, V. E. 2003a. Lokalnye raznovidnosti zhenskogo metallicheskogo ubora VII v. v Podneprove. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chteniia, posviashchennye 100-letiiu deiatelnosti Vasilia Alekseevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom Istoricheskom Muzei. Tezisy konferentsii*. Moskva: GIM, 2, s. 113-117.
- Rodinkova, B. E. 2003b. Podveski-lunnitsy Kozievskogo klada (k postanovke problemy rannesrednekevovykh lunnits). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 215, s. 6-19.
- Rodinkova, V. E. 2003c. *Kulturnye sviazi naseleniia Srednego Podneprovii v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia k. i. n. IA RAN.
- Rodinkova, V. E. 2004. Dneprovskie fibuly s kaimoi iz ptichikh golov. In: Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (ed.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovlianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekove*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 233-243.
- Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskomo razvitiu antropomorfnykh fibul (proste formy). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 3, s. 41-51.
- Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednekevogo ubora Srednego Podneprovii (retrospektivnyi analiz). In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e.* Moskva: IA RAN, s. 358-388. Ranneslavianskii mir, 9.
- Rodinkova, V. E. 2010a. Kurilovskii klad rannesrednekevogo vremeni. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 4, s. 78-87.
- Rodinkova, V. E. 2010b. Palchatye fibuly iz Iuzhnogo Pobuzhia. In: Islanova, I. V., Rodinkova, V. E. (eds.). *Aktualnye problemy arkheologii Vostochnoi Evropy I tysiacheletii n. e. Problemy i materialy*. Moskva, s. 261-276. Ranneslavianskii mir, 13.
- Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoiianie issledovaniia. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g.* Moskva: IA RAN, s. 239-265.
- Rodinkova, V. E. 2012a. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebriannogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 4, s. 151-158.
- Rodinkova, V. E. 2012b. Klady «drevnostei antov» i arkheologicheskaiia situatsiia mezhdum Seimom i Psлом v kontse epokhi Velikogo pereseleniia narodov. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g.* Sankt-Peterburg. Saknt-Peterburg: Solo, s. 193-197.
- Rodinkova, V. E. 2014. Ranneslavianskii zhenskii ubor rimskogo i rannesrednekevogo vremeni (problemy izucheniia istochnikov). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 233, s. 89-99.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednekevove klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk: KGU, s. 39-49.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednekevovykh kladov I grupy. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, s. 130-147.
- Rodinkova, V. E., Sedin, A. A. 2004. Braslety Nikodimovskogo gorodishcha. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.). *Vostochnaia Evropa v Srednevekove: K 80-letiiu Valentina Vasilevicha Sedova*. Moskva: Nauka, s. 234-246.
- Rutkovskaia, L. M. 1974. O stratigrafii i khronologii drevnego poseleniia okolo s. Stetovka na r. Tiasmine. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednekevove vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 22-39.
- Sjedin, A. A. 1994. Palchatyia fibuly z Nikadzimava. In: Sjedin, A. A. (ed.). *Arheologija i starazhytnaja gistoryja Magiljovshchiny i sumjezhnyh terytorij. Matjeryjaly kanferjency 22 krasavika 1993 g.* Magiljov, s. 128-132.
- Synytsia, Ye. V. 1999. Rannoserednovichni inhumatsii v areali penkivskoi kultury. *Vita Antiqua*, 2, s. 98-110.
- Synytsia, Ye. V. 2012. *Perunovi dity. Viiskova sprava slov'an na pochatku Serednovichchia*. Kyiv: Tempora.
- Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltav (Poltavskiy skarb 2014 r.). In: *Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.
- Telegin, D. Ia. 1962. Iz rabot Dneprodzerzhinskoi ekspeditsii 1960 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN URSSR*, 12, s. 13-17.

Tikhomirov, N. A. 1990. Kniazhinskii i Lebiashinskii mogilniki. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 134-161.

Khairidinova, E. A. 2002. Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma v VI—VII vv. (po materialam mogilnika u s. Luchistoe). In: Myts, V. L., Shchukin, M. B., Kirilko, V. P. (eds.). *Alushta i Alushtinskii region s drevnikh vremen do nashikh dnei: Sbornik nauchnykh trudov po materialam konferentsii k 100-letiiu prisvoeniia Alushte statusa goroda*. Kiev: Stilos, s. 34-47.

Khairidinova, E. A. 2011. *Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma V—VII vekov*. Dissertatsiia k. i. n. IA NANU.

Shmidt, E. A. 1963. Nekotorye arkheologicheskie pamiatniki Smolenshchiny vtoroi poloviny I tys. n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 51-67.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vlianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Shcheglova, O. A., Rodinkova, V. E. 2003. Krymskie motivy v «drevnostiakh antov». *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia: Materialy IV Bospor-skikh chtenii*, s. 295-298.

Curta, F. 2004. Werner's class IH of «slavic» bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica*, VIII: 1, s. 59-78.

Maczyńska, M., Gercen, A., Ivanova, O., Černyš, S., Lukin, S., Urbaniak, A., Bemann, J., Schneider, K., Jakubczyk, I. 2016. *frühmittelalterliche Gräberfeld Almalyk-Dere am Fusse des Mangup auf der Südwestkrim*. Mainz: RGZM.

V. V. Hanoshenko, Ya. V. Volodarets-Urbanovich

TREASURE OF MARTYNIVKA TYPE FROM THE VILLAGE OF PRAVI SOLONTSI IN KHERSON REGION

Article presents jewelry findings from Pravi Solontsi in the Lower Dnieper. The assemblage belongs to the circle of Dnieper early medieval hoards of first chronological group by O. A. Shcheglova or Martynivka type.

The complex comprises 20 whole and fragmented metal items and 1 glass bead. All jewelry is represented by elements of women's attire: details of collar (chain with link of «snake head», tubular beads Volodarets-Urbanovich / type 1, trapezoidal pendants ornamented with two / three punches circles in mid and blue bead) and bracelets (Rodinkova / type 5, subtype 3 and 2, Rodinkova / type 2, subtype of ornamented).

The items existed in the Middle Dnieper region and the Dnieper left bank starting from the end of the 6th / turn of the 6th—7th cc. to the middle / third quarter of the 7th c.

We have three explanations for the reasons for the appearance of the Slavic complex of Martynivka type in the Lower Dnieper. The first is connected with the relations between Slavs and nomads. The owner of the Pravi Solontsi complex could be in depending or in marital relations with a representative of the nomadic tribal union. Other variants are a trade or migration from the Middle Dnieper to the Crimea. Their confirmation is the jewelry of the Dnieper origin in the Crimea and the Pre-Caucasus. In addition, a series of things of Crimean origin is known in the Middle Dnieper and Left Bank Dnieper.

Near the town Oleshky (next to the village of Pravi Solontsi), was find a small bronze fibula without ornament — brooch of the Danube circle (Joachim Werner's class IH). V. Ye. Rodinkova believes that this find belongs to type Pergamon-Tai-zee, subtype undecorated according to I. O. Gavritukhin and is already a local modification. Thus, the treasure from the Right Solontsi is already the second Slavic finds of the early Middle Ages from this micro-region.

Keyword: jewelry, pendants, bracelets, early Middle Ages, «Antes antiquities», the first chronological hoard-group by O. A. Shcheglova, treasure of Martynivka type.

Одержано 18.12.2018

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav V., Candidate of Sciences in History, Research Fellow, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Pr. Geroiv Stalingrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-1560-3608, e-mail: volo-dargrad@ukr.net.

ГАНОЩЕНКО Валентина Василівна, науковий співробітник, Херсонський обласний краєзнавчий музей, м. Херсон, вул. Соборна, 9, 73000, Україна.

HANOSHENKO Valentyna V., Research Fellow, Kherson regional museum of local lore, 9, Soborna st., Kherson, Ukraine, 73000.

ORCID: orcid.org/0000-0002-8420-4099, e-mail: museum_kherson_kr@ukr.net.

І. В. Зоценко, М. А. Васильєва, Д. В. Січінава

НОВА ЕПІГРАФІЧНА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦІ КИЄВА *

Розглянуто фрагмент амфори з графіті з поселення Феофанія, знайденого під час розкопок Архітектурно-археологічної експедиції у 2016 р.

Ключові слова: Київ, Київська Русь, поселення Феофанія, епіграфіка, амфори з графіті.

ВСТУП

Амфори є однією з наймасовіших категорій імпортованих виробів, які надходили до Русі з Візантії та Причорномор'я впродовж Х—ХІІІ ст. Фрагменти амфор і повністю вцілілі зразки траплялися у всіх великих і багатьох маленьких давньоруських містах (Куза 1989, с. 128). Вони є достатньо чітким хронологічним індикатором (більшість амфор на Русі датуються ХІ — першою половиною ХІІІ ст.), а також дають інформацію про торговельні зв'язки, соціальну та майнову стратифікацію суспільства (Коваль 2003, с. 340).

У 2016 р. Архітектурно-археологічна експедиція розпочала рятівні дослідження комплексу давньоруських пам'яток у Феофанії на півдні нинішнього Києва (рис. 1). Він складається з двох поселень і городища, які становили важливу ланку в оборонній системі давньоруського Києва та розміщувалися на давньому торговому шляху до літописного Василева. Роботи 2016 р. були зосереджені на поселенні Феофанія 2, де було закладено три розвідувальні траншеї та 10 розкопів. Досліджено низку житлових будівель, господарських

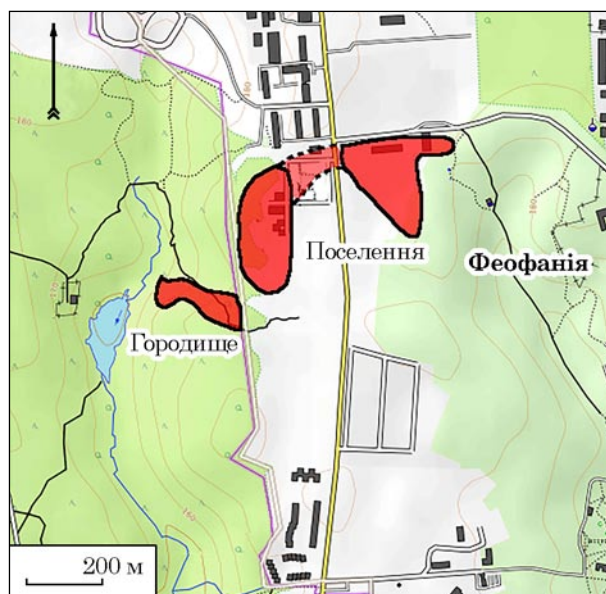

Рис. 1. Схема розташування пам'яток

споруд і ям. Усі об'єкти датовано ХІ—ХІІІ ст. Крім матеріалу, характерного для сільських поселень, виявлено статусні речі, притаманні міському аристократичному середовищу.

Значна кількість фрагментів і розвалів амфорної тари, виявлених під час дослідження поселення, ще раз підтверджують порівняно високий соціальний рівень мешканців поселення. Одним з яскравих артефактів, які представляють імпортований посуд, є стінка амфори з графіті, що походить з культурного шару ХІІ—ХІІІ ст.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАХІДКИ

Фрагмент верхньої частини тулуба рифленої амфори з щільної червоної алевритової глини

* Працю Д. В. Січінави виконано в Інституті слов'янознавства РАН за рахунок гранту Російського наукового фонду (проект № 19-18-00352).

The research by Dmitri Sitchinava is conducted in the Institute of the Slavic Studies and supported by the Russian Scientific Fund (project 19-18-00352).

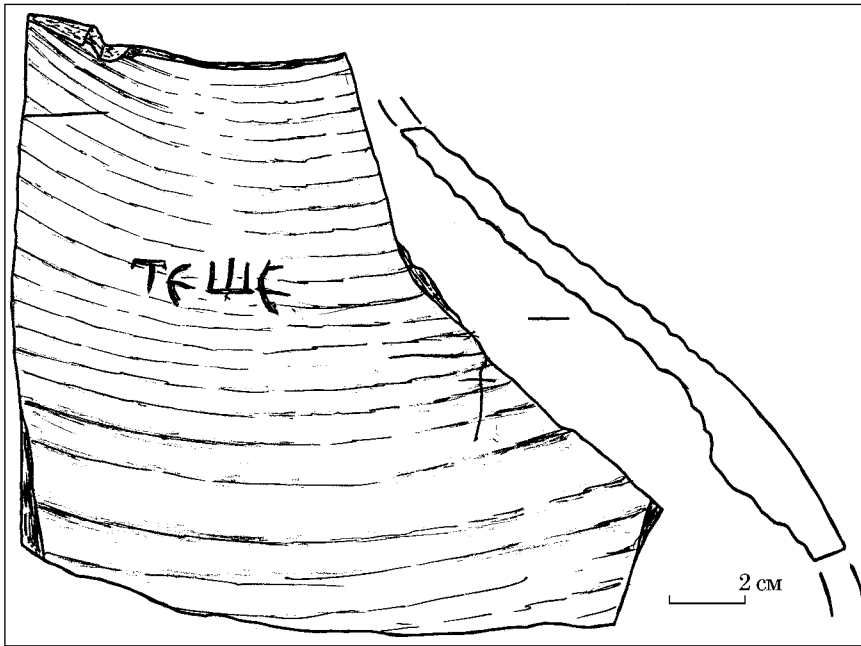

Рис. 2. Феофанія 2; уламок амфори з графіті

і поодинокими червоними включеннями, вкриття ззовні жовтим ангобом. Розміри уламка 16 × 14 см. Характерне потовщення профілю вказує, що фрагмент прийшовся на місце стикування двох частин тулуба амфори. На ньому чітко видно прокреслений напис «ТЄШЕ» (рис. 2).

Згідно з Н. Гюнсенін, цей фрагмент, за характером рифлення і кольором глини, належить до типу 4. Це широкі амфори «групоподібної» форми, що звужуються донизу. Середня висота їх становить 31–60 см, діаметр 31–49 см (Gunsenin 1993). За класифікацією І. В. Волкова, належить до «трапезундської групи» (з «дугоподібними ручками»). Колір глини і наявність ангобу уможливають зарахування фрагмента до першого типу, широко розповсюдженого на території Русі (Волков 1996, с. 91–92). Головними відмінностями його є колір (від червоного до жовтого), домішки слюди й дрібні мінеральні домішки (в основному гострокутні зерна кварцу і польового шпату).

Стосовно місця виготовлення амфор цього типу є дві діаметрально протилежні гіпотези. І. В. Волков вважає, що такі амфори виготовляли в околицях Трапезунда, де знаходився центр виноробства й експорту вина. Іншу гіпотезу висунула турецька дослідниця Н. Гюнсенін, яку підтримують українські (В. В. Булгаков, Л. В. Седікова) і російські археологи (А. І. Романчук, А. В. Сазанов). Вона припускає, що амфори цього зразка виготовляли на узбережжі Мармурового моря неподалік Константинополя, у м. Ганосі, де виявлено сліди їхнього виробництва, датовані XI ст. Найбільше поширення таких амфор припадає на XII–XIV ст.

НАПИС І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

На амфорі чітко читаються чотири літери «ТЄШЕ». За словником давньоруської мови І. І. Срезневського, *теша* — це «черевна частина

туші риби» (1903, с. 956). Однак перспективнішим видається вважати напис власницьким і вбачати в ньому ім'я з антропонімічним коренем *Тѣх-*, добре відомим у домонгольській Русі: *Тѣшила* — новгородська берестяна грамота № 348; варіант чоловічого морфологічного роду *Тѣшилъ* — дерев'яна бирка № 5; *Тѣшата* — новгородська берестяна грамота № 905; *Тѣхонъ* — № 929; *Тѣшенъ* — № 392; *Тѣшая* — присвійне ім'я від прямо не засвідченого імені *Тѣхъ*, цебто «дружина Тіха», берестяна грамота з Старої Русі № 21 (див. покажчик Зализняк 2004, словник М. М. Тупікова та ін.). Відоме також ім'я *Вомѣхъ*, зокрема у західних слов'ян. У такому разі у написі використано побутову графіку (з заміною *ѣ* на *e*), також відому на території сучасної України що в епіграфіці, що на берестяних грамотах із Звенигорода Галицького. Ця заміна мала суто графічний характер і не була пов'язана зі збігом відповідних фонем.

Ім'я *Тѣша*, можливо, представлено у новгородській берестяній грамоті 776, хоча це сумнівно; у новгородській Писцевій книзі представлено топонім *Тешино* (Зализняк 2004, с. 308). Утім, якщо в обговорюваному написі бачити словоформу саме імені *Тѣша* (родовий або давальний відмінок *Тѣшѣ* з заміною обох ятей на *e*), то це перечить його київському походженню: закінчення *-ѣ* було характерним для давньоньгородського діалекту, у Києві ця форма мала би вигляд *Тѣши*. Крім того, для подібних написів така відмінкова форма менш імовірна, ніж присвійна форма або просто називний відмінок.

На думку авторів, імовірними є такі версії.

1. У написі представлено присвійний прикметник середнього роду від імені *Тѣхъ*, побічно засвідченого в берестяній грамоті з Старої Русі № 21. *Тѣше* означає «таке, що належить Тіхові», «Тіхове». Це найпростіша й найвірогідніша версія, вона не вимагає ніяких виправлень і кон'єктур.

2. Перед нами форма родового відмінка від жіночого імені *Тѣшая*, тобто «*дружини Тіха*», «*Тіхової*» (дивись вище). У цьому разі вибір родового відмінка нормальний, оскільки *Тѣшая* — вже присвійна форма. У стандартній графіці й морфології ця форма виглядала б як *Тѣшеѣ*. У такому разі останню голосну помилково не повторено (менш імовірно, що перед нами закінчення *-ei* без позначення йоти, оскільки в українській мові закінчення Р. од. жін. досі є двоскладовим).

3. У написі представлено недописане ім'я власника *Тѣше(нѣ)*, засвідчене в новгородській берестяній грамоті 392, або присвійна форма від нього.

Найвірогіднішим іменником при присвійному прикметнику «ТЄШЄ», очевидно, слід вважати ВІНО.

АМФОРА З ФЕОФАНІЇ 2 У КОЛІ ІНШИХ ЗНАХІДОК З ГРАФІТІ

Знайдено чимало амфор з графіті. Частина з них заслуговує особливої уваги, адже написи на них є подібними до нашого графіті.

Однією з найвідоміших є амфора з розкопок Д. А. Авдусіна 1949 р. біля с. Гнѣоздово Смоленської обл. Напис на ній «Гороухца» вважається найдавнішим і датується X ст. (Авдусин, Тихомиров 1950). Існує безліч інтерпретацій прочитання цього графіті: ГОРОУХША, ГОРОУШНА, ГОРОУХѢА, ГОРОУНША, ГОРОУН'А (Мединцева 1998, с. 185). У тлумаченні цього напису археологи розходяться: одні вважають, що це вміст посудини — гірчичне насіння чи гірчична олія, нафта (пальне); інші схилиються до думки, що це ім'я власника. Розбіжності спричинено тим, що графічні особливості напису на амфорі з Гнѣоздово унеможливають достовірно прочитати його і однозначно тлумачити.

Проте відомі амфори з графіті, де інтерпретація напису не викликає таких палких дискусій. Наприклад, «Ярополче вино», «Мстиславова корчага» засвідчують власність князів, які, на думку Т. Нунена, були головними імпортерами вина та олії, відтак і амфорної тари (Noonan, Kovalev 1997, р. 85). Вони мали достатньо коштів, аби споживати такі продукти, а також пригощати свою дружину на бенкетах.

Амфору з графіті «Мстиславова корчага» знайдено в 1975 р. під час розкопок на Подолі (Толочко 1978, с. 96). Напис розташований півколом у верхній частині посудини, між її ручками. Прагнення автора розмістити напис між ручками призвело до скорочення майже всіх голосних букв. Цей напис зацікавлює ще й тим, що слово «МСТСЛВЛ» написано дрібними буквами, а «КРЧГЪ» — великими.

Ще один напис, схожий за змістом до попереднього, виявлено під час розкопок княжого двору в м. Пінськ. Він складається з двох слів «[Я]рополче вино» і датується XI—XII ст. (Равдіна 1957, с. 37). Т. В. Равдіна вважає, що ця амфора належала Ярополку Ізяславовичу, що

володів Турово-Пінським князівством і помер у 1086 р. Б. О. Рибаків датував цей фрагмент кінцем XII ст. і пов'язав напис з пінським князем Ярополком Георгійовичем, який святкував своє весілля у Пінську 1192 р. (Рыбаков 1964, с. 34).

Поряд з князями був ще один імпортер виноградного вина — християнська церква, яка була одним з найстабільніших, хоча й не найбільшим імпортером. У 1939 р. під час розкопок у Софійському соборі Києва у вівтарній частині було знайдено фрагменти великої амфори. Напис складається з двох рядків і читається так: «Бело в[ино] зокова». С. О. Висоцький вважав, що звучання слова «зокова» дуже нагадує відоме з давньоруських джерел «сочиво» (1985, с. 106). Можливо, ця амфора призначалася для церковного вина, проте археологам досі не відомо, де його зберігали, бо церковних погребів не виявлено. На думку Т. Нунуна, церковне вино могло зберігатися в погребях священнослужителів церкви, князь чи іншої знаті, які не рідко приносили його в церкву як пожертву (Noonan, Kovalev 1997, р. 84).

Окремі амфори могли використовуватися в побуті непривілейованим населенням, оскільки значна кількість амфорної тари перевищувала потреби покупців-імпортерів. Таким чином, можна припустити, що надлишок порожніх амфор міг потрапляти на внутрішній ринок. Це засвідчено знахідками уламків амфор з графіті, що вказують на імена власників — «Гаврило», «Павло», «Олекса» (Висоцький 1985, с. 106—107). На наш погляд, це може бути кінець присвійного прикметника (Ла)зоково «таке, що належить Лазкові, Лазореві».

Такі імена є слов'янськими народними, а не княжими. Відповідно, можна дійти висновків, що власниками цих амфор були звичайні селяни і міщани.

Також є група написів, які відносяться до настанов, наприклад, «Бди копань» (с. Казимировичі, Київська обл.), де йдеться про нагадування дотримуватися міри. Є також графіті «Благодатнейша полна корчага сия» (Київ).

ВИСНОВКИ

Отже, інформативність амфор характеризується не тільки своїми функціями чи залишками їхнього вмісту, а й тим, що на них не рідко лишали графіті. На амфорах робилися різні написи, які можна поділити на такі: вказівка вмісту чи назва продукту, ім'я власника, написи-настанови.

Можна припустити, що графіті з поселення Феопанія 2 вказує на ім'я власника амфори, а не на її вміст. Загалом фрагмент амфори відіграє велику роль у вивченні зовнішніх зв'язків і підтверджує високий статус мешканців цього поселення. Подібні епіграфічні матеріали є значущими і у вивченні писемності Давньої Русі, і русько-візантійських взаємин у часи розквіту Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А., Тихомиров, М. Н. 1950. Древнейшая русская надпись. *Вестник АН СССР*, 4, с. 74-76.

Волков, И. В. 1996. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 10: Материалы научной конференции, 23—25 января 1996 г., с. 90-104.

Высоцкий, С. А. 1985. *Киевские граффити XI—XVII вв.* Киев: Наукова думка.

Зализняк, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры.

Коваль, В. Ю. 2003. *Амфоры византийского круга в Средневековой Руси X—XIII вв.* Москва: Наука.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва: Наука.

Медынцева, А. А. 1998. Надписи на амфорной керамике X — начала XI вв. и проблема происхождения древнерусской письменности. В: Кукушкин, Ю. С. (ред.). *Культура словян и Русь*. Москва: Наука, с. 176-196.

Равдина, Т. В. 1957. Надпись на корчаге из Пинска. *Краткие сообщения ИИМК*, 70, с. 150-153.

Рыбаков, Б. А. 1964. *Русские датированные надписи XI—XIV вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1—44.

Срезневский, И. И. 1903. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской АН, III.

Толочко, П. П. 1978. Нове у вивченні Києва. *Археологія*, 26, с. 84-100.

Gunsenin, N. 1993. Ganos: centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine. *Anatolia antique*, 2, p. 193-201.

Noonan, T. S., Kovalev, R. K. 1997. Prayer, Illumination and Good Times: the Export of Bizantium Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times. Helsinki: Bizantium and the North (1995—1997). *Acta Bizantia Fennica*, 8, p. 73-95.

REFERENCES

Avdusin, D. A., Tikhomirov, M. N. 1950. Drevneyshaya russkaya nadpis. *Vestnik AN SSSR*, 4, s. 74-76.

Volkov, I. V. 1996. Amfory Novgoroda Velikogo i nekotoryye zametki o vizantiysko-russkoy torgovle vinom. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istoriia i arkheologiya*, 10: Materialy nauchnoy konferentsii. 23—25 ianvaria 1996 g., s. 90-104.

Vysotskiy, S. A. 1985. *Kievskie graffiti XI—XVII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, A. A. 2004. *Drevnenovgorodskiy dialekt. 2-e izdaniie, pererabotannoie s uchetom materiala nachodok 1995—2003 gg.* Moskva: Iazyki slavyanskoy kultury.

Koval, V. Yu. 2003. *Amfory vizantiyskogo kruga v Srednevekovoy Rusi X—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Kuza, A. V. 1989. *Malyye goroda Drevney Rusi*. Moskva: Nauka.

Medyntseva, A. A. 1998. Nadpisi na amfornoy keramike X — nachala XI vv. i problema proiskhozhdeniya drevnerusskoy pismennosti. In: Kukushkin, Iu. S. (ed.). *Kultura slovian i Rus*. Moskva: Nauka, s. 176-196.

Ravdina, T. V. 1957. Nadpis na korchage iz Pinska. *Kratkie soobshcheniya IIMK*, 70, s. 150-153.

Rybakov, B. A. 1964. *Russkiye datirovannyye nadpisi XI—XIV vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E I—44.

Sreznevskiy, I. I. 1903. *Materialy dlya slovary drevnerusskogo yazyka po pismennym pamyatnikam*. Sankt-Peterburg: Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy AN, III.

Tolochko, P. P. 1978. Nove u vyychenni Kyieva. *Arkheologiya*, 26, s. 84-100.

Gunsenin, N. 1993. Ganos: centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine. *Anatolia antique*, 2, p. 193-201.

Noonan, T. S., Kovalev, R. K. 1997. Prayer, Illumination and Good Times: the Export of Bizantium Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times. Helsinki: Bizantium and the North (1995—1997). *Acta Bizantia Fennica*, 8, p. 73-95.

I. V. Zotsenko, M. A. Vasylieva,
D. V. Sitchinava

NEW EPIGRAPHIC FIND OF KYIV RUS' TIME FROM THE OUTSKIRTS OF KYIV

This article deals with the interpretation of new epigraphic find on the amphora fragment, from settlement Feofaniya (Kyiv, Ukraine) that was found during the excavations of the Architectural-Archaeological Expedition in 2016. Amphoras — is one of the most mass categories of imported products that came to the territory of Kyiv Rus' from Byzantium and the Black Sea during the X—XIII centuries. They provide a sufficiently clear chronological indicator, as well as provide information on trade relations, social and property stratification of society.

The fragment (14 × 16 cm) clearly shows the scribbled inscription «ТѢШЕ». On the basis of the analysis, it is likely that graffiti points to the name of the owner of the amphora (perhaps named Têx or Têsen), and not to its contents (it is however plausible that the latter was wine). This part of the amphora plays an important role in the study of external relations and confirms the high status of the inhabitants of this settlement.

Keywords: Kyiv, Kyiv Rus', settlement Feofaniya, epigraphy, amphoras with graffiti.

Одержано 18.12.2018

ВАСИЛЬЄВА Марія Анатолівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
VASYLIEVA Mariia A., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7050-2151, e-mail: scotland14170504@gmail.com.

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
ZOTSENKO Ivan V., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

E-mail: zotsenkoi@gmail.com.

СІЧІНАВА Дмитро Володимирович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут російської мови ім. В. В. Виноградова РАН, вул. Волхонка, 18/2, Москва, 119019, Росія.

SITCHINAVA Dmitri V., PhD, Senior Research Fellow, V. V. Vinogradov Russian Language Institute of the Russian Academy of Sciences, st. Volkhonka, 18/2, Moscow, 119019, Russia.

ORCID: orcid.org/0000-0003-3453-4863, e-mail: mitrius@gmail.com.

І. В. Сапожников, О. С. Сінельников

ПЕРШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОГО ТАТАРБУНАРСЬКОГО ЗАМКУ

*«На узвишші біля селища Татарбунари ще
недавно знаходились руїни чотирикут-
ного замку..., з під яких б'є джерело»
М. Стаматі (1850, с. 808)*

Стаття присвячена публікації матеріалів, отриманих у 2018 р. під час пошуків та перших археологічних досліджень Татарбунарського замку. У ній описане місце розташування споруди поруч з рясними джерелами питної води, а також рештки кам'яних фундаментів її мурів, які місцями видні в урвищах і на поверхні. У статті охарактеризовані об'єкти і матеріали, виявлені в пошуково-рятувальному розкопі площею 25 м². Більшість з них датується першою половиною XVII ст., що не суперечить письмовим даним про спорудження Татарбунарського замку османами близько 1624—1628 рр.

Ключові слова: Татарбунарський замок, рештки кам'яних фундаментів, розвідувальний розкоп, поливна та сіроглиняна кераміка.

ВСТУП

У 2018 р., за ініціативи та фінансування виконавчого комітету Татарбунарської міської ради Одеської області, експедиція Відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ (нач. І. В. Сапожников) провела комплексні дослідження у рамках міського культурного проекту «Татарбунарська фортеця» (Сапожников, Сінельников 2018; Сапожников 2018). Оскільки підсумки історичної частини програми вже очікують на публікацію (Сапожников 2019), ця стаття присвячена її археологічній складовій.

Однак спочатку ми маємо хоча би коротко описати ті підсумки аналізу письмових та картографічних джерел, які так чи інакше торкаються цієї археологічної пам'ятки. На сьогодні доведено, що кам'яний замок, який був не першою, але напевно, останньою фортифікаційною спорудою Татарбунар, османи під керівниц-

твом сілістрійсько-очаківського Кенана-паші звели у 1624—1628 рр. Він використовувався до 1770 р., коли турки здали його без найменшого опору разом з 23 гарматами (Сапожников 2018; 2019). Завдяки описам Евлії Челебі, А. Ж. де Лафїтта-Клаве та ін., а також двом планам 1790 р., були відомі його конструкція, розміри і орієнтація, але місце розташування замку на місцевості до самого останнього часу залишалось загадковим (Сапожников 1999; 2016; Şlapac 2005, р. 140—142). Одну з більш-менш серйозних спроб його пошуків здійснила Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ (нач. С. О. Біляева) у 2006 р., однак «при огляді міста не було виявлено жодних залишків середньовічних будівель чи будь-якого археологічного матеріалу» (Карашкевич 2009, с. 162).

ХАРАКТЕРИСТИКА РАЙОНУ ЗАМКУ

Руїни замку знайдені на останці мису правого берега долини р. Кагач, розташованого в 500 м на південь — південний захід від центральної площі Татарбунар та в 320 м на північний захід від автошляху Одеса—Рені М-15. Цей останець є частиною широкого (до 210—220 м) мису, витягнутого за лінією північний захід—південний схід, утвореного двома балками. Вздовж останніх нині сформовані вулиці Бузкова або Фортечна (західна) і Верхня (східна), а на його східній частині розташовані обійстя паралельної та середньої до них вул. Кутузова (рис. 2).

Останець знаходиться ближче до західної балки-рівчака (координати центру 45°49'50.1" N, 29°36'47.7" E). Він має в плані неправильну овальну форму, витягнуту довгою віссю за лінією схід — північний схід—захід — півден-

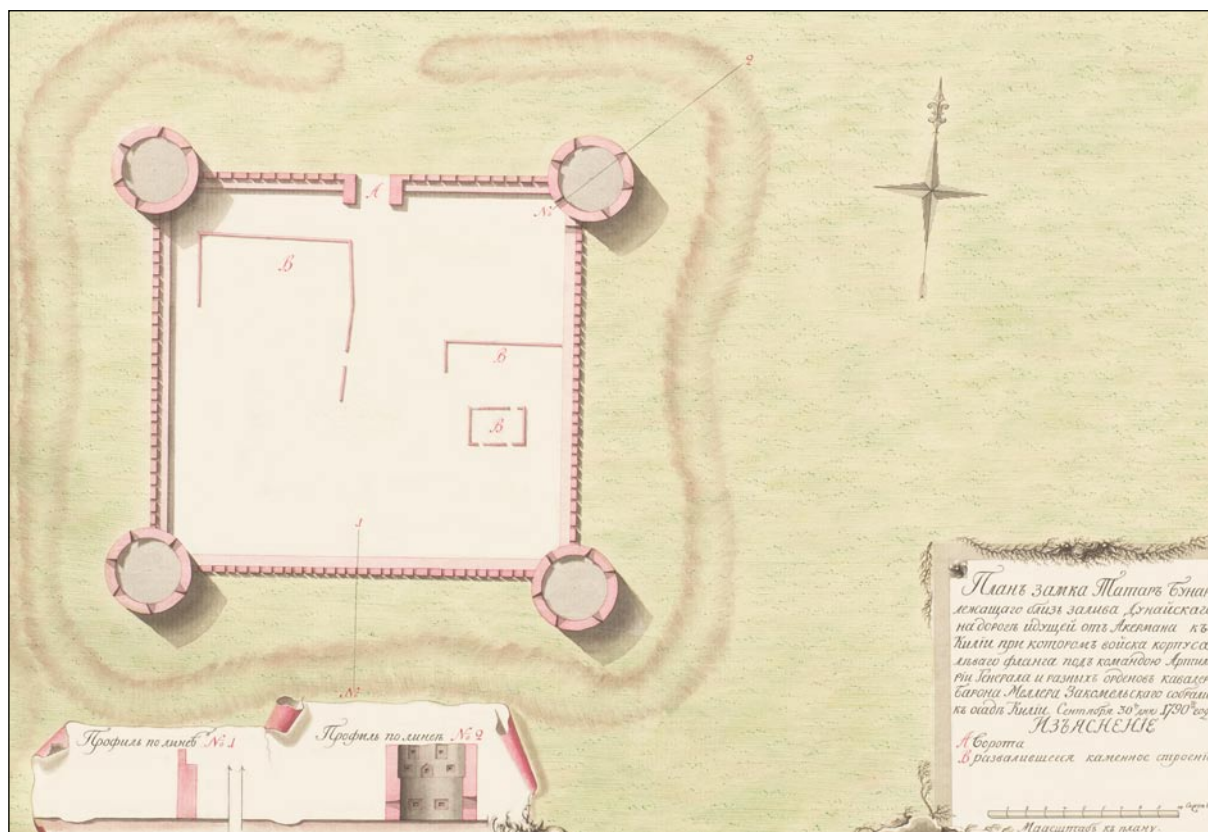

Рис. 1. План і розрізи стіни та башти Татарбунарського замку 1790 р. (Şlapac 2019, fig. 2)

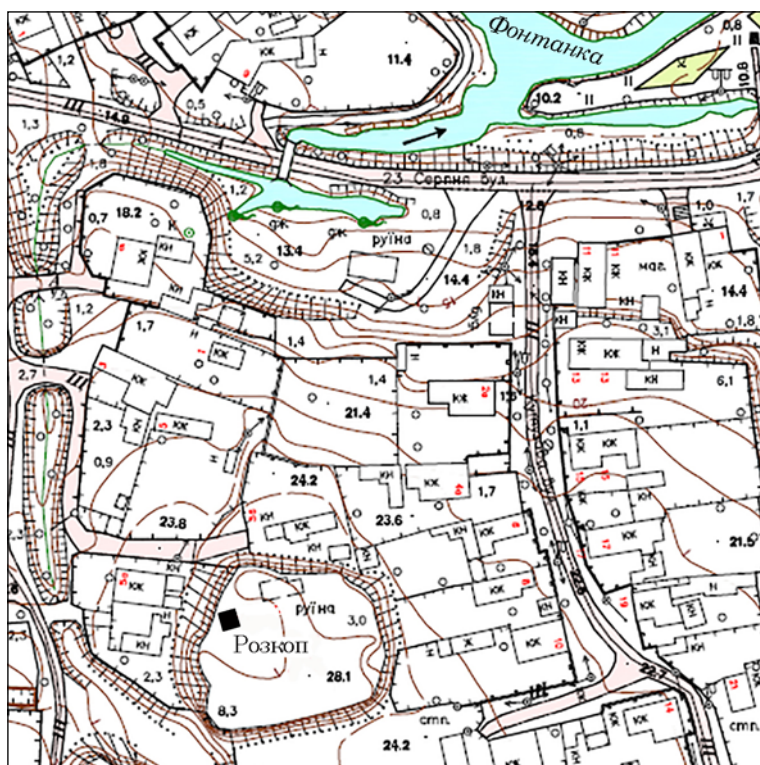

Рис. 2. Місце Татарбунарського замку та розкопу I на карті 1980-х рр.

ний захід, розміри близько $56\text{--}57 \times 38\text{--}40$ м та площу понад 0,21 га. Його переважно рівна поверхня має висоту 27—28 м над рівнем моря, невеликий ухил на північний захід в бік долини

Кагача та уривчасті «береги» з усіх боків. Останні мають штучне походження, оскільки виникли внаслідок терасування ділянок приватних садиб під будинки та городи з півночі, сходу і заходу (висотою від 3,0 до 6,5 м) та розробки доволі значного кар'єру для видобутку вапняку з півдня (до 7,0—8,3 м). Загалом останець є залишком найвищої частини мису, піднятої над тальвегом долини на висоту 16—18 м, що давало можливість спостерігати за навколишньою територією та контролювати перехрестя доріг, спрямованих в різні боки.

Поверхня ділянки не розорюється, використовується як вигін для дрібних свійських тварин, східна частина заросла чагарниками. В її північній частині стоять залишки хати з господарськими прибудовами. За спогадами її колишньої мешканки, будівля почала руйнуватися й була покинута 40—35 років тому через виникнення біля неї провалля. Загалом їх тут три, усі мають витягнуту в плані форму та глибину

до 2,5—3,5 м. У наш час порожнини значною мірою засипані ґрунтом та побутовим сміттям.

До останця прилягають три джерела прісної мінералізованої води, розташовані в 90 м

на північ від краю останця під північно-східним схилом стрілки мису, а також нижні водоносні частини названих балок. За даними О. Ю. Медведева і О. О. Медведевої, саме ці три джерела, що б'ють з понтичного водоносного горизонту, дають більшу частину води, що потрапляє до р. Кагач, а далі до р. Когильник та лиману Сасик.

Крім них, на тому ж правому березі Кагача є ще три—чотири джерела вище і два—три нижче за течією. За приблизною оцінкою, сумарний дебет усіх джерел складає понад 10 л/с. Згідно багаторічних спостережень, гідрологічна ситуація району суттєво змінилась після двох землетрусів 1981 і 1990 рр. До цього водоносними були обидві балки біля мису практично по всій своїй довжині (рис. 2) та майже вся долина Кагача, отримуючи воду з п'яти—семи джерел вище за течією. Крім того, внаслідок землетрусів у багатьох власників ділянок правого берега річки висохли криниці. До цього дебет джерел Кагача складав не менше 20 літрів на секунду (Медведев, Медведева 2012).

Саме з існуванням та багатовіковою «роботою» потужних джерел води біля фортеці гідрогеологи пов'язують наявність на останці низки карстових, а точніше суфозійно-просадкових форм рельєфу¹. Підкреслимо, що, крім трьох згаданих вище провалів, тут є порожнина (печера) довжиною 18—20 м і глибиною понад 5 м з поки що цілим склепінням, вхід в яку знаходиться в східній частині останця (45°49'50.3" N, 29°36'48.3" E). Проте наявність на останці порожнин та провалів була однією з причин того, що він залишився незабудованим обійстями місцевих мешканців, через що на ньому залишки Татарбунарського замку не лише збереглися, але й доступні для досліджень.

1. Суфозія — процес вимивання і винесення на поверхню підземними водами дрібних мінеральних та інших неорганічних часток.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ НА ПОВЕРХНІ

Головною особливістю району замку є те, що частина археологічних об'єктів простежується на поверхні та у стінках-оголеннях останця, але чомусь їх не виявили і не атрибутували наші попередники. У першу чергу йдеться про три ділянки залишків фундаментів стін, які лежали в основі кам'яної споруди доволі значних розмірів. У ході досліджень 2018 р. ми вирішили не розкривати їх, оскільки існувала загроза крадіжки блоків та необроблених брил вапняку. Тому наведена нижче характеристика не є вичерпною, особливо в частині розмірів, оскільки деякі відтинки фундаментів, зокрема майже весь східний, щільно заросли кущами.

Південна ділянка фундаменту складена без використання будівельного розчину, простежена вздовж 14,3 м на краю урвища останця, утвореного стіною кар'єра. Його південно-західний край майже повністю зруйнований останнім на відстані 1,0—2,3 м внаслідок осипів в урвище і цей процес продовжується (рис. 3). Фундамент має орієнтацію схід — північний схід—захід — південний захід, тобто зведений під прямим кутом до довгої вісі мису. Висота (глибина) кладки сягає 1,4 м, але не по всій своїй видимій довжині, а лише в районі від 1,0—1,5 до 8,5 м на схід від західного фундаменту. Саме тут її підоснова лежить безпосередньо на червоно-бурій глині дещо вище рівня горішньої частини понтичних вапняків, в той час, як її східну частину підстеляють місцями жовтий лес, а західніше — нижні перехідні горизонти чорнозему. Очевидно, що на цій ділянці будівельники з одного боку врахували природній нахил поверхні мису в бік тальвегу правої балки, а з іншого — значно підсилили підмурок західної частини південної стіни. Що стосується техніки зведення, то кладка є безсистемною, з використанням як диких, так і

Рис. 3. Залишки фундаментів західної та південної стін замку; вид з півдня (фото І. В. Сапожникова)

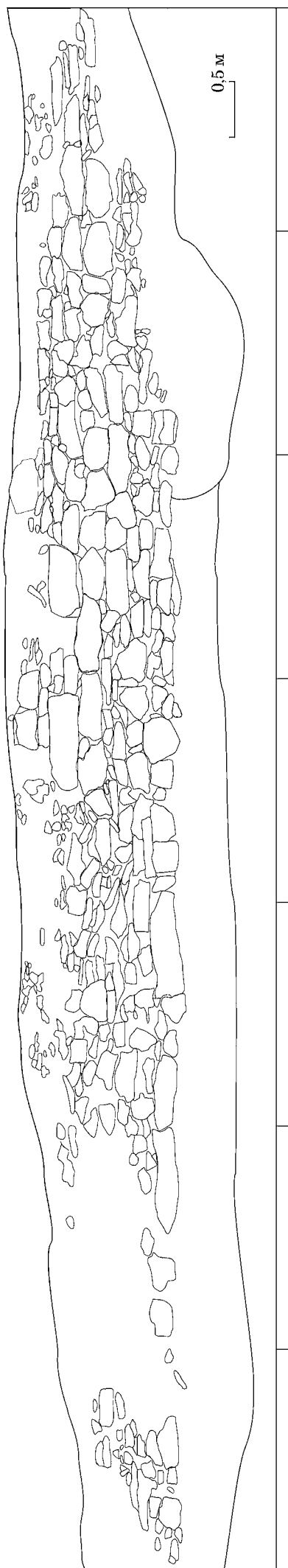

Рис. 4. Частина фундаменту південної стіни Татарбунарського замку (рис. О. С. Сінельнікова)

доволі грубо обтесаних каменів вапняку різних розмірів, найбільші з яких сягають 55—60 см (рис. 3; 4).

Західна ділянка фундаменту збереглася на довжині 21—22 м. Її майже не видно на поверхні, крім найпівнічнішої частини, але в урвищі на відстані 0,8—0,9 м на захід від краю південного фрагменту фундаменту репрезентований її поперечний розріз, згідно якому фундамент (принаймні на цій ділянці) мав ширину (товщину) близько 1,4—1,5 м (рис. 3; 4).

Східна ділянка фундаменту заросла чагарниками і збереглася (вірогідно, фрагментарно) на відстані приблизно 26—30 м. В районі її середньої частини знаходиться вхід (лаз) в описану підземну порожнину — міну.

Загальний висновок щодо видимих на поверхні об'єктів полягає в тому, що перед нами постали залишки саме Татарбунарської фортеці, зокрема фундаменти її кам'яних мурованих стін. За ними вдалося встановити небагато лінійних параметрів, зокрема товщину стін (до 1,5—1,7 м), а також відстань між зовнішніми боками східної і західної стін (49,5—50,0 м). Північна стіна та три башти замку зруйновані повністю, про що додатково свідчить вказана вище ширина останця (з півночі на південь). Існує вірогідність того, що на місці могли зберегтися залишки вхідної брами (надбрамної вежі?), а також, принаймні частково, південно-східної башти.

Тут доречно сказати, що на підставі аналізу плану 1790 р. (рис. 1), М. О. Шлапак навести такі параметри замку: розміри за зовнішніми сторонами стін: 45 м зі сходу на захід та 40 м з півночі на південь; внутрішній діаметр башт — 6,3 м, зовнішній — 9,45 м; товщина стін — 2,0 м (Шлапак 2005, р. 140—141, 326). Крім того, відомі розміри Євлія Челебі: «навколо 1000 шагів» — близько 710 м (Євлия 1961, с. 33) та А. Ж. де Лафітта-Клавей: 78,0 × 58,5 м з баштами, висота яких була від 4,5 до 5,4 м (Сапожников 1999, с. 49). За нашими обмірами того самого плану, розміри замку між зовнішніми стінами складають 46,8 × 43,5 м, товщина стін — 1,87 м, діаметр башт — 9,54 м (рис. 1). З усіх відомих розмірів до єдиної реальної відстані найближчою є довжина замку, наведена у 1820-х рр. військовими топографами — 51,2 м (Статистическое 1899, с. 114).

Таким чином, замок мав у плані правильну прямокутну форму розмірами близько 50—51 (67—68 з баштами) × 44,4—45,3 (60,4—61,3) м, витягнуту за лінією схід — північний схід — захід — південний захід. По кутах були чотири башти заввишки 4,5 та 5,4 м (з бійницями та 23 гарматами), з яких дві найвищі могли стояти з напільного боку, а також надбрамна вежа (рис. 1). За Євлією Челебі, в «фортеці була одна мечеть, склад пшениці, невеликі зручні приміщення [казарми] для 150 військових. А житлових будівель всередині фортечних стін

не помітно». Вхід був з півдня (Эвлия 1961, с. 33). З усіх боків замок оточував оборонний рів (рис. 2), який сьогодні не виражений в рельєфі (Сапожников 2018; 2019).

Сказане змушує нас внести корективи в графічну реконструкцію М. О. Шлапак (Şlapac 2005, fig. 98; 2008, p. 45). На ній висота башт та мурів суттєво завищена, як і кількість рівнів бійниць (їх було не 3, а 2), а над брамою височіла ще одна прямокутна башта (рис. 1). В цілому ж, за конструкцією, Татарбунарський замок знаходить пряму аналогію не в стародавній цитаделі Старого Орхея (Красножон 2018: 122, рис. 67), а у архітектурі фронтальної частини пізнішого (та меншого за розмірами) османського замку в Хаджибеї (Сапожников 2016а, рис. 3). Утім, обґрунтовані висновки щодо деталей конструкції та параметрів Татарбунарського замку можуть бути зроблені тільки після проведення більш масштабних досліджень шляхом археологічних розкопок, краще з використанням спеціального геофізичного обладнання.

РОЗКОП І

Для вирішення не менш важливих проблем уточнення датування замку та планіграфії його внутрішніх споруд, послуговуючись принципом «не зашкодь», автори обрали ділянку у північно-західній частині останця. Саме тут, у східній стінці одного з провалів були виявлені яскраві прояви руйнувань у вигляді залишків культурного шару та контуру ями із золистим заповненням. Цей провал був повністю вписаний в рятувальний розкоп площею 25 м² (5 × 5 м), орієнтований майже за сторонами світу. За умовний 0 слугував найвищий (північно-східний) кут розкопу (рис. 5).

Перший (верхній) шар представлений змішаним чорноземом, який є результатом діяльності місцевих мешканців, точніше, використання цієї ділянки під город (закинутий). У цьому шарі знайдено невелику кількість фрагментів кераміки (переважно ХХ ст.) та кісток тварин. У цілому ж цей об'єкт є природнім проваллям, що утворилося шляхом просідання ґрунту в пустоти під ним. У верхній частині воно заповнене мішаним сірим ґрунтом, наповненим сучасним сміттям. Через це дослідження власне провалля було зупинене на глибині 150—155 см, при тому, що глибина залягання мате-

рикової глини сягає тут 100—110 см. В ході подальших робіт знайшлося кілька об'єктів (рис. 5), до опису яких ми і приступаємо.

Яма 1 господарського призначення розташована у північно-східному куті розкопу. Її контури було простежено з глибини 120 см, діаметр ями на цьому рівні складав 86—90 см. Стінки об'єкта закругляються до низу, дно також злегка закруглене, з найнижчою точкою в центрі. Глибина ями від умовного нуля 158 см. Таким чином, номінальна глибина дослідженого об'єкта становила 28 см. Найвірогідніше, що вона була введена з рівня верху сірого, відносно щільного горизонту з відмітки 50—55 см, тому її фактична глибина могла досягати 100—110 см. Яму заповнював пухкий сірий ґрунт, в якому було чимало фрагментів кісток тварин, ймовірно, дрібної рогатої худоби. Ближче до дна ями знайдено фрагмент стінки гончарної посудини, а також уламок кільцевого піддону (гончарної тарілки на підставці), вкритої жовтою та коричневою поливою із зеленими крапками. Цей фрагмент кераміки відноситься до османського часу (рис. 8: 1).

Яма 2. Як було сказано, з цієї ями розпочались розкопки ділянки, тому що саме її було добре видно у розрізі стінки провалля і відповідно у східному борті останнього. Нами була вибрана частина заповнення ями (приблизно половина), що дозволяє судити про її конфігурацію. Яма введена з рівня 25 см, тобто з поверхні темно-сірого горизонту. Стінки об'єкта злегка закругляються та звужуються до дна,

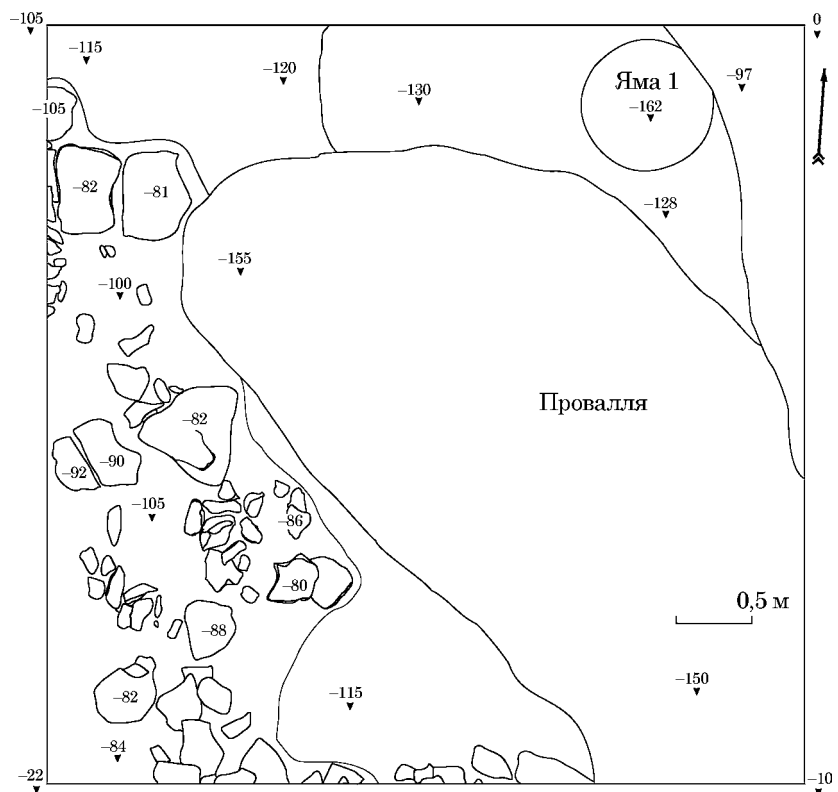

Рис. 5. Загальний план розкопу 2018 р. (рис. О. С. Сінельнікова)

Рис. 6. Західний борт та частина кладки I; вид зі сходу (фото І. В. Сапожникова)

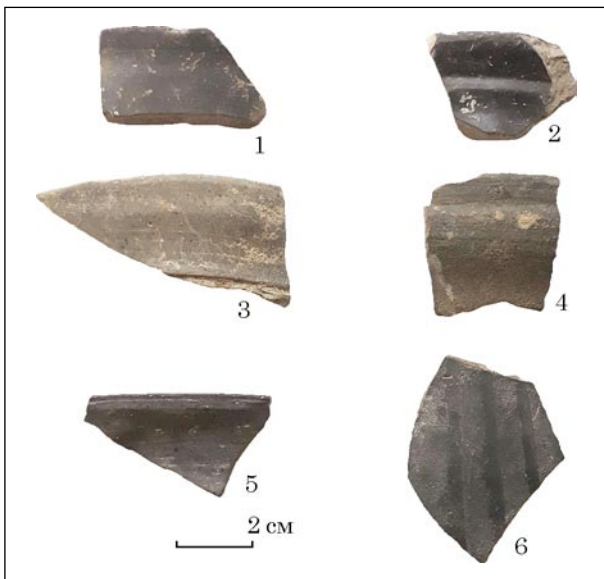

Рис. 7. Сіроглиняна гончарна кераміка (фото О. С. Сінельнікова)

саме дно рівне. Глибина ями від умовного нуля 95 см, таким чином її загальна глибина становила 70 см (рис. 5). Заповнення м'яке золисте із домішками сірого та світло-сірого ґрунту. У заповненні присутня невелика кількість фрагментів кісток, уламок гончарної кераміки та необроблені камені вапняку різних розмірів. Рівень, з якого була викопана ця яма, та характер її заповнення наштотують на думку, що вона відноситься до порівняно недавнього часу (XX ст., але не раніше кінця XIX ст.).

Кладка. Об'єкт виявлений у південно-західній частині розкопу. Кладка з каменів вапняку різних розмірів збереглася *in situ* лише частково. Об'єкт розташований під кутом до лінії північ—південь, із зміщенням на захід приблизно на 15°. Верхні нівелірні відмітки каменів дорівнюють від 80 до 105 см. Найбільші з них розташовані у певній послідовності і сягають у найширшій частині до 50—65 см. Можна впевнено стверджувати, що верхня частина кладки (фундаменту) зруйнована або розібрана навмисно. Довжина дослідженої частини складає 5,8 м, ширина від 0,7 до 0,9 м. Заповнення між камінням кладки сіре, доволі щільне (рис. 5; 6). В ньому, окрім уламків стінок сіроглиняної гончарної кераміки (іноді із підлощеною поверхнею), зустрілось і декілька цікавіших фрагментів. Серед них вінце сіроглиняної гончарної посудини у вигляді неширокого розтрубу із прокресленою лінією на горловині, профільоване вінце гончарної сіроглиняної посудини, вінце сіроглиняної гончарної посудини, чорнолощене із двома каннелюрами на шийці, та вінце тонкостінної сіроглиняної посудини, лощене з обох боків, із виступами на горловині (рис. 7: 2—4).

Призначення цієї кладки через невелику площу дослідження визначити важко. Вона спрямована по лінії, яка майже паралельна ділянці фундаменту західної стіни, а її західний край знаходиться в 5,8—6,0 м на схід — північний схід від її внутрішнього боку (рис. 6). Отже, кладка, яка датується за сіроглиняною керамікою, знайденою у заповненні між камінням

(див. нижче) належала до будівлі, розташованої біля західної стіни замку. Можливо, що саме її залишки у вигляді фундаменту прямокутної будівлі присутні на плані 1790 р.¹ (рис. 1). Виходячи з їх орієнтації та розмірів, можна дуже обережно пов'язати цю будівлю з мечеттю, яку описав Евлія Челебі.

Стратиграфія. Верхній горизонт відкладень по всій площі розкопу представлений чорноземом. Цей шар ґрунту виділений як результат сучасної господарської діяльності. Його товщина сягає 25 см. Під ним розташований темно-сірий ґрунт товщиною 20–22 см. Його підстеляє третій горизонт, сірий та більш щільний, верх якого є давньою денною поверхнею. Саме цей шар товщиною до 40 см насичений знахідками кісток та кераміки. Під ним розташований материковий горизонт, представлений червоно-коричневою глиною, також до 40 см товщиною. Далі простежено шар жорстви, змішаний із невеликим круглим камінням, що лежить на вапняковій породі, але, виходячи з розрізу фундаменту південної стіни, можна сказати, що на інших ділянках останця послідовність та товщина шарів буде іншою (рис. 3).

Характеристика знахідок. Невелика кількість артефактів, виявлених під час роботи експедиції, стосується усіх категорій разом з підйомними матеріалами. Репрезентативніший комплекс походить з розкопу. Більшість знахідок складають керамічні вироби, а саме уламки посуду, які доволі сильно фрагментовані. Також присутня невелика кількість кісток дрібної рогатої худоби (переважно з ями 1). Крім того, з підйомних матеріалів походять два бронзові вироби.

Керамічний комплекс ділиться на чотири основні групи. До першої віднесено червоноглиняну та світлоглиняну гончарну кераміку, не вкрито поливою. В основному, ця група представлена уламками стінок посудин. Крім того, присутній і вінчик вигнутий назовні, з внутрішньої сторони зроблена виїмка під кришку. Також до цієї групи віднесено фрагмент злегка вигнутої горловини та частину плоского дна відносно масивної посудини, ймовірно, горщика. Окремо виділяються два фрагменти стінок із сірою поверхнею та паралельними пролощеними темно-сірими лініями ззовні. Ці фрагменти є доволі цікавими в плані їх інтерпретації. Прямі аналогії відомі в матеріалах поселення Гірібурзина (Роксолани) на лівому березі Дністровського лиману. Там така кераміка датується від середини XVII до середини XVIII ст. (підтверджена монетами) і, вірогідно, пов'язується з молдавським населенням (Сапожников и др. 2017, с. 35, рис. 2). За усім повідомленням Л. В. Чміль, серія вінчиків від так званих «за-

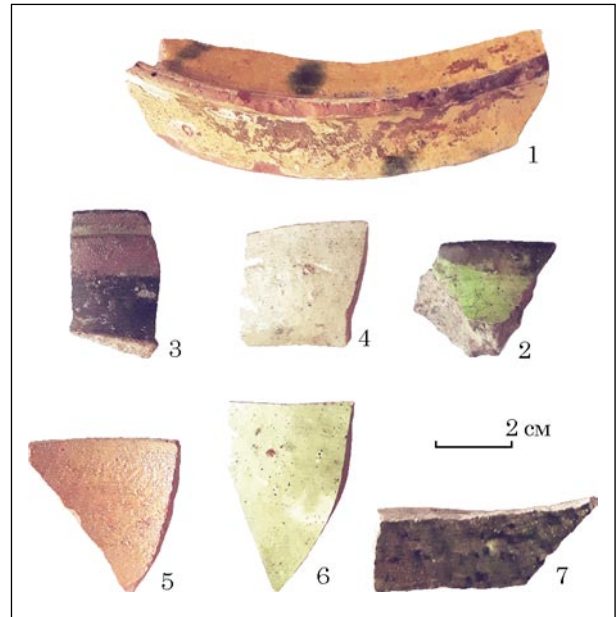

Рис. 8. Гончарна поливна кераміка (фото О. С. Сінельникова)

димлених глечиків» (рис. 7: 2, 4) впевнено «заходить» в першу половину XVII ст.

Другу, більш чисельну групу складає червоноглиняна та світлоглиняна гончарна кераміка, вкрита поливою (рис. 8: 1–7). Кілька її уламків вкрито зеленою, салатовою та жовтою поливою. Серед них вінце тонкостінної посудини, на яке з обох боків нанесено салатову поливу, а по самому краю — темно-зелену. Особливої уваги заслуговує фрагмент кільцевого піддону або краю посудини (тарілки) на підставці, вкритий жовтою поливою із зеленими крапками та смужками. Цей фрагмент знайдений на дні ями 1. Описана підгрупа поливної кераміки, вірогідніше, відноситься до османського часу. Подібні знахідки також присутні в матеріалах поселення Гірібурзина, при чому там вони кількісно переважають серед поливної кераміки. Іншу підгрупу складають фрагменти, вкриті коричневою поливою різних відтінків. Серед них виділяється верхня частина червоноглиняного горщика, вінчик якого вкрито коричневою поливою. Ця група, скоріш за все, відноситься до XIX–XX ст., але взагалі, для післяосманської кераміки типологія розроблена недостатньо, тому точніше датування поки не можливе.

Найчисельнішою групою кераміки, дослідженої на пам'ятці, є гончарна сіроглиняна (рис. 7: 1–6). Вона ділиться на кілька підгруп. До одної з них віднесено фрагменти з лощеною поверхнею. Серед них виділяється вінце посудини із дуже насиченим чорним лощінням і каннелюрами на шийці та вінце тонкостінної посудини із сірим лощінням. Другу підгрупу складають фрагменти із шорсткою поверхнею, серед яких слід виділити закруглене вінце кухонної посудини із виїмкою та «валиком» на

1. Розміри за планом 1790 р.: довжина — 6,3 м, ширина — 4,17 м, відстань від стіни — 5,96 м.

Рис. 9. Вироби з бронзи (фото О. С. Сінельнікова)

шийці. Останню підгрупу сіроглиняної кераміки представляє один, але виразний фрагмент тонкостінної кухонної посудини із шорсткою поверхнею. Така кераміка віднесена до пізньота післяосманського часу. Остання нечисленна група кераміки представлена чотирма фрагментами ліпних посудин, загалом неідентифікованих, серед яких виразним є пласке дно ліпного горщика із виїмкою посередині.

Завершуючи характеристику досліджених матеріалів, слід згадати два бронзових предмети, знайдені на поверхні останця. Один з них віднесений до елементів кінської упряжі — це кільце, що має зовнішній діаметр 22 мм, внутрішній 13 мм. Товщина перетину від 4 до 5 мм (рис. 9: 2). Другий предмет доволі доброї збереженості є елементом одягу. Це витягнута поясна (ремінна) застібка-замок розмірами $4,2 \times 15$ мм. З одного боку вона пласка, з іншого — прикрашена отворами та прокресленими лініями між ними. У верхній її частині є кільце із зовнішнім діаметром 14 мм, внутрішнім — 11 мм, яке у верхній частині має невелику виїмку (рис. 9: 1). Такі та аналогічні речі відносяться до типу 6-8-б, використання якого припадає переважно на XVIII ст., а територіально вони розповсюджені від Північного Кавказу до Полтавщини (Прокопенко 2015), а також доволі масово в Буджаку.

Таким чином, знайдені археологічні матеріали відносяться до двох основних хронологічних періодів: перша половина XVII—XVIII ст. та кінець XIX—XX ст. З останнім періодом пов'язана невелика кількість керамічних знахідок, вкритих коричневою поливою, які в основному походять з підйомних матеріалів та заповнення провалля, а також з ями 2. Основні об'єкти розкопу, а саме яма 1 та кладка 1, а також досліджений культурний шар, відносяться до пізньоосманського часу.

Раніші матеріали походять з розчистки заповнення між камінням кладки. Серед них основну для датування групу складає сіроглиняна («задимлена») гончарна кераміка та фрагменти з пролощеними лініями. Завдяки цим знахідкам об'єкт може бути датованим першою половиною XVII ст. Як зазначено вище, кладка розташована близько до фундаменту західної

стіни замку, майже паралельно до неї та могла відноситись як до вірогідної мечеті (рис. 1), так і до прибудови вздовж названої стіни, що підтверджується датуванням кераміки. До періоду існування замку віднесено також яму №1, в заповненні якої знайдено фрагмент поливної тарілки XVIII ст. Таким чином, археологічні матеріали підтверджують існування замку від першої половини XVII до кінця XVIII ст. і не суперечать даті зведення замку у 1624—1628 рр., нещодавно встановленій за письмовими джерелами (Сапожников 2019).

Доволі цікавою є етнокультурна інтерпретація матеріалів. Найраніша група знахідок (вже згадана сіроглиняна кераміка) може бути віднесена до побуту молдавського населення, яке могло брати участь у будівництві замку та окремих споруд в ньому, мешкати у розташованому неподалік містечку, а також потрапити в замок унаслідок торгівлі чи обміну. Дослідники схильються до того, що ця група кераміки має місцеве походження (виробництво), тож не виключено, що нею могло користуватись і немолдавське населення¹. Не викликає жодних сумнівів належність частини поливної кераміки до турецького населення. Такі знахідки типові для всіх османських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я цього часу. Нарешті, з ногайськими кочовиками можна обережно пов'язати бронзову застібку, що не викликає жодних суперечностей для даної місцевості.

ВИСНОВКИ

Резюмуючи сказане, зазначимо, що головна мета експедиції ІА НАНУ 2018 р. була досягнута. В процесі дослідження виявлені та вперше археологічно зафіксовані та задокументовані залишки османського Татарбунарського замку. Такий результат отриманий, передусім, завдяки глибокому та всебічному аналізу опублікованих та невиданих досі писемних та картографічних джерел (Сапожников 2018; 2019). На їх базі нам вдалося не тільки локалізувати місце розташування замку, але й дослідити частину фундаментів стін (особливо з південної сторони) та виявити низку об'єктів і матеріалів, які підтверджують дату зведення пам'ятки у першій половині XVII ст. Більше того, вже на даному етапі внесені певні корективи у відому реконструкцію замку, а також уточнено його лінійні параметри.

На жаль, також впевнено можна говорити і про доволі суттєву руйнацію пам'ятки, але попри це, значна її частина все ж збереглася.

1. У червні 2019 р. автори статті знайшли аналогічну кераміку на території замку, а також приблизно в 0,8—0,9 км на північ, на місці старого кладовища, розташованого на мисі, утвореному лівим берегом р. Кагач та правим берегом долини р. Когильник.

Виявлені під час розкопок не надто численні археологічні знахідки, крім підтвердження датування замку за історичними джерелами, дали змогу поставити питання і про етнокультурну належність його будівельників та гарнізону. Тож, окрім турецького і татарського, тут, вірогідно, був присутнім і певний прошарок представників молдавського етносу, роль якого у зведенні та функціонуванні замку іншими документами не зафіксована.

Серед невизначених питань залишається місце розташування казарм, складу та інших внутрішніх споруд. Досліджена під час розкопок частина кладки І належить до будівлі (мечеті?), що розташовувалась поблизу до західної стіни, але невелика площа, відкрита у 2018 р., не дозволяє скласти навіть часткової картини внутрішнього облаштування цієї доволі значної за розмірами пам'ятки. До відкритих питань належить і визначення точного місця в'їзду до замку та наявність чи відсутність надбрамної вежі над ним.

Переходячи до рекомендацій, автори вважають першочерговим завданням організацію на цій унікальній пам'ятці більш чи менш масштабних щорічних розкопок з використанням сучасного пошукового обладнання. Другим за важливістю питанням є необхідність організації охорони решток Татарбунарського замку і першим кроком на цьому шляху має стати надання їм офіційного статусу об'єкта нерухомої культурної спадщини, принаймні місцевого значення. Наступним кроком може стати їх музеефікація, яка має проводитись під археологічним наглядом.

ПОДЯКИ

На завершення автори вважають за свій обов'язок словити слова глибокої вдячності за ідею проведення досліджень, їх фінансування і прекрасну організацію голові Татарбунарської міської ради А. П. Глущенку і юристу виконкому В. М. Борденюку. За надані матеріали, факти, консультації, визначення та датування знахідок ми дякуємо докторці мистецтвознавства М. О. Шлапак, кандидату геолого-мінералогічних наук О. Ю. Медведеву і кандидатці історичних наук Л. В. Чміль.

ЛІТЕРАТУРА

Карашкевич, І. 2009. Османські міста Північно-Західного Причорномор'я: сучасний стан та перспективи вивчення. *Питання історії України*, 12, с. 158-163.

Красножон, А. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я: XV—XVIII ст.* Одеса: Чорномор'я.

Медведев, О. Ю., Медведева, О. О. 2012. Підземні води Татарбунарського району: основні водоносні горизонти та їх використання. *Водне господарство України*, 2, с. 29-33.

Прокопенко, В. 2015. *Краткая история застёжек-крючков на Востоке*. II: Восточная Европа. Режим доступу: kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html (Дата звернення 05 березня 2015).

Сапожников, І. В. 1999. *Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років*. Іллічівськ: Елтон-2.

Сапожников, І. 2016а. Матеріали для изучения крепостей Бессарабии 1807—1820-х годов. *Tyragetia*, X (XXV): 2, с. 97-116.

Сапожников, І. 2016b. Османский замок Хаджибей (Hocabey hisar) в 1766—1789 годах. *Архив. История. Сучасність*, 2: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, с. 267-277.

Сапожников, І. 2018. Татарбунарський замок: археологія та історія. *I-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*, с. 95-96.

Сапожников, І. 2019. Османский Татарбунарский замок XVII—XVIII вв.: историко-топографический очерк. *Tyragetia*, XIII (XXVIII): 2, друкується.

Сапожников, І., Богуславский, Г., Сапожникова, Г. 2017. Поселение Гирибурзина на берегу Днестровского лимана. *Елїнак*, 3 (19), II, с. 32-44.

Сапожников, І. В., Сінельников, О. С. 2018. *Звіт про археолого-історичні дослідження Татарбунарської фортеці Нового часу в 2018 році*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2018/6. н.

Стаматі, К. 1850. О Бессарабии и ее древних крепостях. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2: 2—3, с. 805-815.

Статистическое... 1899. *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей [ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год*. Аккерман: Аккерманское земство.

Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия*. I: Земли Молдавии и Украины. Москва: Восточная литература.

Şlapac, M. 2004. *Cetăți medievale din Moldova: mijlocul sec. XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea*. Chişinău: ARC.

Şlapac, M. 2008. *Cetăți (din Țara Moldovei)*. Chişinău: ARC. Mică enciclopedie ilustrată.

Şlapac, M. 2019. О cetate medievale din zona Bugecului. In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem professoris Ionel Căndea*. Brăila: Muzeul Brăilei (on imprimare).

REFERENCES

Karashkevich, I. 2009. Osmanski mista Pivnichno-Zahidnogo Prichornomor'ya: suchasniy stan ta perspektivy vivcheniya. *Pitannya istoriyi Ukrainy*, 12, s. 158-163.

Krasnozhan, A. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zahidnogo Prichornomor'ya: XV—XVIII st.* Odesa: Chornomor'ya.

Medvedev, O. Yu., Medvedeva, O. O. 2012. Pidzemni vody Tatarbunarskogo rayonu: osnovni vodonosni gorizonty ta ih vikoristannya. *Vodne gospodarstvo Ukrainy*, 2, s. 29-33.

Prokopenko, V. 2015. *Kratkaya istoriya zastoyezhek-kryuchkov na Vostoke*. II: Vostochnaya Evropa. Rezhym dostupu: kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html (Data zvernennia 05 bereznia 2015).

Sapozhnykov, I. V. 1999. *Hadzhibey ta Pivnichne Prichornomor'ya 1780-h rokiv*. Illichivsk: Elton-2.

Sapozhnykov, I. 2016a. Materialy dlya izucheniya krepostey Bessarabii 1807—1820-h godov. *Tyragetia*, X (XXV): 2, s. 97-116.

Sapozhnykov, I. 2016b. Osmanskiy zamok Hadzhibey (Hocabey hisar) v 1766—1789 godah. *Arhiv. Istoriya. Sucha-*

snist, 2: Materialy II-yi Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferentsiyi, s. 267-277.

Sapozhnykov, I. 2018. Tatarbunarskiy zamok: arheologiya ta istoriya. I-y Vseukrayinskiy arheologichniy z'yizd. *Programa roboty ta anotatsiyi dopovidey*, s. 95-96.

Sapozhnykov, I. 2019. Osmanskiy Tatarbunarskiy zamok XVII—XVIII cc.: istoriko-topograficheskiy ocherk. *Tyragetia*, XIII (XXVIII): 2, in print.

Sapozhnykov, I., Boguslavskiy, G., Sapozhnykova, G. 2017. Poselenie Giriburzina na beregu Dnestrovskogo limana. *Eminak*, 3 (19), II, s. 32-44.

Sapozhnykov, I. V., Sinel'nikov, O. S. 2018. *Zvit pro arheologo-istorichni doslidzhennya Tatarbunarskoyi fortetsy Novogo chasu v 2018 roci*. NA IA NANU, f. 64, 2018/b. n.

Stamati, K. 1850. O Bessarabii i ee drevnih krepostyah. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 2: 2—3, s. 805-815.

Statisticheskoe... 1899. *Statisticheskoe opisanie Bessarabii sobstvenno tak nazyvayemoy ili Budzhaka s prilozheniem general'nogo plana ego kraya, sostavlennoe pri grazhdanskoy s'emke Bessarabii, proizvodivshey [sya] po Vyisochayshemu poveleniyu [s] razmezhevanie[m] zemel onoy na uchastki s 1822 po 1828 god*. Akkerman: Akkermanskoe zemstvo.

Chelebi, Evliya. 1961. *Kniga putesthestviya*. I: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva: Vostochnaya literatura.

Şlapac, M. 2004. *Cetăţi medievale din Moldova: mijlocul sec. XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea*. Chişinău: ARC.

Şlapac, M. 2008. *Cetăţi (din Țara Moldovei)*. Chişinău: ARC. Mică enciclopedie ilustrată.

Şlapac, M. 2019. O cetate medievală din zona Bugecului. In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem professoris Ionel Cădea*. Brăila: Muzeul Brăilei (in imprimare).

I. V. Sapozhnykov, O. S. Sinel'nikov

FIRST ARCHEOLOGICAL EXPLORATION OF OSMANIAN CASTLE IN TATARBUNARY

The article deals with the publication of materials found in 2018 as a result of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine expedition, the primary goal of which was survey and further archaeological research of the site so far known only according to written sources — Tatarbunar castle. It describes the location of

the construction near the abundant sources of drinking water, as well as the remains of stone foundations of its walls, which in some places are visible in the gorges and on a surface. In addition, the known reconstruction of the castle has been somewhat adjusted, and its dimensional characteristics have been specified.

The article describes the objects and materials discovered in 25 m² preventive trial trench. Most of them date back to the first half of the 17th century, which does not contradict the written data on the construction of Tatarbunar castle by the Ottomans in ca. 1624—1628. The discovered archaeological finds, in addition to the confirmation of the castle's dating, have enabled to raise the issue of the ethnocultural origin of its builders and garrison, as well as of the surrounding population. The issues of the castle's interior arrangement have been highlighted.

Keywords: Tatarbunary castle, remains of stone foundations, exploratory excavation, glazed and gray clay ceramic.

Одержано 18.12.2018

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua.

СІНЕЛЬНИКОВ Олександр Сергійович, магістр історії, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SINEL'NIKOV Alexander, Master of History, junior research fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-5352-7207, e-mail: sinel-nikoff.senia@gmail.com.

УДК 903.23(282.247.364)“637”

А. В. Корохіна, В. В. Колода

МАТЕРІАЛИ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ПОСЕЛЕННЯ МОХНАЧ П

Вводяться до наукового обігу матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач П на Сіверсько-му Діні, представлені здебільшого керамікою. Обробка керамічної колекції включає її розподіл у просторі культурного шару, аналіз форм, орнаменту, об'ємів та характеристик формувальних мас. Матеріали віднесено до зрубної спільноти і датовано XVII—XVI ст. до н. е.

Ключові слова: доба бронзи, зрубна культура, поселення, кераміка, Сіверський Донець.

ВСТУП

Селище Мохнач П¹, що входить до округи городища в с. Мохнач Харківської обл. (рис. 1), відомо з 2008 р. У 2009, 2011 і 2014 рр. тут провадила планові розкопки Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди на чолі з В. В. Колодою (2010b, с. 8—29; 2012; Колода, Свистун 2015 с. 31—45). Загалом досліджено ≈4000 м², сюди входить і розкоп 1 у південній частині поселення, де суцільно досліджено площу в 3848 м² площі (рис. 2). Саме в ньому виявлено матеріали доби бронзи, що й стали предметом аналізу цієї роботи.

ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ

Культурний шар селища Мохнач П насичено значною кількістю артефактів і житлово-

господарчих комплексів раннього середньовіччя (салтівська культура, середина VIII—IX ст.), що неодноразово висвітлювалося в літературі (напр.: Колода, Колода 2009; Колода 2010a; 2016; 2017; Колода, Горбаненко 2018). Із 43 археологічних об'єктів, досліджених на пам'ятці, лише два можна віднести до бронзового віку — № 27 і 40. Їх виявлено за 10 м один від одного в західній частині розкопу 1 (рис. 2). За розмірами, простотою конструкції та заповненням їх можна зарахувати до звичайних господарчих ям загального призначення. Розглянемо їх докладніше.

Яма 27 (рис. 3: 1; Колода 2012, с. 17—18) — майже круга в плані, розміри зверху (на глибині 40 см) 320 × 270 см. До дна на глибині 60 см (межа передматерика і материка) вона дещо звужувалася до розмірів 300 × 250 см. Була заповнена супіщаним чорноземом, в якому виявлено тільки невеликий шматок пісковику. Через значну домішку піску в заповненні та відсутність салтівських артефактів ми віднесли її умовно до доби бронзи².

Яма 40 (рис. 3: 2; Колода, Свистун 2015, с. 40) на глибині 80—85 см мала у плані неправильну овальну форму 115 × 50 см. Стіни плавно переходили в увігнуте дно на глибині 115 см. Заповнення складалося з чорнозему з дрібним керамічним кришивом і деякою кількістю уламків ліпного посуду (≈20 уламків). Виходячи зі стратиграфії та заповнення, яму віднесено до доби бронзи.

2. Це чи не єдиний з досліджених тут об'єктів, позбавлений будь-яких артефактів. Зазвичай в інших (салтівської культури і нового часу) їх завжди чимало. Ще однією відмінністю заповнення ями була значна частка материкового супіску.

1. Починаючи з 1950-х рр., з часів відкриття першого поселення в околицях городища в с. Мохнач, Б. О. Рибаків запропонував нумерувати селища за кириличною абеткою, що продовжується донині. У деяких публікаціях (не з вини авторів) літеру «П» (пе) було замінено на римську цифру II.

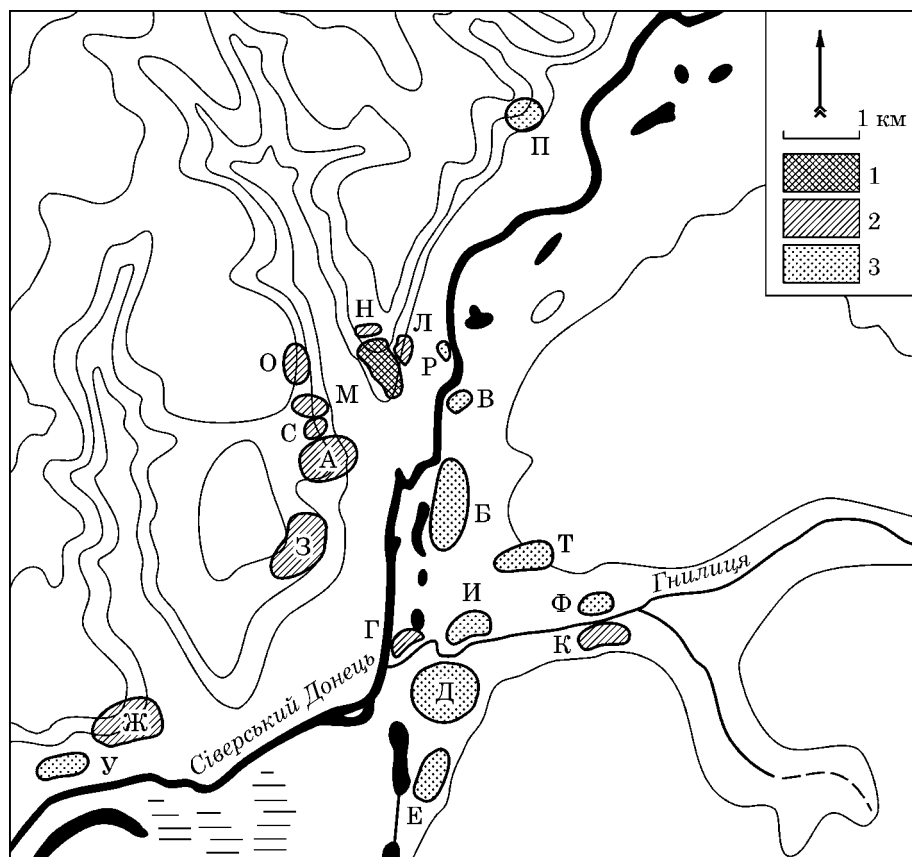

Рис. 1. Мікрорегіон городища Мохнач. **Умовні позначки:** 1 — городище; 2 — селища без культурних відкладів доби бронзи; 3 — селища зі слідами доби бронзи

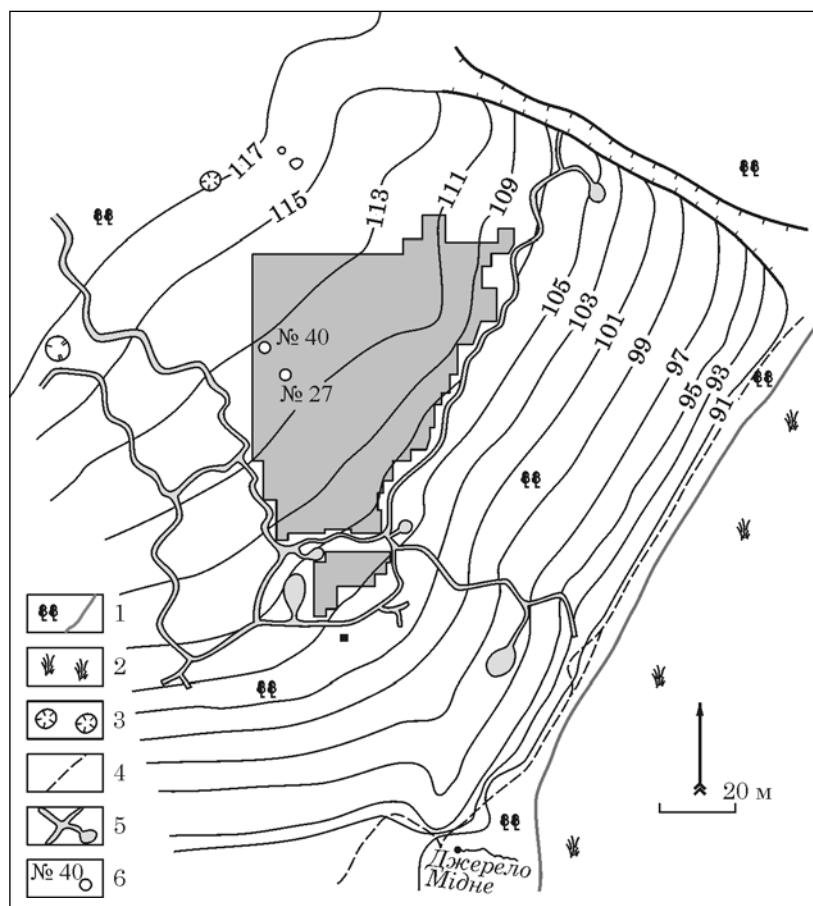

Рис. 2. Мохнач II, розкоп 1. **Умовні позначки:** 1 — ліс і його межі; 2 — заплавна лука; 3 — западини на поверхні; 4 — стежки; 5 — окопи та бойові позиції часів II світової війни; 6 — об'єкти доби бронзи

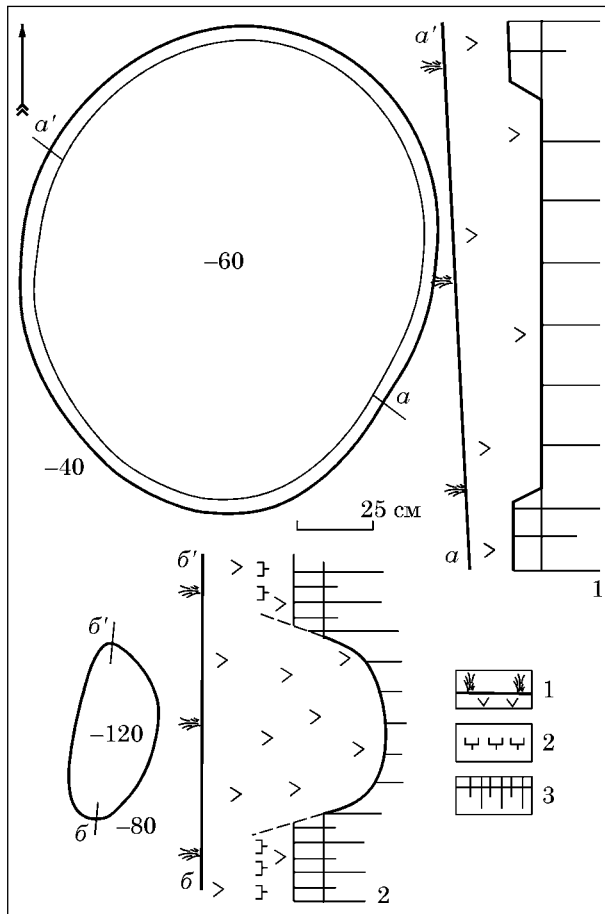

Рис. 3. Мохнач П, господарчі ями доби бронзи: 1 — яма 27; 2 — яма 40. **Умовні позначки:** 1 — денна поверхня і культурний шар; 2 — межа культурних відкладів раннього середньовіччя (зверху) і доби бронзи (знизу); 3 — передматерик і материк

Попри невиразність об'єктів, заселення цієї місцини у давні часи засвідчено, насамперед, керамічним матеріалом у культурному шарі, аналіз якого покладено в основу культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки.

Обробка керамічної колекції враховує її розподіл в просторі культурного шару, аналіз форми, орнаментатції, об'єму та характеристик формувальних мас. Класифікації форм та орнаменту побудовано на основі схеми, розробленої на матеріалах Мосоловського поселення й апробованої на зрубних пам'ятках басейну Середнього Дінця (Пряхин, Беседин 1989; Беседин 1993; Пряхин, Отрошенко, Беседин, Бровендер 2000; Бровендер, 2000а; 2000b; 2012). Дослідження формувальних мас здійснено за допомогою методів візуальної діагностики (Бобринский 1978; Цетлин 2012), петрографічного аналізу та експериментального перевипалу проб кераміки в лабораторних умовах (Daszkiewicz 2014, р. 180—181, 188; Daszkiewicz, Maritan 2017, р. 500—501; Daszkiewicz et al. 2009). Через нечисленність добірки результати дослідження дозволяють здійснити переважно загальну культурно-хронологічну інтерпрета-

цію пам'ятки та мають значення відпрацювання техніки аналізу поселенських керамічних колекцій.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кераміка¹. *Характеристика та розподіл в культурному шарі.* Знахідки кераміки доби бронзи траплялися в товщі культурного шару салтово-маяцької культури на розкопі 1, не утворюючи виразних скупчень ні планіграфічно, ні стратиграфічно (Колода 2010b, с. 10; 2012, с. 9). Кількісний розподіл за глибинами та комплексами усіх виявлених фрагментів (табл. 1) свідчить, що їх найбільша концентрація припадає на глибини 0,2—0,4 м. При цьому кераміка доби бронзи (у перевідкладеному вигляді) трапляється в трьох комплексах салтово-маяцької культури, в тому числі — в нижній частині їхнього заповнення.

До колекції відібрано 4 % виявлених у розкопі фрагментів доби бронзи (табл. 1). Не взятий матеріал представляли дрібні уламки, непоказові з точки зору характеристики керамічних традицій. У культурно-хронологічному відношенні колекція є однорідною, тому, враховуючи також нестратифікованість культурного шару, в основу її аналізу покладено типологічні особливості.

Морфологічна класифікація. Виділяються такі варіанти форм: 1) банки зі звуженим верхом (закриті) (рис. 4: 2—6); 2) банки з вертикально поставленим плечем (відкриті)

1. Під час огляду колекції з-поміж матеріалів доби бронзи виділено фрагмент доби неоліту. Вінця походять від непрофільованої закритої посудини, до самого зрізу орнаментовані горизонтальними, щільно розміщеними смугами наколів підокруглої форми (рис. 4: 1). Фрагмент може бути віднесений до пізнього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки з датуванням в межах середини IV тис. до н. е., за визначенням С. В. Ногіна, якому автори висловлюють подяку за консультацію.

Таблиця 1. Мохнач П, розподіл керамічної колекції доби бронзи у просторі культурного шару розкопу 1

Місце взяття	Взято	Не взято	Усього	Не проілюстровано
Культурний шар, см				
20	10	318	328	—
40	13	360	373	—
60	2	56	58	—
80	—	9	9	—
Комплекс 26	—	1	1	—
Комплекс 28	—	12	12	—
Комплекс 30	—	13	13	—
Відвал	6	7	13	1
Усього, од. / %	31/4 *	776/96 *	807/100 *	1/3 **

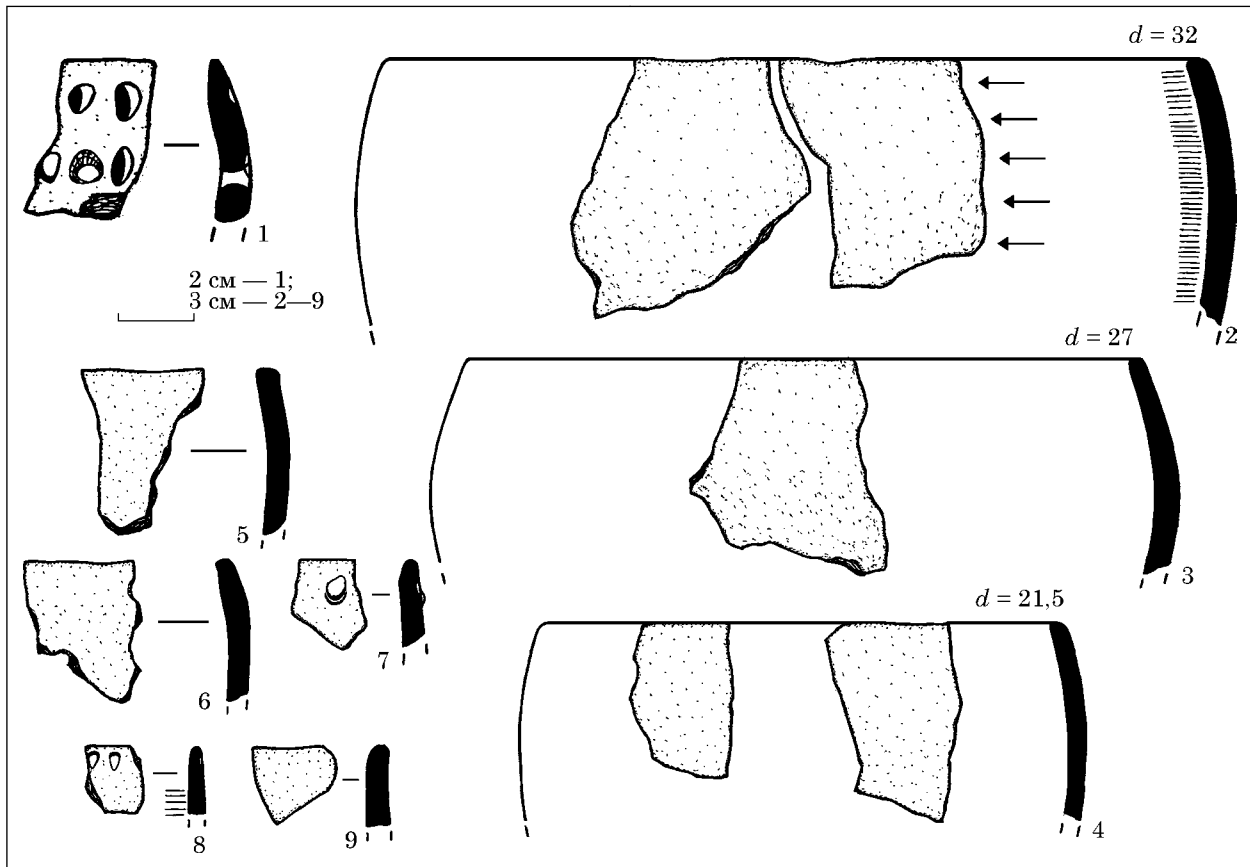
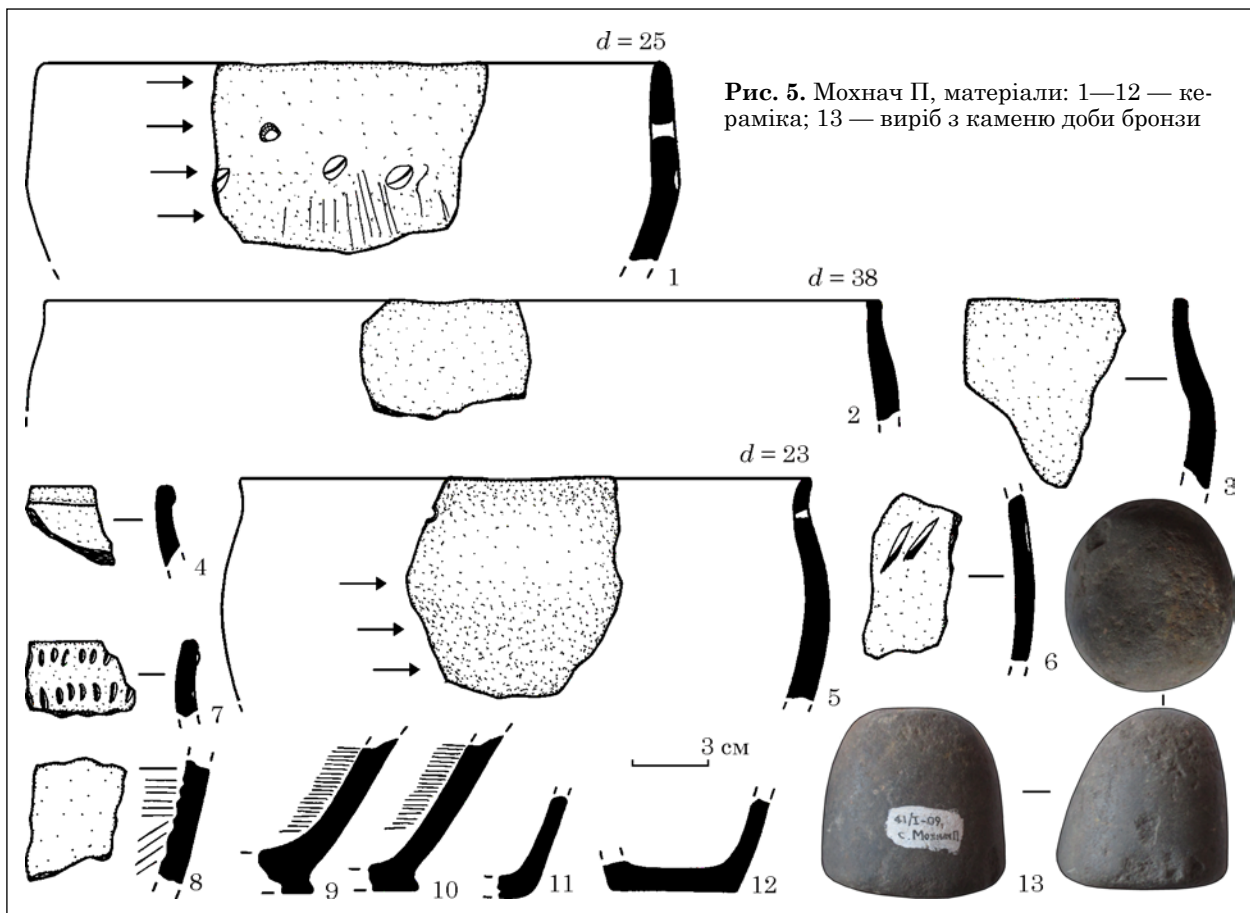

Рис. 4. Мохнач II, кераміка: 1 — доби неоліту; 2—9 — доби бронзи

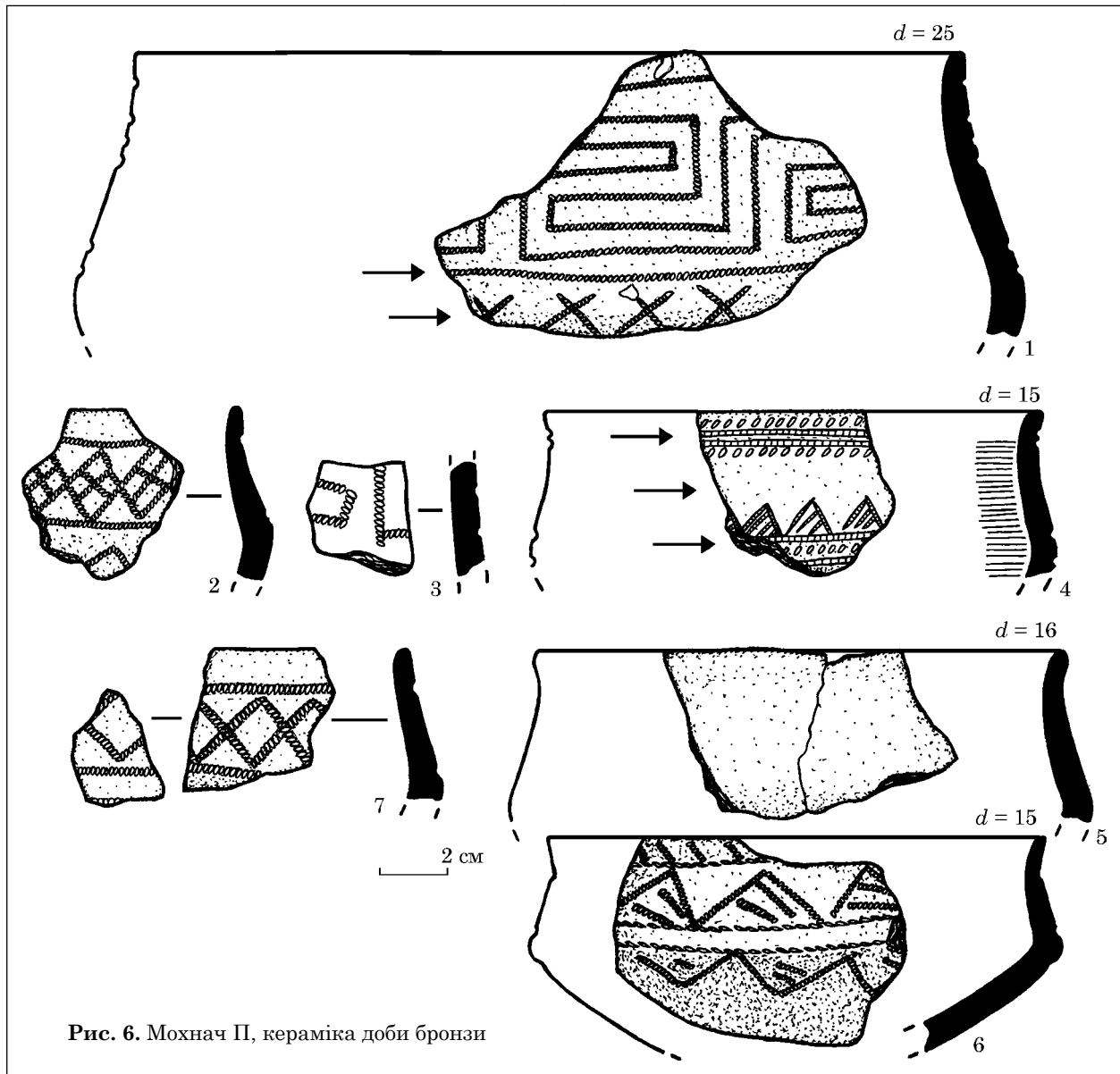

Рис. 6. Мохнач II, кераміка доби бронзи

(рис. 5: 1); 3) горщикоподібні посудини (рис. 5: 2—4); 4) горщики (рис. 5: 5, 7); 5) гострореберні (рис. 6). Профілювання частини дрібних фрагментів від банок встановити неможливо (рис. 4: 7—9). Кількісний склад колекції за варіантами форми відображено в табл. 2. Денця, віднесені до доби бронзи за технологічними параметра-

ми, двох варіантів: з закраїною (рис. 5: 9, 10) і без неї (рис. 5: 11, 12).

Об'єм. У добірці представлено лише один повний профіль. Непрямі дані щодо об'єму можуть надати діаметри вінець, хоча в такому разі при порівнянні об'ємних стандартів необхідно враховувати загальні пропорції посуду і ступінь їхньої «відкритості».

Діаметр вінець банок, горщикоподібних і горщиків коливається від 21,5 до 38,0 см. Гострореберні екземпляри в середньому менші за інші варіанти й утворюють дві групи за об'ємом (з діаметром вінець 25 і 15—16 см). Єдиний екземпляр з повним профілем з найменшої групи має об'єм 1,0 л¹ (рис. 6: 6).

Орнаментация. Виділяються такі варіанти прийомів орнаментации: 1) відтиски «ножа», пальчики чи пальця (рис. 4: 7, 8; 5: 1, 6, 7); 2) дріб-

Таблиця 2. Мохнач II, варіанти форм кераміки за даними колекції доби пізньої бронзи

Банки закриті	Банки відкриті	Горщикоподібні	Горщики	Гострореберні	Невизначені	Загалом посудин
Не менше 3	1	3	2	6	4	Не менше 19

Примітки. * — від загальної кількості фрагментів; ** — від кількості фрагментів у колекції.

1. Встановлено за зовнішнім обрисом.

Таблиця 3. Мохнач II, орнаментация кераміки за даними колекції доби пізньої бронзи (з урахуванням екземплярів посуду)

Прийоми			Елементи								Кількість орнаментованих посудин
Відтиски палички, пальця	Дрібно-зубчастий штамп	Мотузка	Ряд овальних вдавлень	Ряд видовжених насічок	Горизонтальна лінія	Заштриховані трикутники	Ромби	Хрести	Меандр	Драбинка	
6	1	4	5	1	5	2	2	1	1	1	9/47 % *

* Від загальної кількості посудин.

Таблиця 4. Співвідношення характеристик орнаментации та морфологічних варіантів кераміки за даними колекції доби пізньої бронзи (з урахуванням екземплярів посуду)

Варіанти форм	Характеристики орнаментации										
	Прийоми			Елементи							
	Відтиски палички, пальця	Дрібнозубчастий штамп	Мотузка	Ряд овальних вдавлень	Ряд видовжених насічок	Горизонтальна лінія	Заштриховані трикутники	Ромби	Хрести	Меандр	Драбинка
Банки відкриті	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Горщикоподібні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Горщики	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Гострореберні	1	1	4	1	—	5	2	2	1	1	1
Невизначені	3	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—

Таблиця 5. Варіанти обробки поверхонь кераміки за даними колекції доби пізньої бронзи

Поверхня	Варіант обробки				
	Загладжування	Загладжування ретельне	Дрібно-зубчасті розчоси	Широкі розчоси	Кількість посуду
Зовнішня	18/95 %	1/5 %	—	—	Не менше 19/100 %
Внутрішня	16/84 %	—	3/16 %	1/5 %	

нозубчастий штамп (рис. 6: 4); 3) відтиски мотузки (рис. 6: 1—3, 6, 7).

Елементи представлено: 1) рядами овальних вдавлень (рис. 4: 7, 8; 5: 1; 6: 4); 2) рядами дугоподібних вдавлень (рис. 5: 7); 3) рядочком видовжених скісних насічок (рис. 5: 6); 4) горизонтальною лінією (рис. 6: 1, 2, 4, 6, 7); 5) заштрихованими трикутниками (рис. 6: 4, 6); 6) ромбами (рис. 6: 2, 7); 7) хрестами (рис. 6: 1); 8) меандром (рис. 6: 1, 3); 9) горизонтальною «драбинкою» (рис. 6: 6). Кількісний розподіл орнаментальних характеристик подано в табл. 3.

Зіставлення рис орнаменту з морфологічними варіантами (табл. 4) засвідчує лише типову для зрубних традицій загальну тенденцію: більше різноманіття та складності орнаментации гострореберних посудин. Число орнаментованого посуду становить приблизно половину від загалу, хоча слід враховувати, що у відборі фрагментів пріоритет віддавався орнаментованим екземплярам.

Обробка поверхонь (табл. 5). Переважає не надто ретельне загладжування обох поверхонь, трапляються дрібнозубчасті розчоси зсередини, в одному разі на внутрішній поверхні стінки — грубі розчоси «покрівського» типу (рис. 5: 8).

Формувальні маси. В процесі візуальної діагностики, що базується на безпосередньому огляді фрагментів та аналізі за методикою О. О. Бобринського (Бобринский 1978; 1999; Цетлин 2012), враховувалися такі ознаки: група за вичинкою (колір поверхонь, їхня обробка, відчуття на дотик); вид вихідної пластичної сировини; рецепт формувальної маси.

Виділені дві групи за вичинкою.

Група 1. Більша частина колекції. Не міцні, обкочені фрагменти, поверхні яких часто порушзовані абразивною дією середовища. Колір зовнішньої поверхні коливається між різними відтінками коричневого, подекуди з сірими ділянками, в окремих випадках — жовтий або червоний. Внутрішня поверхня частіше сіра,

іноді зі світлішими ділянками. На зламі фрагменти чорні всередині й світлі біля поверхонь. Товщина освітлених приповерхневих шарів — 0,1—0,3 см, межі нечіткі.

Група 2 — фрагмент гострореберної посудини чи кубка (рис. 6: 4), що вирізняється щільнішим тістом і міцнішими поверхнями. На зламі фрагмент чорний. На відміну від попередньої групи, освітлені приповерхневі шари — тонші (0,05 см), мають чітку межу. З-поміж інших вирізняє фрагмент і незвичний стиль орнаментативної (застосування дрібнозубчастого штампів, дрібніші елементи-трикутники).

Для дослідження формувальних мас спеціальними методами були відібрані проби від п'яти посудин (місця відбору показано на рисунках стрілками): 291—2011 (рис. 5: 5); 324—2011 (рис. 6: 4); 402—2011 (рис. 5: 1); 299—2011 (рис. 6: 1); 308—2011 (рис. 4: 2).

Спостереження проводилися під мікроскопом за свіжими зрізами й зламами, а також — за невеликими уламками фрагментів, що піддавалися повторному випалу в муфельній печі, згідно вимог методики (Бобринский 1999, с. 16). Випал здійснювався в окислювальній статичній атмосфері до 800 °С за швидкості нагріву 200 °С/год, без витримки. При визначенні концентрації домішок проводилися спостереження над зламами експериментальних брикетів, виготовлених одним із авторів роботи з суміші вологої та сухої глини. Домішка в розмірностях <0,5—1,0 мм, <0,5—2,0 мм, 1,0—2,0 мм додавалася в концентраціях 1 : 4, 1 : 5, 1 : 6.

Вихідна пластична сировина візуально поділяється на два типи.

Сировина 1 (зразки 291—2011, 299—2011, 308—2011; рис. 7: 1—4) — озалізнена глина; черепок крихкий, шаруватий, грудкуватий. Природні непластичні домішки представлені піском та залізистими оолітами; зрідка трапляються порожнини з відбитками рослинності. Ступінь насиченості піском — середній. Пісок прозорий, обкочений, розмірами — не більше 0,3 мм. Залізисті ооліти — не більше 2,2 мм, в концентрації 2—3 зерна на 1,0 см². Довкола шамоту помітні залишки рідкої органіки у вигляді оранжевого нальоту.

Сировина 2 (зразки 324—2011, 402—2011; рис. 7: 5—8) — озалізнена глина; черепок помітно щільніший за попередню групу. Відмічено той самий склад природних непластичних домішок, але в меншій концентрації та розмірності. Ступінь насиченості піском — середній. Пісок прозорий, обкочений, розмірами — не більше 0,3 мм. Залізисті ооліти — не більше 0,3 мм, окремі зерна. У невипалених зламах зрідка помітні залишки рідкої органіки у вигляді оранжевого нальоту.

Навички приготування формувальних мас для всіх зразків пов'язані з введенням шамоту. Виділено два рецепти.

Рецепт 1 — шамот крупний (ШЗ), розмірами 0,25—2,25 мм, у концентрації 1 : 5—1 : 6 (рис. 7: 1—4). Склад шамоту: пісок, шамот і залізисті ооліти (рис. 7: 4, 6).

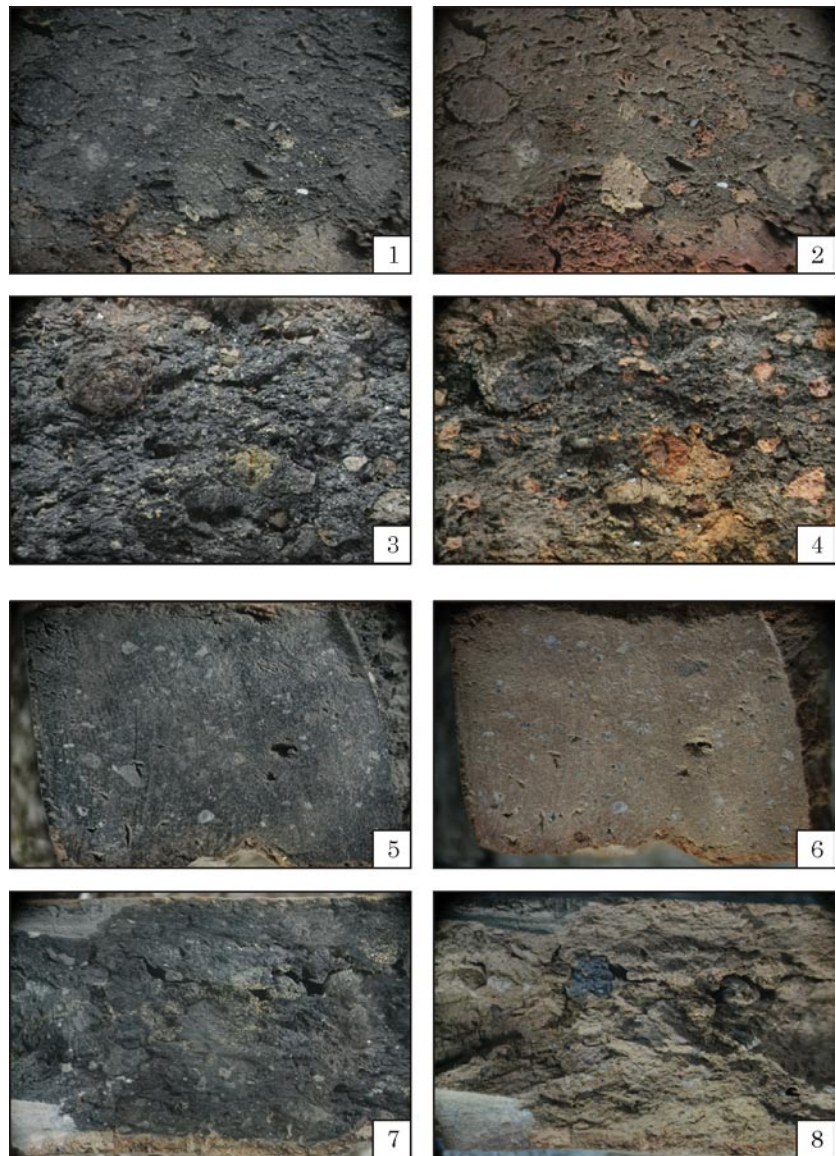

Рис. 7. Мікроснімки кераміки доби бронзи (М — 5 : 1): 1—4 — сировина 1, формувальна маса 1; (зразок 291-2011, оригінальна температура випалу і перевипал до 800 °С); 5—8 — сировина 2, формувальна маса 2 (зразок 324-2011, оригінальна температура випалу і перевипал до 800 °С)

Таблиця 6. Технологічна характеристика зразків

№ зразка	Група за вичинкою	Стан сировини	Рецепт формувальних мас	Тип матриксу
291-2011	1	1	1 (Гл + ШЗ)	1 (sovM)
324-2011	2	2	2 (Гл + Ш2)	1
402-2011	1	2	1	1
299-2011	1	1	1	1
308-2011	1	1	1	1

Рецепт 2 — шамот середній (Ш2), розмірами 0,20—1,25 мм, у концентрації 1 : 6 (рис. 7: 5—8).

Для порівняння пластичної сировини здійснювався повторний випал їхніх невеликих проб в контрольованих лабораторних умовах до різних кінцевих температур за методикою скороченого MGR-аналізу. Метод надає змогу встановити тип матриксу формувальної маси на підставі термічної поведінки проб за умов високотемпературного випалу. Згідно вимог, проби завтовшки 2,0 мм піддавалися перевипалу в муфельній печі в окислювальній статичній атмосфері до кінцевих температур 1100, 1150 і 1200 °С, за швидкості нагріву 200 °С/год, з витримкою в годину та повільним остиганням.

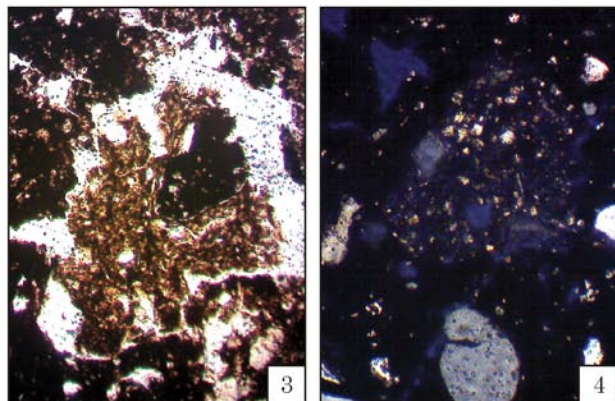
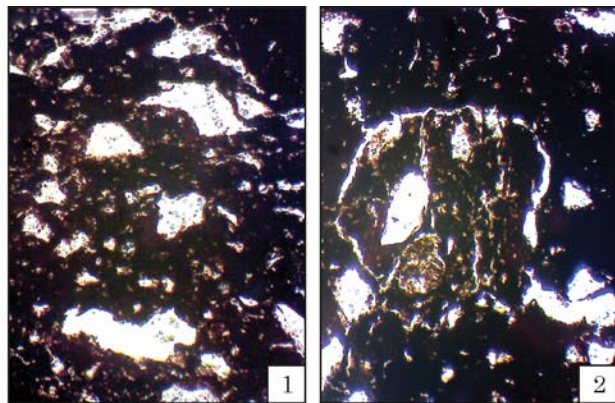
За типом матриксу виявився ідентичним для всіх зразків — безкарбонатний, трохи оплавлен-

ний (sovM) (рис. 8: 1), що є свідченням ідентичності їхньої вихідної пластичної сировини за мінералогічним та хімічним складом. Можна припустити, що візуальна різниця між типами сировини 1 і 2 обумовлюється способами її обробки: в першому випадку, швидше за все, глина була недостатньо зволожена та вимішана.

Петрографічний аналіз здійснено для стандартного прозорого шліфу зразка 299—2011 за допомогою мікроскопу МІН-8. Опис проведено згідно методики петрографічного аналізу осадових порід (Логвиненко, Сергеева 1986; Наумов 1989). Застосовувалася наступна гранулометрична класифікація кластичних домішок: 1) пелітова (глиниста) фракція — <0,01 мм; 2) алевроит — 0,01—0,10 мм; 3) пісок (псаміт) — 0,1—1,0 мм; 4) гравеліт — 1,0—2,5 мм.

№, 2011	Оригінальний фрагмент	Температура, °С		
		1100	1150	1200
291				
324				
402				
299				
308				

1 см I

200 мкм II

Рис. 8. Результати лабораторного випалу проб та мікроснімки у поляризованому світлі: I — результати лабораторного випалу проб; II — мікроснімки шліфу 299-2011 у поляризованому світлі: 1—3 — один поляризатор; 4 — поляризатори схрещені

В одному поляризаторі колір матриксу — темно-бурий, майже чорний. Глина за структурою — алевропсамопелітова. Природною непластичною домішкою є кварцевий пісок, представлений в алевритовій і псамітовій фракціях у кількості 10 %. Ступінь обкочування піску — середній. Кварц — різного ступеню обкочування. Характеризується прямим чи хвиловим погасанням. Незначною кількістю представлені польовий шпат, полікристалічний кварц, мусковіт в алевритовій фракції, алевроліт — у гравелітовій фракції.

Штучною домішкою є аморфізований низькотемпературний шамот (псамітової і гравелітової фракції) у кількості приблизно 10 %. Форма — ізометрична, для зерен гравелітової фракції — аморфна. Зерна псамітової фракції краще обкочені. Сортваність шамоту — середня. Максимальна розмірність зерен у шліфі 1,2 мм. У шамоті відмічено природну домішку мінералів (пісок алевритової та псамітової фракції), рудні ооліти, сполуки заліза, шамот.

Пори в тісті видовжені (до 2,0 мм) й ізометричні, приблизно в рівній кількості, переважно закриті. Частка пор у шліфі — 5—10 %. Типові мікротріщини довкола включень шамоту (рис. 8: 2).

Характеристику зразків за технологічними ознаками наведено у табл. 6. Слід констатувати окремішність за технологічними показниками фрагменту гострореберної посудини, що представляє другу групу за вичинкою, хоча дані перевипалу не підтверджують його можливе немісцеве виробництво.

Культурно-хронологічна інтерпретація. Керамічний матеріал в основній масі представляє традиції зрубної спільноти. Такі ознаки, як складні геометричні композиції з відбитків шнура на гострореберному посуді, елемент «меандр», «покровські» розноси на одному з фрагментів дозволяють датувати матеріал розвитком (другим) етапом зрубної КІС (ПМЗК-II чи БМЗК-I, за В. В. Отрощенко). Загальноприйняте датування цього етапу — XV — середина XIV ст. до н. е. (Отрощенко 2001, с. 155). Нещодавно Ю. М. Бровендер (2017, с. 13, 18), спираючись на дати C¹⁴, датував цей етап XVII (можливо, кінцем XVIII) — XV ст. до н. е.

Зазначену позицію підтверджують спостереження зі стратифікованих поселень та поховань. На Капітановому 1 дрібнозубчастий штамп в орнаментатії, елементи «меандр» і «ромб» з'являються починаючи з другого горизонту, що відповідає початку другого етапу покровсько-мосоловської зрубної культури. Кераміка з розчосами покровського типу зникає у четвертому горизонті, датованому в межах цього ж періоду (Бровендер 2000а).

Такий своєрідний елемент як «меандр» трапився в житлі 7 Усового Озера раннього горизонту поселення (Березанская 1990, с. 11, рис. 21: 6; табл. V); у ЖГК 2 поселення Степанівка, да-

тованого XVII—XVI ст. до н. е. (Бровендер 2012, с. 105; рис. 19, 8); першому хронологічному горизонті поселення Червоне Озеро 3 (Бровендер 2010, с. 218—219; рис. 6: 4). На кераміці з поховань Середнього Подніпров'я смуги з «меандрів» характеризують IV горизонт, тобто другий етап зрубної культури, за Р. О. Литвиненком (1994, рис. 69: 5, 8; 74: 7; 75: 1, 2, 10; 103). Привертає увагу відсутність у нашій колекції багатовалякової та валикової кераміки, хоча це може бути наслідком її нечисельності.

Вироби з каменю. Припустимо добою пізньої бронзи датується товчак темно-сірого кольору (рис. 5: 13). Він має видовжену майже півсферичну форму, заввишки 7,1 см, овальний у перетині. Основа має розміри 7,6 × 6,8 см, верхівка — заокруглена і становить робочу поверхню, на якій помітні забитості.

ВИСНОВКИ

Проаналізовані матеріали маркують ще одне поселення розвинутого етапу зрубної спільноти в регіоні, датоване XVII—XVI ст. до н. е.

Нечисленна керамічна колекція має обмежену інформативність, проте її аналіз надає можливість апробувати програму обробки керамічного матеріалу, що планується до впровадження на матеріалах інших культурно та хронологічно близьких комплексів.

Наостанок ще раз звернемося до цього мікрорегіону. Навколо с. Мохнач нині виявлено 10 поселень з матеріалами доби бронзи (рис. 1). Проте складності аналізу ситуації з заселенням регіону у вказану добу полягають в тому, що переважну більшість пам'яток знаємо лише за підйомним матеріалом. Це унеможливило конкретизацію культурно-хронологічної належності кожної з виявлених пам'яток даної групи у межах доби бронзи. Нині більш-менш конкретні визначення можна дати для селищ Б і Ф (рис. 1), завдяки розкопкам або шурфуванням можна впевнено говорити про присутність тут бондарихінського населення. Відтак, культурні відклади зрубного населення XVII—XVI ст. до н. е. на селищі Мохнач II поки є єдиними для мікрорегіону с. Мохнач. Це ставить на порядок денний необхідність поглибленого вивчення саме пам'яток доби бронзи навколо с. Мохнач і в Харківському регіоні загалом.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро — поселение зрубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Беседин, В. И. 1993. Относительная хронология построек Мосоловского поселения (по данным анализа керамики). В: Пряхин, А. Д. *Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы*. Воронеж: ВГУ, 1, с. 94-103.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1999. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: СГПУ, с. 5-109.

Бровендер, Ю. М. 2000а. Капитаново-1. Поселение срубной культуры в Северскодонецком левобережье. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, VII, с. 173-189.

Бровендер, Ю. М. 2000б. *Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца*. Диссертация к. и. н. ІА НАНУ.

Бровендер, Ю. М. 2010. Поселение Червонэ озеро-3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Донецька археологічна збірка*, 13—14, с. 203-221.

Бровендер, Ю. М. 2012. *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже*. Алчевск: ДонГТУ.

Бровендер, Ю. М. 2017. *Донецкий гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат д. і. н. ІА НАНУ.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАНУ.

Колода, В. В. 2009. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2009 году (селище «Мохнач-П» в Змиевском районе Харьковской области)*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2009/175.

Колода, В. В. 2010. Селище «Мохнач П» в ранне-средневековой поселенческой структуре городища Мохнач. *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII международной конференции, Харьков, 28—29 октября 2010 г.*, с. 72.

Колода, В. В. 2011. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2011 году (селище «Мохнач-П» в Змиевском районе Харьковской области)*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2011/6. н.

Колода, В. В. 2016. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-П. *Хазарский альманах*, 14, с. 135-163.

Колода, В. В. 2017. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач-П» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*, 22, с. 40-49.

Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8, с. 203-216.

Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2014. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2014 году (городище Мохнач и селище «Мохнач-П», Змиевской район Харьковской обл.)*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2014/6. н.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хазарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Литвиненко, Р. А. 1994. *Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников)*. Диссертация к. и. н. ІА НАНУ.

Логвиненко, Н. В., Сергеева, Э. И. 1986. *Методы определения осадочных пород. Учебное пособие для вузов*. Ленинград: Недра.

Наумов, В. А. 1989. *Оптическое определение компонентов осадочных пород. Справочное пособие*. Москва: Недра.

Отрошенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: б. в.

Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1989. Типология керамики Мосоловского поселения. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Поселения срубной общности*. Воронеж: ВГУ, с. 106-124.

Пряхин, А. Д., Отрошенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II. Материалы работ Украинско-Российской археологической экспедиции*. Воронеж: ВГУ.

Цетлин, Ю. Б. 2012. *Древняя керамика: теория и методы историко-культурного подхода*. Москва: ИА РАН.

Daszkiewicz, M. 2014. Ancient Pottery in the Laboratory — Principles of Archaeoceramological investigations of Provenance and Technology. *Novensia*, 25, p. 177-197.

Daszkiewicz, M., Maritan, L. 2017. Experimental Firing and Re-Firing. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 487-530.

Daszkiewicz, M., Schneider, M., Haeser, J., Bobryk, E., Baranowski, M. 2009. Possibilities and Limitations of Macroscopic determination of Pottery Fabrics in the Field. *Vessels: Inside and Outside. Proceedings of The Conference EMAC '07. 9th European Meeting on Ancient Ceramics*, p. 29-36.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo Ozero — poseleniie srubnoy kultury na Severskom Dontse*. Kiev: Naukova dumka.

Besedin, V. I. 1993. Otnositelnaia khronologiya postroiek Mosolovskogo poseleniia (po dannym analiza keramiki). In: Priakhin, A. D. *Mosolovskiy poselok epokhi pozdney bronzy*. Voronezh: VGU, 1, s. 94-103.

Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy. Istotchniki i metody izucheniya*. Moskva: Nauka.

Bobrinskiy, A. A. 1999. Goncharnaia tekhnologiya kak ob'ekt istoriko-kulturnogo izucheniia. In: Bobrinskiy, A. A. (ed.). *Aktualnye problemy izucheniia drevnego goncharstva*. Samara: SGPU, s. 5-109.

Brovender, Iu. M. 2000a. Kapitanovo-1. Poseleniie srubnoy kultury v Severskodonetskom levoberezhie. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 173-189.

Brovender, Iu. M. 2000b. *Poseleniia srubnoy obshchnosti v srednem techenii Severskogo Donetsa*. Dissertatsiia k. i. n. ІА НАНУ.

Brovender, Iu. M. 2010. Poseleniie Chervone ozero-3 Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Donetska arheolohichna zbirka*, 13—14, s. 203-221.

Brovender, Iu. M. 2012. *Stepanovskoe poseleniie srubnoy obshchnosti na Donetskoy kriazhe*. Alchevsk: DonGTU.

Brovender, Yu. M. 2017. *Donetskiy hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat d. i. n. ІА НАНУ.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Sil'ske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: ІА НАНУ.

Koloda, V. V. 2009. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2009 godu (selishche «Mokhnach-P» v Zmiievskom rayone Kharkovskoy oblasti)*. NA ІА НАНУ, f. 64, 2009/175.

Koloda, V. V. 2010. Selishche «Mokhnach-P» v rannesrednevekovoy poselencheskoy strukture gorodishcha Mokhnach. *Problemy istorii i arkhologii Ukrainy. Materialy VII mezhdunarodnoy konferentsii, Kharkov, 28—29 oktyabrya 2010 g.*, s. 72.

Koloda, V. V. 2011. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2011 godu (selishche «Mokhnach-P» v Zmiievskom rayone Kharkovskoy oblasti)*. NA ІА НАНУ, f. 64, 2011/6. n.

Koloda, V. V. 2016. Khoziaystvennyye kompleksy saltovskogo vremeni na selishche Mokhnach-P. *Khazarskiy almanakh*, 14, s. 135-163.

Koloda, V. V. 2017. Spetsializovani znaryaddya yak vido-brazhennya rivnya remisnychoho vyrobnytstva na selyshchi «Mokhnach-P» u saltivskiy chas. *Arkhelohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 22, s. 40-49.

Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2009. Kuznechnaia masterskaia novogo remeslennogo tsentra lesostepnoy Khazarii. *Khazarskiy almanakh*, 8, s. 203-216.

Koloda, V. V., Svistun, G. E. 2014. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2014 godu (gorodishche Mokhnach i selishche «Mokhnach-P» Zmiievskiy rayon Kharkovskoy obl.)*. NA IA NANU, f. 64, 2014/b. n.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennya Khazarzskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.

Litvinenko, R. A. 1994. *Srubnaya kultura baseyna Sevetskogo Donetsa (po materialam pogrebalnikh pamyatnikov)*. Dissertatsiia k. i. n. IA NANU.

Logvinenko, N. V., Sergeieva, E. I. 1986. *Metody opredeleniia osadochnykh porod. Uchebnoie posobiie dlia vuzov*. Leningrad: Nedra.

Naumov, V. A. 1989. *Opticheskie opredeleniie komponentov osadochnykh porod. Spravochnoe posobie*. Moskva: Nedra.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serebnoi ta piznoi bronzy puidnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratygrafichni zistavlennia)*. Kyiv: b. v.

Priakhin, A. D., Besedin, V. I. 1989. Tipologiiia keramiki Mosolovskogo poseleniia. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Poseleniia srubnoy obshchnosti*. Voronezh: VGU, s. 106-124.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000. *Poseleniie epokhi bronzy Kapitanovo II. Materialy rabot Ukrainsko-Rossiyskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*. Voronezh: VGU.

Tsetlin, Iu. B. 2012. *Drevniaia keramika: teoriia i metody istoriko-kulturnogo podkhoda*. Moskva: IA RAN.

Daszkiewicz, M. 2014. Ancient Pottery in the Laboratory — Principles of Archaeoceramological investigations of Provenance and Technology. *Novensia*, 25, p. 177-197.

Daszkiewicz, M., Maritan, L. 2017. Experimental Firing and Re-Firing. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 487-530.

Daszkiewicz, M., Schneider, M., Haeser, J., Bobryk, E., Baranowski, M. 2009. Possibilities and Limitations of Macroscopic determination of Pottery Fabrics in the Field. *Vessels: Inside and Outside. Proceedings of The Conference EMAC '07. 9th European Meeting on Ancient Ceramics*, p. 29-36.

A. V. Korokhina, V. V. Koloda

ARTIFACTS OF THE LATE BROZE AGE FROM MOKHNACH II SETTLEMENT

The article aims to introduce new finds of the Late Bronze Age from Mokhnach II settlement site at the Siverskyi Donets river.

Two archaeological object (pits 27 and 40) can be dated back to the Late Bronze Age. Finds are presented mostly by pottery sherds (31 units) discovered mostly in the excavation pit 1.

The research program of the pottery assemblage includes account of its planographic distribution, distribution due to the type of sherds, analysis of shape, ornamentation, size, surface finishing, plastic raw material and paste recipes of vessels. Morphological and ornamentation classifications were built on the basis of the scheme developed on materials of Mosolovka site and the settlements of middle flow of Siverskyi Donets river. Research of the plastic raw material and paste recipes was conducted using visual microscopic analysis, abridged MGR-analysis and thin-section analysis.

Pottery assemblage includes 4 % of the total number of fragments discovered during excavations. Five pottery forms were identified: restricted and unrestricted jars, pot-like vessels, pots and ribbed vessels. Orifice diameters of jars, pot-like vessels and pots vary from 38.0 to 21.5 cm. Ribbed vessels on average are smaller than mentioned types and form to groups by size (with orifice diameters of 25 and 15—16 cm).

Three techniques and nine elements of ornamentation were identified. Make-up of both surfaces prevails, fine-toothed comb treatment and coarse-toothed comb treatment of Pokrovka type are also presented.

Two pottery fabrics can be distinguished in the assemblage with the naked eye. Five pottery samples were selected for purposes of technological analysis. Observations were conducted using the microscope on cross-cuts and fresh breaks of sherds before and after re-firing. Consequently two groups by features of plastic raw material and two paste recipes were identified. Both paste recipes include grog as an intentional addition.

Due to method of the abridged Matrix Group by Refiring (MGR) analysis the samples were re-fired in controlled conditions up to from 1100 to 1200 °C. The results showed the identity of the matrix of all samples — non-calcareous, slightly over-melted (sovM). Their local production is suggested. The thin-section analysis allowed to clarify technological features of the samples with raw material type 1, paste type 1.

Analyzed ceramic materials present traditions of the Wood-framed Graves entity. They mark new settlement site of the developed stage of the Wood-framed Graves entity and can be dated back to XVII—XVI BC.

Small size of the ceramic assemblage restricts its informative capacity. The importance of the research lies in testing the program of complex analysis of ceramic assemblages.

Keywords: the Wood-framed Graves entity, the Late Bronze Age, pottery, settlement, Siverskyi Donets.

Одержано 18.12.2018

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач археологічною лабораторією, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, Харків, 61002, Україна.

KOLODA Volodymyr V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine, Head of the Archaeological Laboratory, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskih St., 29, Kharkiv, 61002, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KOROKHINA Anastasiia V., Ph.D. (Candidate of Historical Sciences), Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada 12, Kyiv 04210, Ukraine. ORCID: http://orcid.org/0000-0001-6123-6285, e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.

С. А. Горбаненко, Ю. І. Толкачов

ЗЕРНО З МЕДЖИБОЖА

Подано палеоетноботанічні матеріали з розкопок Меджибожа. За результатами ідентифікаційного аналізу встановлено, що обгорілі зерна переважно належать житю. Проаналізовано роль цього злаку, запропоновано ймовірні місця, де могли бути житні поля неподалік місця знахідки.

Ключові слова: Меджибіж, давньоруський період, литовсько-польська доба, жито.

ВСТУП

Меджибізький замок знаходиться в смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл., у верхів'ях р. Південний Буг, де в нього впадає р. Бужок, звідки й походить його назва (рис. 1). Уперше замок згадано в Іпатіївському літописі під 1146—1148 рр., коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, серед яких і «Межибоже». Меджибіж входив до складу Володимиро-Галицького князівства, що включало Західне Поділля (Лопушинська 1966).

Археологічне дослідження Меджибожа започаткував у 1960-х рр. директор місцевого музею, краєзнавець М. Й. Ягодзинський. Зокрема, на початку 1970-х рр. під його керівництвом було закладено кілька розвідкових шурфів у районі подвір'я, відкритого після вирівнювання площадки, де був виявлений досить щільний шар матеріалів давньоруського часу (Ягодзинський 1971). Масштабні й систематичні архітектурно-археологічні дослідження на території Меджибізького замку розпочалися в середині 1980-х рр. У 1985—1988 рр. розкопки проводили співробітники Інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом О. Б. Авагяна, з 1989 р. — під керівництвом Ю. І. Толкачова.

Археологічні матеріали переважно репрезентують епоху Київської Русі, литовсько-польську добу та пізньє середньовіччя; трапляються також крем'яні знаряддя, фрагменти кераміки трипільської та чорноліської культур (детально про історію фортеці, а також археологічні дослідження її див.: Толкачов 2010). На 2015 р. на території замку було закладено 12 розкопів і 16 шурфів загальною площею понад 1000 м².

Перші палеоетноботанічні матеріали були отримані ще у 1991 р. у ході дослідження середньовічного цвинтаря (рис. 1: 3), що знаходиться на захід від давньоруського рову, що прилягає з півночі до стіни замкової церкви. При зачистці шару на кв. Е—Ж/4 виявлено лінзу попелу впереміш з обпаленою глиною та слідами пожежі на глибині 1,7—1,8 м від рівня сучасної поверхні, а нижче залягання кістяків середньовічного могильника — обгорілі зерна. Матеріал передали на аналіз Г. О. Пашкевич (Толкачев, Склярський 1991). У 2015 р. перепалене збіжжя також було виявлене у кв. У/3 на розкопі ХІІ на глибині 1,0—1,2 м від рівня денної поверхні поряд з плахами дерев'яної господарської споруди (рис. 1: 3). Цей матеріал зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибізька фортеця».

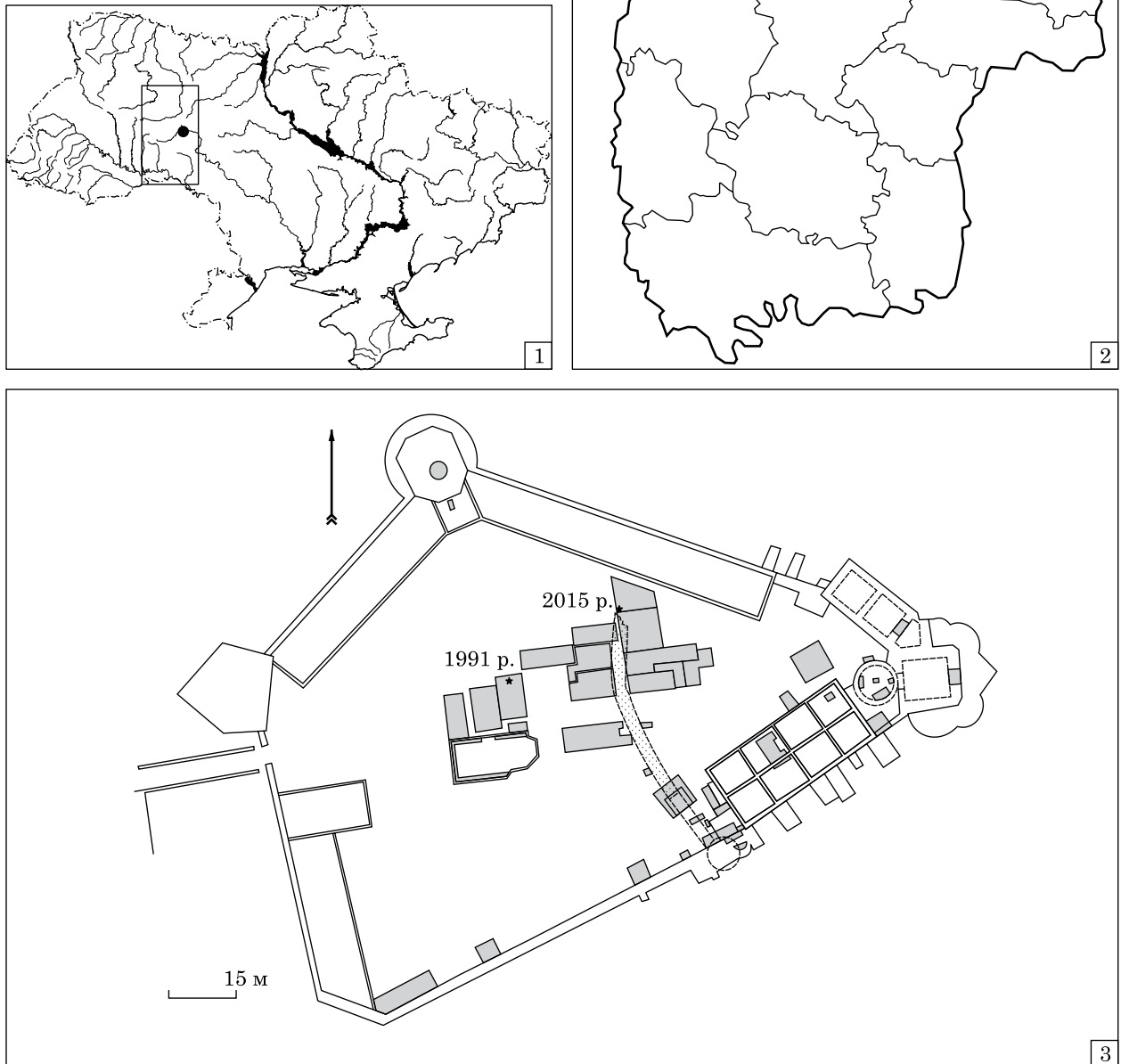
Обставини знахідки 1991 р. навели дослідника на думку про її належність до давньоруського часу, можливо ХІІІ ст. (Толкачов 2010, с. 83). Матеріали 2013 р. датовано литовсько-польським періодом (Толкачов, Погорілець, Радченко 2013). Аналогічним чином інтерпретовано й матеріали 2015 р., оскільки обставини їх знахідки (стратиграфія залягання) — аналогічні (усне повідомлення). Конкретно матеріали литовсько-польського часу з Меджибізької фортеці датовано ХІV—ХVІ ст.

У 2015 р. на аналіз було передано палеоетноботанічні матеріали, отримані у ході археологічних досліджень Меджибізької фортеці 2013 р. Загалом для такого пізнього періоду досі є лише одиничні визначення палеоетноботанічних матеріалів (див., напр.: Янушевич 1976; 1986; Горбаненко 2014d; Пуголовок та ін. 2015, с. 116—119). Зважаючи на це, вважаємо, що введення до наукового обігу нових даних цього часу є актуальним.

МАТЕРІАЛИ Й МЕТОДИ

На аналіз надано близько 30 мл обгорілого зерна. Стан збереженості матеріалу, за 5-бальною шкалою (Лебедева 2007; 2008) цілком можна оцінити у 5 балів. Визначення здійснено через порівняння матеріалу з раніше визначе-

Рис. 1. Меджибізька фортеця: 1 — на карті України; 2 — Хмельницької обл.; 3 — місце взяття проб зернівок; сірим кольором вказано досліджені ділянки

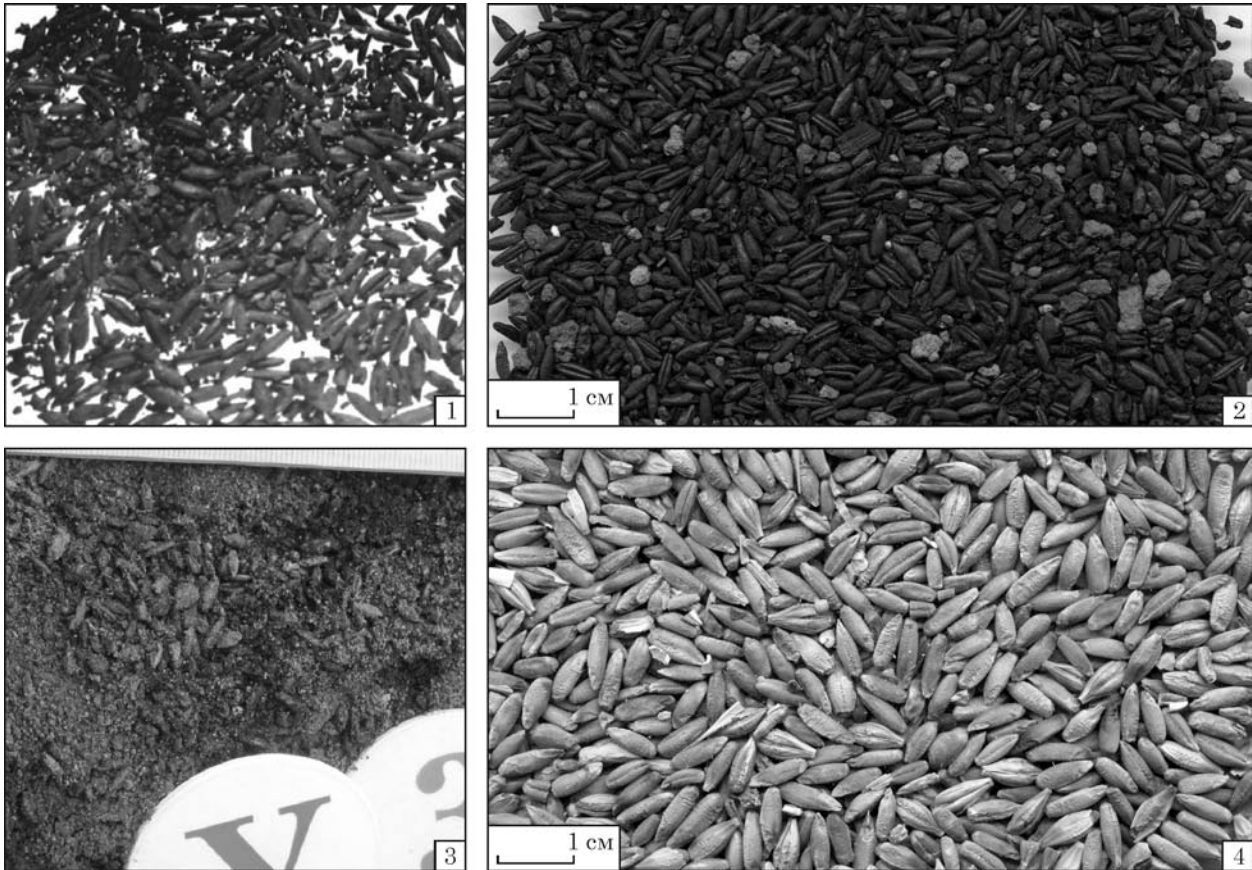

Рис. 2. Жито (*Secale cereale*) з досліджень Меджибізької фортеці литовсько-польської доби: 1 — розкопки 1991 р.; 2 — загальний вигляд проби 2015 р.; 3 — вигляд зернівок жита в момент вияву, 2015 р.; 4 — сучасні зернівки

ними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему. Зернівки й насіння бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Проба практично повністю складалася з карбонізованих зернівок жита (*Secale cereale*) з незначними домішками зернівок інших культурних рослин, а також бур'янів (рис. 2: 2). За приблизними підрахунками (проведено за перерахунком 5 мл), до проби входить 1800—2000 зернівок.

Добре збереження матеріалу (не віціліли лише зародки; фактично зерна лише обпалені, але не обвуглилися й не змінили форму й пропорції) уможливило вимірювання основних параметрів зернівок. Слід зауважити, що

зерно несортване: трапляються екземпляри різних розмірів, зокрема й надзвичайно малі. За вимірами десяти зернівок, середні розміри екземплярів становлять: ширина (B) — 1,7 мм; довжина (L) — 6,0 мм; відношення довжини до ширини (B/L) — 3,55 (таблиця). Такі показники є цілком зіставні з отриманими раніше за обвугленими матеріалами (див., напр.: Янушевич 1976, с. 137, 139; 1986, с. 25, 56; ін.), однак дещо менші за сучасні (рис. 2: 4). Частково, показники співвідношення B/L навіть більші, себто зернівки з Меджибожа мають видовженіші пропорції. Втім, не виключено, що це пов'язано зі спотвореннями цитованих матеріалів, сильнішими, ніж у разі з матеріалами з Меджибожа. Зауважимо також, що матеріали 1991 р.,

Розміри зернівок культурних рослин з Меджибізької фортеці

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Жито *	1,7 (1,3—2,1)	6,0 (5,3—7,1)	3,55 (3,1—4,2)
Ячмінь півчастий	3,0; 3,0; 2,3	5,6; 5,9; 5,8	1,87; 1,97; 2,52
Пшениця двозернянка	3,3; 2,9	5,8; 5,3	1,8
Пшениці м'які голозерні	3,5	4,6	1,3

* Подано середні розміри зернівок; у дужках — варіабельність зернівок.

визначені Г.О. Пашкевич (1991а), також складаються переважно з зернівок жита (рис. 2: 1). Аналогічні зернівки жита виявлено й улітку 2015 р. (рис. 2: 3).

З-поміж збіжжя жита виявлено одиничні екземпляри зернівок інших культурних злакових рослин. Це ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*), 5 екз., зокрема дві цілі зернівки (рис. 3: 1, 2) і 3 фрагменти, пошкоджені один уздовж (рис. 3: 3) і два впоперек (рис. 3: 4, 5); пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*) 2 екз. (рис. 3: 6, 7); пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.¹) 1 екз. (рис. 3: 8). Їхні розміри (див. таблицю) також цілком зіставні з широким колом публікацій (див., напр.: Янушевич 1976; 1986; ін.).

Ріжок пурпуровий (*Claviceps purpurea*), виявлений у 1991 р. (Пашкевич 1991а), є грибом-паразитом понад 100 культурних і дикорослих злаків.

У незначній кількості також виявлено зернівки й насіння бур'янів трьох видів: 19 горішків в'юнка (гірчак березкоподібний, гречка витка березкоподібна, березка польова — *Polygonum convolvulus*²; рис. 4: 1); 11 зернівок стоколосу (стоколос житній, бромус житній, житняк, мітлиця — *Bromus* sp.; рис. 4: 2); 7 зернівок підмаренника чіпкого (*Galium aparine*; рис. 4: 3). Завважимо, що перші два також було визначено у пробі 1991 р. (Пашкевич 1991а).

1. S. l. = sensu lato = у широкому розумінні. Донедавна вчені намагалися визначати пшениці м'які голозерні до виду (*Triticum compactum*, *T. aestivum*, перехідна форма *T. aestivo-compactum*). Однак, зважаючи на схожість означених зернівок, тим паче — після деформацій у ході археологізації, усі види пшениць м'яких голозерних було об'єднано в одну групу.
2. За визначенням Г. О. Пашкевич, у 1991 р. було виявлено щавель, що, як і березка, належить до родини гречкових. Однак за вимірами, з проби 2015 р. походять саме горішки березки, що мають подібну форму, але майже вдвічі більші.

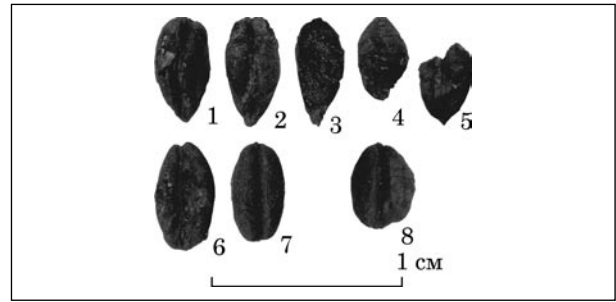

Рис. 3. Зернівки інших культурних рослин: 1—5 — ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*); 6, 7 — пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*); 8 — пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.)

Названі бур'яни у значній кількості є антропогеновими показниками (антропохори; бур'яни, супутні життєдіяльності людини); також вони є супутніми бур'янами культурних зернових рослин. Березка польова — багаторічна рослина, росте на полях (а також у садах, на городах, біля жител, уздовж шляхів), це — яскраво виражений антропохор. Перевагу віддає посушливим місцям. Ареал поширення включає також лісостепову зону (в якій знаходиться Меджибіж), віддає перевагу суглинистим родючим ґрунтам. Стоколос — це озима рослина, сходи якої з'являються переважно в серпні—вересні і добре перезимовують; може сходити також у березні—квітні. Засмічує посіви озимого жита і пшениці, росте також уздовж доріг і лісостуг. Поширений на Поліссі й у Лісостепу, в степовій зоні трапляється в зволжених місцях по долинах річок; невибагливий до ґрунтів. Підмаренник чіпкий — це однорічна зимуюча рослина, що росте на полях (а також пасовищах, у садах, на городах, уздовж доріг — в антропогеновому середовищі; в лісах, лісопосадках і на луках — у природних умовах), засмічуючи посіви. Сходи з'являються навесні у березні—травні, а також в літньо-осінній період у серпні—вересні; теж нормально перезимовують. Ареал поширення включає також лісостепову зону; віддає пере-

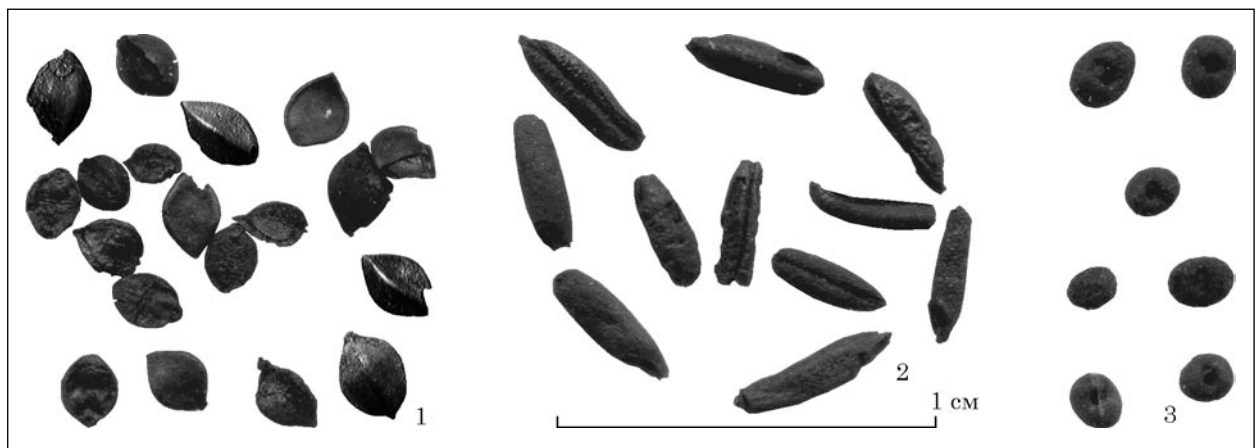

Рис. 4. Зернівки і насіння бур'янів: 1 — в'юнок (*Convolvulus arvensis*); 2 — стоколос (*Bromus secalinus*); 3 — підмаренник чіпкий (*Galium aparine*)

вагу родючим ґрунтам, особливо суглинистим. Крім того, перелічені бур'яни можуть бути корисними й використаними у господарстві, переважно в лікувальних цілях (Вісюліна 1970; Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

РЕЗУЛЬТАТИ

Матеріали, надані на аналіз, є випадковими знахідками, отриманими у ході спостережень за археологічними роботами. Тож інформативність таких знахідок доволі незначна: максимальний інтерес вони можуть представляти власне для вивчення морфологічних особливостей зерна, але не для розуміння давнього господарства і побуту. Зважаючи на те, що отримана проба практично повністю складається зі збіжжя жита, встановити зернове господарство (співвідношення між вирощуваними / вживаними у їжу зерновими культурами¹) за цими даними неможливо. Фактично, майже напевно, маємо зразок врожаю одного року, що законсервовувався у ході пожежі найближчими роками після його надходження на зберігання.

Незначні домішки зернівок інших культурних рослин, майже напевно, є випадковими домішками до основного посіву — жита. Виявлені зернівки й насіння бур'янів також цілком можуть бути супровідними бур'янами жита. Знахідки бур'янів з-поміж загальної значної маси жита вказують на те, що навряд чи їх збирали цілеспрямовано в лікарських цілях. Більше того, стоколос нині є засмічувачем переважно озимих посівів, в основному жита; березка й підмаренник мають і ярову, й озиму форми. Отже, найімовірніше, жито було озимим. Загалом цьому не перешкоджають і поодинокі знахідки зернівок культурних рослин, що також мають озимі форми.

Ще кілька слів щодо того, про що можуть свідчити визначені бур'яни. По-перше, вважається, що засміченість полів свідчить про використання староорних ділянок. Такий висновок цілком узгоджується з історичними реаліями: щонайменше на місці Меджибізької фортеці населення безперервно мешкало з XI ст. Отже, потенційна ресурсна зона цього місця заселення до часу археологізації збіжжя активно використовувалася в аграрних цілях приблизно два—три століття. До речі, озимі посіви також опосередковано свідчать про використання староорних полів, оскільки введення посівів різноциклічних культур вказує на впровадження заходів для відновлення родючості ґрунтів, що найбільше актуально саме для давно виснажуваних полів.

По-друге, за сукупністю бур'янів, серед яких відносно перевагу має березка польова, можна стверджувати, що поля, з яких зібрано цей вро-

жай, не знаходилися в низинних місцях і заплавах річок, оскільки в'юнок віддає перевагу посушливим ґрунтам. За аналізом рельєфу (за сучасним станом його, вигляд з космосу, напр.: wikimapia.org; картою генштабу 1989 р., стан місцевості 1986 р.: СССР. УССР Хмельницькая обл., М-35-91; картами й карто-схемами XVII—XIX ст., за: Толкачов 2010, с. 25, 38, 45, 59—60), упевнено можна стверджувати, що на території на південь, схід і північ від замку це збіжжя вирощувати не могли, оскільки там знаходяться понижені ділянки заплав річок Південний Буг і Бужок. Про те саме свідчить і аналіз карти ґрунтів Хмельницької обл. (Крупский, Полупан 1979; Вернандер 1986; Маринич 1993, карта ґрунтів Хмельницької обл.), за якою помітно, що Меджибізька фортеця знаходиться на межі торфово-болотних ґрунтів і торф'яників низинних (збігаються з заплавами Бугу і Бужка) та чорноземами типовими малогумусними і слабогумусованими, що утворювалися на лесах і лесоподібних суглинках під степовою рослинністю. Тут слід нагадати, що саме до суглинистих ґрунтів тяжіють два визначені бур'яни: березка польова й підмаренник чіпкий. Таким чином, за аналізом бур'янової рослинності, слід припустити походження аналізованого збіжжя з полів потенційної ресурсної зони замку в західному секторі — на підвищеному плато (уроч. Должок і Переїмська Дача?).

Оскільки цілеспрямовані пошуки для цього періоду досі майже не провадилися, питання щодо зернового господарства населення того часу лишається відкритим. Проте знахідка саме жита є доволі симптоматичною. За агробіологічними властивостями, жито — невибаглива рослина, яку можна вирощувати майже на будь-яких ґрунтах, що пояснюється його доброю пристосованістю та відносною невибагливістю до вмісту поживних речовин у ґрунті (Рожевиц, Шишкін 1989, с. 276—277). Агротехнічне значення озимого жита полягає у тому, що завдяки сильному кущенню і швидкому росту навесні воно пригнічує навіть багаторічні бур'яни і є добрим попередником для інших культур (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, п. 2.1.2.2), отже, може використовуватися як природний очисник полів від переважної більшості бур'янів.

Озиме жито є також цінною кормовою культурою. У тваринництві як корм використовують житні висівки та кормове борошно. Озиме жито сіють на зелений корм, яким забезпечують велику рогату худобу в ранньовесняний період. Нерідко озиме жито вирощують і на сіно. Солюму жита використовують як грубий корм у вигляді запареної січки, а також для виготовлення саману (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, п. 2.1.2.2). В українській народній традиції жито як етнокультурний символ посідає важливе місце: «...житом (слово, споріднене з *жити*, *життя*) у народі називали не лише

1. Детальніше про поняття «зернове господарство» див., напр.: Горбаненко 2014а; 2014б.

власне цей знак, але...жито як хліб, основа життя людини...; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі...; сніп **жита** (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво...; як символ життя жито клали під хату, коли її будували... перепаленому жити й житньому борошну приписують лікувальні властивості...» (Жайворонок 2006, с. 221).

Знахідка жита також опосередковано вказує на високий рівень розвитку хліборобства, оскільки, за спостереженнями дослідників, для успішного вирощування цього злаку необхідною передумовою є високий рівень агротехніки, глибока оранка (див., напр.: Яжджевский 1988). Це спостереження цілком підтверджується й загальною тенденцією до збільшення долі цього злаку в посівах слов'ян на території півдня Східної Європи, починаючи з останньої чверті I тис. й надалі (Пашкевич 1990; 1991b; 1992; 1993; 2012; Горбаненко, Пашкевич 2010; Горбаненко 2014b; 2014с тощо). І хоча на розкопках в Меджибожі не трапилися деталі знарядь для первинного обробітку ґрунту, слід припустити, що його давні мешканці використовували найпрогресивнішу форму, що уможлиблювала якісну глибоку оранку, — плуг. Він, безперечно, був відомий ще наприкінці I тис. (див., напр.: Горбаненко, Пашкевич 2010) і згадується у «Повісті временних літ» під 981 р.: «Того ж літа переміг Володимир і в'ятичів, і наклав на них данину — з кожного плуга, як і батько його брав» (Повість... год 6489).

ВИСНОВКИ

Отже, жито — дуже корисний з агротехнічного погляду злак, що для гарних врожаїв потребував високого рівня розвитку техніки хліборобства і був універсальним продуктом. Його могли використовувати і для харчування людей, і для відгодівлі худоби, а також для інших побутових/виробничих потреб. Цілком вірогідно, що жито вже й у ті часи відігравало важливу етнокультурну роль, водночас виконуючи й роль своєрідного оберегу та ліків. Вочевидь, знахідки саме зерен жита у значній кількості у стінах Меджибізької фортеці не є випадковими, а відбивають загалом тенденцію розвитку сільського господарства.

ЛІТЕРАТУРА

- Вернандер, Н. Б. (ред.). 1986. *Природа Украинской ССР. Почвы*. Київ: Наукова думка.
- Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.
- Вісюліна, О. Д. (ред.). 1970. *Бур'яни України: визначник-довідник*. Київ: Наукова думка.
- Горбаненко, С. А. 2014а. Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь. *Краткие сообщения Института археологии*, 234, с. 353-361.
- Горбаненко, С. А. 2014b. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.
- Горбаненко, С. А. 2014с. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*, 5, с. 200-211.
- Горбаненко, С. А. 2014d. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАНУ зі слов'янських пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Науків фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 180-186.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Жайворонок, В. В. 2006. *Знаки української етнокультурної символіки*. Київ: Довіра.
- Зінченко, О. І., Салатенко, В. Н., Білоножко, М. А. 2001. *Рослинництво: підручник*. Київ: Аграрна освіта.
- Крупский, Н. К., Полупан, Н. И. (ред.). 1979. *Атлас почв Украинской ССР*. Киев: Урожай.
- Лебедева, Е. Ю. 2007. Методические аспекты археоботанических исследований. *Матеріали та дослідження з археології Східної Європи*, 7: Від неоліту до кімерійців, с. 289-296.
- Лебедева, Е. Ю. 2008. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии). *Орис: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 86-109.
- Лопушинська, Є. 1966. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*, 3—4, с. 42-47.
- Маринич, О. М. (ред.). 1993. *Географічна енциклопедія України*. Київ: Українська енциклопедія, 3: П—Я.
- Пашкевич, Г. О. 1990. Локальні палеоетноботанічні комплекси черняхівської культури. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція Археологія*, с. 36-37.
- Пашкевич, Г. А. 1991а. Заключение о результатах палеозотботанического исследования материалов из раскопок пгт Меджибож Хмельницкой области. В: Толкачов, Ю. И., Склярский, А. Б. *Отчет о археологических исследованиях в пгт Меджибоже Хмельницкой обл. в 1991 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.
- Пашкевич, Г. А. 1991b. *Палеозотботанические находки на территории Украины: Древняя Русь: Каталог*. Киев: Препринт.
- Пашкевич, Г. А. 1992. *Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеозотботаническим материалам)*. Диссертация д. биол. н. в форме научного доклада. Институт ботаники им. М. Г. Холодного НАНУ.
- Пашкевич, Г. О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 87-91.
- Пашкевич, Г. О. 2012. Палеоботанічні дослідження давньоруських матеріалів Чернігівщини. В: Толочко, П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка. Чернівці—Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.*, Київ: Чернівці, с. 216-220.
- ПВЛ. 1950. *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.* Москва: АН СССР.
- Пуголюк, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 107-128.

Рожевиц, Р. Ю., Шишкин, Б. К. (ред.). 1989. *Культурная флора СССР*. Ленинград: Агропромиздат, 2, 1: Рожь.

СССР. Генеральный штаб. 1989. УССР Хмельницька обл., М-35-91.

Толкачов, Ю. І. 2010. *Меджибізький замок*. Київ: О. Філюк.

Толкачов, Ю. І., Склярський, А. Б. 1991. *Отчет о археологических исследованиях в пгт Меджибоже Хмельницкой обл. в 1991 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.

Толкачов, Ю. І., Погорілець, О. Г., Радченко, Р. І. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області у 2013 році*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2013/139.

Ягодзинський, М. Й. 1971. *Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958—1971 років*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1971/52.

Яжджевский, К. 1988. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы. В: Тимошук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 98-99.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

wikimapia.org (Дата звернення 30 травня 2015).

REFERENCES

Vernander, N. B. (ed.). 1986. *Priroda Ukrainy SSSR. Pochvy*. Kiev: Naukova dumka.

Veselovskiy, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.

Visiulina, O. D. (ed.). 1970. *Bur'iany Ukrainy: vyznachnyk-dovidnyk*. Kyiv: Naukova dumka.

Gorbanenko, S. A. 2014a. Arkheobotanicheskie issledovaniia materialov iz arkheologicheskogo kompleksa Gornal. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 234, s. 353-361.

Horbanenko, S. A. 2014b. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Horbanenko, S. A. 2014c. Paleoetnobotanichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok Bukovyny. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 200-211.

Horbanenko, S. A. 2014d. Paleoetnobotanichni materialy z NF ІА НАНУ zi slov'ianskykh pam'iatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Rezultaty doslidzhen, s. 180-186.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'an (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.

Zhaivoronok, V. V. 2006. *Znaky ukraïnskoi etnokulturnoi symboliky*. Kyiv: Dovira.

Zinchenko, O. I., Salatenko, V. N., Bilonozhko, M. A. 2001. *Roslynnystvo: pidruchnyk*. Kyiv: Aharna osvita.

Krupskii, N. K., Polupan, N. I. (ed.). 1979. *Atlas pochvy Ukrainy SSR*. Kiev: Urozhai.

Lebedeva, E. Iu. 2007. Metodicheskie aspekty arkheobotanicheskikh issledovani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Yevropy*, 7: Vid neolitu do kimeriitsiv, s. 289-296.

Lebedeva, E. Iu. 2008. Arkheobotanicheskaia rekonstruktsiia drevnego zemledeliia (metodicheskie kriterii). *Opus: mezhdistsyplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 86-109.

Lopushynska, Ye. 1966. Medzhybizka fortetsia. *Pam'iatky Ukrainy*, 3—4, s. 42-47.

Marynych, O. M. (ed.). 1993. *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 3: P—Ia.

Pashkevych, H. O. 1990. Lokalni paleoetnobotanichni kompleksi cherniakhivskoi kultury. *VIII Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia. Tezy dopovidei. Sektsiia Arkheolohiia*, s. 36-37.

Pashkevich, G. A. 1991a. Zakliuchenie o rezultatakh paleoetnobotanicheskogo issledovaniia materialov iz raskopok pgt Medzhibozh Khmel'nitskoi oblasti. In: Tolkachov, Iu. I., Skliarskii, A. B. *Otchet o arkheologicheskikh issledovaniakh v pgt Medzhibozhe Khmel'nitskoi obl. v 1991 g.* NA ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.

Pashkevich, G. A. 1991b. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Drevniia Rus: Katalog*. Kiev: Preprint.

Pashkevich, G. A. 1992. *Kulturnye rasteniia Ukrainy ot neolita do srednevekovia (po paleoetnobotanicheskim materialam)*. Dissertatsiia d. biol. n. v forme nauchnogo doklada. Institut botaniki im. M. G. Kholodnogo NANU.

Pashkevych, H. O. 1993. Zminy v systemi zernovoho hospodarstva Davnoi Rusi (chas, prychny ta naslidky). In: Tolchko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 87-91.

Pashkevych, H. O. 2012. Paleoetnobotanichni doslidzhennia davnoruskykh materialiv Chernihivshchyny. In: Tolchko, P. P. (ed.). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka*. Chernihiv—Shestovysia, 16—19 lytnia 2009 r., Kyiv; Chernihiv, s. 216-220.

PVL. 1950. *Povest vremennykh let po Lavrentievskoi letopisi 1377 g.* Moskva: AN SSSR.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Mizhdystyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2014 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilsskoho horodyshcha — 2014*, s. 107-128.

Rozhevits, R. Iu., Shishkin, B. K. (ed.). 1989. *Kulturnaia flora SSSR*. Leningrad: Agropromizdat, 2, 1: Rozh.

SSSR. Generalnyi shtab. 1989. USSR Khmel'nitskaia obl., M-35-91.

Tolkachov, Yu. I. 2010. *Medzhybizkyi замок*. Kyiv: O. Fil'uk.

Tolkachov, Iu. I., Skliarskii, A. B. 1991. *Otchet o arkheologicheskikh issledovaniakh v pgt Medzhibozhe Khmel'nitskoi obl. v 1991 g.* NA ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.

Tolkachov, Yu. I., Pohorilets, O. H., Radchenko, R. I. 2013. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Medzhybizkoi fortetsi v smt Medzhybizh Letychivskoho raionu Khmel'nitskoi oblasti u 2013 rotsi*. NA ІА НАНУ, ф. 64, 2013/139.

Yahodzynskiy, M. Y. 1971. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v mezhakh Khmel'nitskoi oblasti, provedeni protiahom 1958—1971 rokiv*. NA ІА НАНУ, ф. 64, 1971/52.

Iazhdzhevskii, K. 1988. O znachenii vozdel'yaemoi rzhii v kulturakh zheleznoho veka v basseinaх Odry i Visly. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 98-99.

Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

wikimapia.org (Accessed 30 May 2015).

S. A. Gorbanenko, Yu. I. Tolkachov

GRAIN FROM MEDJYBIZH

During the archaeological research of the Medjybizh fortress (fig. 1), palaeoethnobotanical materials were found three times in its yard: in 1991, 2013 and 2015. The first definition was made by G. O. Pashkevich. Mostly rye was identified as well as bromus, sorrel and an ergot fungus *claviceps purpurea*. From materials in 2015 about 30 ml of grain were provided, mostly

rye, which is approximately 1800—2000 grains. This is a sample of the harvest of one year. Single kernels of hulled barley (5); emmer (2) and soft wheat (1) were identified. Weeds are represented by 3 species, they are convolvulus (19), brome grasses (11) and cleavers (7) (figs. 2—4).

Identified weeds are concomitant for cultivated cereals and real anthropochores; they may be useful for therapeutic purposes. Brome grass is a winter plant that pollutes crops of winter rye and wheat.

Fields pollution indicates a use of old arable fields: the population lived in this place continuously from the eleventh century. Consequently, the fields exploded about 2—3 centuries. Winter crops also show the use of old arable fields. According to the aggregate of weeds, these fields were located on high places with droughty soils. According to the analysis of topography and soil, these fields were in the western sector on the elevated plateau (supposedly the places of Dolzhok and Pereimska Dacha).

Find of the rye also indirectly indicates a high level of development of agriculture. While plowing tools from Medzhybizh are unknown, we should assume the use of plow, which is the most progressive form of them.

Keywords: Medzhybizh, Ancient Rus period, Lithuanian and Polish period, rye.

Одержано 18.12.2018

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

GORBANENKO Serhiy A., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ТОЛКАЧОВ Юрій Іванович, завідувач відділу, Київський обласний центр охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, вул. Комінтерна, 16, Київ, 01032, Україна.

TOLKACHOV Yurii Ivanovych, Head of Department, Kyiv Regional Center for the Protection and Research of Cultural Heritage, Komintern str., 16, Kyiv, 01032, Ukraine.

E-mail: tolk_yuriy@ukr.net.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

УДК [902:001.83](477+560)

С. О. Біляєва, Л. В. Кулаковська, О. Є. Фіалко

УКРАЇНА — ТУРЕЧЧИНА: ГРАНІ СПІВРОБІТНИЦТВА

Співробітництво України і Туреччини наприкінці XX — на початку XXI ст. в галузі археології османських пам'яток розвивалося в різних напрямках: розкопки, польові та наукові розвідки, видання наукових праць, виставки, створення Історико-культурної асоціації «Україна — Туреччина», Міжнародні наукові конференції.

Ключові слова: Україна, Туреччина, археологічні дослідження, співробітництво.

ВСТУП

Наукове співробітництво України і Туреччини в галузі археології уможливила руйнація політичної та ідеологічної системи Радянського союзу і набуття Україною незалежності. Саме тоді розпочалося налагодження зв'язків з науковцями країн, що були небажаними за часів комуністичного режиму, і настав час вивчення заборонених тем, залучення нових підходів до історії цивілізаційного розвитку України у контактному середовищі тюркських народів. Із 1989 р. експедиція Інституту археології НАН України розпочала археологічні дослідження історичного центру Очакова, відтак, поступово накопичувалася фактично нова для археології України колекція матеріальної культури Північного Причорномор'я часів Золотої Орди, Кримського ханату й Османської держави. У загальноісторичному та методологічному сенсі формування цілеспрямованого вивчення османської археології в Україні співпадає в часі з становленням цієї галузі як окремого напрямку досліджень у світовій археологічній науці та появою перших теоретичних і практичних розробок (Baran, Carrol 2000). Коротко схарактеризуємо історію налагодження контак-

тів і сфери українсько-турецького співробітництва.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЯ ЇХ РЕЗУЛЬТАТІВ

У ході розкопок османських пам'яток на теренах нинішньої України Південна середньовічна археологічна експедиція Інституту археології НАНУ накопичила чисельну колекцію артефактів, які дещо відрізняються від типових для цього регіону знахідок. Відтак постала необхідність консультації з фахівцями з Туреччини. 1996 р. за сприяння співробітника Інституту сходознавства НАН України канд. істор. наук В. Остапчука українські археологи звернулися до посла Республіки Туреччини в Україні, пана Аджара Гермена. Пан посол, своєю чергою, звернувся до тодішнього голови Турецької історичної асоціації проф. Юсуфа Халач Оглу з проханням допомогти консультаціями українським археологам. Початок контактів українських і турецьких вчених заклав приїзд до України професора університету Анкари Боскурта Ерсою, який взяв участь у обстеженні історичного центру Очакова і ознайомився не лише із знахідками експедиції, а й з експозицією та фондовими колекціями Військово-історичного музею ім. О. В. Суворова у м. Очаків. Зустріч була досить плідною і довела доцільність організації спільних наукових проектів. У 1997—1998 рр. було реалізовано перший спільний проект Турецької історичної асоціації та Інституту археології НАНУ з дослідження османських пам'яток в Очакові, насамперед, залишків фортеці Озі та міста навколо неї. Так розпочалася спільна робота українсько-турецької експедиції під керівництвом канд. іст. наук

© С. О. БІЛЯЄВА, Л. В. КУЛАКОВСЬКА, О. Є. ФІАЛКО, 2019

Білгород-Дністровський, 2005 р. Представники Міжнародної українсько-турецької експедиції ІА НАН України, які брали участь у розкопках Аккерманської фортеці. Зліва направо: заступник начальника експедиції Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко, начальник експедиції С. О. Біляєва, керівник експедиції з турецького боку Б. Ерсой, співробітники експедиції С. Байракал, С. Тунчоку, Х. Урер

Світлани Біляєвої з боку України та проф. Бозкурта Ерсою з боку Туреччини. Від Інституту археології НАН України в експедиції у різні роки брали участь: док. істор. наук О. В. Сухобоков, кандидати істор. наук Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко, Л. І. Виногородська, а також Г. О. Станіцина, І. В. Карашевич та ін. Турецьку сторону представляли проф. док. І. Куюлю-Ерсой, доц. док. Р. Бозер, док. С. Тунчоку, док. Х. Урер, док. Н. Чамаш, С. Байракал, Х. Учар. Розкопки дали важливі відкриття, що стосуються історії міста, зокрема, виявлено фрагмент будівельної забудови і з'ясовано конструктивні особливості фортеці. Зовнішня її стіна була зведена з сирцевої цегли, внутрішня — з оброблених плит вапняку і ракушняка. Простір між ними був заповнений дрібним камінням і землею. Саме таку конструкцію описано в одному з меморандумів очаківських правителів Хасан Паші та Ісмаїла Паші 1710 р. (Finkel, Ostapchuk 2005, p. 176, 179). За планом початку XVIII ст., стіна була складовою північної ділянки фортифікації. У фрагменті виявленої стіни, у кладці, було вмуроване кам'яне ядро, що становить конструктивну особливість захисних мурів багатьох європейських фортець, зокрема і деяких Північного Причорномор'я, як Білгород-Дністровська фортеця. За межами фортеці на території міста була досліджена ділянка забудови XVII—XVIII ст. (ур. Левада) з залишками будівель і водостоком.

Колекція артефактів репрезентує широкий спектр турецької культури: знаряддя, зброя, побутові речі, деталі одягу, прикраси, вироби з глини (посуд і люльки для куріння), монети. Також виявлено типовий керамічний посуд і вироби з гутного скла, характерні для української культури. Важливою знахідкою були фрагменти кераміки сграфіто, знайдені *in situ*. Подібні артефакти є прикметними для передосманського періоду Очакова XIV—XV ст., власне до зведення містечка кримським ханом Менглі Гіреєм у 1492 р. Ці дані уможливають уточнити час існування міста і по-новому інтерпретувати історію його заснування. Результати досліджень відображено у спільних доповідях на Міжнародному конгресі з турецької культури в Анкарі 1997 р., на конференції «Часи козацькі» та у публікаціях в Україні й Туреччині (Біляєва, Ерсой 1998; 1999; 2000; Біляєва та ін. 1998; Biliaieva 1999; Biliaieva, Ersoy 1999).

У 1999—2002 рр. за спільними проектами Інституту археології НАН України і Турецького Управління співробітництва та розвитку (ТІКА) візуально обстежено османські пам'ятки, зроблено обміри, фото і графічну фіксацію фортець, окремих пам'яток монументальної архітектури (мечеті, медресе, караван-сараї) на території міст, а також поховальних пам'яток (надгробні стели, мавзолеї) на території Одеської, Хмельницької, Чернівецької областей і Автономної Республіки Крим.

Білгород-Дністровський. Аккерманська фортеця. Турецька лазня, досліджена вченими України та Туреччини

З 1999 р. розпочалося дослідження Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровський Одеської обл. У 2004—2006 рр. роботи виконувалися за підтримки Турецького управління співробітництва і розвитку (ТІКА) при Раді міністрів Республіки Туреччина. Основні роботи експедиції провадилися у Четвертому нижньому дворі фортеці. Головним об'єктом робіт 1999—2002 рр. була турецька лазня, у 2004—2006 рр. — фортифікація нижньої лінії укріплень, головне місце у якій посідав барбакан.

Дослідження турецької лазні виявило особливості її планування та архітектури, встановлено час її спорудження, простежено основні етапи функціонування та перебудови лазні на майстерню з виробництва і зберігання свинцевих виробів (кулі, шрапнель, важки тощо). У подальшому вдалося розробити методику реконструкції даху приміщень лазні і споруди загалом (Біляєва, Карашевич, Фіалко 2006). Зіставлення писемних і археологічних джерел допомогло уточнити час побудови лазні, її значення в інфраструктурі фортеці, зокрема у виконанні обов'язкового омовіння перед намазом. Ідеться власне про організацію єдиного сакрального комплексу: лазні у Нижньому дворі та Великої мечеті у громадському дворі у 1484—1512 рр. (Шлапак 2001, с. 47), що було надзвичайно важливим елементом забезпечення щоденної життєдіяльності турецького гарнізону за ісламськими звичаями.

Наступним важливим об'єктом досліджень був барбакан як конструктивна та оборонна

частина Нижньої захисної лінії. Вивчення цього об'єкта через фінансові та інші обставини не було завершено. Проте результати цих робіт уможливили реконструювати розвиток барбакану (Біляєва, Мартинюк-Медвецька, Присяжний 2008) і встановити, що він був частиною Нижньої фортифікаційної лінії. В Османський період барбакан зазнав істотної перебудови, пов'язаної зі спорудженням бастионів і проведенням інших заходів, націлених на посилення обороноздатності. Ці історичні моменти мають підтвердження у документах з Архіву прем'єр-міністра у Стамбулі (Finkel et al. 2006, p. 12; 2007, p. 11—14).

Дуже репрезентативною є колекція артефактів з розкопок барбакану (Біляєва та ін. 2007), що за складом і асортиментом знахідок відрізняється від комплексу з лазні. Завважимо, що серед матеріалів барбакану мало віконного скла на відміну від лазні, де воно було важливим конструктивним елементом освітлення приміщень. Є певна специфіка й щодо складу озброєння, зокрема, у наявності уламків скляних гранат, що долітали до барбакану з лиману під час військових дій тощо (Біляєва, Фіалко 2018). У результаті розкопок на території Аккерманської фортеці суттєво змінилися і збагатилися наші уявлення про історію та культуру Північного Причорномор'я за доби середньовіччя та раннього модерну.

Наступним кроком співробітництва, зокрема, в польових дослідженнях, була участь С. О. Біляєвої як експерта з кераміки у роботах

Білгород-Дністровський. Аккерманська фортеця. Барбакан

Під час роботи експедиції
у м. Кале, Туреччина

археологічної експедиції Егейського університету (м. Ізмір) у 2013 р., яка провадила дослідження поблизу різночасового комплексу (від римського часу до модерну) м. Кале. Важливим об'єктом для порівняльного вивчення

особливостей конструкції та планувальної структури османської лазні у Білгороді-Дністровській (Аkkerманській) фортеці стала відкрита і досліджена у Кале лазня сельджуцького часу.

ВВЕДЕННЯ ДО НАУКОВОГО ОБІГУ НАБУТКІВ УКРАЇНСЬКО- ТУРЕЦЬКИХ ПРОЕКТІВ

Результати спільних археологічних досліджень представлялися у формі доповідей і презентацій учасників експедиції з українського і турецького боків на різних наукових форумах в Україні та за кордоном: у Києві на щорічних конференціях «Часи козацькі», на яких з 2006 р. діяла спеціальна тематична секція з тюркології, на читаннях в Інституті сходознавства НАН України, регіональних тематичних конференціях у Миколаєві та Очакові. Перші результати робіт демонструвалися на Конгресі з історії турецької культури у 1997 р. У подальшому нові матеріали та певні розробки звучали на Міжнародних форумах в Україні, Туреччині, Німеччині, Угорщині, Франції, Польщі, Молдові та інших країнах, а також відбиті в публікаціях — близько 170 статтях, з них 52 надруковано за кордоном. У кількох працях підбито підсумки українсько-турецького співробітництва як прикладу розвитку наукових контактів і успішного вирішення складних проблем спільної історії (Біляєва та ін. 2004; 2006). Узагальнені підсумки досліджень відбито у декількох монографічних працях С. О. Біляєвої (2012; 2015a; 2015b). Реконструкцію планувальної структури османської лазні в Аккермані видав Б. Ерсой (Ersoy 2012). Результати досліджень були основою докторської дисертації С. О. Біляєвої «Взаємовідносини східнослов'янського та тюркського світів у XIII—XVIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень в Україні)», захищеної 2012 р.

Важливу роль у розгортанні тюркологічних досліджень в Україні, налагодженні співробітництва та координації робіт взяв на себе Науково-дослідний центр «Часи козацькі» разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Центром пам'яткознавства

на чолі з канд. іст. наук О. М. Титовою, на щорічних конференціях яких виголошено серію тюркологічних доповідей, матеріали секції тюркології оприлюднено у щорічних збірниках конференції.

ВИСТАВКИ, КОНФЕРЕНЦІЇ, КРУГЛІ СТОЛИ

Вагомі та різноманітні наукові заходи (конференції, презентації видрукованих праць, виставки археологічних матеріалів) відбувалися у стінах Археологічного музею Інституту археології НАНУ. Матеріали польових досліджень у різних форматах подавалися у 2003—2006 рр. на чотирьох виставках у Києві та 2005 р. в Ізмірі.

Знакові події відбувалися за сприяння Посольства Республіки Туреччина та особисто послів Туреччини в Україні: пана Альпа Караосманоглу і пана Більге Джанкореля. 10—12 листопада 2003 р. з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки, за ініціативою Інституту археології та за підтримки Посольства Республіки Туреччина, в Археологічному музеї ІА НАНУ відбувся комплекс заходів. Тоді під час конференції вперше було представлено виставку археологічних матеріалів з розкопок Очакова та Аккермана. На відкритті виставки були присутні посол Республіки Туреччини пан Більге Джанкорель з дружиною, а також численні іноземні гості — представники дипломатичних представництв. Підсумки співробітництва підбито у провідному українському журналі «Археологія» (Біляєва та ін. 2004).

У 2005 р. за результатами дальших досліджень відбулася друга виставка у Археологічному музеї ІА НАНУ, на якій представили числен-

Відкриття урочистих подій з нагоди 80-річчя Турецької Республіки в Археологічному музеї ІА НАН України

Турецькі вчені: проф. Боскурт Ерсой та проф. Інжі Куйюлу-Ерсой під час відкриття конференції, Київ, 2003 р.

Відкриття другої виставки в Археологічному музеї за участі Міністра закордонних справ Республіки Туреччини пана Абдулаха Гюля

ні знахідки, зокрема монети, прикраси, побутові речі, колекцію глиняних і кам'яних люльок тощо. Виставку відкрили віце-прем'єр, міністр закордонних справ Туреччини Абдуллах Гюль і директор Інституту археології НАН України академік П. П. Толочко. На презентації були присутні: посол Туреччини в Україні Б. Джанкорель з дружиною, члени офіційної урядової делегації, яка супроводжувала віце-прем'єра Туреччини в Україну, послы Аргентини, Норвегії, Канади, Єгипту, Литви, Греції, Великобританії, Японії, Ірану, Ізраїлю, Бельгії, Китаю, Італії, Алжиру і представник Ватикану.

Для налагодження подальшого співробітництва, підтримки та координації зв'язків у науковій і культурній сферах, безпосередніх контактів діячів науки і культури, розвитку нових напрямів співробітництва, сприянню діалогу культур двох сусідніх народів за ініціативою С. О. Біляєвої та дружини посла Республіки Туреччини в Україні І. Джанкорель у квітні 2005 р. вирішили створити Історико-культурну асоціацію. Тоді ж сформували Раду засновників у складі С. О. Біляєвої, І. Джанкорель, О. Є. Фіалко, Ю. М. Кочубея та А. Ю. Куркова, яка запропонувала заснувати Історико-культурну асоціацію «Україна-Туреччина» (ІКАУТ) і розпочали підготовку Установчих зборів. Головним завданням Асоціації є об'єднання фахівців різних галузей науки та громадських діячів для вивчення і збереження культурної та історичної спадщини населення України й Туреччини на теренах Євразії. Основні напрями роботи Асоціації відображають назви восьми тематичних секцій: археологічна, історична, етнографічна, музейної роботи, пам'яткознавства, філології та літератури, музична, розвиток історичного туризму.

2 червня 2005 р. відбулися Установчі збори, на яких ухвалили створення Історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина», обрали її Правління та Ревізійну комісію, затвердили Статут. Головою Правління обрали С. О. Біляєву. 11 жовтня 2005 р. Історико-культурна асоціація «Україна — Туреччина» отримала Свідоцтво про державну реєстрацію.

2 грудня у резиденції посла Туреччини в Україні під головуванням почесної голови Правління асоціації І. Джанкорель і в присутності аташе по культурі посольства Туреччини в Україні Ш. Есри відбулася робоча зустріч членів Асоціації та представників організацій, які висловили бажання вступити до неї. На зустрічі заступниця міністра культури України О. Ю. Костенко вітала створення Асоціації і запропонувала участь Міністерства культури України у проведенні «Днів Туреччини в Україні» та «Днів України в Туреччині», в організації виставок і розвитку туризму. В обговоренні пропозицій щодо перспективних напрямів роботи виступили члени Історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина» від Інституту археології С. О. Біляєва (голова Правління), О. Є. Фіалко (відповідальний секретар), Ю. В. Болтрик і Л. В. Кулаковська. У обговоренні також взяли участь зав. кафедри педагогіки Київського національного лінгвістичного університету Е. С. Спіцин, співробітники Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України кандидати іст. наук О. С. Мавріна та Ю. М. Кочубей, док. іст. наук О. Б. Бубенок, канд. філолог. наук І. М. Дрига, доцент кафедри тюркології Київського національного університету ім. Т. Шевченка канд. філолог. наук Т. І. Арнаут, диригент Національного академічного театру опери та балету ім. Т. Шев-

Презентація виставки «Три фортеці — три долі»

ченка Г. І. Макаренко та ін. 9 грудня 2005 р. на засіданні Асоціації створили секції за напрямками діяльності, представили й обговорили перспективні й поточні плани робіт освітнього і науково-дослідницького розділів.

Презентація Асоціації та перші результати її роботи обговорювалися під час третьої археологічної виставки, відкритої 22 березня 2006 р. традиційно в Археологічному музеї ІА НАНУ. Асоціацію представляли її засновники: голова Правління С. О. Біляєва, заст. голови Правління Ю. М. Кочубей, відповідальний секретар О. Фіалко та член Спілки письменників України А. Ю. Курков.

Восени 2006 р. в Археологічному музеї відбулася чергова виставка під назвою «Три фор-

М. Коштумоглу на виставці «Три фортеці — три долі»

Вручення урочистих відзнак у Стамбулі. У центрі — президент Туреччини (на той час прем'єр-міністр) Р. Ердоган

теці — три доли», присвячена минулому трьох фортець, що локалізуються у різних регіонах України: Кам'янець-Подільська — на Поділлі, Хотинська — у Буковині і Білгород-Дністровська (Аккерманська) у Північно-Західному Причорномор'ї. Усі вони перебували певний час під владою Османської імперії. Виставка включала три блоки матеріалів. Перший блок містив опис фортець та їхню стислу історичну характеристику, яку підготувала проф. І. Куйлу-Ерсой. До другого ввійшло 30 світлин пам'яток оборонного зодчества відомого турецького майстра фото док. М. Коштумоглу. Третій блок презентував результати археологічних досліджень Міжнародної південної середньовічної експедиції у Нижньому дворі Білгород-Дністровської фортеці, отримані у польові сезони 2005—2006 рр. Спонсорську допомогу у підготовці виставки надали турецькі фірми, що працюють в Україні, — ООО «КБФ» (генеральний директор пан Хикмет Орай Ялчин) і Товариство «Догуш» (президент пан Бурак Талу). Виставку відкрили аташе Посольства Туреччини в Україні пан Ахмет Чанга та інші представники Посольства, а також заступник директора ІА НАНУ Г. Ю. Івакін. Серед гостей були співробітники Інституту археології, викладачі Київського національного університету ім. Т. Шевченка, наукові співробітники музеїв і заповідників України.

По завершенню українсько-турецьких проєктів матеріали з розкопок Аккермана і Очакова передано на експонування в Археологічний музей ІА НАНУ, вони становлять окрему складову розділу археології середньовічної України. Велику роботу з опрацювання матеріалів і підготовки їх до експозиції здійснили співробітники музею, зокрема Л. І. Іванченко.

На Міжнародному конгресі «Подолання бар'єрів між культурами» (Стамбул, 2009 р.), на якому були представники 34 країн, за рі-

Прес-реліз Троянських читань, Київ, 2018 р.

шенням міжнародної Ради «Туріяк» С. О. Біляєва отримала титул і спеціальну відзнаку «Distinguished Senior Citizen 2009», яку вручив прем'єр-міністр Р. Ердоган (нинішній президент Республіки Туреччина).

10 грудня 2010 р. в Археологічному музеї відбулася презентація, присвячена діяльності ІКАУТ за п'ять років, з цієї нагоди видали спе-

Троянські читання, виступ академіка П. П. Толочка

ціальну брошуру «Україна-Туреччина 2010» (Біляева, Дрига, Фіалко 2010), де підведено підсумки діяльності Асоціації. Додамо, що значну роботу у сфері літератури та мови здійснили І. М. Дрига і Т. І. Арнаут.

Значущим підсумком роботи українсько-турецької експедиції стала презентація монографії С. О. Біляєвої «Слов'янські та тюркські світи в Україні» (2012), яка відбулася 12 лютого 2013 р. в Археологічному музеї у присутності представників Посольства Республіки Туреччина на чолі з аташе з питань культури і туризму Бератом Йилдизом. Яскравим подарунком для присутніх був виступ художнього танцювального колективу з Переяслава-Хмельницького Державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди. Цей захід висвітлювали ЗМІ Туреччини, зокрема, телебачення.

30 травня 2018 р. за ініціативою уряду Республіки Туреччини і ЮНЕСКО та за сприяння Посольства Турецької Республіки в Україні Інститут археології НАНУ організував Міжнародний симпозиум «Троянські читання» з нагоди оголошення 2018 р. роком Трої. Захід урочисто відкрили посол Республіки Туреччина Йонет Джан Тезель і почесний директор Інституту археології НАНУ академік Петро Петрович Толочко. На засіданнях під головуванням док. іст. наук В. В. Отроценка були виголошені доповіді провідних вчених України: В. В. Отроценка, Л. Л. Залізняка, О. Є. Фіалко, С. В. Іванової, К. В. Горбенка, М. Ю. Відейка та інших, а також відомого археолога з Росії Л. С. Клейна. Матеріали симпозиуму опубліковано у журналі «Археологія» (Отроченко, Біляева 2018).

ВИСНОВКИ

Розвиток тюркологічних досліджень, наукових і культурних контактів між Україною і Туреччиною започаткували якісно новий етап міжнародного співробітництва двох країн. Дуже важливе місце у співробітництві посідають археологічні дослідження османських пам'яток на теренах України, що уможливили нове бачення історії обох держав — України й Туреччини XV—XVIII ст. З одного боку, це історія східноєвропейської частини Османської держави, з іншого — сторінка історії України, що розкриває роль турецького чинника в системі історико-культурних контактів цього часу, розповсюдження та інтеграцію елементів турецької культури в українській.

Важливим чинником історико-археологічних досліджень є сприяння співробітництву, налагодженню контактів на всіх рівнях і організаціях з боку Туреччини. Відзначимо, що з 1996 р., коли почалися перші контакти за допомогою Посольства Туреччини, і донині це понад 20 р. добросусідських зв'язків і особистих контактів. Тепер ми просто друзі-вчені різних

і таких близьких історично і культурно країн, що дає надію на продовження та поглиблення співробітництва.

ПОДЯКИ

Висловлюємо щирі подяки Посольству Республіки Туреччина за постійну опіку і допомогу в проведенні спільних робіт, участь у заходах Інституту археології НАНУ, а також Турецькому історичному товариству, Турецькій агенції зі співробітництва та розвитку (ТІКА) при Раді міністрів Республіки Туреччини, Спільці бізнесменів Туреччини, які працюють в Україні, та всім, хто підтримував і допомагав нам протягом цих років. Особлива подяка керівнику Турецької частини експедиції — професору Бозкурту Ерсою, проф. Інжі Куйлу-Ерсой, всім колегам із Туреччини, які брали участь у спільних проектах, колективу Археологічного музею ІА НАНУ за організацію та проведення виставок і інших наукових заходів.

ЛІТЕРАТУРА

- Біляева, С. А. 2015а. *Славяне и турки в просторах Украины. 1: Из истории контактов в XIII—XV вв.* Saarbrücken: Palmarium academic publishing.
- Біляева, С. А. 2015b. *Славяне и турки в просторах Украины. 2: Украинско-османские историко-культурные контакты XV—XVIII вв.* Saarbrücken: Palmarium academic publishing.
- Біляева С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет України.
- Біляева, С. О., Виногородська, Л. І., Сухобоков, О. В., Ерсой, Б. 1998. Археологічні дослідження в Очакові. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 55-57.
- Біляева, С. О., Ерсой, Б. 1998. Підсумки археологічних досліджень історичного центру Очакова у 1997 р. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 7, с. 176-178.
- Біляева, С. О., Ерсой, Б. 1999. Дослідження пам'яток османського часу у Північному Причорномор'ї. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 73.
- Біляева, С. О., Ерсой, Б. 2000. Археологічні дослідження пам'яток османської культури в Україні у 1999 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 32-35.
- Біляева, С. О., Іванченко, Л. І., Кулаковська, Л. В., Фіалко, О. Є. 2004. Нові кроки українсько-турецького співробітництва. *Археологія*, 3, с. 145-147.
- Біляева, С. О., Іванченко, Л. І., Кулаковська, Л. В., Фіалко, О. Є., Ерсой, Б. 2006. Історико-культурна спадщина Туреччини та України: нові дослідження. *Відлуння віків*, 1, с. 65-68.
- Біляева, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2006. Віконниці в системі архітектурних реконструкцій (османська лазня Аккерманської фортеці). *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 15, с. 277-285.
- Біляева, С. О., Болтрик, Ю. В., Ерсой, Б., Карашевич, І. В., Куйлу-Ерсой, І., Фіалко, О. Є. 2007. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці

(м. Білгород-Дністровський). *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 96-98.

Біляєва, С. О., Мартинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2008. Історичний розвиток турецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006—2007 роках. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 17, с. 350-355.

Біляєва, С. О., Дрига, І. М., Фіалко, О. Є. 2010. *Україна-Туреччина 2010. Археологія — історія — культура — література — мова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2018. Планіграфія та типологічна характеристика скляних виробів з Аккерману. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 133-148.

Отрошенко, В. В., Біляєва, С. О. 2018. Рік Трої в Україні. *Археологія*, 4, с. 3-4.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинев: ARC.

Baram, U., Carrol, L. (ed.). 2000. *A historical archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground*. New York: Springer Science Business Media.

Biliaieva, S. 1999. Ochakiv deki Turk sehrinde Arkeolojik Arastirmalari. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslarasi Dxrduñcu Turk Kültürü Kongresi 1997*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, p. 109-114.

Biliaieva, S., Ersoy, B. 1999. Özi Kalesi (Ukrayna — Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslarasi Dxrduñcu Turk Kültürü Kongresi 1997*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, p. 263-268.

Ersoy, B. 2012. Akkerman kalesi, osmanli hamami. In: Zilingiroplu, A., Mercangöz, Z., Polat, G. (ed.). *Ege Üniversitesi Arkeoloji kazilari*. Izmir: Ege Üniversitesi, p. 338-348.

Finkel, C., Biliaieva, S., Haddlssey, R., Mathieu, J., Ostapchuk, V. 2007. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine 2007 *Anatolian archaeology*, 13, p. 11-14.

Finkel, C., Ostapchuk, V. 2005. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Dea fortress of Ozi. *An annual on the visual culture of the Islamic World*, 22, p. 176-179.

Finkel, C., Ostapchuk, V., Biliaieva, S., Mathieu, J. 2006. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine 2006. *Anatolian archaeology*, 12, p. 9-12.

REFERENCES

Biliaieva, S. A. 2015a. *Slaviane i Turki u prostorah Ukrainy. 1: Iz istorii kontaktov v XIII—XV v.* Saarbrücken: Palmarium academic publishing.

Biliaieva, S. A. 2015b. *Slaviane i Turki u prostorah Ukrainy. 2: Ukrainsko-osmanskie istoriko-kulturnye kontakty XV—XVIII vv.* Saarbrücken: Palmarium academic publishing.

Biliaieva, S. O. 2012. *Slovianski ta turkski svity v Ukraini. Z istorii vzyemyn u XIII—XVIII st.* Kyiv: Universitet Ukraina.

Biliaieva, S. O., Vynogrodskaya, L. I., Suhobokov, O. V., Ersoy, B. 1998. Arkheologichni doslidzhennia v Ochakovi. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 55-57.

Biliaieva, S. O., Ersoy, B. 1998. Pidsumky arheologichnyh doslidzhen istorichnogo tsentru Ochakova u 1997 r. *Novi doslidzhennia pamyatok arheologii kozatskoy doby v Ukraini*, 7, s. 176-178.

Biliaieva, S. O., Ersoy, B. 1999. Doslidzhennia pamyatok osmanskogo chasu u Pivnichnomu Prychornomor'yi. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, s. 73.

Biliaieva, S. O., Ersoy, B. 2000. Arheologichni doslidzhennia pamyatok osmanskoy kultury v Ukraini u 1999 r. *Novi doslidzhennia pamyatok arheologii kozatskoy doby v Ukraini*, 9, s. 32-35.

Biliaieva, S. O., Ivanchenko, L. I., Kulakovska, L. V., Fialko, O. Ye. 2004. Novi kroky ukrainsko-turetskogo spivrobitnytstva. *Arheologiya*, 3, s. 145-147.

Biliaieva, S. O., Ivanchenko, L. I., Kulakovska, L. V., Fialko, O. Ye., Ersoy, B. 2006. Istoryko-kulturna spadschyna Turechchyny i Ukrainy: novi doslidzhennia. *Vidlunnya v-ku*, 1, s. 65-68.

Biliaieva, S. O., Karashevych, I. V., Fialko, O. Ye. 2006. Vikonnyitsi v systemi arhitekturnykh rekonstruktsiy (osmanska laznya Akkermanskoy fortetsi). *Novi doslidzhennia pamyatok arheologii kozatskoy doby v Ukraini*, 15, s. 277-285.

Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Ersoy, B., Karashevych, I. V., Kuyulu-Ersoy, I., Fialko, O. Ye. 2007. Doslidzhennia Mizhnarodnoy Pivdennoy Seredniovichnoy ekspeditsii u 2006 r. v Akkermanskoy fortetsi (m. Bilgorog-Dnistrovskiy). *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 96-98.

Biliaieva, S. O., Martynuk-Medvetska, A. M., Prisyazhnyi, K. V. 2008. Istorichniy rozvytok Turetskogo barbakianu Portovogo dvoru Akkermanskoy fortetsi za rezultaty arheologichno-arhitekturnykh doslidzhen, provedenyh u 2006—2007 rokakh. *Novi doslidzhennia pamyatok arheologii kozatskoy doby v Ukraini*, 17, s. 350-355.

Biliaieva, S. O., Dryga, I. M., Fialko, O. Ye. 2010. *Ukraina-Turechchyna 2010. Arheologiya — istoriya — kultura — mova*. 2010. Kyiv: Vidavnychiy dim Dmytra Burago.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2018. Planigrafiya ta typologichna harakteristyka sklyanykh virobiv z Akkermanu. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 4 (29), s. 133-148.

Otroshchenko, V. V., Biliaieva, S. O. 2018. Rik Troi v Ukraini. *Arheologiya*, 4, s. 3-4.

Shlapak, M. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost. Issledovanie srednevekovogo oboronnoho zochestva*. Kishinev: ARC.

Baram, U., Carrol, L. (ed.). 2000. *A historical archaeology of the Ottoman Empire. Breaking New Ground*. New York: Springer Science Business Media.

Biliaieva, S. 1999. Ochakiv deki Turk sehrinde Arkeolojik Arastirmalari. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslarasi Dxrduñcu Turk Kültürü Kongresi 1997*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, p. 109-114.

Biliaieva, S., Ersoy, B. 1999. Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslarasi Dxrduñcu Turk Kültürü Kongresi 1997*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, p. 263-268.

Ersoy, B. 2012. Akkerman kalesi, osmanli hamami. In: Zilingiroplu, A., Mercangöz, Z., Polat, G. (ed.). *Ege Üniversitesi Arkeoloji kazilari*. Izmir: Ege Üniversitesi, p. 338-348.

Finkel, C., Biliaieva, S., Haddlssey, R., Mathieu, J., Ostapchuk, V. 2007. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine 2007 *Anatolian archaeology*, 13, p. 11-14.

Finkel, C., Ostapchuk, V. 2005. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Dea fortress of Ozi. *An annual on the visual culture of the Islamic World*, 22, p. 176-179.

Finkel, C., Ostapchuk, V., Biliaieva, S., Mathieu, J. 2006. Historical-archaeological investigations in Aqkerman fortress, Ukraine 2006. *Anatolian archaeology*, 12, p. 9-12.

S.O. Biliaieva, L.V. Kulakovska, O.Ye. Fialko

Одержано 18.12.2018

UKRAINE — TURKEY: THE VERGES OF COOPERATION

The formation of the scientific cooperation of Ukraine and Turkey began from the beginning of independence state, after crushing of Soviet ideological system. From 1989. the archaeological investigations of historical center of Ochakiv (Mikolayiv region) begin by expedition of the Institute of archaeology of NAN of Ukraine. The study of new collection, which include numerous artefacts of Turkish culture needed with consultations with Turkish archaeologists. Due to help of the Ambassador of Turkey in Ukraine Acar German, the first international contacts were established and in 1997—1998. first project in Ochakiv provided under the chief of prof. B. Ersoy from Turkish side. In 1999 began joint the excavation in Akkerman, which continue till 2006. The results of expedition published in numerous books and articles. The next direction of cooperation were exhibitions, which take place in Kiev and Izmir. In 2005. the historical and cultural association Ukraine-Turkey created, member of which represented various fields of study: archaeology, history, literature and language. A very important place take archaeological investigation of the Ottoman monuments on the territory of Ukraine, which allow to discover new view on the history both of countries, reconstruction of integrations in the system of material culture.

Keywords: cooperation, Ukraine, Turkey, archaeological investigations.

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BILIAIEVA Svitlana Oleksandrivna, Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0003-3113-7619, e-mail: svitbil@ukr.net.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KULAKOVSKA Larisa Vitaliivna, Candidate of historical sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0002-8704-8642, e-mail: larisav@ukr.net.

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

FIALKO Olena Yevgenivna, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0002-4976-3266, e-mail: ofalka@ukr.net.

УДК [929:904](4)“652”(091)

А. Г. Кузьмищев

Э. Р. ФОН ШТЕРН И СОЗДАНИЕ СЕВЕРОПРИЧЕРНОМОРСКОЙ ШКОЛЫ АНТИЧНОЙ АРХЕОЛОГИИ

Рассмотрено влияние Э. Р. фон Штерна на формирование школы северопричерноморской античной археологии, где были такие исследователи как Б. В. Фармаковский, М. Ф. Болтенко и др.

Ключевые слова: история археологии, Э. Р. фон Штерн, М. И. Мандес, Е. Г. Кагаров, Б. В. Фармаковский, М. Ф. Болтенко.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из выдающихся антиковедов конца XIX — начала XX вв., которые участвовали в становлении и развитии отечественной античной археологии Северного Причерноморья, был Эрнест Романович фон Штерн (1859—1924). При жизни этот ученый заработал заслуженный авторитет в научных кругах как выдающийся знаток античной культуры, археолог, филолог-классик и педагог. Несмотря на то, что научная деятельность Э. Р. фон Штерна уже была рассмотрена в различных публикациях (см.: Кузьмищев 2013), до сих пор отсутствовала оценка его роли в создании, становлении и формировании школы античной археологии, базой для которой послужил Новороссийский университет и Одесское общество истории и древностей, в особенности его музей. Малоизученным оставался и вклад Э. Р. фон Штерна в дело воспитания плеяды отечественных ученых-археологов и историков.

Задача данной статьи состоит в том, чтобы выяснить эту роль и рассмотреть влияние Э. Р. фон Штерна на формирование научных интересов и воспитание следующего поколения античных историков и археологов, в первую очередь, многолетнего исследователя Ольвии Б. В. Фармаковского и продолжателя раскопок

Эрнест Романович фон Штерн (1859—1924)

Э. Р. фон Штерна на о. Березань М. Ф. Болтенко, а также историков М. И. Мандеса и Е. Г. Кагарова.

ИСТОЧНИКИ

Ученые не раз обращались к неординарной личности Э. Р. фон Штерна. Из опубликован-

© А. Г. КУЗЬМИЩЕВ, 2019

ных материалов выделим статью директора Одесского археологического музея в 1920—1930 гг., историка и филолога С. С. Дложевского, который писал, что, став археологом-практиком, Э. Р. фон Штерн поднял технику проведения раскопок чрезвычайно высоко и передал это своим ученикам. Ученый отметил и то, что «Э. Р. Штерн..., будучи по своему воспитанию и происхождению человеком немецкой культуры и постоянно связывая своей работой науку европейского запада с востоком..., оставил на Украине значительные результаты своего полного влюбленной заинтересованности отношения к местному краю» (Дложевский 1925, с. 101).

В. П. Бузескул в объемном историографическом труде «Всеобщая история и ее представители в России в конце 19 и начале 20 в.» отмечал, что исследователь Ольвии Б. В. Фармаковский является учеником Э. Р. фон Штерна (Бузескул 1931, с. 166). И. Б. Клейман посвятил специальную статью раскопкам в Аккермане (Тире) в 1912 г. еще одного ученика Э. Р. фон Штерна — М. Ф. Болтенко, которые он проводил под руководством учителя (Клейман 2000). Отметим также статью С. Б. Охотникова, в которой он дал высокую оценку научной деятельности Э. Р. фон Штерна, особенно его роль в развитии музея Одесского общества истории и древностей и формировании школы античной археологии Северного Причерноморья на подлинно научных началах. В частности, автор пишет, что: «не будет никаким преувеличением утверждать, что наибольший вклад в становление музея, рост популярности его коллекций, создание подлинно научной археологической школы внес Эрнест Романович фон Штерн» (Охотников 2011, с. 362).

Кроме опубликованных материалов, важнейшим источником для нашей темы являются архивные данные. В Научном архиве Одесского археологического музея НАНУ (далее НА ОАМ НАНУ) хранятся дневники раскопок Э. Р. фон Штерна на о. Березань (1904—1909, 1913 гг.). В 1905—1908 гг. дневники совместно с Э. Р. фон Штерном вел его ученик Е. Г. Кагаров, один из дневников 1913 г. — М. Ф. Болтенко (НА ОАМ НАНУ, инв. № 59198). Информация о раскопках Э. Р. фон Штерном античной Тире представлена дневником раскопок за 1912 г., который также был составлен М. Ф. Болтенко (там же, инв. № 59258). В архиве музея хранится и последнее письмо Э. Р. фон Штерна к М. Ф. Болтенко из Галле от 4.01.1924 (там же, инв. № 54944/г), выдержки из которого были опубликованы (Ванчугов 2004, с. 13; Охотников 2010, с. 54).

В Государственном архиве Одесской обл. (далее ГАОО), в фонде Новороссийского университета (ф. 45), есть документы, связанные с педагогической деятельностью Э. Р. фон Штерна, его работой в стенах университета.

В Научном архиве Николаевского областного краеведческого музея «Старофлотские казармы» (далее НА НКМ) представлены 15 писем Б. В. Фармаковского к Э. Р. фон Штерну (НА НКМ, Вс. д. 3526—3530). 4 августа 1929 г. их передали из Одессы Ф. Т. Каминскому, который в 1928 г. начал формировать личный фонд Б. В. Фармаковского (Гаркуша 2010, с. 38).

Информация о научных контактах Э. Р. фон Штерна с Б. В. Фармаковским есть в Научном архиве Института истории материальной культуры РАН (далее РО НА ИИМК РАН) в личном фонде Б. В. Фармаковского (ф. 23). В Российском государственном историческом архиве Санкт-Петербурга (далее РГИА) представлено эпистолярное наследие семьи Фармаковских, в том числе Бориса Владимировича (ф. 1073). В числе прочих документов — письма Э. Р. фон Штерна к Б. В. Фармаковскому о его работе по разбору и описанию археологического материала («черепков»), полученного из Ольвии и Керченского музея древностей, а также с благодарностью за присланные фотографии античных вещей и надписей (РГИА, ф. 1073, оп. 1, д. 288). В Отделе рукописей Российской национальной библиотеки (далее ОР РНБ) находится рукопись воспоминаний ученика Э. Р. фон Штерна — Е. Г. Кагарова (ф. 324, оп. 1, д. 91, 8 л.), а также неопубликованные мемуары литературоведа Л. Р. Когана (ОР РНБ, ф. 1035). Он был студентом историко-филологического факультета Новороссийского университета и оставил достаточно подробные воспоминания о своих преподавателях, одним из которых был Э. Р. фон Штерн. Письмо Е. Г. Кагарова к Э. Р. фон Штерну также хранится в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ф. V, оп. 1, д. 2340, л. 1, 2; далее ИО НБВУ).

ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Э. Р. ФОН ШТЕРНА В ОДЕССЕ

Как правило, становление и эволюция научных взглядов и интересов неразрывно связаны с той средой, в которой находится исследователь. Значительную роль также играет ход жизни, опыт, изменение научных приоритетов, политические перемены и смена места жительства. Не была исключением и биография Э. Р. фон Штерна. Исследователь начинал как филолог-классик во время обучения в Дерптском университете, далее стал историком античности, когда пребывал в качестве стипендиата Министерства народного образования в Российском семинаре по классической филологии при Лейпцигском университете. После же приезда в Одессу — археологом, наиболее известным раскопками на о. Березань (1902, 1904—1909, 1913 гг.), в античной Тире (1900, 1903, 1912 гг.)

и на поселении Петрены (1902—1903 гг.) трипольской культуры. Впрочем, только археологией его научные интересы никогда не ограничивались, он стремился объединить в своих исследованиях солидную филологическую базу, историческую эрудицию, блестящее знание античной истории и археологический материал.

Появление в Одессе Э. Р. фон Штерна было связано с увеличением преподавательского состава Новороссийского университета. 23 августа 1884 г. в данном университете были соединены кафедры греческой и римской филологии в одну — кафедру классической филологии. На историко-филологическом факультете усилили преподавание древних языков, особенно много времени уделялось практическим занятиям. Но в университете было только два преподавателя классической филологии — профессора В. Н. Юргевич и Л. Ф. Воеводский. Поэтому 1 декабря 1884 г. пригласили Э. Р. фон Штерна, назначив на место приват-доцента кафедры классической филологии. 1 марта 1886 г. он стал экстраординарным, 5 октября 1888 г. — ординарным профессором классической филологии Новороссийского университета (Маркевич 1890, с. 299—300). Будучи в системе «ведомства народного просвещения», основанной на «классических» началах, и, находясь на территории, столь богатой памятниками греко-римской культуры, Новороссийский университет *a priori* должен был стать местом антиковедческих исследований, в особенности тех разделов науки о классической древности, предметом которых являлось изучение материальных источников (Березин, Избаш 2004, с. 67).

По воспоминаниям студента Новороссийского университета, в будущем литературоведа Л. Р. Когана, Э. Р. фон Штерн пользовался большим уважением среди студентов (Музичко 2012, с. 178). Э. Р. фон Штерн сыграл позитивную роль в судьбе Л. Р. Когана, поддерживая и опекая его в университете. Л. Р. Коган изобразил Э. Р. фон Штерна исключительно умным, образованным, демократичным в общении со студентами, аккуратным и пунктуальным в лучших немецких традициях человеком, талантливым лектором, но не скрыл его недостатка — несовершенного владения русским языком. В связи с малым количеством студентов на историко-филологическом факультете иногда, как выразился Л. Р. Коган, «десять профессоров читали свои курсы одному студенту». Э. Р. фон Штерн любил начинать свои лекции с обращения «милостивые государи» и терялся, видя одного студента (Музичко 2009, с. 393). Л. Р. Коган также вспоминал, что Э. Р. фон Штерн говорил, что главное в университетском образовании — «самостоятельная работа студентов», «аккуратность — это уважение к людям и труду», «можно спорить против мыслей, но не против фактов» (Музичко 2012, с. 178).

Педагогической лабораторией Э. Р. фон Штерна был музей Одесского общества истории и древностей. Здесь под его руководством студенты описывали археологические артефакты, учились анализировать материал, составляли план исследований, обсуждали свои научные интересы (Музичко 2012, с. 178). Собственно этой, на первый взгляд, не очень заметной частью своей деятельности Э. Р. фон Штерн заложил основы того, что впоследствии стало называться «археологическим кружком», таким образом он привлекал и отбирал талантливую молодежь для занятия археологической наукой.

Благодаря раскопкам Э. Р. фон Штерна на о. Березань, античной Тиры и трипольского поселения Петрены фонды музея Одесского общества истории и древностей (нынешний Одесский археологический музей ИА НАНУ) были существенно пополнены (Березанская коллекция — 12 тыс. инв. ед., Петренская — 2,8 тыс. инв. ед.), и они являются важнейшим фондом для современных исследователей (Ванчугов 1989, с. 25).

Однако к концу первого десятилетия XX в. обстановка в Российской империи накалялась, в частности и в Новороссийском университете, что отразилось в настроении Э. Р. фон Штерна. Л. Р. Коган отметил разочарование учителя в работе: «*университет стал мне скучным, в России невозможно заниматься наукой*» (Музичко 2009, с. 389). Ко всему, по воспоминаниям современников, Э. Р. фон Штерн был противником государственной юдофобии в области образования и вообще любых проявлений национализма, с какой бы стороны они не исходили. К этому добавилась смерть в 1910 г. младшего 16-летнего сына Ариста-Рудольфа. Эта трагедия нарушила уклад жизни и надежды ученого (Дложевский 1925, с. 101), ведь Арист помогал отцу на раскопках и он надеялся, что в будущем сын продолжит его дело (In Memoriam 1924, s. 13).

Когда в конце 1910 г. Э. Р. фон Штерну пришло приглашение из университета в Галле с предложением занять профессорскую должность руководителя кафедры древней истории, исследователь принял решение покинуть Одессу (ГАОО, ф. 45, оп. 9 (1911), д. 16, л. 9; см. прим. 2, 8). 1 марта 1911 г. Э. Р. фон Штерн был официально освобожден от должности профессора Новороссийского университета (там же, л. 113; см. прим. 2, 9). Перед отъездом из России коллеги Э. Р. фон Штерна по Одесскому обществу истории и древностей подарили ему Почетный адрес с цветными иллюстрациями находок из его раскопок. В архиве Одесского археологического музея хранится его фотокопия (НА ОАМ НАНУ, № 54944/г). В 1984 г. этот адрес опубликовал немецкий исследователь А. Хойслер (Häusler 1984, S. 687—692). Откликнулся на отъезд Э. Р. фон Штерна и Новорос-

сийский университет. Историко-филологический факультет также преподнес ему Почетный адрес, в котором отмечены заслуги ученого пер- адр исторической наукой (ГАОО, ф. 156, оп. 1., д. 44, л. 1—7; см. прим. 2, 10).

Получив работу в Германии, Э. Р. фон Штерн возвращался летом в Одессу, чтобы продолжить археологические раскопки в Тире в 1912 г. (Штерн 1913, с. 92—101) и на о. Березань в 1913 г. (Штерн 1914, с. 78—108). Продолжению его дальнейших полевых исследований в Северо-Западном Причерноморье помешала I мировая война, затем революции 1917 г. и последовавшая за ними Гражданская война.

РАБОТА В ГАЛЛЕ-ВИТТЕНБЕРГСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

После переезда в 1911 г. в Германию Э. Р. фон Штерн начал работать на кафедре древней истории Галле-Виттенбергского университета. Здесь ученый успешно продолжал как научную, так и педагогическую деятельность. Студентам Галле-Виттенбергского университета Э. Р. фон Штерн как преподаватель нравился, благодаря свободной манере ведения лекций (Фролов 2006, с. 334). Один из студентов рассказывал, что у него было такое чувство, будто профессор рассказывает так, словно сам был участником ионийской колонизации (In Memoriam 1924, S. 13). Как отмечал проповедник университета К. Егер, профессор «не пренебрегал никем из встречавшихся ему людей. Его искусство общения строилось на душевной самоотдаче и равнодушии к каждому. Однако не со всеми он мог поделиться душевным теплом, так как принадлежал к породе людей с очень целомудренной и застенчивой натурой, которым нелегко сразу открыться другому человеку. Только самые близкие могли познакомиться с его чуткой душой, нежным внутренним миром. Всем остальным он демонстрировал сдержанную твердость характера, присущую людям с очень цельным характером. Крепкий внутренний стержень, душевное благородство и чуткость никогда не позволяли ему опуститься до упрямой несговорчивости, недооценки, непонимания и унижения» (In Memoriam 1924, S. 4).

По воспоминаниям современников, Э. Р. фон Штерн относился к студентам «как к живым людям, а не пустым сосудам, которые необходимо до предела наполнить всевозможными знаниями и умениями» (In Memoriam 1924, S. 4). В своих лекциях в университете и в частных беседах Э. Р. фон Штерн не раз анализировал современную политическую ситуацию, обращаясь к схожим примерам из античности. Он нередко говорил, что «история — наша учительница и, если мы хотим добиться лучшего, нам необходимо понимать ее и учиться делать выводы» (Op. cit., S. 15). Ученый также

любил цитировать строки из стихотворения Ф. Шиллера «Идеал и жизнь»: «Только труд, не знавший отступлений, / Истину постигнет до конца» (Ibid.).

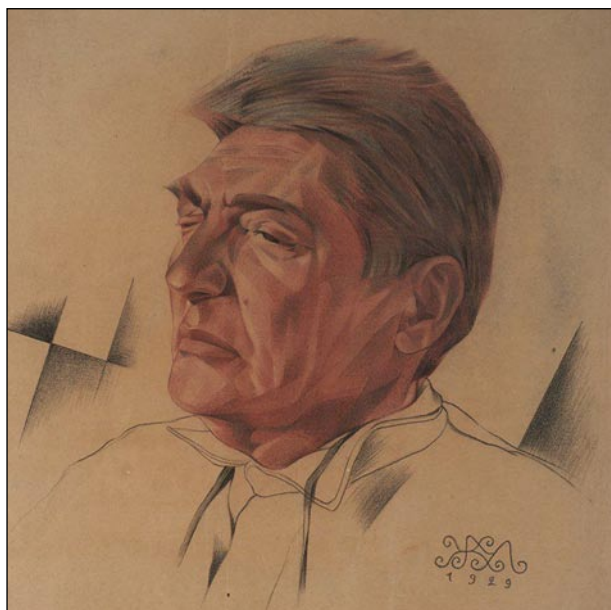
27 апреля 1924 г., после болезни, Э. Р. фон Штерна не стало. В погребальной речи педагогическая деятельность исследователя была отмечена такими словами «У каждого, кто общался с нашим покойным ректором, складывалось впечатление, что это очень погруженный в себя человек. Это также был человек с сильной, негибкой волей. Его своеобразным преимуществом являлась твердость характера... Необходимо также отметить превосходную ясность видения происходящего, искусство поведения с людьми и событиями, а также педагогический талант. Все эти достоинства позволили ему внести неоценимый вклад в наш университет и, в течение двух лет, за время его пребывания на должности ректора, сослужить ему хорошую службу» (Ibid., S. 4).

УЧЕНИКИ Э. Р. ФОН ШТЕРНА

До приезда в Одессу Э. Р. фон Штерна, несмотря на наличие первоклассных античных памятников в регионе и существование Общества истории и древностей, археологические раскопки проводились редко и, в основном, на невысоком профессиональном уровне. Необходимо было подготовить кадры молодых, обладающих навыками экспедиционной работы, археологов. Э. Р. фон Штерн, имея значительный опыт преподавательской работы, как никто другой понимал важность воспитания профессиональных кадров. Благодаря долгому и планомерному труду, Э. Р. фон Штерну, воспитанному в лучших традициях Дерптского и Лейпцигского университетов, удалось создать научную школу своих последователей (Кривець 2013, с. 100).

Среди учеников Э. Р. фон Штерна были те, кто в дальнейшем стали известными учеными, связав свою жизнь с историей и археологией. В частности, научная карьера Б. В. Фармаковского, выдающегося археолога и искусствоведа, во многом сложилась, именно благодаря педагогическому таланту Э. Р. фон Штерна. Наиболее известными учениками его, кроме Б. В. Фармаковского, были М. И. Мандес, Е. Г. Кагаров и М. Ф. Болтенко.

Одним из первых в списке учеников Э. Р. фон Штерна был историк, филолог, специалист по греческой словесности М. И. Мандес (1866—1934). Михаил Ильич Мандес родился в Одессе 31 января 1866 г. в семье служащего (Березин, Избаш 1998, с. 152). В 1886 г., после окончания Третьей одесской гимназии, он поступил на физико-математический факультет Новороссийского университета, но, проучившись там год, перевелся на историко-филологический факультет, который успешно окончил в 1891 г.

Михаил Ильич Мандес (1866—1834)

с дипломом первой ступени. Через два года М. И. Мандес сдал магистерские экзамены, 30 мая 1898 г. защитил магистерскую диссертацию по теме «Мессенские войны». Э. Р. фон Штерн (1899) опубликовал на нее позитивную рецензию. Еще будучи магистрантом, с 1894 г. М. И. Мандес начал педагогическую карьеру в стенах *Alma mater* на должности приват-доцента кафедры классической филологии (Березин, Избаш 1998, с. 152).

М. И. Мандес знал много языков, в том числе блестяще владел немецким, древнегреческим и латынью. В 1901 г. исследователь переехал преподавать в Нежин на кафедру греческой словесности Историко-филологического института князя Безбородько. В том же году М. И. Мандес защитил в Новороссийском университете докторскую диссертацию под названием «Опыт историческо-критического комментария к греческой истории Диодора» и опубликовал одноименную книгу (Мандес 1901). Э. Р. фон Штерн написал большой отзыв (1902а), позже — более развернутую рецензию на книгу бывшего ученика (1902b). В ней ученый позитивно откликнулся на стремление М. И. Мандеса изучить малоизвестного в то время историка Диодора Сицилийского, а также отмечал, что, по характеру творчества, Диодора можно поставить в один ряд с такими фигурами как Геродот и Фукидид по способности исследовать и воссоставлять ход исторических событий.

16 мая 1907 г. М. И. Мандес вернулся в родной университет как преподаватель на должности приват-доцента и одновременно преподавал на высших женских курсах при нем (с 1906 по 1920 г.) — древнегреческий и латинский языки, античную эпиграфику, литературу, право. Отметим, что директором этих курсов до 1911 г. был Э. Р. фон Штерн.

Евгений Георгиевич Кагаров (1882—1942)
(по: Березин 2014)

После событий 1917—1921 гг. М. И. Мандес остался в Одессе, продолжал преподавать в Одесском институте народного образования (так с 1920 до 1933 г. назывался Одесский университет) и в других высших учебных заведениях города. В конце 1920-х гг. М. И. Мандес несколько раз хлопотал о назначении ему пенсии в связи с тяжелым материальным положением и болезнью, но безрезультатно. В 1930 г. профессор М. И. Мандес был уволен из Института народного образования (Березин, Избаш 1998, с. 154). Скончался исследователь 18 сентября 1934 г. в Одессе, на 10 лет пережив своего учителя.

Э. Р. фон Штерн был одним из основных научных наставников в Новороссийском университете П. М. Бицилли. Под его влиянием молодой исследователь опубликовал свои первые работы, в которых рассматривались проблемы истории древнего Рима. Отъезд учителя в Германию повлиял на изменение исторической специализации П. М. Бицилли (Попова 2011, с. 405), он стал известным историком-медиевистом, автором многочисленных работ по истории культуры, литературоведению, филологии.

Среди учеников, которые помогали Э. Р. фон Штерну на раскопках, проходили там археологическое обучение под его руководством, первым был Е. Г. Кагаров (1882—1942). Евгений Георгиевич Кагаров родился в Тифлисе (Тбилиси), в семье мещанина армяно-григорианского вероисповедания. В 1893 г. Е. Г. Кагаров был принят в 1 Тифлисскую гимназию, которую окончил в 1901 г. с золотой медалью. В том же году он поступил на историко-филологичес-

кий факультет Новоросійського університету, і вскоре починаючий учений показав себе як один із яскравих і перспективних представителів антиковедської школи професора Э. Р. фон Штерна (Березин 2014, с. 12).

Перший археологічний практичний досвід Е. Г. Кагаров отримав у 1904 г., беручи участь під керівництвом Э. Р. фон Штерна в археологічних дослідженнях на о. Березань (Березин 2014, с. 13). Рукою Е. Г. Кагарова складені частини польових щоденників за 1905, 1906, 1908 гг. (НА ОАМ НАНУ, інв. № 59189; 59191—59193).

В червні 1905 г., як раз в час проведення розкопок на о. Березань, в Одесі відбулися трагічні події, пов'язані з повстанням на броненосці «Потемкін». Тем не менше, археологічні дослідження на острові не припинялися.

Про події 1905 г. Е. Г. Кагаров в подальшому згадував на сторінках своїх листів, адресованих вчителю — Э. Р. фон Штерну (Березин 2009, с. 229). З цих листів стає зрозуміло, що в грудні 1905 г. Е. Г. Кагаров перебував у Кишиневі, оскільки «революційна ситуація» в країні негативно відбилася на навчальному процесі. Новоросійський університет в цей час був фактично закритий, підготовку до випускних іспитів Е. Г. Кагаров описав наступним чином: *«наскільки можу, продовжую займатися, але життя і наука вибиті з колії, і важко працювати!... Так що тут доведеться, повинно бути, пережити до кінця місяця або взагалі до більш сприятливого часу»* (ІР НБУВ, ф. V, оп. 1, д. 2340, л. 1, 2; Березин 2014, с. 18). Незважаючи на це, в 1906 г. Е. Г. Кагаров закінчив Новоросійський університет з дипломом I ступеня і залишився при кафедрі класическої філології, після чого почав викладацьку діяльність в середніх навчальних закладах Одеси.

За час навчання в Новоросійському університеті, крім археологічного досвіду, Е. Г. Кагаров набув великі теоретичні знання в історії і навички роботи з письмовими джерелами. Його випускна робота «Релігійні погляди і ідеали давньої Греції в V і IV століттях до н. е.» в 1904 г. було удостоєно золотої медалі (Березин 2014, с. 13). На цю роботу Э. Р. фон Штерн опублікував позитивну рецензію (1904).

В 1908 г. Е. Г. Кагаров успішно склав магістерські іспити і читав на історико-філологічному факультеті перші лекції. В 1909 г. він був відправлений з Новоросійського університету в наукову командировку з метою відвідин найбільш наукових центрів Європи. Осенню 1911 г. Е. Г. Кагаров приступив до читання курсів в Новоросійському університеті в якості приват-доцента кафедри класическої філології (Березин 2014, с. 13). Це було пов'язано з від'їздом в Німеччину Э. Р.

фон Штерна. 7 вересня 1911 г. історико-філологічний факультет заслухав повідомлення ректора про згоду попечителя Одеського навчального округу на прийняття Е. Г. Кагарова на посаду приват-доцента і одразу ж розглянув заяву молодого дослідника про призначення йому чотирьох лекцій з винагородою в 800 руб. в рік. В той же день обговорювався питання про звільнення, згідно особистій проханні, професора Э. Р. фон Штерна (ГАОО, ф. 45, оп. 4, д. 2555, л. 23, 24, 26, 27). Але, в подальшому писав Е. Г. Кагаров, *«благодаря уходу Штерна в Галльский университет, недруги его из профессорской среды постарались сорвать свою злобу на мне, как на его ученике. Мне не давали лекций, и материальное положение моё было не из благоприятных»* (ОР РНБ, ф. 324, оп. 1, д. 91, л. 5). Судячи з усього, це стало причиною того, що в початку 1912 г. учений переїхав в Харківський університет.

В 1913 г. Е. Г. Кагаров захистив в Московському університеті магістерську дисертацію «Культ фетишів, рослин і тварин в Давній Греції» (1913). Ця робота не втратила актуальності і в наше час, доказательством чого є її перевидавання в 2012 г. (Кагаров 2012). В 1918 г. в Харківському університеті Е. Г. Кагаров захистив докторську дисертацію по темі «Грецькі таблички з прокляттями (Defixionum tabellae)» (1918). З 1919 г. дослідник став ординарним професором кафедри класическої філології Харківського університету (Березин 2014, с. 13).

Осенью 1925 г. Е. Г. Кагаров переїхав на кафедру етнографії Ленінградського університету, в наступному році також приступив до роботи в Інституті антропології і етнографії АН СРСР. В 1934 г. він повторно одержав ступінь доктора наук (уже радянського звання). Дослідник плідно працював в найвищих навчальних і академічних структурах Ленінграда, був відповідальним секретарем редакції журналу «Радянська етнографія» (Березин 2014, с. 13—14). Пережив жахливу блокадну зиму 1941 г. в Ленінграді, він, уже важко хворим, був евакуйований в Ессентуки, де і помер 13 квітня 1942 г. в віці 59 років.

Найбільш відомим учнем Э. Р. фон Штерна був Б. В. Фармаковський (1870—1928). Майбутній дослідник Ольвії народився 12 лютого 1870 г. в г. Вятка. В 1881 г. родина Фармаковських переехала в Оренбург, через 4 роки — в Одесу (Гаркуша 2010, с. 11). В 1887 г. після успішного закінчення Рішельєвської гімназії Б. В. Фармаковський вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету, де одним з його вчителів став Э. Р. фон Штерн.

В 1890 г. студент Б. В. Фармаковський здійснив перше подорож в Грецію, яке справило на нього незабутнє враження.

Борис Владимирович Фармаковский (1870—1928). Снимок датирован 6.04.1896 (по: Архив церковно-археологического кабинета при Московской духовной академии, альбом патриарха Сергия, в миру И. Н. Страгородский)

После возвращения из Афин он продолжил обучение в университете (Гаркуша 2010, с. 14), которое завершил в 1892 г., получив диплом I степени, и был оставлен в университете для подготовки магистерской работы под научным руководством Э. Р. фон Штерна.

В 1893 г. Б. В. Фармаковский, при непосредственном участии своего учителя, был избран членом-сотрудником Одесского общества истории и древностей, а с сентября того же года по апрель 1896 г., благодаря ходатайству Новороссийского университета к Министерству народного просвещения (по инициативе Э. Р. фон Штерна), был в научной командировке в Афинах за государственный счет. В Греции была благоприятная обстановка для изучения памятников археологии. Как раз в то время немецкая археологическая экспедиция под руководством В. Дерпфельда проводила раскопки в Афинах, между Пниксом и Ареопагом. Б. В. Фармаковский имел возможность регулярно наблюдать за ходом археологических исследований, изучать методику раскопок (Гаркуша 2010, с. 15—16). В письме к отцу в начале января 1894 г. Б. В. Фармаковский писал о своих учителях: «Из одесских профессоров мне пишут Кирпичников и Штерн. Письма Штерна — самые задушевные, кроме того, он дает мне разные советы насчет занятий. Вообще Штерн показывает по отношению ко мне прекрасного человека...» (Фармаковская 1988, с. 46—47). При анализе писем Б. В. Фармаковского создается впечатление, что он часто не

скупился на комментарии о людях, в том числе довольно едкие. Тем важнее, что Э. Р. фон Штерна он всегда вспоминал самыми теплыми словами. Позже он неоднократно консультировался с учителем о методике проведения раскопок Ольвии, особенно на первом этапе исследований.

Когда в марте 1894 г. Б. В. Фармаковский путешествовал по Пелопоннесу, изучая памятники и методику археологических раскопок, то встретил учителя Э. Р. фон Штерна — профессора Г. Лешке. Вот как об этом писал Б. В. Фармаковский в письме к матери: «Последним пунктом была Олимпия. В ней так много древностей, что мы пробыли в ней 3 дня, причем 8 часов в день слушали лекции Дёрпфельда у архитектурных памятников и лекции Вольтерса — в музее. Последний заболел под конец и не успел прочесть о Гермесе Праксителя. Но зато о Гермесе по общей просьбе присутствующих прочел лекцию путешествующий с нами проф. Боннского университета знаменитый Лёшке. И что это за блестящая во всех отношениях была лекция! Необыкновенная живость, поэзия, в то же время глубокая основательность — вот качества Лёшке как профессора. Недаром он занимает кафедру археологии в университете, составляющем гордость Германии! Лешке хорошо знает нашего Штерна, и поэтому он очень симпатично относится ко мне как к ученику его ученика. На одном из обедов он даже пил за мое здоровье!» (РГИА, ф. 1073, оп. 1, д. 354, л. 68; Фармаковская 1988, с. 50—51).

Э. Р. фон Штерн вместе с А. А. Павловским руководил подготовкой Б. В. Фармаковского к магистерскому экзамену (Гаркуша 2010, с. 17). В письме к отцу от 24 сентября 1895 г. Б. В. Фармаковский так описал сдачу выпускных экзаменов в Новороссийском университете: «Экзамены прошли хорошо. Все остались довольны. На первом экзамене я отвечал 3 часа (история и теория искусства), на 2-м пришлось отвечать 4 часа (археология греческая и римская, Плиний, Павсаний). Наконец, письменный ответ (тема: «Отношение микенской культуры к поэмам Гомера») занял в пятницу время от 10 час. утра до 8 час. вечера. Это было, действительно, колоссально!. Теперь займусь всецело диссертацией. Мое положение в Афинах факультет узаконит, а на будущий год будет ходатайствовать о командировке в Зап[адную] Европу. Обещали это Деревницкий, Штерн и Павловский. Но для этого необходимо в общем иметь уже диссертацию. Тема моей будущей диссертации не может быть еще сформулирована точно. Предметом же ее — греческая живопись и особенно Полигнот. Тему эту..., должженствующую дать кое-что новое, одобряют как наши археологи (Мальмберг, Павловский, Штерн, Деревницкий), так и иностранные» (РГИА, ф. 1073, оп. 1, д. 354, л. 131—132; Фармаковская 1988, с. 63—64).

В частности, благодаря поддержке Э. Р. фон Штерна, Б. В. Фармаковский после сдачи экзаменов смог продолжить заграничную командировку. Вот как он писал об этом в письме к матери 19 февраля 1896 г. *«Только что я получил официальное уведомление от университета в том, что мне назначено после экзамена пособие 600 рублей и командировка продолжена...»*, и добавил, что в этом ему помогли А. А. Павловский, А. Н. Деревницкий и Э. Р. фон Штерн и что теперь он сможет побывать в Италии, а также в Англии, где он хотел бы осмотреть Британский музей (РГИА, ф. 1073, оп. 1, д. 354, л. 153—154; Фармаковская 1988, с. 66—67).

Когда после возвращения из Греции Б. В. Фармаковский получил от Археологической комиссии предложение провести раскопки в Ольвии, он, по рекомендации отца, немедленно написал Э. Р. фон Штерну и получил от него письмо, датированное 7 мая 1896 г.: *«...спешу ответить на Ваши вопросы. Раз Археол[огическая] комиссия Вам предлагает делать раскопки в Ольвии, то, конечно, не отказывайтесь. За Ваше предложение и меня вовлечь в это дело я Вам очень благодарен, но так как комиссия Вам поручила это дело, а не мне, то считаю неудобным навязываться ей указанным Вам путем. Действительно, Ольвия и раскопки в ней меня и все наше Общество весьма интересуют и, как Вам известно, мы несколько раз пытались получить разрешение, но, как Вам тоже известно, наши ходатайства не увенчались успехом. Важнейшая часть Ольвии на земле графини Мусиной [-Пушкиной], но и раскопки на крестьянской земле могут дать несколько любопытных результатов, хотя, правда, Акрополь и пристань останутся неисследованными. Представленные Вам средства весьма незначительные, и едва ли Вам удастся с ними сделать многое, и тем не менее при умелом ведении дела Вы можете и с ними кое-что достигнуть. Так как я в последние годы почти всецело посвящал изучению здешних древних колоний, то, думаю, могу Вам дать некоторые небесполезные для Вас указания; надеюсь, что Вы до начала работ будете здесь у нас и что мы подробно можем побеседовать по этому поводу»* (Фармаковская 1988, с. 68—69). Э. Р. фон Штерн посоветовал Б. В. Фармаковскому обратиться к К. Е. Думбергу с просьбой предоставить ему нескольких надежных рабочих и одновременно просить херсонского губернатора М. М. Веселкина или лучше В. И. Гопшкевича *«упрочить за собой полицейскую помощь и строго устранить от места раскопок всех тех, которые способны на всякие проделки и могут Вас путем подкупа рабочих лишить наилучших результатов Вашей работы..., размеры фальсификации этих людей и сбыт ими предметов при помощи ольвийских крестьян превосходят теперь*

уже всякие границы» (Фармаковская 1988, с. 69). Б. В. Фармаковский учел советы Э. Р. фон Штерна относительно проведения раскопок в Ольвии (там же, с. 70).

В 1902 г. от графини Л. А. Мусиной-Пушкиной было получено разрешение на проведение раскопок, и после этого Б. В. Фармаковский вновь пишет своему учителю с предложением принять в них участие. В ответном письме от 13 июня 1902 г. Э. Р. фон Штерн писал, что он и В. В. Латышев *«сделали экскурсию в Ольвию и на Березань... В Ольвии лишний раз убедились в трудности задачи, которая Вам предстоит. Ваше указание на возможность участия членов общества в раскопках Ольвии я не вполне понимаю;...со стороны комиссии об этом участии ни словом не было речи. Конечно, если Вы копаете и я частным образом приеду в Ольвию в то время и присутствовать буду при Ваших работах, то я знаю, что Вы Вашего бывшего профессора не высылите при помощи пристава, а окажете ему, напротив, при Вашем характере любезный прием, — но такое пребывание с моей стороны же не значит участие общества в Ваших работах — и так дело обстояло бы, если бы не я, а...Павловский и т. д. приехали в это время в Ольвию. Я вынес впечатление, что наше участие и ненужно и нежелательно, и мирился с этим положением дела. В интересах же дела, которое мне, несмотря на это, весьма дорого, и на правах Вашего старого учителя, я позволю себе Ваше внимание обратить на следующее: раньше, чем приступить к раскопкам акрополя, следовало бы сделать полную съемку теперешнего состояния местности, всех выемок, следов вала и рва, стен и т. д. Далее весьма важно было бы, так как Вы, наверное, наткнетесь на остатки фундаментов от храмов, зданий и т. д. иметь образованного архитектора, который мог бы и с технической стороны на месте разъяснить и определить значение находимых остатков и т. д. Для той и другой задачи, одним словом, нужно иметь технически образованное лицо, — я не знаю, существуют ли такие лица в Петербурге, но если да, то комиссии не следовало бы жалеть несколько сот рублей на такое лицо, вместе с Вами отправленное. Я на Вашем месте настаивал бы на этом, потому что ответственность, которую Вы берете на себя, очень большая и Вы могли бы себя от всяких нареканий лучше гарантировать, если Вы работаете с техником»* (Фармаковская 1988, с. 113). Найти тогда подходящего архитектора Б. В. Фармаковскому не удалось и пришлось все вопросы решать самостоятельно.

В том же 1902 г. была опубликована фундаментальная работа Б. В. Фармаковского *«Аттическая вазовая живопись и ее отношение к искусству монументальному в эпоху непосредственно после греко-персидских войн»*. В письме

к Э. Р. фон Штерну от 23 марта 1902 г. он писал: *«Перед пасхой выйдет моя книга о вазах, труд почти десятилетней работы. Думаю представить эту книгу на соискание ученой степени Вам. Формальности мне А. А. Павловский сообщил. Позвольте просить Вас не отказать мне в сообщении, как бы Вы отнеслись к моей книге и желательно ли Вам, чтобы я подал ее весной или осенью. Я сделал все, чтобы книга была полезна и чтоб все было сделано тщательно. Не спешил, потому что считал неудобным только формально пройти. Практически это слабо, ибо, конечно, можно было бы написать гораздо меньше и скорее достигнуть цели. Но я ставил на первый план, чтоб работа была не только диссертацией, а и полезным ученым исследованием для всех работающих в нашей области»* (Фармаковская 1988, с. 118—119). Книга была положительно оценена в отзывах учителей Б. В. Фармаковского — Э. Р. фон Штерна и А. А. Павловского. 2 ноября 1902 г. Новороссийский университет присудил Б. В. Фармаковскому ученую степень магистра истории искусств (там же, с. 119).

О теплых отношениях между Э. Р. фон Штерном и учеником свидетельствует и такой эпизод. Б. В. Фармаковский (1912) написал статью в сборник *«Προπεμπτήρια»*. Э. Р. фон Штерн сообщал ему о получении этого сборника следующими словами: *«Среди этих статей особенно ценна для меня Ваша работа о статуэтке сатира из Керчи. Ценна как доказательство Ваших добрых ко мне отношений... Ценна... как образец исследования, которое умеет отдельное единичное явление всегда ставить в общую культурную связь и в историческую перспективу, которая дает этому единичному явлению свое настоящее освещение»* (Фармаковская 1988, с. 169).

Уже живя в Германии, в 1915 г., в разгар I мировой войны Э. Р. фон Штерн написал текст для брошюры, посвященной своему ученику, под названием *«Ученые заслуги Б. В. Фармаковского»*, где отзывался о нем такими словами: *«Если бы Борис Владимирович и не написал ни одной строчки и не был автором многих ценных трудов и исследований, то все-таки его имя было бы неразрывно связано с историей археологии в России тем, что он сделал своими раскопками в Ольвии [и] для Ольвии... Большая и вечная заслуга Бориса Владимировича в том, что он, усвоив себе еще во время своего пребывания в Греции под руководством Дёрпфельда главным образом, но и директоров других археологических институтов, необходимые технические и методические сведения в науке и искусстве раскопок, приложил эти сведения на деле в Ольвии, расширил и усовершенствовал их долголетним опытом и постоянной практикой, так что в конце концов выработал себе приемы исследования остатков строений и способ регистрации найденных*

Михаил Федорович Болтенко (1888—1959)
(по: Березин 2012)

предметов, которые можно назвать в высшей степени совершенными» (Штерн 1915, с. 8—9). Это была последняя работа, написанная Э. Р. фон Штерном на русском языке.

Б. Ф. Фармаковский проводил раскопки в Ольвии до 1915 г. включительно, когда в связи с I мировой войной финансирование сократилось настолько, что в этот полевой сезон удалось лишь провести незначительные исследования некрополя на землях Мусиных-Пушкиных (Гаркуша 2010, с. 29). Работы возобновились с 1924 г. и продолжались по 1926 г., причем раскопки последнего сезона были одними из наиболее масштабных за весь прошедший период исследований Ольвии. В конце осени 1926 г. Б. В. Фармаковский тяжело заболел и не мог участвовать в последующих полевых исследованиях. В 1927 г. он планировал все же приехать в Ольвию, но из-за состояния здоровья это оказалось невозможно (Гаркуша 2010, с. 37). Умер исследователь в ночь с 28 на 29 июля 1928 г.

Последним учеником Э. Р. фон Штерна и археологом, который продолжил раскопки на о. Березань после учителя, был М. Ф. Болтенко (1888—1959). Михаил Федорович Болтенко родился 2 сентября 1888 г. в Осовце Гродненской губ. (совр. Польша). Поскольку его отец был военным топографом, семья часто переезжала с места на место. В итоге М. Ф. Болтенко завершил школьное образование в Одессе (Колесниченко 2011, с. 181). В 1907 г. он поступил на классическое отделение историко-филологического факультета Новороссийского университета.

Как вспоминал М. Ф. Болтенко: *«введен был я в занятия археологией 19 сентября (по но-*

востому стилю) 1908 г. известным, конечно, Вам, Эрнестом Романовичем фон-Штерном... У меня в руках была книга В. В. Латышева «Греческие древности» с моими личными заметками на полях. Э. Р. был со мной в аудитории один, так как экзаменовал меня последним. Он взял у меня из рук эту книгу, перелистал ее и, очевидно, обратил внимание на мои заметки в ней, спрашивал он меня очень недолго, после чего он предложил мне принять участие в работе над составлением нового каталога — Краткого указателя залов Одесского музея» (НА ОАМ НАНУ. — Личный архив М. Ф. Болтенко, л. 25; Колесниченко 2011, с. 181). М. Ф. Болтенко с благодарностью принял предложение. Проявленные молодым студентом во время учебы в университете знания, старательность и ответственность открыли перед ним двери в профессиональную археологию. Уже в июле 1909 г. Э. Р. фон Штерн пригласил ученика принять участие в раскопках на Березани в качестве помощника, причем, как отмечал М. Ф. Болтенко: «мне было поручено наблюдение за половиной рабочих (15 человек) и самостоятельное ведение дневника раскопа В8... конечно под общим руководством Э.Р.» (НА ОАМ НАНУ. — Личный архив М. Ф. Болтенко, л. 21; Колесниченко 2011, с. 181).

В 1912 г. под руководством Э. Р. фон Штерна М. Ф. Болтенко проводил раскопки в Тире (НА ОАМ НАНУ, инв. № 59258, л. 1—17; Колесниченко 2011, с. 181). В 1913 г. молодой исследователь стал действительным членом Одесского общества истории и древностей (Колесниченко 2011, с. 181). М. Ф. Болтенко принимал участие в раскопках Э. Р. фон Штерна на о. Березань в 1913 г., но дальнейшим совместным исследованиям помешала I мировая война.

Весной 1924 г. М. Ф. Болтенко после девятилетнего перерыва, посетил Березань как руководитель большой экскурсии для рабочих завода им. Розы Люксембург и солдат очаковского гарнизона. К его удивлению, место старого раскопа В8 полностью сохранилось почти таким, каким оно было в 1913 г., когда прекратились раскопки Э. Р. фон Штерна (НА ИА НАНУ, ф. 12, № 278, л. 106; Кузьмищев 2007, с. 223). С 1925 г. М. Ф. Болтенко продолжил раскопки на Березани, начатые его учителем.

29 января 1934 года, по ложному доносу, М. Ф. Болтенко был арестован и позже обвинен в контрреволюционной деятельности в пользу Японии, а также в организации экстремистских проявлений среди музейных кругов и отправлен в ссылку на пять лет под Благовещенск. Впоследствии его перевели в колонию-поселение бухты Находка, затем — в другие места Дальнего Востока (Кузьмищев 2007, с. 226).

В 1939 г. М. Ф. Болтенко возвратился в Одессу и продолжил работу в Одесском историко-археологическом музее (так он тогда назывался). Во время II мировой войны исследователь был

эвакуирован в Байрам-Али (Туркменистан), куда выехал и Одесский университет. Там 8 апреля 1944 г. М. Ф. Болтенко защитил докторскую диссертацию по теме: «Сказочные «муравьи» Геродота и историческая реальность» (НА ОАМ НАНУ, Личный архив М. Ф. Болтенко, л. 11; Колесниченко 2011, с. 182). После возвращения в Одессу М. Ф. Болтенко продолжил научную деятельность, публиковал статьи, проводил раскопки, в том числе на о. Березань (1946—1947 гг.). Много времени ученый уделял преподавательской деятельности, читал лекции в разных учебных заведениях Одессы. Скончался М. Ф. Болтенко 6 мая 1959 г. (Колесниченко 2011, с. 182).

Благодаря педагогическому таланту Э. Р. фон Штерна связал свою жизнь с археологией и А. В. Добровольский. После посещения в 1905 г. музея Одесского общества истории и древностей юноша заинтересовался археологическими исследованиями (Оленковский 2006, с. 82). «Случайное посещение Музея в промежутке между выпускными экзаменами в Одесской Ришельевской гимназии (1905),...пленило молодого посетителя... Советы и указания тогдашнего хранителя музея... проф. Э. Р. Штерна,...знакомство с энтузиастами археологии В. И. Гошкевичем... и Д. И. Эварницким... сделали Аркадия Викторовича археологом (НА ОАМ НАНУ, инв. № 59267; Киосак, Полищук 2015, с. 265).

Сначала студент-философ Новороссийского университета А. В. Добровольский под руководством Э. Р. фон Штерна специализировался по античной археологии, потом заинтересовался малоизученной тогда археологией неолита-бронзы (Оленковский 2006, с. 82). Но начало его большого пути в археологии было связано именно с Э. Р. фон Штерном.

ВЫВОДЫ

Большой, если не одной из самых главных, заслугой Э. Р. фон Штерна было создание северопричерноморской школы классической археологии (Кривець 2013, с. 100). С. Ю. Березин справедливо отмечал, что именно такие всемирно известные представители археологической школы Э. Р. фон Штерна как Б. В. Фармаковский, Е. Г. Кагаров и М. Ф. Болтенко поставили на качественно новый уровень методику полевых исследований в Северном Причерноморье. Еще один ученик Э. Р. фон Штерна — М. И. Мандес — стал признанным специалистом в области античной истории, филологии и искусствоведения. «Именно они стали теми, кто сохранил преемственность «старых» антиковедных традиций в советский период на юге Украины» (Березин 2014, с. 13). Ученики Э. Р. фон Штерна Б. В. Фармаковский и М. Ф. Болтенко провели образцовые по методике раскопки античной Ольвии и по-

селения на о. Березань (Радзиховська, Ізбаш, Березін 2005, с. 323).

Преподавательско-педагогическая и научная деятельность Э. Р. фон Штерна имела колоссальное значение в становлении школы античной археологии Северного Причерноморья. Ценны были не только его исследования, но также то, что дело учителя продолжили его ученики, которые, в свою очередь, стали учителями следующего поколения археологов. Сложно представить, какой бы была наша античная археология, не будь в ней ученого такого высокого уровня, каким был Э. Р. фон Штерн.

ЛИТЕРАТУРА

- Березин, С. Е. 2009. Новые материалы к биографии Е. Г. Кагарова. *Одіссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології*, 1, с. 228-232.
- Березин, С. Е. 2014. Биография Евгения Георгиевича Кагарова: архивные поиски на историографическую тему. *Актуальні питання вірменознавства*, 2, с. 12-22.
- Березин, С. Е., Избаш, Т. А. 1998. М. И. Мандес: историк, филолог, искусствовед (по материалам фондов Государственного архива Одесской области). *Записки історичного факультету. Одеський національний університет*, 7, с. 152-157.
- Березин, С. Е., Избаш, Т. А. 2004. Изучение античных памятников Северного Причерноморья в первые десятилетия деятельности Новороссийского университета. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Vorysthenika — 2004. Материалы Международной научной конференции к 100-летию начала исследования острова Березань Э. Р. фон Штерном*. Николаев: Национальный университет кораблестроения, с. 66-72.
- Бузескул, В. П. 1931. *Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века (материалы). Часть вторая*. Ленинград: АН СССР.
- Ванчугов, В. П. 1989. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX—XX вв. и Э. Р. Штерн. *150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839—1989. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Одесса, с. 24-27.
- Ванчугов, В. П. 2004. Э. Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Vorysthenika — 2004. Материалы Международной научной конференции к 100-летию начала исследования острова Березань Э. Р. фон Штерном*. Николаев: Национальный университет кораблестроения, с. 7-13.
- Гаркуша, Н. М. 2010. *Борис Владимирович Фармаковский: очерк*. Николаев: Ирина Гудым.
- Дложевский, С. С. 1925. Ернест Романович Штерн (некролог). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук*, 2—3, с. 99-101.
- Кагаров, Е. Г. 1913. *Культ фетишей, растений и животных в древней Греции*. Санкт-Петербург: Сенинская типография.
- Кагаров, Е. Г. 1918. *Греческие таблички с проклятиями*. Харьков: типо-литография Г.П. Радовильского.
- Кагаров, Е. Г. 2012. *Культ фетишей, растений и животных в древней Греции*. Москва: Либроком.
- Киосак, Д. В., Полищук, Л. Ю. 2015. Аркадий Викторович Добровольский и Одесский археологический музей. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 265-269.
- Клейман, И. Б. 2000. В начале славных дел... (М. Ф. Болтенко и раскопки в Аккермане в 1912 г.). *Stratum plus*, 3, с. 85-87.
- Колесниченко, А. Н. 2011. М. Ф. Болтенко и археологические исследования на о. Березань: неизвестные страницы (из личного архива М. Ф. Болтенко). В: Платонова, Н. И. (ред.). *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев, 5—8.10.2010)*. Санкт-Петербург: Нестор-история, с. 181-186.
- Кривець, Н. 2013. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина XIX ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 22, с. 94-106.
- Кузьмищев, А. Г. 2007. Археологические раскопки М. Ф. Болтенко на острове Березань (1927—1947). *Вісник Київського славистичного університету*, 32, с. 222-230.
- Кузьмищев, О. Г. 2013. Е. Р. фон Штерн у вітчизняній історіографії. *Археологія*, 4, с. 121-130.
- Мандес, М. И. 1901. *Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду*. Одесса: Экономическая типография.
- Маркевич, А. И. 1890. *Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки*. Одесса: Экономическая типография.
- Музичко, О. Є. 2009. Мемуари Лева Когана як джерело для вивчення розвитку історико-філологічного факультету Одеського Новоросійського університету на початку XX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*, 19 (2008), с. 381-399.
- Музичко, О. Є. 2012. Одеський осередок археологічної педагогіки наприкінці XIX — 20 роках XX ст. *Археологія і давня історія України*, 9, с. 177-180.
- Оленковський, М. П. 2006. Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського). *Археологія*, 1, с. 82-84.
- Охотников, С. Б. 2010. *Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею*. Одесса: СМІЛ.
- Охотников, С. Б. 2011. Контакты ученых Одессы и Германии — археологический аспект (XVIII—XXI вв.). *Древнее Причерноморье. IX-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского*, с. 360-366.
- Попова, Т. Н. 2011. П. М. Бицилли в контексте scholarly истории. *Древнее Причерноморье. IX-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского*, с. 404-410.
- Радзиховська, О. О., Избаш, Т. О., Березін, С. Є. 2005. Традиції антикознавства та медієвістики в Новоросійському-Одеському університеті: кафедра історії стародавнього світу та середніх віків. *Записки історичного факультету. Одеський національний університет*, 16, с. 321-327.
- Фармаковская, Т. И. 1988. *Борис Владимирович Фармаковский*. Киев: Наукова думка.
- Фармаковский, Б. В. 1912. Обломки статуэтки сатиры из Керчи. В: Бертье-Делагард, А. Л. (ред.). *Записки Одесского общества истории и древностей*, 30, с. 151-166.
- Фролов, Э. Д. 2006. *Русская наука об античности. Историкографические очерки*. Санкт-Петербург: Гуманитарная академия.

Штерн, Э. Р. 1899. Рецензия на: М. И. Мандес. Мессенские войны и восстановление Мессений. *Записки Императорского Новороссийского университета*, 76, с. 61-70.

Штерн, Э. Р. 1902а. Отзыв о сочинении М. Мандеса: Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. *Записки Императорского Новороссийского университета*, 87, с. 1-16.

Штерн фон, Э. Р. 1902b. Рецензия на: М. И. Мандес: Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. *Журнал Министерства народного просвещения*, 11, с. 198-218.

Штерн, Э. Р. 1904. Отзыв о сочинении (Е. Кагарова). Религиозные воззрения и идеалы в древней Греции, в VI и V веке. *Записки Императорского Новороссийского университета*, 98, с. 31-41.

Штерн, Э. Р. 1913. Раскопки в Аккермане летом 1912 года. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 31, с. 92-101.

Штерн, Э. Р. 1914. *Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 года*. Одесса: «Слав.» тип. Е. Хрисогелос, с. 78-108 (отдельный оттиск).

Штерн, Э. Р. 1915. *Ученые заслуги Б. В. Фармаковского*. Москва: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко.

Häusler, A. 1984. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 25, S. 683-695.

In Memoriam 1924. *In Memoriam. Reden am Sarge des Rektors Ernst von Stern*. Halle: Max Niemeyer, S. 1-15. Hallische Universitätsreden, 23.

REFERENCES

Berezin, S. E. 2009. Novyye materialy k biografii E. G. Kagarova. *Odissos: Aktualni problemy istorii, arkhelohii ta etnologii*, 1, s. 228-232.

Berezin, S. E. 2014. Biografiya Evgeniia Georgiievicha Kagarova: arkhivnyie poiski na istoriograficheskuyu temu. *Aktualni pytannya virmenoznavstva*, 2, s. 12-22.

Berezin, S. E., Izbash, T. A. 1998. M. I. Mandes: istorik. Filolog, iskusstvoved (po materialam fondov Gosudarstvennogo arkhiva odesskoy oblasti). *Zapiski istorichnogo fakultetu. Odeskiy natsionalnyy universitet*, 7, s. 152-157.

Berezin, S. E., Izbash, T. A. 2004. Izucheniye antichnykh pamyatnikov Severnogo Prichernomoria v pervyye desyatiletiya deyatelnosti Novorossiyskogo universiteta. In: Kryzhitskiy, S. D. (ed.). *Borysthenika — 2004. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 100-letiyu nachala issledovaniya ostrova Berezan E. R. fon Shternom*. Nikolaiev: Natsionalnyy universitet korablebuduvannya, s. 66-72.

Buzeskul, V. P. 1931. *Vseobshchaya istoriya i eie predstaviteli v Rossii v XIX i nachale XX veka (materialy)*. Chast vtoraya. Leningrad: AN SSSR.

Vanchugov, V. P. 1989. Odesskoie obshchestvo istorii i drevnostey na rubezhe XIX—XX vv. i E. R. Shtern. *150 let Odesskomu obshchestvu istorii i drevnostey. 1839—1989. Tezisy dokladov yubileynoy konferentsii*. Odessa, s. 24-27.

Vanchugov, V. P. 2004. E. R. fon Shtern i arkhelohiia Severnogo Prichernomoria na rubezhe XIX i XX vekov. In: Kryzhitskiy, S. D. (ed.). *Borysthenika — 2004. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 100-letiyu nachala issledovaniya ostrova Berezan E. R. fon Shternom*. Nikolaiev: Natsionalnyy universitet korablebuduvannya, s. 7-13.

Harkusha, N. M. 2010. *Boris Vladimirovich Farmakovskiy: ocherk*. Nikolaiev: Irina Gudym.

Dlozhevskiy, S. S. 1925. Ernest Romanovych Shtern (nekroloh). *Visnyk Odesko komisii kraieznavstva pry Vseukrainskii Akademii nauk*, 2—3, s. 99-101.

Kagarov, E. G. 1913. *Kult fetishey, rasteniy i zhivotnykh v drevney Gretsii*. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya.

Kagarov, E. G. 1918. *Grecheskiye tablitski s proklatiyami*. Kharkov: tipo-litografiya G. P. Radovil'skogo.

Kagarov, E. G. 2012. *Kult fetishey, rasteniy i zhivotnykh v drevney Gretsii*. Moskva: Librokom.

Kiosak, D. V., Polishchuk L. Iu. 2015. Arkadiy Viktorovich Dobrovolskiy i Odesskiy arkhelohicheskiy muzey. *Materialy po arkhelohii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 265-269.

Kleyman, I. B. 2000. V nachale slavnnykh del... (M. F. Boltenko i raskopki v Akkermane v 1912 g.). *Stratum plus*, 3, s. 85-87.

Kolesnichenko, A. N. 2011. M. F. Boltenko i arkhelohicheskiye issledovaniya na o. Berezan: neizvestnyye stranitsy (iz lichnogo arkhiva M. F. Boltenko) In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkhelohii: lichnosti i shkoly: Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 160-letiyu so dnia rozhdeniya V. V. Khvoynki (Kiev, 5—8.10.2010)*. Sankt-Peterburg: Nestor-istoriya, s. 181-186.

Kryvets, N. 2013. Nimetski vcheni v Novorosiiskomu universyteti: naukova ta vykladatska diyalnist (druha polovyna XIX st.). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*, 22, s. 94-106.

Kuzmishchev, A. G. 2007. Arkheologicheskiye raskopki M. F. Boltenko na ostrove Berezan (1927—1947). *Visnyk Kyivskoho slavistichnoho universytetu*, 32, s. 222-230.

Kuzmishchev, O. H. 2013. E. R. fon Shtern u vitchyznnyani istoriografii. *Arkheolohiia*, 4, s. 121-130.

Mandes, M. I. 1901. *Opyt istoriko-kriticheskogo kommentariya k grecheskoy istorii Diodora. Otnosheniye Diodora k Gerodotu i Fukididu*. Odessa: Ekonomicheskaya tipografiya.

Markevich, A. I. 1890. *Dvadsatipiatiletii Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta: istoricheskaya zapiska. Akademicheskii spiski*. Odessa: Ekonomicheskaya tipografiya.

Muzychko, O. Ye. 2009. Memuary Leva Kohana yak dzherele dlya vyvchennya rozvytku istoriko-filolohichnoho fakultetu Odeskoho Novorosiiskoho universytetu na pochatku XX st. *Zapysky istorichnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnykova*, 19 (2008), s. 381-399.

Muzychko, O. Ye. 2012. Odeskiy osередok arkhelohichnoi pedahohiky naprykintsi XIX — 20 rokakh XX st. *Arkheolohiia i davnia istoriya Ukrainy*, 9, s. 177-180.

Olenkovskiy, M. P. 2006. Naukove bezsmertya, stvorene vlasnoruch (do 120-richchya Arkadiia Viktorovycha Dobrovolskoho). *Arkheolohiia*, 1, s. 82-84.

Okhotnikov, S. B. 2010. *Arkheolohiia v Odesse. 185 let Odesskomu arkhelohicheskomu muzeiu*. Odessa: SMIL.

Okhotnikov, S. B. 2011. Kontakty uchenykh Odessy i Germanii — arkhelohicheskiy aspekt (XVIII—XXI vv.). *Drevnie Prichernomorie. IX-e chteniya pamiati professora Petra Osipovicha Karyshkovskogo*, s. 360-366.

Popova, T. N. 2011. P. M. Bitsilli v kontekste skholarnoy istorii. *Drevnie Prichernomorie. IX-e chteniya pamiati professora Petra Osipovicha Karyshkovskogo*, s. 404-410.

Radzykhovska, O. O., Izbash, T. O., Berezin, S. Ye. 2005. Traditsii antykoznnavstva ta mediyevistyky v Novorosiiskomu-Odeskomo universyteti: kafedra istorii starodavnoho svitu ta serednykh vikiv. *Zapysky istorichnoho fakultetu. Odeskiy natsionalnyy universitet*, 16, s. 321-327.

Farmakovskaia, T. I. 1988. *Boris Vladimirovich Farmakovskiy*. Kiev: Naukova dumka.

Farmakovskiy, B. V. 1912. Oblomki statuetki satira iz Kerchi. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 30, s. 151-166.

Frolov, E. D. 2006. *Russkaya nauka ob antichnosti. Istoriograficheskiye ocherki*. Sankt-Peterburg: Gumanitarnaya akademiya.

Shtern, E. R. 1899. Retsenziya na: M. I. Mandes. Messen-skiye voyny i vosstanovleniye Messeniy. *Zapiski Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta*, 76, s. 61-70.

Shtern, E. R. 1902. Otzyv o sochinenii M. Mandesa: Opyt istoriko-kriticheskogo kommentariya k grecheskoy istorii Diodora. *Zapiski Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta*, 87, s. 1-16.

Shtern fon, E. R. 1902b. Retsenziya na: M. I. Mandes: Opyt istoriko-kriticheskogo kommentariya k grecheskoy istorii Diodora. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, 11, s. 198-218.

Shtern, E. R. 1904. Otzyv o sochinenii (E. Kagarova). Religioznyye vozzreniya i idealy v drevney Gretsii, v VI i V veke. *Zapiski Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta*, 98, s. 31-41.

Shtern, E. R. 1913. Raskopki v Akkermane letom 1912 goda. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 31, s. 92-101.

Shtern, E. R. 1914. *Otchet o raskopkakh na ostrove Bereza-ni letom 1913 goda*. Odessa: «Slav.» tip. E. Khrisogelos, s. 78-108 (otdel'nyi ottisk).

Shtern, E. R. 1915. *Uchenye zaslugi B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Tip. G. Lissnera i D. Sobko.

Häusler, A. 1984. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift*, 25, S. 683-695.

In Memoriam 1924. *In Memoriam. Reden am Sarge des Rektors Ernst von Stern*. Halle: Max Niemeyer, S. 1-15. Hal-lische Universitätsreden, 23.

A. H. Kuzmishchev

E. R. VON STERN AND THE CREATION OF THE NORTHERN BLACK SEA SCHOOL OF CLASSIC ARCHAEOLOGY

Ernst R. von Stern (1859—1924) was one of the prominent historians of antiquity in the late XIX — early XX century, who participated in the development of Classic archaeology of the Northern Black Sea region.

The article discusses the role of E. R. von Stern in the creation of the school of Classic archaeology, which was based on the Novorossiisk University in Odessa and the Odessa Society of History and Antiquities, in particular the museum of that society, as well as the

contribution of E. R. von Stern in education of native archaeologists and historians.

E. R. von Stern, having considerable experience in teaching, understood the importance of educating young professional personnel. As a result, due to a long and systematic work, E. R. von Stern was able to create a scientific school of his followers.

Among the students of E. R. von Stern were those who later became well-known scholars, connecting their lives with history and archaeology. In particular, the scientific career of B. V. Farmakovskiy (1870—1928), an outstanding archaeologist, a long-term researcher of Olbia, was largely formed thanks to the pedagogical talent of E. R. von Stern.

The most known students of E. R. von Stern, except B. V. Farmakovskiy, were also M. I. Mandes (1866—1934), E. G. Kagarov (1882—1942) and M. F. Boltenko (1888—1959).

Keywords: History of Archaeology, E. R. von Stern, B. V. Farmakovskiy, M. F. Boltenko.

Одержано 18.12.2018

КУЗЬМИЩЕВ Олександр Геннадійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KUZMISCHEV Alexander G., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-2718-7111, e-mail: a.kuzm@ukr.net.

АВТОБИГРАФИЯ ДОЦЕНТА МИХАИЛА ФЕДОРОВИЧА БОЛТЕНКО, КАНДИДАТА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (все даты по нов. ст.)

Родился я в 1888 г. 2.IX в окрестностях Осовца Белостокской обл. БССР и до 1893 г. жил с родителями в г. Гродно, служебной базе моего отца — военного топографа. Переход отца в 1893 г. на работу вдоль проектированного тогда Великого Сибирского Пути заставил нашу семью в составе отца, матери и меня переехать в Иркутск. Где я в 1898 г. начал свою школьную учебу в Иркутской гимназии. В 1901 г. после короткого пребывания в Омске и посещения родины моего отца в с. Виноградовке нын. Кировоградской обл. и матери в г. Измаиле (ныне область), мы переехали в Варшаву, а оттуда в 1904 г. в Одессу, где я в 1907 г. закончил свое среднее образование в Одесской 2-й гимназии и в 1921 г. Университет по историко-филологическому факультету, где я одновременно занимался на группе всеобщей истории исторического отделения и на группе реалий классического отделения, чтобы специализироваться таким образом на древней истории, овладевши языками культурных народов древнего мира, иметь возможность самостоятельно работать над письменными и вещественными первоисточниками древней истории нашей Родины. Непосредственным руководителем моих занятий был проф. древней истории в Ун-те Э. Р. Штерн, все общие и специальные курсы которого, независимо от того, для студентов какого курса они предназначались, я прослушал за первые два года своего пятилетнего пребывания в Ун-те 1908 г. Я, еще студентом 2-го курса был привлечен Штерном к участию в составлении «каталога указателя» тогда реформированного и расширенного Музея Одесского Общества Истории и Древностей при чем я один выполнил половину всей работы (пять залов из десяти, если не считать вестибюля), при том наиболее ответственную, поскольку 3/6 моей работы составляли новые залы, заполненные результатами последних раскопок 1890-х — 1900-х г. г.

(Феодосия, Аккерман, Патрены, о. Березань), где работа не облегчалась наличием старых каталогов, как это имело место у моих трех товарищей по работе — студентов 4-го курса, а приходилось составлять самому совершенно новый каталог, пользуясь указаниями профессора и специальной научной литературой. После того Штерн привлек меня с 13.VI.1909 г. к участию в своих раскопках (1909 и 1913 г. о. Березань, 1912 Аккерман) какое продолжалось и по окончании мною Ун-та (1912—3 г. г.) при чем я был его единственным помощником на раскопках. Раскопки 1914 г., запланированные в с. Бородине (Южн. Бессарабия), для научной проверки условий нахождения известного Бородинского клада, не состоялись в связи с началом 1-й империалистической войны и сам Штерн, еще в 1911 г. избранный профессором древней истории в Галле-Витенбергском Ун-те в Германии и в 1912—3 г. приехавший на раскопки из-за границы, не мог приехать в Россию из-за начавшейся войны. В 1913 г. 9/X я, после последних березанских раскопок со Штерном, был избран действительным членом Одесского Общества Истории и Древностей, а в 1915 г. 25.XII делал там специальный доклад «Римский поэт о Черном море» (поэма Гая Валерия Флакка конца I в. н. эры «Argonautica»). В 1910 г. я женился и к 1915 г. имел уже троих детей.

1904 г. я одновременно с учебой имел самостоятельный заработок «репетиторство», с чего и начинается моя педагогическая работа, а с 1912 г. стал преподавателем средней школы в Одессе (гимназии Панченко, Мякенько и казенная 5-я) по латинскому и греческому языкам, истории (гл. обр. древней) и кроме того, по русскому языку (курс 5 класса: «Народная и древнерусская словесность»), французскому языку и географии.

Участник подпольных ученических кружков «самообразования» в Варшаве и Одессе с

1902 г. я, благодаря руководителю кружка студенту-меньшевику с весны 1905 г. познакомился с марксизмом через плехановско-каутские очки, результатом чего было усвоение мною вредного и контр-революционного меньшевистко-кадетского фетишизирования буржуазного государства, от которого я освободился только со временем начиная с 1921 г., когда я прочитал непосредственно первое (для меня) произведение В. И. Ленина, его речь о продналоге, захватившую меня, как историка активизовавшую к углубленной работе над собою с тех пор не прекращавшуюся и уже к 1930 г. приведшую на совершенно противоположную позицию, позицию непримиримой борьбы против буржуазного государства.

С основанием в Одессе в конце 1917 г. Народного Университета был его лектором, а по его ликвидации в 1921 г. членом лекторского бюро Политпросвета. После ликвидации I.VII.1920 г. гимназии я был назначен заведующим школой-клубом № 11, каковую сформировал и организовал, заведую ею до приглашения меня на работу в Одесский Историко-Археологический Музей (бывший Од Общества истории и древностей) на должность демонстратора. В Музее этом, я затем непрерывно работал до 15.VII.1933 г. в разных должностях (от хранителя-демонстратора в 1921 г. до зам. директора по научной части и директора в 1930—1933 г. г.). С назначением меня Директором Музея в 1930 г. мною к 1932 г. произведена была коренная его реконструкция на основе глубокой проработки со всем коллективом научных сотрудников Музея трудов Маркса—Энгельса—Ленина—Сталина, за что я был премирован НКП УССР, но в то же время, до оформления в экспозиции Музея достижений работы 1930—1932 г. г. я был заменен в должности Директора разоблаченным через несколько лет после того польским шпионом и диверсантом В. Ф. Ковальским, который с первых же своих шагов в качестве Директора Музея повел линию на дискредитацию марксистской реконструкции Музея, ее вальгаризации и прямого разрушения как самого Музея, его ценнейших коллекций, порчи уникальных экспонатов, разбазаривания ценнейшей библиотеки, растрачивания без пользы всех отпускаемых на Музей кредитов, прекращения научно-исследовательской работы Музея и разгона с политической дискредитацией высококвалифицированных советских научных кадров сотрудников Музея.

Сигнализация моя о наглой разрушительной работе Ковальского в соответствующие ведомственные инстанции и органы ОГПУ была истолкована как антипартийное выступление против партийного директора со стороны беспартийного «старого специалиста» — и я сначала был уволен с должности Зам. Директора по научной части, которую занимал в 1932—3 г. г., а затем, благодаря связям Ковальского в тогдашнем центре УССР, Харькове, где я по совместительству с Одессой, как незаменимый специалист, работал заведующим отделом археологии и сектора

рабовладельческого Общества в Ин-те Истории Укр. Культуры им. акад. Д. И. Багалія, после столкновений с буржуазно-националистическим руководством Ин-та, был уволен с работы в Ин-те, а после попыток апелляции в НКП УССР (Нарком Затонский и Зам. Наркома Хвыля) и в ОГПУ (Балицкий) был в 1934 г. арестован и после короткого пребывания в Харькове доставлен в Одессу, где закулисным руководителем «дела» против меня был уже упомянутый Ковальский, организовавший дачу против меня ложных клеветнических показаний, как я узнал об этом по возвращении в Одессу в начале 1939 г. после пятилетней незаслуженной мною ссылки, когда сам Ковальский, уже разоблаченный, был репрессирован.

Одновременно с работой моей в Музее, на каковой я руководил с 1923 по 1933 г. г. подготовкой аспирантов, я вел самостоятельные полевые археологические исследования в Усатове под Одессой с 1921 г. по 1933 г. и вернулся к ним по возвращении в Одессу в 1939—40 г. г., что открыло науке ранее неизвестную своеобразную усатовскую культуру начала 2-го тысячелетия до н. э., первых освоителей коня в нашем Степном Причерноморье, в 1924—1931 г. г. продолжал на о. Березань раскопки своего учителя Э. Р. Штерна, впервые открыв там: 1) остатки древнейшего догреческого населения острова, современного первым шагам греческой колонизации в Сев. Причерноморье, а также 2) поселения римских времен I—IV вв. н. э. и 3) древнерусскую Березань X—XIII в. в. н. э., которые оставались вне поля зрения Штерна. В 1924—29 г. г. я принимал участие также в раскопках древне-греческой Ольвии, а в 1931—2 г. г. руководил там работами в качестве Начальника объединенных Археологических экспедиций НКП УССР. В Ольвии мною обращено было внимание на туземные погребения с древнейшим греческим инвентарем, современным заселению греками Березани VII—VI в. в. до н. э. и на следы использования развалин Ольвии для строительства в ее окрестностях в XIV в. Сотрудничество с работниками Ленинградского Ин-та Ист. мат. культуры (ГАИМК), руководимого акад. Н. Я. Марром соприкасался по работе члена Паритетной комиссии от УССР по обмену музейными ценностями между УССР и РСФСР при ЦИК'е СССР в 1929—34 г. г. в каковой Н. Я. Марр был председателем.

В 1920 г. и начале 1930 г. я кроме службы в Музее и научно-исследовательской работы, вел также преподавание в Одесском Археологическом Ин-те и в Одесском Институте Народного Образования, а также в Фотокинотехникуме.

В период с 1925 г. по 1934 г. был избран членом многих советских и зарубежных ученых организаций и приглашался на все научные съезды, конгрессы и конференции по моей специальности (Лондон, Оксфорд, Берлин, Барселона, Стокгольм, Харьков, Керчь, Херсонес и др.).

Заброшенный летом 1934 г. в ссылку на Дальний Восток, я, только благодаря моей непреклон-

ной вере в свою правоту и торжество справедливости, которая не может не раскрыться в дальнейшем, и вера в партию и Советскую Власть, а также благодаря наличию у меня глубоких научно-исследовательских интересов, получивших здесь удовлетворение на почве соприкосновения с живыми носителями самых разнообразных языков, историко-археологический интерес к которым во мне пробудился был влиянием Н. Я. Марра еще с 1924 г., я пережил почти 5-летнюю ссылку и ряд тяжелых болезней, вызванных неблагоприятными климатическими условиями.

По возвращении в Европу в начале 1939 г. я был привлечен к работе в Одесском Историческом Музее сначала консультантом, а затем ученым секретарем, при чем пришлось ликвидировать последствия вредительства Ковальского и других врагов народа в 1933—8 г. г., а с осени 1939 г. преподавал в Одесском Гос. Ун-те латинский и др. греч. языки на филологическом факультете. После раскопок в Усатове 1939—40 г. г. выступал на IV научной конференции Ин-та Археологии Академии Наук УРСР в Киеве в январе — феврале 1941 г. об усатовской культуре. В плане работы моей по Ун-ту мною за 1939—41 г. г. мною за 1939—41 г. г. была подготовлена большая работа «Легенды о происхождении скифов у Геродота» — к этногонии Евразии — на 12 печатных лист. — построенная мною помимо данных письменных историч. первоисточников, на данных собственных моих полевых археологических исследований и «раскопках» в языках и фольклоре современных народов СССР и соседних. Имел в виду представить работу осенью 1941 г. к защите как докторскую диссертацию, но осада Одессы и эвакуация сорвали завершение этого плана. Не имея возможности по состоянию здоровья следовать с Ун-том походным порядком из Одессы в Бердянск, я выехал последним эшелонам по ж. д. как член семьи военнослуж. комсостава и таким образом оторвался на 2 года от Ун-та. Зимой 1941—42 г. г. работал счетоводом Колхоза на ст. Чир Сталинградской обл., а по эвакуации отсюда в 1942—3 г. г. преподавателем Ново-Киевской средней школы Халиловского р-на Чкаловской области, откуда и был вызван телеграммой Ректора Одесского Гос. Ун-та в Байрам-Али для продолжения здесь преподавательской работы в Одесском Ун-те по прямой моей специальности и в соответствии с научной квалификацией.

8.IV.44 г. в Байрам-Али я защитил кандидатскую диссертацию на тему «Сказочные муравьи Геродота и историческая реальность», в которой опирался на созвучии одного из названий скифов — Скудра (в Ахеменидских надписях) с латышским словом «Скудра» в значении «муравей», подкрепляемым словами, имеющими в основе своей тоже скифское племенное слово в ином (диалектически) звучании, притом в удвоенной форме. В языках мордовском «куд-куд-ау», чувашском «кэт-кэт» и мегрельском «чки-чткития» все три в одном и том же значении «муравья», и доказал, что Геродотовы, «живущие под

землею и стерегущие золото муравьи, отличающиеся чрезвычайным проворством не что иное как центрально-азиатские добывающие золото скифы». Связь скифов с золотом реально-историческая и лингвистическая давно уже была доказана Н. Я. Марром. В ответе нашего толкования Геродота: 1) сугубо локализируются в нашем Северном причерноморье слова Эсхила в «скованном Прометее», уже сюжетом своим принадлежащим Причерноморской (Кавказской) Скифии: «*Люди долго домов, открытых солнцу, строить не умели из кирпичей иль бревен, но в земле, как муравьи проворные гнездились во тьме сырых землянок и пещер*» (перевод Мережковского), 2) получают этнический туземно-скифский смысл топонимические обозначения Северного причерноморья Мирмекий, Парфений и Ахиллей, находившиеся при Керченском проливе друг подле друга в тесной связи очевидно с туземным культом Девы (Гекаты) и скифского Ахилла в западном причерноморье в римскую эпоху Понтарха, совершенно вытеснившего из представлений северно-причерноморских в качестве владыки водной стихии понийского Посидона, 3) представляются совершенно в новом свете: а) эпитет любимого героя русского народного эпоса Ильи Муромца — «Муромец», «Моровец», «Мравлин» и «Бравлин», уже А. Н. Веселовским сопоставленный с муравьями — мирмидонянами, как «скифский», «скудрский», «сколотский, а не «мурманский» — «Норманский», (само имя Ильи приводится вам в связь не с библейским Ильей и не со скандинавским Хальги, а с Геродотовским Липоксаем в нашей основной работе, ныне представляемой на соискание степени доктора исторических наук), б) Муравский шлях по, которому крымские татары делали свои вторжения на средне-русские территории, а раньше скифы-сколоты, наконец в) «Кудриянское» царство нашего эпоса, представляемое в нем как неверное и басурманское, враждебное в стиле позднейшей Золотой Орды, вполне понятное, если за творцов эпоса, его ядра мы примем не кочевников — царских скифов, а те земледельческие исконные племена, героем которых был Илья Муромец.

Диссертация моя была встречена очень тепло ученым Советом Одесского Университета и получила особенно высокую оценку от рецензента проф. Р. М. Волкова, как специалиста по русскому народному фольклору.

С 1944—45 акад. года уже опять в Одессе, я в звании доцента заведу кафедрой классической филологии и веду преподавание на филологическом факультете древне-греческого языка и истории античной литературы, а на историческом факультете — древней истории (первобытное Об-во, Восток, Греция и спецкурс по истории древне-греческой колонизации) и основ археологии, совмещая эту работу с ученым секретарством в Одесском Историческом Музее.

ДОЦЕНТ КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ
НАУК (БОЛТЕНКО М.)

13 июля 1945 года

ДО ВІДДІЛУ КАДРІВ АН УРСР ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

І. До евакуації до м. Уфи в 1941 р. Інститут Археології являв собою міцний заклад Академії Наук УРСР, що за 3 роки свого існування до війни (1938—1941) встиг об'єднати всіх визначніших археологів України, притягнув до роботи значні молоді сили і виховав ряд нових працівників.

Війна розпорошила значний уже колектив. До Уфи переїхав лише невеликий гурт науковців, і його співробітники спершу ввійшли до складу утвореного в часи евакуації Інституту Суспільних Наук (серпень 1941 — літо 1942), пізніше Інституту Історії і Археології України АН УРСР (1942—1944).

По реевакуації і виділенню в Інституті історії та Археології України в окремий заклад Відділу суспільних Наук АН УРСР, Інститут Археології, річ зрозуміла насамперед приступив до збирання, згуртування своїх розпорошених сил. У Києві Інститут Археології знайшов кількох своїх бувших співробітників, що не могли виїхати з України і перебули в Києві часи окупації. На фронті і в Армії з складу колишніх працівників Інституту перебували 12 співробітників. Ряд колишніх співробітників Інституту залишився в евакуації.

У відновлений Інститут увійшли Л. М. Славін (Директор), ст. наукові робітники Л. Д. Дмитров, О. Ф. Лагодовська, Д. І. Бліфельд, мол. наук. співроб. ДЗБАНОВСЬКИЙ, мол. наук. співр. Одінцова С. М., що повернулася з Уфи, Є. Ф. Покровська, Є. В. Махно, І. М. Самойловський, Л. С. Шіліна, що лишалися в Києві, В. К. Гончаров, що повернувся з фронту (інв. Вітчизн. Війни), Амбургер Н. П., Ф. Б. Копилов, С. М. Кузнецова, А. Л. Фастовська, Ф. М. Штительман, що вернулися з евакуації з інших місць.

Пов'язавшись з іншими наук. співробітниками-фронтовиками (Р. І. Ветштейн, В. Й. Довженко, Ю. М. Захарук, Г. Д. Смірнов) та колишніми науковими співробітниками Інституту і Фахівця-

ми, що працювали в Академії давніше (А. Добровольський, М. Я. Рудинський, І. В. Фабриціу)/, і очікуючи на їх поворот до Києва, Інститут Археології вдався до ряду спеціалістів, не пов'язаних раніше з його діяльністю з пропозицією переїхати до Києва. Однак, труднощі оформлення в'їзду до Києва, з одного боку і, з другого, неможливість забезпечити нових співробітників житловою не дали можливості поширити склад Інституту цим шляхом. За 1944—1946 р. р. цим шляхом до Інституту прийшов лише один науковий співробітник (Т. Г. Оболдуева).

При явній недостатній кількості наукових сил для вивчення древностей України, що являється краєм, найбагатшим на археологічні пам'ятки з усіх республік країн та областей Союзу і навіть Європи в цілому, Інститут Археології знайшов і знаходить посилення в притягненні до дослідницької праці багатьох спеціалістів із складу Московського та Ленінградського відділів Інституту Історії Матеріальної Культури АН СРСР. Цілий ряд видатних руских учених приймають безпосередню участь не тільки в польовій дослідній роботі, а і в розробці низки проблем нашої археології а і окремих тем нашого тематичного плану.

Найвні кадри розстановлено правильно. За два з половиною роки роботи по реевакуації Інститут може назвати лише один випадок переходу наукового співробітника з одного сектору до другого. В рамках штатів відділи вкомплектовані. Але штати Інституту далеко не достатні.

П. Зараз у трьох відділах інституту працює 34 наукових співробітників. В штатах Інституту працюють 4 позакиївські співробітники (Харків — 2, Одеса — 2, науково-дослідчі групи Інституту Археології в Одесі і Харкові).

Відділ Історії первісного суспільства: Є. Лагодовська, А. Добровольський, І. Підоплічко, М. Макаревич, В. Даниленко, М. Рудинський,

До Відділу Кадрів АН УРСР

І Н С Т И Т У Т А Р Х Е О Л О Г І Ї.

1. До евакуації до м. Уфі в 1941 р. Інститут Археології являв собою міцний науковий заклад Академії Наук УРСР, де за 3 роки свого існування до війни / 1938-1941/ встиг об'єднати всіх визначніших археологів України, притягнув до роботи значні мелоді сили і виховав ряд нових працівників.

Війна розперомила значний уже колектив. До Уфи переїхав лише невеликий гурт науковців, і його співробітники спершу ввійшли до складу утвореного в часи евакуації Інституту Суспільних Наук /серпень 1941- літо 1942/, пізніше Інституту Історії і Археології України АН УРСР/ 1942-1944/.

По реєвакуації і виділенню з Інституту Історії і Археології України з окремий заклад Відділу суспільних Наук АН УРСР. Інститут Археології, річ зрозуміла, насамперед приступив до збирання, згуртування своїх розперомених сил. З Уфи повернувся до Києва 6 наукових працівників. У Києві Інститут Археології знайшов кількох своїх бывших співробітників, де не могли виїхати з України і перебули в Києві часи окупації. На фронті і в Армії з складу колишніх працівників Інституту перебували 12 співробітників. Ряд колишніх співробітників Інституту залишався в евакуації.

У відновлений Інститут увійшли Л.М.Славін/Директор/ст. наукові робітники Л.Д.Дмитров, О.Ф.Лагодевська, Д.І.Бліфельд, мол. наук. співроб. ДЗВАНОВСЬКИЙ, мол. наук. співроб. ОДІНЦОВА С.М., де повернулася з Уфи, Б.Ф.Покровська, С.В.Махно, І.М.Самойловський, Л.С. Шіліна, де залилася в Києві, В.К. Гончаров, де повернувся з фронту/ інв.Вітчизн.війни/, Амбургер Н.П., Ф.В.Копилов, С.М.Кузнецова, А.А.Фастевська, Ф.М.Шти-

Перша сторінка рукопису

О. Черниш, Н. Амбургер, С. Одінцова (Київ), І. Левіцький (Харків).

Відділ Історії скифо-сарматських племен і античних міст: Л. Славін, І. Фабриціус, Л. Дмитров, Г. Смірнов, Ф. Штігельман, Р. Ветштейн, А. Фурманська, Л. Шіліна (Київ), М. Болтенко, М. Синицин (Одеса), С. Семенов-Зусер (Харків).

Відділ Історії слов'янських племен і городів Київської Русі: П. П. Єфіменко, Д. Бліфельд, В. Богусевич, В. Довженко, І. Самойловський, В. Гончаров, Є. Махно, Р. Виезжев, С. Коломієць,

Ф. Копилов, В. С. Кузнецова, Т. Оболдуєва, Д. Березовець.

В цілому по Інституту недостатня кількість старших наукових робітників (20, враховуючи дісн. Члена АН УРСР П. Єфіменко, члена-кор. АН УРСР Л. Славіна) і не стає науково-технічних працівників (лаборанти, особливо креслярі та зарисовщики).

III. В складі Інституту працюють :один доктор (Дійсн. член АН УРСР П. Єфіменко), 11 кандидатів наук (член-кор. АН УРСР Л. Славін,

Д. Бліфельд, М. Болтенко, Л. Дмитров, А. Добровольський, В. Довженко, І. Підоплічко, І. Самойловський, С. Семенов, Зусер, М. Синицин, І. Фабріціус), 7 наукових співробітників старших (В. Богусевич, в. о. В. Гончаров, в. о. В. Даниленко, М. Макаревич, І. Левицький, М. Рудинський, Г. Смирнов), 14 мол. наук. співробітників (Н. Амбургер, Д. Березовець, Р. Ветштейн, Р. Вієзжев, С. Коломиець, Ф. Копилов, С. Кузнецова, Є. Махно, Т. Оболдуєва, С. Одінцева, А. Фурманська, О. Черниш, Л. Шіліна, Ф. Штігельман).

Старші наукові співробітники без наукової степені працюють: В. Богусевич, з 1946 року, В. Гончаров з 1938 р. (перерва — на фронті 3 роки), В. Даниленко з листопаду 1945 р., М. Макаревич з 1938 р. (перерва 5 років в рядах армії), І. Левицький з липня 1946, М. Рудинський з вересня 1944 р., Г. Смирнов з 1938 (перерва 5 років в Армії).

Працюють над канд. дисертаціями 6 чоловік.

Молодші наукові співробітники: Н. Амбургер 1939р., Д. Березовець з 1946 р., Р. Ветштейн з 1939 р., (перерва в Армії 5 років), Р. Вієзжев з 1946 р., С. Коломиець з 1946 р., Ф. Копилов з 1939 р. (перерва в евакуації), С. Кузнецова з 1938 р. (переведена з посади лаборанта), Є. Махно з 1939 р. (перерва в окупації), Т. Оболдуєва з 1944 р., С. Одінцева з 1943 р., Є. Покровська з 1939 р. (перерва в окупації), А. Фурманська з 1939 р. (перерва в евакуації), Л. Шіліна з 1946 р., Ф. Штігельман з 1944 р.

Працюють над дисертаційними роботами 8 чоловік.

IV. Посутні зміни в складі співробітників — в переході до вищого розряду співробітників після захисту дисертації. В 1946 році одержали ступінь кандидата наук 3 старших наук. співр. А. Добровольський, І. Фабріціус, І. Самойловський. Оформлені, як молодші наукові співробітники: Н. Амбургер, С. Кузнецова, С. Одінцева, Л. Шіліна висунуті з складу молодшого наукового персоналу, як робітники, що переросли ті рамки роботи, з яких почали свою працю в Інституті.

Певну текучість можна констатувати лише в складі адмін.-господарчої частини, де протягом 2,5 років змінилося 4 заст. директора по госп. частині. Менші зміни можна відзначити в складі техперсоналу. Був звільнений з посади шофер грузової машини т. Моргуновський В., як робітник, що не відповідає вимогам Інституту.

V. Стан аспірантур. Вакансії, ухвалені для Інституту Відділом кадрів заповнені. З набору 1945 р. працюють аспіранти В. Ільїнський і В. Засідчук (2-й рік навчання), з набору 1946 року аспіранти Ю. Захарук (2-й рік навчання, відновлений в аспірантурі після демобілізації) та Шовкопляс І. (1-й рік навчання).

В 5-літньому плані Інституту, крім аспірантських вакансій передбачених по Інституту, крім аспірантських вакансій передбачених по інституту в плані АН УРСР, стоїть збільшення числа аспірантів-археологів при кафедрах археології в Київському, Харківському та Одеському Університетах, з якими Інститут Археології тісно зв'язаний в

особах своїх співробітників Л. М. Славина (Київ), М. Ф. Болтенка (Одеса), С. А. Семенова-Зусера (Харків), що являються керівниками кафедр археології в цих університетах. 5-літній план Інституту передбачає одержання степені кандидата наук від 6-ти старших наук. співроб., від 10 мол. наук. співробітників та 6-х аспірантів.

Докторські дисертації, за планом Ін-ту, з наявного складу співробітників мають захистити 2 співробітники. Заочна аспірантура не організована з тих міркувань, що вона не здійснена в нашому Інституті, бо в основі всякої археологічної роботи лежить праця над речовими матеріалами, яких заочник, відірваний від музеїв і центральних наукових закладів, не має.

VII. Демобілізовані. Загальне число демобілізованих — 18 чоловік. Колишні співробітники Інституту відновлені на старих своїх посадах (Р. Ветштейн, В. Гончаров, В. Довженко, Ю. Захарук, М. Макаревич, Г. Смирнов), 3 нових співробітників — В. Даниленко, В. Богусевич, Д. Березовець, С. Коломиець, О. Черниш, Р. Вієзжев працюють за фахом, як старші і молодші наукові співробітники. З інших працівників Д. Олександренко (бухг. за фахом), І. Віданов (завгосп), І. Зінченко (шофер за фахом), С. Папер (фотограф за фахом), М. Рубінштейн (зав. експед. Справою), М. Сога (шофер за фахом), Н. Шапіро (зам. директора по госп. частині за фахом).

VIII. Ідейно-політичне виховання. Працює два гуртки: 1) мол. наукові співроб. і науково-довоміжний персонал (керівн. канд. іст. наук В. Довженко). 2) гурток біжучої політики для технічних робітників (керівн. мол. наук. співробітник Є. Махно). Ряд мол. наукових співробітників вступив до Університету Марксизму-Ленінізму (О. Дзбановський, Р. Вієзжев, С. Коломиець). Група мол. наук. співроб. (6) здали канд. мінімум по діамату і істмату. Подані індивідуальні плани теоретичної марксистської учоби значною більшістю наукових співробітників. Призначено теоретичну конференцію, що відбудеться на початку січня на тему «Анархізм і соціалізм» (весь колектив наукових співробітників).

В справі перегляду роботи Інституту в світлі останніх постанов ЦК ВКП(б) та КП(б)У про марксистсько-ленінське ідейне загартування наших кадрів і серйозні помилки та перекошування націоналістичного характеру, допущені в ряді творів, що вийшли у виданнях Інститутів АН УРСР питання було обговорено на партзборах, загально-інститутських зборах наукових співробітників, на секторіальних зборах. Переглянуто наукову тематику внесено зміни в темплані Інституту і планах окремих співробітників.

IX. В справі поліпшення роботи кадрів при Інституті організовуються групові й індивідуальні заняття з молодшими науковими співробітниками по виивченню мов (античних, сучасних, європейських). Щодо сумісництва, то воно зведено до мінімуму. Відповідно до норм сумісництва, ухвалених Президією АН УРСР, з київських співробітників Інституту працюють по сумісництву лише дійсний член АН УРСР П. Ефименко, член-кор.

АН УРСР Л. Славін, канд. наук І. Фабриціус, І. Підоплічко, В. Довженко, ст. науковий співробітник В. Богусевич. Унормовується робота по сумісництву київських співробітників Інституту С. Семенова-Зусер (Харків), М. Болтенка та М. Синицина (Одеса).

Х. Після фашистського погрому, що в найдужчій мірі підірвав саме археологічні заклади УРСР (знищення Харківського, Полтавського, Херсонського і ряду інших Музей України, що являли собою бази археологічних дослідів Академії Наук, пограбування київського Історичного музею — 3-го по значенню серед археологічних музеїв Союзу, пограбування підсобних закладів Інституту археології — його бібліотеки і архіву, фототеки і обладнання лабораторій) Інституту дуже важко відновити і налагодити роботу своїх підсобних закладів в належних масштабах. Зараз усі зусилля Інституту спрямовані на поширення його бібліотеки. Крім передплати й купівлі закладів Москви і Ленінграду з проханням виділити з їх книжкових фондів потрібні нам видання. Інститут передплатив за виділений йому від АН лімітом ряд основних монографій іноземними мовами і найпотрібніші періодичні видання. Перерва в випуску видань Інституту підірвала налагоджену до війни заміну виданнями із закордонними археологічними закладами. Тим часом Інститут одержує лише ту іноземну літературу, яку надсилають до Академії Наук деякі наукові заклади Америки, Англії, Швеції і Румунії.

Інститут закінчує обладнання Фотолaboratorії, устатковує реставраційну лабораторію і організовує креслярське бюро. Протягом I-го кварталу 1947 року Інститут сподівається повністю забезпечити своїми підсобними закладами нормальну роботу наукових співробітників.

В нинішньому своєму складі і в тих умовах, в яких доводиться розгортати роботу Інституту Археології висловлює серйозне побоювання, що йому буде надто важко реалізувати ті відповідальніші наукові завдання, які встають перед ним.

В своєму тематичному плані на нову Сталінську П'ятилітку Інститут Археології поставив ряд проблем всесоюзного значення, що їх розв'язання вимагає значного поширення його дослідчих закладів. Століття наукового дослідження археологічних пам'яток УРСР, що сповниться в кінці п'ятилітки, величезні досягнення нашої науки за роки радянської влади, вимагають підведення підсумків археологічного вивчення України, які Інститут Археології хоче подати в монументальному «Корпусі археологічних пам'яток України» й обговорити на Першому Українському Археологічному з'їзді, який заплановується на ближчі роки.

Одним з невідкладних заходів до здійснення намічених планів являється посилення особового складу працівників Інституту шляхом притягнення до постійної роботи в Інституті ряда спеціалістів з Москви та Ленінграду особливо для розробки проблеми етногенезу слов'ян і вивчен-

ня глибоких місцевих коренів того процесу, який приводить у VIII—IX ст. ст. до утворення східнослов'янської народності і стародавньо-руської держави.

На перешкоді цьому стоїть відсутність потрібної жилплощі, без чого переїзд потрібних нам спеціалістів до Києва не може бути здійснений. Для характеристики нинішнього стану з жилплощею, треба сказати, що зараз цілий ряд старших наукових співробітників Інституту, в тім числі 2 кандидати наук, учений секретар, молодші наукові співробітники змушені жити в цілком несприятливих для наукової роботи умовах у гуртожитку Інституту, а 2 аспіранти і 2 працівники лабораторії і зовсім не мають приміщення.

Другим абсолютно невідкладним заходом до успішної розробки поставлених завдань є створення як солідної бази дослідів — Фахової бібліотеки. Бібліотека Інституту в значнішій і ціннішій своїй частині вивезена окупантами і тимчасом не розшукана. Як зазначалося, поповнення її іде дуже повільними темпами. По деяких розділах археологічної минувшини УРСР як от історія первісного суспільства, робота унеможливується через брак потрібних монографій і періодики.

Нарешті 3-ім невідкладним заходом для поліпшення і ширшого розвороту дослідчої роботи Інституту являється створення кращих умов для польової роботи наукових працівників Інституту Археології, таких, які мають працівників ряду дослідчих закладів Академії Наук УРСР і в розумінні обладнання дослідів (дослідники Академії Наук СРСР, виїжджаючи на польові дослідів мають в своєму розпорядженні автомашини і потрібне пальне) і в питанні постачання наукових робітників і робочих на розкопках, що значно полегшує дуже складну роботу розкопування археологічних об'єктів.

Значні результати дослідчої роботи Інституту Археології вимагають збільшення його публікацій. До тих труднощів, що їх доводиться переборювати й усім іншим науковим закладам АН УРСР в справі друкування своїх праць, в зв'язку із зруйнуванням поліграфічних баз фашистськими загарбниками, видавнича діяльність Інституту археології зазнає ще одної: нестачі відповідного паперу, утруднень з виготовленням кліше і таблиць у фарбах. Тим часом до археологічних видань пред'являються особливі вимоги і вони оформляються як мога краще для точнішої передачі виявлених розкопками об'єктів.

Археологічні видання без відповідного поліграфічного оформлення, на поганому папері. З малим числом ілюстрацій в тексті, без фототипічних таблиць за текстом і без кольорових ілюстрацій на половину втрачає в своєму значенні.

Отож допомога Інституту археології в поліпшенні його видавничих можливостей являється першорядною справою.

Учений Секретар Інституту
археології АН УРСР
(РУДИНСЬКИЙ)